

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav českých dějin
Historické vědy
České dějiny

Disertační práce

Mgr. et Bc. Lenka Křížová, roz. Procházková

Podoby a proměny vztahu muže a ženy ve 2. polovině dlouhého 19. století

Forms and changes of the relationship between man and women in the second half of the long
19th century

Praha 2019

Vedoucí práce: doc. PhDr. Magdaléna Pokorná, CSc.

Poděkování

Na tomto místě bych chtěla poděkovat zejména vedoucí své disertační práce paní doc. PhDr. Magdaleně Pokorné, CSc., za odborné vedení, cenné rady, připomínky a tipy na některé prameny. Můj dík patří také pracovníkům řady archivů a jiných paměťových institucí, zejména pracovníkům Literárního archivu Památníků národního písemnictví a kolegům z oddělení biografických studií Historického ústavu Akademie věd ČR, v. v. i, především paní doc. PhDr. Pavle Vošahlíkové, DrSc. Za rady a poznámky vzešlé z nejrůznějších diskusí bych chtěla dále poděkovat Tomáši Baťkovi z HU AV ČR, v. v. i., Mgr. et Mgr. Bohumíru Bernáškoví, Mgr. Danielu Baránkovi, Mgr. Kamilu Činátlovi, Ph.D., z FF UK, Mgr. et Mgr. Kateřině Dufkové, Mgr. Janě Dumkové z Muzea města Mnichovo Hradiště, Mgr. et Mgr. Marku Fapšovi, Mgr. et Bc. Svatopluku Hercovi, Mgr. Vojtěchu Kesslerovi, Ph.D., z HU AV ČR, v. v. i., Mgr. Michalu Macháčkovi, Ph.D., Mgr. Petru Pišovi, Ph.D., z ÚČL AV ČR, v. v. i., kteří mi v některých případech rovněž poskytli tipy na zajímavé prameny. Tato práce by dále nevznikla bez výrazné pomoci a podpory mého manžela Mgr. et Mgr. Jaroslava Kříže a pomoci celé rodiny.

Prohlašuji, že jsem tuto disertační práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze dne 18. 1. 2019

podpis

Anotace

Tématem disertační práce jsou partnerské vztahy mužů a žen středních městských vrstev české společnosti druhé poloviny 19. století. Pozornost je věnována všem etapám (před)manželského vztahu. V práci jsou reflektovány ideální modely partnerských protějšků, strategie nalézání a volby partnera, prožívání období namlouvání, změny zapříčiněné sňatkem a příchodem dětí. Zpracována je také diskuse o reformě manželství probíhající na počátku 20. století mezi představiteli katolické církve a jejich oponenty. Součástí práce je problematika rozvodu a manželské rozluky, prožívání vdovství a vdovectví. Kromě ego-dokumentů tvoří pramennou základnu zejména preskriptivní literatura, společenské katechismy, dobová odborná literatura a periodický tisk.

Klíčová slova: vztahy muži – ženy, manželství, společnost česká, gender, české země, 1848–1918

Abstract

The theme of the thesis is the partnership between men and women in the second half of the 19th century, on the example of the middle classes in the Czech society. Attention is paid to all stages of relationships before marriage as well as of the marital relationship. The thesis dwells on the development of an ideal partner, the strategy of finding and choosing one, periods of courtship, and changes of the relationship caused by marriage and the arrival of children. Discussion on the reform of the institution of marriage in the early 20th century between representatives of the Catholic Church and their opponents is also included. One part of the thesis deals with the issue of divorce, marital separation, as well as widowhood. In addition to ego-documents the main sources for the theses were prescriptive literature, social catechisms, periodicals and specialised and academic literature of the period.

Key words: family relationships, relationships between man and women, middle class, 1848–1918, gender

Obsah

Úvod	10
1. Cíle a struktura práce	12
2. Vymezení tématu, metodologie	16
3. Prameny a literatura	23
3.1 Prameny	23
3.2 Odborná literatura	27
4. Ženský a mužský partnerský stereotyp a ideál	32
4.1 Gender v druhé polovině dlouhého 19. století	32
4.2 Ženský genderový stereotyp podle preskriptivní literatury	34
4.2.1 Genderový stereotyp ženy v dívčích románech	47
4.3 Mužský genderový stereotyp a ideál	52
5. Volba partnerského protějšku	55
5.1 Sňatkové strategie v praxi	55
5.1.1 Taneční, plesy, věnečky a merendy	58
5.2 Sňatky z rozumu?	65
5.2.1 Dohazovač	72
5.2.2 Sňatkové inzeráty a časopis Eros	74
5.3 Romantická láska	78
5.4 Komunikace kandidátů ženitby	84
6. Před svatbou	91
6.1 Zásnuby	91
6.2 Přípravy na svatbu	97
6.3 Komunikace snoubenců	102
6.4 Omezování sňatečnosti a překážky manželství	103
6.5 Oznámení sňatku	112
6.5.1 Svatební ohlášky	117
7. Sňatek	122
7.1 Měšťanský sňatek jako přechodový rituál	122
7.1.1 Křesťanské sňatky v městském prostředí	124
7.1.2 Židovský sňatek	127
7.1.3 Občanské sňatky	128

7.2 Sňatečnost.....	133
7.2.1 Doba a místo konání sňatku	138
7.3 Distinktivní rysy měšťanských svateb	142
8. Praxe a každodennost manželství	152
8.1 Instituce manželství.....	152
8.2 Nová domácnost	154
8.3 Manželství podle normativní literatury	155
8.4 Potomstvo	160
8.5 Stereotyp manželství	163
8.6 Manželství v krizi	167
8.7 Zlatá, stříbrná a diamantová svatba	170
9. Rozvod a rozluka v dlouhém 19. století	174
9.1 Zánik manželství.....	174
9.1.1 Rozvod.....	175
9.1.2 Rozvod jako společenské stigma.....	178
9.1.3 Rozluka	179
9.1.4 Rozloučení manželství na území Uherského království	180
9.2 Rozvod a rozluka a jejich rezonance ve společnosti.....	181
9.3 Manželská novela z roku 1919	184
10. Vdovství a vdovectví.....	185
10.1 Vdovství a vdovectví jako sociální kategorie.....	185
10.2 Druhé a další sňatky	189
10.3 Existenční otázka	194
11. Sexualita	200
11.1 Společenské tabu.....	200
11.2 Erotické dusno devadesátých let.....	201
11.2.1 Pohlavní osvěta.....	204
11.3 Předmanželská sexualita.....	208
11.3.1 Konkubinát a volná láska.....	213
11.3.2 Prostituce.....	217
11.4 Svatební noc	220
11.5 Manželská sexualita	222
11.6 Mimomanželská sexualita	228
11.7 Sexualita vizualizovaná a verbalizovaná.....	230

Závěr	239
Literatura a prameny	246
Odborná literatura	254
Dobová odborná literatura	252
Archivní prameny	246
Periodika	246
Preskriptivní literatura	247
Vydané ego-dokumenty	248
Ostatní vydané prameny	251
Beletrie	251
Přílohy	266

Seznam zkratek

AHMP – Archiv hlavního města Prahy
cit. – citováno
ČČH – Český (Československý) časopis historický
ed. – editoval
eds. – editovali
f. – fond
FF – filozofická fakulta
fol. – folio, list
kart. – karton
l. – letech
LA PNP – Literární archiv Památníku národní písemnictví
LK – Lenka Křížová, Lenky Křížové
MMMh – Muzeum města Mnichovo Hradiště
MZA – Moravský zemský archiv
n – následující
NA – Národní archiv
NPÚ – Národní památkový ústav
obr. – obraz, obrázek
pag. – pagina, strana v knize
pozn. – poznámka
provd. – provdaná, provdané, provdanou
r. – rok, roce
s. – strana
s. d. – sine dato, bez data
s. l. – sine loco, bez místa vydání
sl. – složka
srov. – srovnej
SOA – Státní oblastní archiv
SOkA – Státní okresní archiv
UK – Univerzita Karlova
vl. jm. – vlastním jménem
vyd. – vydání, vydávána, vydáváno

Pozn.: V seznamu nejsou uvedeny zkratky, které jsou v jazyce běžně užívány (např., mj., apod.).

Motto:

„Milenky, ženy, přítelkyně, matky, jste mírou nám i světem – vy a čas...“

(J. Hora)

Úvod

Když ve dvacátých letech 20. století dokončoval Stanislav Kostka Neumann poslední díl svých *Dějin lásky*, zformuloval v závěru publikace požadavky, jejichž uskutečnění mělo vést k „osvobození lásky.“¹ Patřily k nim snadné docílení sňatku i rozvodu, právní zřetel k nesezdanému soužití partnerů, beztrestnost cizoložství a homosexuality, naprosté zrovnoprávnění nemanželských dětí, sociální zajištění svobodných matek a jejich potomků, osvěta v oblasti antikoncepčních prostředků, legalizace umělého potratu, výchova k pohlavní odpovědnosti a abolice prostituce. V průběhu následujících sta let se tento Neumannův koncept, který byl v době svého vzniku značně idealistický, téměř beze zbytku naplnil. Pouze od abolice prostituce bylo v českém kontextu po roce 1948, resp. 1989 upuštěno. Vztahy mužů a žen prodělaly v průběhu 20. století díky oběma světovým válkám, sexuální revoluci šedesátých let, demografickému vývoji euro-americké části světa, změně životního stylu, ale i řadě dalších okolností značně bouřlivý vývoj. Také v české společnosti je toto téma i dnes silně reflektováno. Výrazně tomu napomáhá skutečnost, že od sametové revoluce se stále více dětí rodí mimo rámec manželství a že se řada párů, které se pro sňatek rozhodnou, rozvádí. Objevují se také nové formy soužití, k nimž patří např. v Čechách relativně hojná sériová polygamie.² Výše zmíněné skutečnosti, stejně jako zájem o vlastní rodinné kořeny, mohou vést ke snaze poznat, jak se utvářely vztahy mezi oběma pohlavími v minulosti. Téma je relevantní rovněž pro druhou polovinu 19. století, neboť právě tehdy se formovala moderní česká společnost a řada změn, které problematiku vztahu mužů a žen v průběhu posledních sta let zasáhly, zde koření. Stereotypy muže a ženy, které v 19. století v měšťanském prostředí vznikly, do jisté míry rezonují ve společnosti dodnes. Tradiční vzorce chování, které byly v rodinách často přejímány z generace na generaci, sice narušil bouřlivý vývoj 20. století, alespoň partikulárně však přetrvat mohly.³

Již konec 18. a první polovina dlouhého 19. století daly vzniknout některým základním principům, které měly být pro následující období určující.⁴ V souladu s křesťanskou morálkou bylo manželství jedinou institucí, která legitimizovala pohlavní styk a měla zajišťovat

¹ Hynek ZÁRUBA – Jiří VOTOČEK, *Dějiny lásky. Populární obrazy z dějin snubnosti, manželství a prostituce od pravěku až po dobu nejnovější. Díl V. Lásky novodobá*, Praha 1926, s. 579–581. Práce byla sice publikována pod uvedeným pseudonymem, autorem však je výše uvedený Neumann.

² Tj. postupné soužití s několika partnery, srov. např. Lubomír MLČOCH, *Ekonomie rodiny v proměnách času, institucí a hodnot*, Praha 2014, s. 85. Některé práce tento jev označují i jako sériovou monogamii.

³ Srov. též zamyšlení J. Matějčka v závěru jeho studie: Jiří MATĚJČEK, *Střední vrstvy v českých zemích – tradice a dlouhodobý vývoj vlastností*, Slezský sborník, roč. 100, č. 4, 2002, s. 249.

⁴ Podrobně srov. Daniela TINKOVÁ, „Oddělené sféry“ – tradiční polarita, nebo dědictví 19. století?, in: M. Řepa (ed.), *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvávaly*, Praha 2008, zejm. s. 262–268.

reprodukcí společnosti. Přestože rodina stále zůstávala hospodářskou jednotkou, její funkce se proměnily a výrazně se začala prohlubovat citová vazba mezi jejími členy. V období, které se časově překrývá s dominancí uměleckého směru zvaného *biedermeier*, byl zejména v rakouském mocnářství kladen důraz na rodinný život.⁵ V průběhu druhé poloviny století byly tyto hodnoty – především v prostředí středních vrstev – uplatňovány, zároveň však docházelo i k jejich zpochybňování.

Ačkoli se při zběžném pohledu na tzv. dlouhé 19. století může zdát, že zejména v české společnosti, která v rámci Evropy patřila k těm konzervativnějším, což bylo mj. dáno úlohou katolické církve v Rakouském císařství, resp. Rakousku-Uhersku, k žádným změnám ohledně problematiky rodiny a vztahů mužů a žen nedošlo, opak je pravdou. V rámci populačního vývoje společnosti došlo k poklesu tradičně vysokého počtu dětí v rodině, citové vazby mezi rodiči a jejich potomky, ale i partnery, se stále více prohlubovaly a jeden ze znaků tradiční společnosti, tj. skutečnost, že výběr partnera je zejména záležitostí rodičů, se zdál být na prahu první světové války a zejména po jejím skončení anachronismem. Ženská emancipace rovněž zpochybnila dosavadní normu, že mateřství je celoživotní náplní ženy. Ačkoli katolická církev neochvějně prosazovala nerozlučitelnost manželství, nebylo možné ignorovat skutečnost, že délka manželského soužití se prodlužuje a že je řada manželů v dosavadním svazku výrazně nespokojena. Manželská reforma se tak zejména po roce 1900 stala věcí veřejnou. Období let 1848–1918 připravilo živnou půdu řadě změn, které byly provedeny krátce po vzniku samostatného Československa.

⁵ Srov. Ivo MOŽNÝ, *Rodina a společnost*, Praha 2008.

1. Cíle a struktura práce

Cílem předkládané disertační práce, která primárně vychází z preskriptivní, normativní a dobové odborné literatury, je poukázat na nejrůznější fenomény, jež souvisely s partnerským vztahem mužů a žen ve druhé polovině dlouhého 19. století, a představit předmět zájmu jako ucelený komplex. Některá dílčí témata přitom představují oblasti odbornou literaturou dosud nezpracované. Mým záměrem je také poukázat na široké spektrum pramenů, které lze s využitím náležité metodologie k výše uvedenému tématu využít. Práce reflektuje všechny fáze cyklu předmanželského a manželského života městských středních vrstev. Protože v lidské společnosti vždy existovaly určité fenomény vymykající se dobovému diskurzu, zaměřuji se zejména na jevy setrvalé a typické, které se uplatňovaly mezi středními městskými vrstvami. Jsem si ovšem vědoma toho, že každé partnerské soužití bylo, je a bude jedinečné, proto se do jisté míry jedná o teoretický konstrukt. Protože pro druhou polovinu dlouhého 19. století již existuje celé spektrum pramenů, je možné sledovat, jakým způsobem se norma v tomto časovém úseku proměňovala.⁶

Práce je rozdělena do několika kapitol. Na začátku je téma vymezeno metodologicky, z hlediska časového, teritoriálního i sociálního; je představena pramenná základna a základní sekundární literatura. Ostatní kapitoly jsou již věnovány samotnému tématu, které kopíruje životní cyklus člověka. Obecně je pozornost věnována předmanželskému a manželskému životu a normám závazným pro českou společnost. Přestože některé fenomény, k nimž patří zejména rozvod a rozluka a tematika občanského sňatku, byly v 19. století marginálními, zabývám se jimi proto, že se v následujících desetiletích ukázala životnost těchto jevů, které jsou nyní majoritní společností uplatňovány.

V prvním velkém celku je nastíněna ideální stereotypní představa ženského a mužského partnerského protějšku, která se objevovala zejména v preskriptivní literatuře v užším smyslu slova a jež byla namířena právě na příslušníky středních vrstev. Přestože málokdy bylo v textech z druhé poloviny dlouhého 19. století vymezeno, jak by měl ideální partner vypadat fyzicky, pokouším se tuto problematiku také tematizovat. Vzhledem k tomu, že množství preskriptivní literatury určené příslušníkům obou pohlaví bylo výrazně nevyvážené, demonstruji stereotyp ideální dívky také na konkrétním typu preskriptivní literatury, totiž na dívčích románech, jež se jako svébytný žánr začaly prosazovat v závěru 19. století.

Strategie nalézání partnerského protějšku jsou analyzovány v další kapitole. V letech 1848–1918 vycházela knižní produkce zaměřená na obě pohlaví, která měla potenciálním ženichům a nevěstám poskytnout rady, jak vybrat vhodného životního partnera. Zatímco část

⁶ Pro období starších dějin existuje vzhledem k torzovitosti pramenné základny nebezpečí, že za normu může být pokládán individuální názor jedince.

středních vrstev stále ještě preferovala „sňatky z rozumu“, nacházela již řada mladých lidí svůj protějšek na základě vlastní volby; jejich počet se – pokud vezmeme v úvahu svědectví dokumentů osobní povahy – s přibližující se první světovou válkou zvyšoval. Možností k vzájemnému seznámení byla řada zejména v občanské společnosti, kterou se Rakouské císařství stalo po pádu neoabsolutismu; jako sňatkový trh fungovaly obvykle taneční hodiny, plesy a jiné zábavy spojené s tancem. K seznámení mohlo ale docházet i při jiných příležitostech, důležitou roli zde hrály sociální sítě obou zúčastněných stran. Zejména pokud byly upřednostněny zájmy majetkové či stavovské, docházelo k využití služeb prostředníka nebo byly podávány sňatkové inzeráty. Protože na počátku 20. století došlo k pokusu o založení periodika, které mělo sňatky prostředkovat, věnuji samostatný oddíl také existenci tohoto časopisu. V této kapitole je zohledněn i koncept romantické lásky a jeho uplatnění v české společnosti, stejně jako komunikace kandidátů ženitby.

Třetí velký celek je věnován předsvatebnímu období a svatebním přípravám. Analyzována je problematika zasnoubení i vzájemné komunikace snoubenců. V této kapitole je zahrnuta rovněž problematika omezování sňatečnosti ze strany státu i katolické církve. Samostatný oddíl tvoří přípravy k sňatku – včetně příprav duchovních (zejm. zkoušky z náboženství, podepsání snubního protokolu a vykonání generální zpovědi), svatebních smluv, problematiky věna, chystání výbavy a ohlášek. Na příkladu svatebních oznámení z Muzea města Mnichovo Hradiště jsou jako zvláštní typ pramene představena svatební oznámení.

V další kapitole se zabývám demografickými charakteristikami sňatečnosti a problematikou sňatku, který představoval jeden z nejdůležitějších přechodových rituálů v životě člověka. Předsvatební a svatební rituály se lišily na základě konfese snoubenců, což právně zakotvoval *Všeobecný občanský zákoník* z roku 1811. Pozornost je proto věnována katolickým, evangelickým, židovským i občanským sňatkům; době a místu jejich konání. Jeden z oddílů se zaměřuje na fenomény, které po slavnostním obřadu následovaly (např. fotografování, hostina, dary novomanželům, svatební cesta), a fakticky tvořily distinktivní rysy středostavovských sňatků.

Následně se zaměřuji na praxi a každodennost manželství. Téma je nejprve představeno pohledem historické demografie, především z kvantitativního hlediska. Zatímco život muže se po svatbě příliš nezměnil, úkolem ženy bylo vést nově vlastní domácnost, jejíž chod se výrazně změnil poté, co do rodiny přibylly děti, a být oporou pracujícímu manželovi. Postupem času se manželství stalo stereotypním a představovalo trvalou hodnotu v osobním životě jedince. Zejména v době občanské společnosti se řada žen začala realizovat na poli

filantropie či v oblasti spolkové. Díky tomu mohl mezi manželi ze středních městských vrstev začít fungovat nový model založený na součinnosti. Jedna z částí této kapitoly je zaměřena na krizové situace v rodině. Výraznými mezníky manželského soužití byly rovněž stříbrná a zlatá svatba, výjimečnou byla diamantová svatba. Jejich oslavy patřily v minulosti k velkým rodinným festivitám.

Další celek představuje problém anulace manželství, rozvodu a rozluky. V kapitole jsou představeny všechny možnosti, jimiž mohl svazek muže a ženy do roku 1918 zaniknout, se zvláštním zřetelem k rozvodu a rozluce. Zohledněna je také reflexe této problematiky ve středostavovské společnosti a diskuse o reformě manželství, jejíž součástí měla být možnost rozluky pro všechny osoby bez ohledu na náboženské vyznání. Je také poukázáno na možnost, jíž mohli obyvatelé českých zemí obejít zákon a docílit tak definitivního rozloučení manželství. Přestože reforma manželského práva v roce 1919 již chronologicky překračuje rámec této práce, je důsledkem předchozího vývoje, a tudíž je jí věnována pozornost rovněž.

Fenomén vdovství a vdovectví ve středních městských je tématem, které nebylo v české historiografii dosud více reflektováno.⁷ V uvedené kapitole se nachází souhrn norem, které bylo žádoucí v době smutku dodržovat, a je poukázáno na jednotlivé aspekty, jež ovlivňovaly prožívání této životní fáze. Pozornost je proto věnována především postavení vdov, u nichž mohla mít smrt manžela existenční rozměr. Představena je také jedna z možných následných strategií, kterou představovaly druhé a další sňatky, stejně jako jejich motivace provázená často odlišnými potřebami a vycházející z momentální životní situace.

Velká pozornost je věnována sexualitě, a to napříč jednotlivými životními fázemi: vzhledem k existenci dvojí morálky – rozdílné pro muže a ženy – je nastíněna problematika sexuality nemanželské, tabuizace tématu, stejně jako problém prostituce. Reflektována je rovněž problematika konkubinátu a volné lásky nebo sexualita manželská (včetně iniciační zkušenosti, jakou měla být svatební noc) a mimomanželská. Tematizovány jsou změny, které se v případě středních městských vrstev v oblasti sexuální morálky začaly pomalu uplatňovat v devadesátých letech 19. století, zejména vliv moderních uměleckých směrů na dobové normy chování a nárůst knižní produkce, která měla vést ke zvyšující se pohlavní osvětě. Reflektována je také umělecká i pornografická knižní, výtvarná, fotografická či filmová produkce vznikající z velké většiny díky zmíněnému společenskému uvolnění.

⁷ Jedinou prací, která však téma reflektuje v rámci bibliografického přehledu, je studie Alexandra KHADKA, *Zájem evropské historiografie o postavení vdov ve společnosti*, in: X. sjezd českých historiků. Ostrava, 14.–16. 9. 2011, Ostrava 2015, s. 177–194.

Závěr, za nímž se nachází úplný soupis použitých pramenů a literatury, sumarizuje uvedenou problematiku a nastiňuje další badatelské otázky, které se mohou stát východiskem dalších výzkumů.

2. Vymezení tématu, metodologie

Druhá polovina dlouhého 19. století je tradičně vymezována lety 1848–1918. Jedná se o roky, které se významně zapsaly do dějin celé Evropy, resp. celého západního světa. Specificky se tyto mezníky promítly také do vnitřního vývoje českých zemí. Revoluční rok 1848 přinesl naděje na změny společenského systému, a přestože k naplnění řady liberálních požadavků nedošlo, zmizela díky revoluci některá zastaralá opatření, která v české společnosti byla závaznou normou již od středověku nebo raného novověku. Rokem 1918 skončila první světová válka, jež vzhledem k celkové militarizaci společnosti, užití nové bojové techniky a nebývalému vysokému počtu obětí otřásla dosud platným hodnotovým systémem. K monarchiím, které se v důsledku války rozpadly, patřilo rovněž Rakousko-Uhersko.⁸ Československo, jež se stalo jedním z nástupnických států, se vůči starému společenskému systému vymezovalo, přesto bylo téměř ve všech aspektech výrazně ovlivněno předcházejícím vývojem.

V období let 1848–1918 se česká společnost velmi dynamicky rozvíjela: občanská společnost umožnila postupnou politickou a částečně i národnostní emancipaci, která byla fakticky završena právě v roce 1918, došlo k mohutnému rozvoji hospodářství, velkému nárůstu školských institucí a tím i vzdělanosti, změnila se sociální struktura společnosti. Nezanedbatelný vliv měla na českou společnost také postupující sekularizace.⁹ Mohutný rozvoj nastal na poli kultury, vyvíjející se do té doby v intencích národního obrození.

To vše ovlivňovalo také intimní mezilidské vztahy a podobu rodiny. Protože ve druhé polovině 19. století došlo k modernizaci zemědělství, zlepšení sociálních a především zdravotních poměrů, změnila se klíčovým způsobem řada demografických charakteristik: snížila se kojenecká a dětská úmrtnost, prodloužila se naděje na dožití, zvýšil se průměrný věk obyvatel a snížila se porodnost.¹⁰ Uplatnil se rovněž nový pohled na rodinu, ať se již jednalo o oblast citovou mezi rodiči a dětmi, otázku partnerské lásky, nebo vědomé snižování počtu dětí v rodině. V měšťanském prostředí se počet členů v domácnosti zpravidla omezil na nukleární rodinu.¹¹ Díky překotnému politickému vývoji se výrazně změnilo nazírání na řadu témat, k nimž mj. patřila laicizace manželství, problematika rozvodu či emancipace ženy.¹²

⁸ Obecně k vývoji 19. století naposledy souhrnně *Velké dějiny zemí Koruny české XI.a–XII.b*, Praha 2012–2013; Milan HLAVÁČKA a kol., *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době I–II*, Praha 2014.

⁹ Lukáš FASORA – Jiří HANUŠ – Jiří MALÍŘ, *Sekularizace českých zemí v letech 1848–1914*, Brno 2007.

¹⁰ Obecně Pavla HORSKÁ, a kol., *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990, s. 333–378; k vývoji v českých zemích naposledy souhrnně Ludmila FIALOVÁ – Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998, zejm. s. 169–192.

¹¹ Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.*, Praha 1996, s. 100.

¹² François FURET (ed.), *Člověk romantismu a jeho svět*, Praha 2010, s. 15.

Protože pro dějiny každodennosti, resp. rodiny mezníky politických dějin (zpravidla) neplatí,¹³ objevují se v práci jisté přesahy: některé trendy, o nichž bude níže pojednáno, se etablovaly již v první polovině 19. století – například na základě vyhlášení *Všeobecného občanského zákoníku* –, jiné – jako snahy o reformu manželského práva – byly naopak završeny až po vzniku samostatného Československa.

Geografické vymezení předkládané disertační práce je vázáno na české země, brala jsem však na zřetel skutečnost, že tuto oblast nutně muselo ovlivňovat mocenské centrum ve Vídni. S definicí výše uvedeného historického regionu nebývají zpravidla potíže. I když Čechy, Morava a Slezsko dílčími územními změnami v průběhu svého historického vývoje prošly, jsou české země termínem, který je v rámci naší historiografie trvale etablován a užíván.¹⁴

Země Koruny české patřily od roku 1526 k zemím rakouským a celek tvořily rovněž s Uhrami; po roce 1627 se však mocenské postavení českých stavů změnilo a rakouská politika ovlivňovala vnitřní záležitosti jednotlivých českých zemí v mnohem větší míře než doposud. Germanizace, ke které docházelo zejména během vlády osvícenských panovníků Marie Terezie a Josefa II. a která se již překrývala s první fází procesu tradičně označovaného jako národní obrození, sice ovlivnila především obyvatelstvo ve městech, ale již na konci první poloviny 19. století se i v menších městech začala objevovat národnostně uvědomělá společnost. V průběhu druhé poloviny století se rozdíl mezi jazykově českým a německým obyvatelstvem českých zemí vyhroutil a tento proces ukončil až odsun většiny německojazyčných státních příslušníků ČSR po druhé světové válce. Protože moderní nacionalismus ovlivňoval celkové klima společnosti (větší bariérou než skutečná hranice geografická se tak mohla stát preference některého z obou zemských jazyků) a u obyvatelstva německého se mnohdy objevovaly odlišné modely týkající se demografického i rodinného chování,¹⁵ je tato práce zaměřena převážně na oblasti jazykově české. V rámci této problematiky však nelze generalizovat, neboť Češi a Němci žili často vedle sebe a mnoho rodin bylo rovněž smíšených. Navíc existovala řada českých rodin, u nichž při výběru životního partnera nebyla jazyková příslušnost primární a kde se teze, že jen česká matka může vychovat uvědomělé Čechy, neuplatňovala.

¹³ Michael MITTERAUER, *Sozialgeschichte der Familie. Kulturvergleich und Entwicklungsperspektiven*, Wien 2009.

¹⁴ Srov. např. Eva SEMOTANOVÁ, *České země*, in: Akademická encyklopedie českých dějin. Sv. 2. Č/1, Praha 2011, s. 96.

¹⁵ L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 171; Jan HAVRÁNEK, *Demografický vývoj Prahy v druhé polovině 19. století*, in: *Pražský sborník historický*, 1969–1970, sv. 5, Praha 1970, s. 70; Ludmila FIALOVÁ, *Změny v charakteru mimomanželské plodnosti v českých zemích od 18. století*, *Demografie* 49, č. 4, 2007, zejm. s. 235–236.

Další charakteristikou, která ovlivňovala zařazení člověka druhé poloviny dlouhého 19. století do společnosti, bylo náboženské vyznání. Zde je třeba upozornit zejména na postavení židovského obyvatelstva, které se po roce 1848, resp. 1867 výrazně změnilo: zatímco původně se jednalo o náboženskou menšinu žijící na okraji společnosti, po revoluci 1848 se židé začali emancipovat a zařadili se takřka do všech vrstev společnosti.¹⁶ Jejich obcovacím jazykem však byla většinou němčina, byť zejména v menších obcích, které byly většinou české, byli židé přinejmenším bilingvní.¹⁷

Jazykové a náboženské vymezení společnosti však pochopitelně nebylo jediné, které předurčovalo vzorce chování. Protože volba partnera, forma vstupu do manželství i podoba rodinného života vycházely z norem závazných pro určité sociální prostředí,¹⁸ je předkládaná práce omezena pouze na střední městské vrstvy. Jsem si však vědoma skutečnosti, že v případě některých dílčích kapitol – zejména s historicko-demografickou tematikou – platí uvedené charakteristiky pro celou společnost, v níž sledovaná skupina tvořila jen určitou menšinu.¹⁹

Vymezení středních vrstev je problémem velmi specifickým. Tento koncept v Čechách detailně rozpracovali Jana Macháčová a Jiří Matějček,²⁰ kteří se sociálním vývojem populace českých zemí dlouhodobě zabývali.²¹ Problematiku zohledňuje rovněž literatura zahraniční²² a existují také studie zaměřené na jednotlivé středostavovské profesní skupiny.²³

Města se v 19. století vyvíjela velmi překotně. Protože venkovské obyvatelstvo v nich často spatřovalo šanci na lepší životní podmínky, docházelo ve větších sídlech k neustálému přílivu obyvatel.²⁴ Díky tomu se pochopitelně měnila také struktura tamějšího obyvatelstva. Ke středním vrstvám patřily středně movité sociální skupiny se střední úrovní moci; důležité

¹⁶ Jana MACHÁČOVÁ, *O středních vrstvách společnosti 19. století v českých zemích*, Slezský sborník, roč. 100, č. 4, 2002, s. 253–254.

¹⁷ Kateřina ČAPKOVÁ, *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918 až 1938*, Praha 2013, s. 117.

¹⁸ Alena ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska. Vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století*, Český časopis historický, roč. 95, č. 1, 1997, s. 67.

¹⁹ Kvantitativní analýzy zaměřené na střední městské vrstvy zatím nejsou k dispozici. Je to dáno náročností zpracování této problematiky. Suplovat je v předkládané práci musí kvalitativní výběr, který je však nutně selektivní.

²⁰ Souhrnně Jana MACHÁČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *O středních vrstvách v českých zemích 1750–1950. Základní zjištění, hypotézy, náměty*, Opava 2002; z dílčích studií např. Jiří MATĚJČEK, *Střední vrstvy v českých zemích – tradice a dlouhodobý vývoj vlastností*, Slezský sborník, roč. 100, č. 4, 2002, s. 241–250; Jana MACHÁČOVÁ, *O středních vrstvách společnosti 19. století v českých zemích*, Slezský sborník, roč. 100, č. 4, 2002, s. 251–256.

²¹ Jana MACHÁČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje v českých zemích 1781–1914*, Praha 2010.

²² Srov. např. Gary B. COHEN, *Education and Middle-Class Society in Imperial Austria, 1848–1918*, Indiana 1996.

²³ Jana MACHÁČOVÁ, *Úředníci v 19. století jako sociální skupina středních vrstev*, Slezský sborník, roč. 99, č. 3, 2001, s. 182–191.

²⁴ Pavla HORSKÁ – Eduard MAUR – Jiří MUSIL, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha 2002.

byly ovšem rovněž způsob života a jimi uplatňované vzorce chování.²⁵ V rámci střední třídy začali k původnímu měšťanstvu 18. a první poloviny 19. století, které bylo reprezentováno převážně řemeslníky a živnostníky, ve větší míře záhy přibývat úředníci, inteligence a příslušníci svobodných povolání, tedy osoby pracující v terciální sféře. Jejich představitelé začali postupně tvořit jisté lokální elity. I když i pro měšťanstvo druhé poloviny 19. století bylo stále do jisté míry určující majetkově-právní zázemí, které definovalo měšťany před rokem 1848, po revoluci, kdy se společnost začala přetvářet v občanskou, převládly jiné ukazatele. Patřily k nim zejména profesní příslušnost, osobní kvality jedince (samostatnost, kultivovanost, dosažené vzdělání, osobní výkon), movitost prezentovaná úsporami či výší odváděných daní a tím i volebním právem, podíl na věcech veřejných, postoj k národnostní a náboženské situaci v zemi, disponování volným časem, s ním související sociabilita, vztah k umění, bytové poměry, přítomnost služebnictva v domácnosti, oděv apod.²⁶ Pro tuto vrstvu začalo být postupem času formální udělení městského práva nedůležité,²⁷ stejně jako přestala být podstatná dědičnost, jak ukazuje mnoho případů sociální mobility z doby industriální éry. Protože se jednalo o vrstvu, která se po celou druhou polovinu dlouhého 19. století velmi progresivně vyvíjela a byla hlavním nositelem modernizace – tolik specifické pro období let 1848–1914, resp. 1918 –, měly způsoby jejího chování velký vliv také na vrstvy nižší, ale prostřednictvím mezigeneračního působení rovněž na třídy vyšší.²⁸ V předkládané práci jsou za městské vrstvy považováni nejen obyvatelé měst ve vlastním slova smyslu, ale také ti, kteří se svým způsobem života obyvatelům měst výrazně přibližovali.²⁹

Příslušnost ke středním vrstvám nebyla v českých zemích 19. století pochopitelně charakteristikou neměnnou. Jednak se – jak již bylo uvedeno – měnil pohled na to, kdo je příslušníkem této sociální skupiny, což umožnila především demokratizace společnosti po roce 1848, jednak docházelo k určité sociální mobilitě (spojené často mobilitou geografickou). Opustit sociální vrstvu, do níž se člověk narodil, mohl zejména díky vlastnímu výkonu: vyššímu vzdělání, které umožnilo specializaci v profesi a skýtalo i vyšší prestiž, dále na základě úspěchů v podnikání (a tedy díky vyšším příjmům), ale také prostřednictvím

²⁵ J. MACHAČOVÁ – J. MATEJČEK, *Nástin sociálního vývoje...*, s. 213.

²⁶ M. HLAVAČKA a kol., *České země v 19. století I*, s. 249.

²⁷ *Tamtéž*. Tato skutečnost se odráží také ve formální podobě katolických matrik: po roce 1848 výrazně ubývá zápisů, v nichž se u sociálního státu muže objevuje pojem „měšťan“, resp. „soused“.

²⁸ J. MATEJČEK, *Střední vrstvy v českých zemích – tradice a dlouhodobý vývoj vlastností*, s. 241.

²⁹ Srov. např. vzpomínky Jana Zrzavého, který uvádí, jak se jako syn řídicího učitele lišil od příslušníků tradičních venkovských vrstev; Jan ZRZAVÝ, *Jan Zrzavý vzpomíná na domov, dětství a mladá léta*, ed. D. Maxová, Praha 1971, s. 13. Podobným příkladem mohou být dcery bohatých mlynářů a zároveň zemských poslanců Josefa Düricha a Josefa Bernarda. Rodiny sice žily na vesnici, ale jejich životní styl odpovídal spíše středním vrstvám městským.

sňatku.³⁰ K těmto změnám ovšem nedocházelo často.³¹ Počet příslušníků středních vrstev se rovněž měnil s tím, jak postupně narůstal počet obyvatel v českých zemích, resp. v Rakousku-Uhersku. Střední vrstvy zahrnovaly ve druhé polovině 19. století asi 15–20 % obyvatel, přičemž nejpočetnější skupinu tvořily střední vrstvy žijící na venkově, tedy sedláci. Střední vrstvy byly navíc vnitřně velmi strukturované, což se odvíjelo od výše uvedených charakteristik.³²

Právě ve středních městských vrstvách se v našem prostředí začaly jako první uchycovat některé fenomény související s rodinným a manželským životem, ať se již jednalo o demokratizaci rodiny, ženskou emancipaci, změnu reprodukčních vzorců chování apod.³³ Rodina byla v městském prostředí rovněž chápána úžeji: zatímco ve městech se objevovaly zejména rodiny nukleární, případně rozšířené (nejčastěji o svobodnou příbuznou) bylo na venkově podstatně častější soužití vícegenerační, které také korespondovalo s tamějším způsobem života.

Vezme-li v úvahu profesní skladbu výše vymezených středních vrstev, jedná se zejména o měšťanstvo v užším slova smyslu, movitější řemeslníky, faktory, úředníky, inteligenci, důstojníky, učitele, lékaře, advokáty a techniky.³⁴ Stranou zůstávají v předkládané disertační práci velké socioprofesní skupiny, které tvořili šlechta, duchovní³⁵ a venkovské obyvatelstvo (včetně movitých sedláků, kteří patří k reprezentantům středních vrstev), dělníci a další pomocné profese. Výše uvedený pojem „měšťan“ přitom rovněž nezůstává bez problémů: v souladu s dostupnou odbornou literaturou definuje měšťana druhé poloviny 19. století celý soubor charakteristik – jako ekonomické zázemí, vzdělání, profese, teritorium – i distinktivních rysů, např. vlastnictví movitých věcí a působení služebnictva v jejich domácnostech.³⁶

³⁰ Srov. Jana MACHAČOVÁ – Olga ŠRAJEROVÁ (eds.), *Sociálně a národnostně smíšená rodina v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti. Sborník z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. října ve Slezském ústavu Slezského zemského muzea v Opavě*, Opava 2003; Andrea POKLUDOVÁ, *Mezigenerační sociální mobilita vzdělaných občanů na přelomu 19. a 20. století v Opavě na základě církevních matrik sňatků*, *Historická demografie* 26, 2002, s. 101–120; Petr KADLEC, *Z dělnických rodin mezi inteligenci. K otázce zastoupení dětí dělníků ve vyšším školství druhé poloviny 19. a počátku 20. století. Dílčí výsledky a možnosti výzkumu*, in: *Problematika dělnictva v 19. a 20. století I. Bilance a výhledy studia. Sborník z konference věnované 95. výročí narození Arnošta Klímy*, Ostrava 2011, s. 137–150.

³¹ J. MACHAČOVÁ, *O středních vrstvách společnosti 19. století v českých zemích*, s. 254.

³² J. MACHAČOVÁ – J. MATEJČEK, *Nástin sociálního vývoje...*, s. 214.

³³ Pavla HORSKÁ, *Naše prababičky feministky*, Praha 1999, např. s. 90.

³⁴ J. MACHAČOVÁ – J. MATEJČEK, *Nástin sociálního vývoje...*, zejména s. 145–378.

³⁵ Původně jsem zamýšlela včlenit do své práce také problematiku celibátu římskokatolických kněží, téma je ovšem natolik široké a specifické, že by bylo třeba zabývat se jím samostatně.

³⁶ Maria OSSOWSKA, *Měšťanská morálka*, Praha 2012, s. 14–24.

Samotné téma vztahu mužů a žen zasahuje celou řadu společenskovedních a částečně i přírodovědných oborů i jednotlivých historických disciplín, což předpokládá interdisciplinární přístup. Řada poznatků vychází najevo také tehdy, pokud provedeme mezikulturní srovnání, které v případě předkládané disertační práce může představovat komparace s jinou sociální vrstvou, rozdílným etnikem či odlišným regionem.

Přijmeme-li jako závaznou skutečnost, že protikladem dějin politických jsou dějiny kulturní,³⁷ jež se v současné době rozpadají na řadu dalších koncepcí (srov. níže), řadí se ke kulturním dějinám také problematika, která je obsahem předkládané disertační práce. Téma vztahů mužů a žen je přitom oblastí velmi širokou. Spadají do něj historické subdisciplíny, kterými jsou ženské i mužské dějiny, queer history, ale i řada témat z oblasti dějin politických, sociálních či dějin práva, např. emancipace žen v nejširším slova smyslu. Téměř všech výše zmíněných oblastí se ve své disertační práci dotýkám, avšak nejsou pro mou práci stěžejní, a nepředstavují tak základní teoretická východiska.

Problematika vztahu mužů a žen bývá v současné historiografii nejčastěji reflektována v rámci genderových studií, jejichž vývoj ve světě musel nutně reagovat na vzájemný vývoj vztahů mezi oběma pohlavími ve druhé polovině 20. století.³⁸ Pojem gender se v posledních dvaceti letech stal nedílnou součástí řady společenskovedních disciplín. Jako gender bývá chápáno pohlaví definované ne na základě biologických rozdílů, nýbrž na základě rozdílů společenských.³⁹ Genderová charakteristika se tedy v čase mění. V českém prostředí, do něž nové metodologické koncepty přicházely se zpožděním po roce 1989, byly pojmy dějiny žen, gender studies (a někdy také feminismus) dlouho pokládány za synonyma.⁴⁰ V posledních deseti letech se však situace proměňuje a historici, resp. historičky se problematikou zabývají také v teoretické rovině.⁴¹

³⁷ Viz Milena LENDEROVÁ, *Hledání kulturních dějin*, in: M. Lenderová – T. Jiránek – M. Macková, *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*, Praha 2010, s. 387–388.

³⁸ K tomu: Julie KRISTEVA, *Polyfonie. Významy, pohlaví, světy*, Praha 2008, zejména s. 109–118.

³⁹ Daniela TINKOVÁ, „Žena“ – prázdná kategorie? *Od (wo)men's history k gender history v západoevropské historiografii posledních desetiletí 20. století*, in: K. Čadková – M. Lenderová – J. Stráňková (eds.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 19–32.

⁴⁰ Srov. Jana RATAJOVÁ, *Feminismus, dějiny žen a gender history*, in: L. Storchová – J. Horský (eds.), *Paralely, průsečíky, mimoběžky. Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*, Praha 2009, s. 226–229.

⁴¹ Kromě výše jmenovaných studií např. Jana RATAJOVÁ, *Dějiny ženy a koncept genderu v české historiografii*, *Kuděj*, roč. 7, č. 1–2, 2005, s. 159–173; TÁŽ, *Gender history jako alternativní koncept dějin*, in: K. Čadková – M. Lenderová – J. Stráňková (eds.), *Dějiny žen...*, s. 33–40; Milena LENDEROVÁ, *Dějiny žen mezi women's a gender history*, *Historica Olomucensia* 37. Sborník prací historických 25, 2010, s. 43–57; Jan HORSKÝ, *Stud, polaritní gendery na místo pluralitních a možné rozšíření dotazníku historickodemografických bádání. (Možné průniky historické demografie a kulturních dějin)*, in: X. sjezd českých historiků. Ostrava, 14.–16. 9. 2011. Svazek VI., Ostrava 2015, s. 155–175.

Společnost druhé poloviny dlouhého 19. století měla jasně vymezené genderové role. Zatímco muž se pohyboval ve sféře veřejné a byl živitelem rodiny, kterou navenek zastupoval, úkolem ženy, již byl vymezen svět privátní, bylo zejména stát se dobrou hospodyní, zajistit manželovi klidné a přívětivé zázemí a řádně vychovat děti.⁴² Ačkoli heslo „*Kinder, Küche, Kirche*“⁴³ nepozbylo až do vypuknutí první světové války v českém kontextu na platnosti, proměna genderového konstruktů ženy doznala na konci sledovaného období určitých změn. Genderovými rolemi byla dána nejen náplň každodenního života, vzdělání či možnost profesního uplatnění, ale třeba také četba.

Vztahy mužů a žen jsou často zpracovávány také historickou demografií. I zde dochází k určitému posunu: od metod kvantitativních se přechází ke kvalitativním, jež reflektují řadu zajímavých témat a přispívají tak bližšímu poznání společnosti.⁴⁴ Pro výzkum rodiny jsou relevantními disciplínami také kulturní, případně historická antropologie, mikrohistorie či historická sociologie.

Každá z výše uvedených disciplín má svá specifika, v některých případech je mezi nimi velmi tenká hranice. Také z toho důvodu bych se svou prací ráda přihlásila k dějinám každodennosti, které lze vnímat jako pojem zastřešující. V konkrétních případech uplatňuji rovněž metodu kvalitativní sondy, která vychází zejména z pramenů osobní povahy, případně sekundární literatury, při omezeném množství těchto pramenů však lze činit závěry jen s omezenou platností.

⁴² K vymezení generových rolí v dlouhém 19. století např.: Alena ŠIMŮNKOVÁ, *Ideály a skutečnost. Vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v polovině 19. století*, Česká literatura 47, č. 6, 1999, s. 654–665; Ludmila SOCHOROVÁ, *Muž a žena v české vlastenecké společnosti doby biedermeieru*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (eds.), *Biedermeier v českých zemích*, Praha 2004, s. 92–103.

⁴³ Milena LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999, s. 105.

⁴⁴ Zejména pro první polovinu 19. století na venkově srov. Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009; Jana MRÁZKOVÁ, „*Přislibují sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati*.“ *Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátku 19. století*, *Historická demografie* 29, 2005, s. 53–107; dále viz např. Pavla HORSKÁ, *Umělé přerušování těhotenství pohledem historické demografie*, *Historická demografie* 27, 2003, s. 225–242; Hana MALINOVÁ, *Sexuální hrátky dnes a sto let zpátky*, *Demografie*, roč 49, č. 4, 2007, s. 290–296. K teoretickým východiskům srov. Pavla HORSKÁ, *Archivní bádání o rodině v českých zemích mezi historickou demografií a historickou sociologií*, in: Pocta Elišky Čáňové. Sborník k životnímu jubileu, Praha 2003, s. 65–72.

3. Prameny a literatura

3.1 Prameny

Problémem, na který naráží historik druhé poloviny 19. století, je skutečnost, že pramenná základna je nesmírně bohatá. Při studiu vztahů mužů a žen lze např. využít preskriptivní a normativní příručky, dobovou odbornou literaturu, ego-dokumenty (deníky, zápisky, korespondenci, vzpomínky a paměti), ale také další prameny úřední i neúřední, jež se nacházejí v řadě paměťových institucí.⁴⁵ Z hlediska interpretace jsou specifickým typem pramenů krásná literatura a materiály ikonografické. Řadu cenných informací lze najít rovněž v periodickém tisku. Všechny uvedené typy pramenů není samozřejmě možné využít, proto musí být jejich výběr nutně selektivní. V rámci předkládané práce se proto primárně zaměřuji na normativní prameny v širším slova, kam lze do jisté míry vřadit také dobovou odbornou literaturu. Protože řada témat v normativní, preskriptivní ani dobové odborné literatuře reflektována není (jedná se zejména o záležitosti týkající se sexuality, ale v některých případech také prosté každodennosti), slouží jako doplňující zdroj informací další uvedené prameny, které mohou v některých případech uvedená fakta také ilustrovat.

Výše zmíněné normativní a preskriptivní příručky odrážejí do jisté míry dobové normy chování, částečně se však snažily navést čtenáře k tomu, aby se choval podle uvedených doporučení. Mezi preskriptivní literaturu lze řadit mj. soudobá pravidla etikety či příručky pro ženy. Společenské katechismy nejen ukazují normy, ale prozrazují také, jaké chování bylo v určitých momentech žádoucí. Vzhledem k tomu, že na některé nešvary je autory těchto publikací upozorňováno často a opakovaně, můžeme soudit, jaké zvyky byly ve společnosti rozšířeny. K příručkám etikety lze řadit rovněž tzv. tajemníky lásky, které nabádaly zejména mladé muže k tomu, jak se chovat při námluvách a jakým způsobem vést milostnou korespondenci. Skutečnost, že byly určeny právě mužům, svědčí o tom, kdo měl být ve vztahu muže a ženy aktivně jednající osobou. O velké oblibě tajemníků lásky svědčí to, s jakou četností byly vydávány.⁴⁶ Vycházely také příručky, které napomáhaly, resp. mohly napomáhat, kandidátům ženitby a vdavek při volbě správného partnera či v tom, jak správně komunikovat. Tento typ pramenů začal být v českém prostředí využíván teprve nedávno.

⁴⁵ K využití úředních pramenů v dějinách každodennosti srov. např. Alice VELKOVÁ – Anna OHLÍDALOVÁ, *Schuld und Strafe. von Frauen begangene Morde in den böhmischen Ländern in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, München 2012.

⁴⁶ Např. příručka J[osef] V[ojetěch] H[OUŠKA], *Tajemník lásky. Navedení, jak by se mladí lidé v rozličných případech života společenského zvláště pak v lásce měli zachovati. Spolu hojná zásoba vzorů k dopisům, jimiž by se mladík o lásku a ruku dívky vyvolené mohl ucházeti a milencové sobě vzájemně dopisovat; básně milostné, hry společenské atd.*, byla v Praze vydána v letech 1853, 1859, 1862, 1866, 1868, 1870, 1883 a 1890. V dalších citacích uvádím i rok vydání.

Preskriptivní příručky vycházely často nejen z prostředí sekularizovaného, ale často byli autory také katoličtí kněží. Tyto práce v nedávné době velmi detailně rozebrala a interpretovala Zuzana Pavelková Čevelová.⁴⁷

Po celou druhou polovinu dlouhého 19. století vycházela původní i překladová preskriptivní literatura orientovaná na ženy – zejména ze středních vrstev –, jimž měla být nápomocna při naplňování jejich genderové role. Příznačné je, že obdobná literatura určená mužům neexistovala. Vyplývalo to z odlišné náplně obou genderových rolí. Pouze Věnceslava Lužická si v roce 1900 povšimla toho, že „*nikdo se nestará o to, aby také jinoch vychoval se za manžela a otce, nejinak, než jakoby si každý chlapec toto velké umění na svět již přinesl*“.⁴⁸ Příručky pro ženy patřily rovněž k velmi frekventovanému žánru.

Za specifický typ preskriptivní a normativní literatury lze pokládat dobovou odbornou literaturu. O normách chování nás zpravují příručky pedagogické, o normách v oblasti intimních vztahů mužů a žen se dozvídáme z lékařské literatury a publikací týkajících se pohlavní osvěty, ale také z některých katolických normativních pramenů. Využít lze rovněž odbornou literaturu z oblasti právních věd, která nám může osvětlit dobovou praxi např. v případě rozluky manželství.

Další velký celek pramenů tvoří tzv. ego-dokumenty. Řadí se k nim korespondence,⁴⁹ deníky,⁵⁰ zápisky, paměti a vzpomínky.⁵¹ Při interpretaci všech těchto pramenů, nazývaných rovněž dokumenty osobní povahy, musí být brán zřetel zejména na míru autostylizace, která se v dokumentech více či méně objevuje. Problémem je také skutečnost, že realita v nich zobrazená se často může prolínat s fikcí, kterou odhalí jen velmi důkladná kritika pramene.⁵² Lucie Saicová Římalová např. upozornila, že subjekty vstupující do komunikačních situací nejsou totožné s psychofyzickými osobami.⁵³ Domnívám se, že toto tvrzení se netýká pouze útvarů (či žánrů) dialogické povahy, jako je korespondence, ale také dalších ego-dokumentů, a dokonce i materiálu ikonografického. Zároveň je však třeba brát v potaz tezi Aleny Šimůnkové, že všechny dokumenty osobní povahy i beletrie jsou „v širším diskurzivním

⁴⁷ Zuzana ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století. Možnosti interpretace katolických normativních pramenů*, Pardubice 2012.

⁴⁸ Citováno podle Milena LENDEROVÁ – Božena KOPIČKOVÁ – Jana BUREŠOVÁ – Eduard MAUR (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009, s. 58.

⁴⁹ K povaze korespondence jako historického pramene viz Magdaléna POKORNÁ, *Korespondence – meze a možnosti využití historického pramene*, rkp. Za zapůjčení rukopisu děkuji autorce.

⁵⁰ K deníkům jako specifickému typu pramenů srov. Milena LENDEROVÁ, *A ptáš se, knížko má... Ženské deníky 19. století*, Praha 2008.

⁵¹ Srov. Milada SEKYRKOVÁ (ed.), *Paměti a vzpomínky jako historický pramen*, Praha 2006.

⁵² Milena LENDEROVÁ – Jiří KUBEŠ (eds.), *Osobní deník a korespondence – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření?*, Pardubice 2004.

⁵³ Lucie SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, *Genderové stereotypy v korespondenci Boženy Němcové*, in: Božena Němcová. Život – dílo – doba. Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference konané ve dnech 7.–8. září 2005 v Muzeu Boženy Němcové, Česká Skalice 2006, s. 196–202.

*kontextu [...] kulturně podmíněným zobrazením reality“ a „symbolickým vyjádřením obecných konceptů“.*⁵⁴

Právě dokumenty osobní povahy byly typické zejména pro vyšší vrstvy společnosti (nejvíce pak pro šlechtu – snad s výjimkou vzpomínek a pamětí), nižší vrstvy tento způsob komunikace většinou nepreferovaly.⁵⁵ V jednotlivých ego-dokumentech byla otázkám týkajícím se tématu disertační práce věnována různá míra pozornosti. Záviselo na pohlaví, věku, životní situaci a celé řadě dalších charakteristik osoby, která byla autorem konkrétního textu. Jiné byly po obsahové i formální stránce texty (v nejširším myslitelném smyslu slova) produkovány na jedné straně muži a na druhé straně ženami. Tyto rozdíly jsou – až na určité výjimky – markantní zejména na počátku sledovaného období, kdy byly ženské a mužské světy výrazněji odděleny: ženy, jejichž úkolem bylo pečovat o děti i domácnost a vytvářet zázemí manželovi, nutně musely v komunikátech jimi vytvářených upřednostňovat jiná témata než muži, pro něž byla středobodem života zejména jejich profese. Krátce před první světovou válkou a v jejím průběhu nebyly již rozdíly mezi ženskou a mužskou produkcí tak výrazné, k čemuž napomohla mj. ženská emancipace, vyšší vzdělání dívek či krize maskulinity, o které se hovoří v souvislosti s *fin-de-siècle*.⁵⁶ Skutečnost, že strategie komunikace typická pro příslušníky obou pohlaví se liší, dokázala např. Deborah Tannenová.⁵⁷

Koncept oddělených sfér do jisté míry zpochybnila historička Jana Čechurová.⁵⁸ Tvzení ilustrovala na dopisech vězněného Aloise Rašína, které pocházejí z období první světové války, a právě díky této mimořádné situaci se genderové role manželů musely nutně vyměnit: zatímco u Rašína bylo v té době možné předpokládat nedostatek vnějších podnětů, jeho žena byla nucena zajišťovat celý chod domácnosti. Nezpochybnitelným faktem ovšem zůstává, že Rašín měl velmi dobré povědomí o chodu své domácnosti, což by dle Čechurové mohlo vést alespoň k částečnému přehodnocení dosavadních přístupů k dané problematice týkající se konce dlouhého 19. století.

Dalším momentem, který je třeba brát při interpretaci ego-dokumentů v potaz, je časový úsek, který v době jejich zapsání od popisovaných událostí uplynul. Tato doba se výrazně liší zejména u vzpomínek a pamětí, jež nejsou dobově autentické, řada událostí v nich

⁵⁴ A. ŠIMŮNKOVÁ, *Ideály a skutečnost*, s. 654–665.

⁵⁵ Částečně srov. M. LENDEROVÁ, *A ptáš se, knížko má...*, s. 23–24.

⁵⁶ Jan MAREŠ, *Krize maskulinity mezi chimérou a stereotypem. Gender a česká společnost na přelomu 19. a 20. století*, Praha 2012, diplomová práce obhájená na FF UK v Praze.

⁵⁷ Deborah TANNENOVÁ, *Ty mi prostě nerozumíš. Jak spolu mluví ženy a muži*, Praha 1995.

⁵⁸ Jana ČECHUROVÁ, *Poněkud potočený gender pohled. Role otce a matky v konkrétním historickém kontextu*, in: K novověkým sociálním dějinám českých zemí. Díl 6. Sociální dějiny dnes, Praha 2004, s. 152–162.

může být nesouvislá, selektivní a může být zachycena anachronicky.⁵⁹ V současné době je myšlenka, že biologické rozdíly mezi oběma pohlavími jsou provázeny rozdílností v psychice, přijímána ve stále větší míře.

Písemné prameny osobní povahy se dochovaly zejména u osobností, které v určité oblasti vynikaly. Řada z nich navíc alespoň po určitou část života působila v Praze a pocházela z venkovského prostředí, které mohlo mít vliv na formování jejich norem chování. I tyto skutečnosti mohou určitým způsobem náhled na popisované události zkreslovat. Mým záměrem je však přiblížit situaci také v některých venkovských městech. Řada pramenů osobní povahy je edičně zpracována a vyšla tiskem, v jiných případech je nutno pracovat s archivními fondy. Nejpočetněji jsou ego-dokumenty zastoupeny v Literárním archivu Památníku národního písemnictví, kde se nacházejí v konkrétních fondech jednotlivých osobností.⁶⁰

Z periodik jsem selektivně využívala denní tisk, stejně jako humoristické časopisy a periodika, která byla úzce specializována. Řadit k nim lze například *Eros. Časopis pro zájmy sňatkové*,⁶¹ v němž byly mezi lety 1903 a 1905 uveřejňovány sňatkové inzeráty. Jako velmi zajímavý pramen se ukázala být pravidelná rubrika časopisu *Nové (pařížské) mody*, která nesla název *Praktický rádce*. V ní se objevovaly odpovědi na dotazy čtenářek, které se týkaly řízení domácnosti, svatby, ale také třeba – byť jen výjimečně – intimního života. Vzhledem k tomu, že časopis cílil právě na dívky ze středních a vyšších městských vrstev, podává nám náhled na to, jak příslušnice této sociální vrstvy žily a uvažovaly.

Dalším specifickým pramenem je dobová beletrie. Ta zpravidla odráží každodennost, dobové společenské hodnoty, normy a stereotypy. Nejmarkantnější je to u didaktických povídek a románů, podobně lze využít rovněž umělecky nepřiliš hodnotnou, zato však čtenářky velmi oblíbenou červenou knihovnu. Analýzu jednoho z románů, který v české společnosti výrazně rezonoval, provedla Dagmar Mocná.⁶² Podobným způsobem lze přistupovat také v řadě děl, která v druhé polovině dlouhého 19. století vznikla.⁶³

V rámci pramenů úřední proveniencce jsem při studiu sňatečnosti vycházela především z matričních knih uložených ve všech českých oblastních archivech. Protože studium středních vrstev na základě matrik je problém, který je z hlediska metodologie poměrně

⁵⁹ Srov. např. Ivan JAKUBEC, *Paměti a vzpomínky jako prvořadý historický pramen?*, in: M. SEKYRKOVÁ (ed.), *Paměti a vzpomínky jako historický pramen*, zejm. s. 73.

⁶⁰ V případě citovaných rukopisných pramenů ponechávám původní pisatelův pravopis, řídím se však publikací Ivan ŠTOVÍČEK a kol., *Zásady vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti. Příprava vědeckých edic dokumentů ze 16.–20. století pro potřeby historiografie*, Praha 2002.

⁶¹ *Eros, Časopis pro zájmy sňatkové*, Praha 1903–1905.

⁶² Dagmar MOCNÁ, *Případ Kondelík. Epizoda z estetiky každodennosti*, Praha 2002.

⁶³ Mona OZOUFOVÁ, *Co prozrazuje román. 19. století – mezi starým režimem a revolucí*, Brno 2009.

složitý, omezila jsem se na statistiky povšechné, zohledňující celou populaci, většinou bez ohledu na socioprofesní zařazení. Z dalších pramenů úřední povahy jsem využila např. pražské konskripce, jež jsou uloženy v Národním archivu a zveřejněny v digitální podobě na webu.

Vycházet lze i z dalších pramenů. Velmi specifická jsou např. svatební oznámení. Ta nebyla v české historiografii dosud systematictěji využita. Jako nosný pramen je teprve nedávno představila Milena Lenderová.⁶⁴ Právě svatebními oznámeními lze upřesnit dosavadní stav výzkumu sňatečnosti v české společnosti dlouhého 19. století. Lenderová při své analýze vycházela z thunovské a schlikovské sbírky svatebních oznámení, pro střední vrstvy využila fondu Jindřišky Slavínské uloženého v Literárním archivu Památníku národního písemnictví. Tištěná svatební oznámení se začala vyskytovat po polovině 18. století. V českých zemích se objevila nejprve v prostředí šlechtickém, později se uplatnila také ve městech.⁶⁵

V několika případech jsem využila také prameny ikonografické. Jak zacházet s dobovými karikaturami, ukázal ve své práci Václav Fronk.⁶⁶ Zdrojem humoru je v tomto případě převrácení dobově platného stereotypu. K interpretaci fotografií jsem využila metodiku Národního památkového ústavu.⁶⁷

3.2 Odborná literatura

V české odborné literatuře jsou vztahy mužů a žen reflektovány jak pro prostředí venkovské,⁶⁸ tak pro nejvyšší sociální vrstvy, zejména šlechtu,⁶⁹ byť syntetická práce dosud publikována nebyla. Jak již bylo uvedeno, každá ze sociálních vrstev má svá specifika, s nimiž se pojí také specifické historické prameny a z nich vyplývající metody interpretace.

⁶⁴ Milena LENDEROVÁ, *Řeč svatebních oznámení*, in: M. Halířová (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích, 2007, s. 105–112.

⁶⁵ *Tamtéž*, s. 106.

⁶⁶ Václav FRONK, *Sebereflexe české společnosti. Přelom 19. a 20. století v perspektivě humoristických časopisů*, Bílina – Praha 2011.

⁶⁷ Filip WITTLICH a kol., *Interpretace fotografie z hlediska obsažených obrazových informací. Metodika maximalizace reálného využití informací poskytovaných historickým fotografickým materiálem jako solitérní památkou a v kontextu používaných databázových systémů evidence pro prohloubení určení a poznání zobrazeného v každodenní praxi při identifikaci osob, míst, ateliérů apod.*, Praha 2017.

⁶⁸ Romana HABARTOVÁ – Markéta HOLUBOVÁ (eds.), *Svět mužů a žen. Muž a žena ve svědectvích lidových tradic*, Uherské Hradiště 2011; Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Namlouvání, svatba a láska v české lidové kultuře*, Praha 2012.

⁶⁹ Např. Zdeněk BEZECNÝ, *Sňatky české šlechty ve druhé polovině 19. století*, in: V. Petrbok (ed.) *Sex a tabu v české kultuře 19. Století*, Praha 1999, s. 88–93; Radmila ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ, *Rodinné strategie šlechty. Mensdorffové-Pouilly v 19. století*, Praha 2007.

Hranice je však leckdy problematicky vymezenitelná, a tak i zde existují určité průsečíky. Existence sekundární literatury vybízí navíc ke vzájemnému srovnání.

Oblast vztahů mužů a žen v minulosti byla zpracovávána hned několika společenskovědními disciplínami, jejich rozmach však nastal až v průběhu devadesátých let 20. století a zejména po roce 2000, kdy česká historiografie dokázala pružněji reagovat na zahraniční trendy výzkumu. Klasickou prací, byť ovlivněnou marxismem, je syntéza Jiřího Klaboucha, která je cenná mj. tím, že autor čerpal z bohaté základny sekundární literatury německojazyčného okruhu.⁷⁰ V oblasti sociologie rodiny, jejíž tradice sahá do šedesátých let 20. století, lze za nejlepší práci v českém prostředí pokládat dílo Iva Možného *Rodina a společnost*.⁷¹ Již od sedmdesátých let 20. století jsou dějiny rodiny zkoumány také v rámci historické demografie,⁷² kde k předním badatelkám patří zejména Pavla Horská a Ludmila Fialová, ale objevily se také některé zajímavé práce kolektivní.⁷³ V poslední době se problematice partnerských vztahů a genderových rolí věnovala výše zmíněná Zuzana Pavelková Čevelová.⁷⁴ Její pramenná základna se však od té mé výrazně liší, neboť se věnuje zejména katolickým normativním pramenům. Z okruhu historiků působících na pardubické univerzitě vzešel také sborník věnovaný problematice sňatků⁷⁵ či další podobně orientované práce.⁷⁶ Mému pojetí se nejvíce přibližuje studie Aleny Šimůnkové,⁷⁷ které jsou inspirativní zejména po stránce metodologické.

V posledních dvaceti letech se velmi rozrostla literatura k ženským dějinám. Na prvním místě je třeba uvést českou průkopnici této historické subdisciplíny, Milenu Lenderovou, která je autorkou několika zásadních prací.⁷⁸ Právě pod jejím vedením vznikla syntetizující

⁷⁰ Jiří KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962. K sekundární literatuře a cizojazyčným zdrojům zejm. s. 251–256.

⁷¹ I. MOŽNÝ, *Rodina a společnost*.

⁷² Např. P. HORSKÁ a kol., *Dětsví, rodina a stáří v dějinách Evropy*; L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*; P. HORSKÁ, *Naše prababičky feministky*.

⁷³ *Rodina a domácnost v 16.–20. století*, Praha 2010, kde byla E. Maurem shrnuta dosavadní historiografická produkce k dějinám rodiny; částečně též Zdeněk PAVLÍK a kol., *Sňatečnost a rodina. Bračnost' i sem'ja*, Praha 1992; Hana HAVELKOVÁ (ed.), *Existuje středoevropský model manželství a rodiny? Sborník z mezinárodního sympozia, Praha, 24.–25. listopadu 1994*, Praha 1995.

⁷⁴ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století*; Z. PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, *Každodennost manželství. 19. století v Čechách pohledem soudních akt a příruček pro katolické kněze*, Pardubice [2015].

⁷⁵ Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim..., aneb, Svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007.

⁷⁶ Hana STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály v českých zemích v „dlouhém“ 19. století*, Pardubice 2017.

⁷⁷ A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, s. 55–109; TÁŽ, *Ideály a skutečnost*.

⁷⁸ Např. Milena LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě. Žena devatenáctého století*, Praha 2016. Souhrnně *Bibliografie Mileny Lenderové*, in: T. Jiránek – K. Rýdl – P. Vorel (eds.), *Gender history – to přece není nic pro feministky. Kniha, kterou napsali přátelé a studenti Mileny Lenderové u příležitosti jejího těžko uvěřitelného životního jubilea*, Pardubice 2017, s. 391–407.

publikace *Žena v českých zemích*,⁷⁹ kde je v rámci životního cyklu ženy věnována pozornost problematice hledání partnera, manželství, ale také sexualitě. Souhrn týkající se těchto témat obsahuje také syntéza *Z dějin české každodennosti*.⁸⁰ Lenderová se podílela i na několika sbornících a kolektivních monografiích věnovaných ženským dějinám⁸¹ a monografiích, jež shrnuly dosavadní poznatky o lidské tělesnosti.⁸² K dalším badatelkám věnujícím se ženským dějinám patří např. Jana Burešová.⁸³ Zejména po stránce faktografické jsou cenné také některé sborníky.⁸⁴ Inspirativní jsou i práce historiček zabývajících se obdobími staršími, např. Jany Ratajové a Lucie Storchové.⁸⁵ Sexualitě byl na konci devadesátých let 20. století věnován samostatný plzeňský sborník.⁸⁶

Ačkoli emancipace žen je pro předkládanou disertační práci tématem spíše okrajovým, nelze nezmínit alespoň některé tituly z relativně bohaté sekundární literatury, která u nás vyšla zejména v posledních patnácti letech. Ženským vzděláním se zabývaly Marie Bahenská⁸⁷ či Jana Stráníková,⁸⁸ mnoho badatelek věnuje pozornost problematice ženských spolků,⁸⁹ stranou nezůstává ani feministické hnutí,⁹⁰ ženská práce⁹¹ či role ženy v politice.⁹²

⁷⁹ M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (eds.), *Žena v českých zemích...*

⁸⁰ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*.

⁸¹ Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (eds.), *Dějiny žen, aneb, Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zajištění historiografie. Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.–28. dubna 2006*, Pardubice 2006.

⁸² Milena LENDEROVÁ – Vladan HANULÍK – Daniela TINKOVÁ, *Dějiny těla. Praměny, koncepty, historiografie*, Červený Kostelec 2013; TÍŽ, *Tělo mezi medicínou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*, Praha 2014.

⁸³ Jana BUREŠOVÁ, *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*, Olomouc 2001.

⁸⁴ Jiří PEŠEK – Václav LEDVINKA (eds.), *Žena v dějinách Prahy. Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993*, Praha 1996; Milan VOJÁČEK (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.–24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*, Praha 2007; Josef TOMEŠ (ed.), *Ženy ve spektru civilizací. K proměnám postavení žen ve vývoji lidské společnosti*, Praha 2009; zajímavé studie obsahují také sborníky a kolektivní monografie vzešlé z plzeňských sympozií a Zibrtova Kostelce, byť jsou pojaté podstatně širěji, zejména Václav PETRBOK (ed.), *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, Praha 1999; Taťána PETRASOVÁ – Pavla MACHALÍKOVÁ (eds.), *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století*, Praha 2010.

⁸⁵ Zejména Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ, *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009, ale rovněž TYTÉŽ, *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008, TYTÉŽ, *Žádná ženská člověk není. Polarizace genderů v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století*, Praha 2010; TYTÉŽ, *Děti roditi jest Božské ovotce. Gender a tělo v českojazyčné babické literatuře raného novověku*, Praha 2013.

⁸⁶ Václav PETRBOK (ed.), *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, Praha 1999.

⁸⁷ Marie BAHENSKÁ, *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Čechách v 19. století*, Praha 2005.

⁸⁸ Jana STRÁNÍKOVÁ, *Výchova a vzdělávání dívek na cestě k moderní občanské společnosti. Genderové a sociální aspekty procesu socializace mládeže v období 1774–1868*, Pardubice 2013.

⁸⁹ Milena SECKÁ, *Americký klub dam. Krůček k ženské vzdělanosti*, Praha 2012.

⁹⁰ P. HORSKÁ, *Naše prababičky feministky*; Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *Iluze spásy. České feministické myšlení 19. a 20. století*, České Budějovice 2011; Jana MALÍNSKÁ, *„My byly, jsme a budeme!“ České ženské hnutí 1860–1914 a idea českého národa*, Praha 2013.

⁹¹ Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná. O ženské práci*, České Budějovice 2017.

⁹² Jana MALÍNSKÁ, *Do politiky prý žena nesmí – proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. a na počátku 20. století*, Praha 2005.

Teprve v posledních letech se začíná objevovat literatura k mužským dějinám.⁹³ Problematikou genderu se v českém kontextu zabývá také Marcin Filipowicz.⁹⁴ Využit lze pochopitelně i široké spektrum biografii věnovaných osobnostem českého veřejného života v letech 1848–1918⁹⁵ a velké množství dílčích studií zabývajících se výše zmíněnými tématy. Protože uvedené téma souvisí také s dějinami církevními, je třeba zmínit i práce týkající se kanonického práva.⁹⁶

Prostřednictvím některých výše zmíněných českých badatelek pronikají do naší historiografie také práce zahraniční. Pavla Horská, Milena Lenderová a Daniela Tinková se inspirovaly a inspirují zejména francouzskou historickou školou.⁹⁷ Již uvedená syntetizující práce *Žena v českých zemích od středověku do 20. století* však prokazuje také vlivy anglosaské a okrajově rovněž německojazyčné.⁹⁸ Díky studiím Aleny Šimůnkové do českého prostoru pronikly práce anglosaské provenience.⁹⁹ Texty Zuzany Čevelové zohledňují především německojazyčnou historiografii, a to především posledních třiceti let.¹⁰⁰

⁹³ Radmila SLABÁKOVÁ (ed.), *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti: koncepty, metody, perspektivy*, Praha 2012.

⁹⁴ Marcin FILIPOWICZ, *Roditelky národů. Z problematiky české a slovenské ženské literární tvorby 2. poloviny 19. století*, Hradec Králové 2007; Marcin FILIPOWICZ – Joanna KRÓLAK – Alena ZACHOVÁ, *Od patriarchy k tatínkovi. Západoslovanské modely otcovství*, Hradec Králové 2008; Marcin FILIPOWICZ – Alena ZACHOVÁ, *Rod v memoárech. Případ Hradec Králové*, Červený Kostelec 2009.

⁹⁵ Zde je z hlediska metodologie přínosná studie Magdaléna POKORNÁ, *Biografie – příležitost pro výzkum manželství a rodiny. Příklad Boženy a Josefa Němcových*, in: B. Ferenčuhová (ed.), *Biografia a historiografia. Slovenský, český a francúzsky pohľad*, Bratislava 2012, s. 95–106.

⁹⁶ Jiří KAŠNÝ, *Manželství v západní tradici. Soubor kanonických studií*, České Budějovice 2006.

⁹⁷ K literatuře týkající se dějin genderu srov. D. TINKOVÁ, „Žena“ – prázdná kategorie?, s. 19–32. Z prací, které do českého historiografického kontextu uvedla M. Lenderová, jmenujme alespoň Georges DUBY, *Histoire des femmes en Occident. Tome 4 Le 19e siècle*, Paris 1991; Mona OZOUF, *Les mots des femmes. Essai sur la singularité française*, Paris 1996, či díla francouzské historičky Michelle Perrot.

⁹⁸ Srov. M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (eds.), *Žena v českých zemích...*, s. 8–18. Z literatury zde uváděné např. Élisabeth BADINTER, *L'amour en plus. Histoire de l'amour maternel (XVIIe-XXe siècle)*, Paris [1981]; Philippe PERROT, *Le travail des apparences ou les transformations du corps féminin XVIIIe-XIXe siècle*, Paris 1984; Ann OAKLEY, *Pohlaví, gender a společnost*, Praha 2000; Rachel G. FUCHS, *Gender and poverty in nineteenth-century Europe*, Cambridge 2005.

⁹⁹ Např. Peter LASLETT – Richard WALL (eds.), *Household and family in past time. Comparative studies to the size and structure of the domestic group*, Cambridge 1972; Edward SHORTER, *The making of the modern family*, New York 1977; Carol P. MACCORMACK – Marilyn STRATHERN (eds.), *Nature, culture, and gender*, Cambridge 1980.

¹⁰⁰ Srov. Ute FREVERT, *Bürgerinnen und Bürger. Geschlechterverhältnisse im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1988; Jochen MARTIN – Renate ZOEPFEL (Hrsg.), *Aufgaben, Rollen und Räume von Frau und Mann 1–2*, Freiburg 1989; Ute FREVERT, „Mann und Weib, und Weib und Mann“. *Geschlechter-Differenzen in der Moderne*. München [1995]; Eva LABOUVIE (Hg.), *Ungleiche Paare. Zur Kulturgeschichte menschlicher Beziehungen*, München, 1997; Christophe DUHAMELLE – Jürgen SCHLUMBOHM (eds.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhundert: Muster und Strategien*, Göttingen 2003; Arne DUNCKER, *Gleichheit und Ungleichheit in der Ehe. Persönliche Stellung von Frau und Mann im Recht der ehelichen Lebensgemeinschaft 1700–1914*, Köln 2003; Ingrid BAUER, *Liebe und Widerstand. Ambivalenzen historischer Geschlechterbeziehungen*, Wien 2005; Eva LABOUVIE – Ramona MYRRHE (Hrsg.), *Familienbande – Familienschande. Geschlechterverhältnisse in Familie und Verwandtschaft*, Köln 2007; dále řada prací rakouské historičky Margareth Lanzinger. Z anglofonních prací, z nich Pavelková Čevelová vychází, jmenujme např. Roderick PHILLIPS – Putting ASUNDER, *A History of Divorce in Western Society*, Cambridge 1988.

Zahraniční literatura je z hlediska studia genderu velmi bohatá. K průkopnicím tohoto odvětví historiografie, stejně jako ženských dějin, patří zejména Američanky Natalie Zemon Davis¹⁰¹ a Joan Wallach Scott¹⁰² či německá historička Gisela Bock.¹⁰³ Zejména publikace první jmenované mají blízko k historické antropologii, která s předmětem vztahů mužů a žen, resp. rodiny také pracuje.¹⁰⁴ Problematika byla v německojazyčném i anglofonním prostoru více recipována již v osmdesátých a devadesátých letech 20. století.¹⁰⁵ Zejména z německojazyčné literatury je třeba zmínit jednak všeobecně pojaté práce týkající se tématu,¹⁰⁶ jednak monografie úžeji specializované.¹⁰⁷ Z nich jsou velmi přínosné např. publikace, které nahlíží na rodinu optikou sociálních dějin.¹⁰⁸ Zpracována byla rovněž problematika svateb v západní či střední Evropě¹⁰⁹ či oblast sexuality.¹¹⁰ Je třeba dodat, že některé zahraniční badatelky se zabývají také tématy souvisejícími s genderem na jedné straně a dějinami českých zemí na straně druhé. Z nich jmenujme alespoň práce Heleny Volet-Jeannert¹¹¹ a Wilmy Abeles Iggers.¹¹²

¹⁰¹ Zejména Natalie Zemon DAVIS et al., *A history of women in the West 3. Renaissance and enlightenment paradoxes*, Cambridge [USA] 1994; TÁŽ, *Ženy na okraji. Tři životy 17. století*, Praha 2013.

¹⁰² Výběrově: Joan Wallach SCOTT – Louise TILLY, *Women, Work and Family*, New York 1978; J. W. SCOTT, *Gender and the Politics of History*, New York 1999; TÁŽ, *Only Paradoxes to Offer. French Feminists and the Rights of Man*, Cambridge [USA] 1996; TÁŽ, *Sex and secularism*, Princeton [2018].

¹⁰³ Gisela BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách. Od středověku do současnosti*, Praha 2007.

¹⁰⁴ Jack GOODY, *Proměny rodiny v evropské historii. Historicko-antropologická esej*, Praha 2006.

¹⁰⁵ Srov. Z. PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, *Každodennost manželství*, s. 22. Autorka přináší rovněž soupis základních titulů německojazyčné provenience k problematice vztahů mužů a žen, především k rozvodu a rozvodovosti.

¹⁰⁶ Jochen MARTIN – Renate ZOEPFEL (Hrsg.), *Aufgaben, Rollen und Räume von Frau und Mann*, Freiburg 1989; Philippe ARIÈS – Georges DUBY – Paul VEYNE, *Geschichte des privaten Lebens 1–5*, Frankfurt am Main, 1989–1993; Rebekka HABERMAS, *Frauen und Männer des Bürgertums*, Göttingen 2000; Kristine GREßHÖNER, *Mann und Frau, Ehe und Familie im 19. Jahrhundert*, München 2010.

¹⁰⁷ Např. Inga WIEDEMANN, *Herrin im Hause. Durch Koch- und Haushaltsbücher zur bürgerlichen Hausfrau*, Pfaffenweiler 1993.

¹⁰⁸ M. MITTERAUER, *Sozialgeschichte der Familie*; částečně též Ulrich BECK, *Kinder der Freiheit*, Frankfurt am Main 1997.

¹⁰⁹ Jean-Claude BOLOGNE, *Svatby. Dějiny svatebních obřadů na Západě*, Praha 1997; Christophe DUHAMELLE – Jürgen SCHLUMBOHM, *Eheschliessungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*. Göttingen 2003.

¹¹⁰ Michel FOUCAULT, *Dějiny sexuality I–III*, Praha 1999–2003; Georg DENZLER, *Zakázaná slast. Dva tisíce let křesťanské sexuální morálky*, Brno 1999; Franz X. EDER, *Kultur der Begierde. Eine Geschichte der Sexualität*, Wien 2009.

¹¹¹ Helena VOLET-JEANNERT, *La femme bourgeoise à Prague 1860–1895. De la philanthropie à l'émancipation*, Geneve 1988.

¹¹² Wilma Abeles IGGERS, *Women of Prague. Ethnic diversity and social change from the eighteenth century to the present*, Providence 1995.

4. Ženský a mužský partnerský stereotyp a ideál

„Tiché, však veliké, vznešené, překrásné jest povolání dívky co panny, manželky, hospodyně a matky.“¹¹³

4.1 Gender v druhé polovině dlouhého 19. století

Na tom, jak se utvářely dobové konstrukty feminity a maskulinity, měla největší podíl produkce filozofická, literatura právní, lékařská a pedagogická, jejichž kompilaci a popularizaci tvořila preskriptivní literatura v užším smyslu slova.¹¹⁴ Z hlediska některých funkcí se tomuto specifickému žánru blížila také některá beletrie.

Jak již bylo uvedeno výše, pro druhou polovinu dlouhého 19. století byly charakteristické výrazné rozdíly mezi oběma genderovými rolemi, které byly společností vnímány výrazně asymetricky a zároveň komplementárně, což korespondovalo s rozdělením prostoru a chápáním rolí ve společnosti.¹¹⁵ Koncept oddělených sfér se začal uplatňovat pod vlivem hospodářských a společenských změn již na konci 18. století.¹¹⁶ Tím, že se změnila podoba výrobního procesu a profesní specializace se stala převážně mužskou záležitostí, byly nově definovány role muže i ženy, a to v rovině sociální i genderové. Ženám zůstala vyhrazena sféra privátní, v níž se doposud nebyvale prohloubila míra intimity a vzájemné emocionality. Zejména příslušnice středních vrstev měly nově pečovat výhradně o manželovo pohodlí, domácnost a děti.¹¹⁷ Přestože Daniela Tinková si v závěru jedné své studie klade otázku, do jaké míry se tento model po praktické stránce uplatnil v českých zemích, řada pramenů české provenience ukazuje, že alespoň v některých vrstvách společnosti docházelo k jeho uplatňování. Jednalo se zejména o rodiny movitější, kde byl výkon mužovy profese zcela oddělen od vlastní domácnosti¹¹⁸ a kde se ženy neuplatňovaly v procesu emancipace novodobého českého národa. Existence oddělených sfér měla řadu důsledků, fakticky vedla také k uplatňování dvojí morálky, která byla odlišná pro muže i pro ženy.

¹¹³ František Jaroslav ČECH, *Životní román Fr. Jaroslava Čecha*, ed. F. Strejček, Praha 1940, s. 27.

¹¹⁴ M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (eds.), *Žena v českých zemích...*, s. 35–36, podrobně k filozofickému, právnímu i lékařskému konceptu, který však nebyl středním vrstvám v původní podobě běžně přístupný, srov. s. 36–51. K této problematice srov. též Milena LENDEROVÁ, *Normy ženského chování a jejich proměny v průběhu devatenáctého století*, in: Studie k sociálním dějinám 19. století. Studien zur Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts 7/1, Opava 1997, s. 29–43, či Milena LENDEROVÁ, *„Kněžka domu, která vládnouc slouží a sloužíc vládne“*. Sociální konstrukt feminity v 19. století, in: Historik na Moravě. Profesoru Jiřímu Malířovi, předsedovi Matice moravské a vedoucímu Historického ústavu FF MU, věnují jeho kolegové, přátelé a žáci k šedesátinám, Brno 2009, s. 667–690.

¹¹⁵ Jan MAREŠ – Vít STROBACH, *Třída dělníků i žen? Proměny chápání genderových vztahů v českém dělnickém hnutí (1870–1914)*, Střed, roč. 4, č. 2, 2012, s. 36.

¹¹⁶ Lynn ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy. Evropa 1789–1918*, Brno 2005, s. 47–48.

¹¹⁷ D. TINKOVÁ, *„Oddělené sféry“*..., s. 462–468.

¹¹⁸ J. STRÁNÍKOVÁ, *Výchova a vzdělávání dívek...*, s. 80.

Dichotomické rozdíly mezi oběma pohlavími vycházely z norem, které respektovala (téměř) celá společnost. Zatímco ženám byly texty produkovanými zhruba od čtyřicátých let 19. století přikládány vlastnosti jako privátní, slabá, citová, duchovní, podřízená, pasivní apod., muži byli prezentováni jako veřejní, silní, racionální, materiální, dominantní či aktivní.¹¹⁹ Na dichotomické rozdíly mezi muži a ženami ostatně neupozorňovala pouze překladová nebo původní česká normativní literatura; tento prvek se promítal také do literatury odborné – zejména lékařské –, umělecké a dalších textů, které v české společnosti rezonovaly.¹²⁰ Výrazná genderová asymetrie se projevila rovněž v množství preskriptivních příruček: zatímco těch, které byly určeny ženám, vznikalo ve druhé polovině 19. století velké množství, obdobná literatura věnovaná příslušníkům mužského pohlaví byla mnohem řidší. Kromě charakterových vlastností byl u obou pohlaví kladen velký důraz na dodržování pravidel společenského chování, které však bylo chápáno velmi široce.¹²¹ Typickým příkladem asymetrického vnímání genderových stereotypů na konci 19. století mohou být příručky *Jinoch* a *Dívka*, vydané prvně V. Laskavcem snad roku 1890 v Jilemnici.¹²² Zatímco v práci věnované dívkám, je pozornost zaměřena na žádoucí vlastnosti ženy, činnost v domácnosti a vzhled, muž je poučen o tom, podle čeho volit budoucí manželku, pravidlech chování vůči ženám a o umění získat si nevěstu. Tento rozdíl plně odpovídá pasivní roli žen a aktivní roli, jež byla v rámci dobového diskurzu přisouzena mužům.¹²³ Také při interpretaci řady ikonografických materiálů je tento model patrný.¹²⁴

Zdá se, že od devadesátých let začalo být „tradiční“ chápání genderových konstruktů alespoň některými autoritami zpochybňováno. Lékař Pavel Durdík se v jedné ze svých prací vymezil proti dosavadnímu náhledu na ženy, který však byl u mladší generace již na ústupu: „[...] nepokládáme ženu za nutné zlo k rozmnožení lidského pokolení a rozmnožení všeho, co je dobré a zlé. Nepokládáme ji za bytost věčně nezletilou a dětskou, kterou prý dlužno držeti v ustavičné závislosti a podřízenosti. Nemíníme, že duševní vzdělání zeslabuje a potlačuje v ženě vnady její ženskosti a přednosti její[ho] srdce – je to předsudek ze starověku po Evropě

¹¹⁹ A. ŠIMŮNKOVÁ, *Ideály a skutečnost*, zejm. s. 657.

¹²⁰ Srov. např. Scipio SIGHELE, *Nová žena*, Praha 1903.

¹²¹ Srov. např. J. V. H[OUŠKA], *Tajemník lásky*, 1866, s. 13–25.

¹²² V. LASKAVEC, *Dívka a její poměr k muži, čili, Umění, kterak žena může zalíbiti se mladým mužům a tím co nejdříve provdati se za muže s nejlepšími vlastnostmi*, Jilemnice [snad 1890]; TÝŽ, *Jinoch a jeho poměr k dívce, čili, Umění, kterak jinoch může zalíbiti se mladým dámám a tím co nejdříve oženiti se za ženu s nejlepšími vlastnostmi*, Jilemnice [snad 1890].

¹²³ K genderovým stereotypům vyložených na konkrétních pramenech srov. L. SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, *Genderové stereotypy v korespondenci Boženy Němcové*, Lenka KŘÍŽOVÁ, *Genderové stereotypy v korespondenci Karla Havlíčka*, Česká literatura, roč. 64, č. 4, 2016, s. 495–511.

¹²⁴ Příkladem mohou být svatební i rodinné fotografie, na nichž žena většinou sedí, zatímco muž stojí. Výjimku tvoří muži vyšší věkové kategorie nebo osoby velmi vážené, u nichž je ovšem dominance často patrná z jiných sekundárních znaků.

rozšířený, dle něhož žena před svatbou je něžná, roztomilá hračka a po svatbě se stává hospodyní, strojem, výhradně žijícím pro ložnici, domácnost a kuchyni – kdežto muž se mění v přísného vladaře a velitele v domě.¹²⁵ K těmto změnám došlo patrně pod vlivem složitých společenských změn, k nimž patřily např. nové objevy v oblasti medicíny a zejména sexuality, nový přístup k pohlavní osvětě, větší zapojení žen do pracovního procesu, diskuse o reformě manželství či emancipace žen. V případě Durdíka samotného je třeba vzít v úvahu i skutečnost, že jako lékař působící několik let v jihovýchodní Asii mohl na problematiku postavení ženy ve středoevropském prostoru nahlížet s určitým kulturním odstupem.

4.2 Ženský genderový stereotyp podle preskriptivní literatury

Výchovu měšťanských dívek v poslední třetině 19. století ironizoval ve své obsáhlé básnické skladbě *Magdalena* Josef Svatopluk Machar. Pavla Buzková tuto tematiku interpretovala následovně: „[...] do čtrnácti roků sedí ve školní škamně svého města. Pak je pošlou někam k zbožným sestrám, kde se naučí němčině a odkud přivezou si kupu svatých obrázeků. Máť uvede do světa tichouňkou, skromnou dcerku, která doma ve všech pracích je jí k ruce, otci k svátku tajně vyšívá pestrobarevné střevíce a k večeru denně chodívá se pomodlit v chrám. V krátku však nastává změna. Skromná chovanka kláštera ustrojí se podle mody, najde si přítelkyni, založí si památník a začne chodit do tanečních hodin. Jednou za rok navštíví studentský ples v Praze. Vědomosti z kláštera rozmnožuje čtením *Gartenlaube*,¹²⁶ *Wernerky* a *Heimburgové*;¹²⁷ poplácá si při čtení, z *Jablonského* a *Hálka* krasopisně opisuje si básně, nezameškávajíc ovšem jimi práci nejdůležitější: dvě hodiny denního šití na výbavě. Prožije několik platonických lásek se studenty, vzdychajíc po nějakém reku, baronu, hraběti, důstojníkovi nebo aspoň doktorovi. Proti nástrahám maloměstských *Don Juanů* chrání ji přirozená chytrost. Některá uvadne a stává se svým jazykem postrachem městu, jiné najde prozřetelná mateř muže. Poslušná dcera vdá se zaň, zapomínajíc na bohatýra svých snů, šťastna, že ji minul osud staré panny. Ztloustne, stane se vzornou paní, již ctí celé město a hlas umlčeného srdce tlumí v první otevřené náruči, která se jí naskytne.“¹²⁸

Výše uvedený citát problematiku sice zjednodušuje a generalizuje, zároveň však naznačuje, jakým způsobem probíhala ve druhé polovině dlouhého 19. století socializace dívek, která byla při utváření konstruktů feminity velice podstatnou. Stereotyp ženy

¹²⁵ Pavel DURDÍK, *Manželství v tropech*, Praha 1902, s. 24–25.

¹²⁶ Jednalo se o velmi populární německý rodinný žurnál.

¹²⁷ Jsou míněny německé spisovatelky, autorky společenských a ženských románů Elisabeth Werner a Wilhelmine Heimburg.

¹²⁸ Pavla BUZKOVÁ, *Žena v životě a díle Macharově*, Praha 1918, s. 76–77.

vycházející z dobového diskurzu české společnosti druhé poloviny 19. století v praxi utvářely preskriptivní příručky z provenience katolické církve a z prostředí městské inteligence. Jejich úkolem bylo mj. upevnit genderovou roli jedince danou jeho biologickým pohlavím.¹²⁹ Pro ně je typické, že vycházely z praktické potřeby vymezit roli ženy v soukromé sféře, řídceji také ve společnosti. Oba tyto typy literatury přitom vykazovaly řadu shodných prvků.

Vymezení genderového ideálu optikou katolické církve se v nedávné době věnovala Zuzana Pavelková Čevelová.¹³⁰ Dívka měla být především pokorná, zbožná, počestná, pracovitá, přívětivá, pěkná a šetrná. Někdy bývají požadované vlastnosti označovány jako sedm, resp. pět „panenských pé“.¹³¹ V obecné rovině měla dívka žít v souladu s dobově platnými genderovými stereotypy.¹³² Zatímco v případě katolické normativní literatury byla hlavní ctností zbožnost, u textů, které z této provenience nevycházely, na ni většinou nebyl kladen tak výrazný důraz. Byla ovšem zárukou mravnosti a skýtala také oporu v těžkých životních situacích.¹³³ Církev si osobovala právo na to, aby dívkám předepisovala určité vzorce chování, týkající se mj. vzhledu a společnosti, v níž měly trávit čas.¹³⁴ Zdá se, že církevní autority se obracely na představitelky širšího spektra společenských vrstev, než kterým byla určena normativní literatura „světská“.

Česky psaná preskriptivní literatura pocházející ze sekularizovaného prostředí byla – alespoň zpočátku – primárně zaměřena na střední městské vrstvy, u nichž většinou schopnost číst přetrvávala i po skončení povinné školní docházky. Tento literární žánr tak mohl být do jisté míry vnímán jako určitý distinktivní rys uvedené sociální skupiny. Dívka byla touto formou připravována na svou budoucí životní úlohu.¹³⁵ Většinou se jednalo o tituly, které měly určitou cizojazyčnou předlohu, často šlo o překlad, který byl obsahově přizpůsoben českému, resp. českojazyčnému prostředí. Původní příručky vázané na prostor českých zemí začaly vznikat až později. Styl, kterým jsou tyto knížky psány, je ve většině případů obdobný: autorka se na adresátku přímo obrací. Typické je nejen časté oslovení (dívko, dívenko, dušinko), ale také užití 2. osoby jednotného čísla rozkazovacího způsobu. Požadované vlastnosti jsou často uváděny do opozice k těm, kterými by dobrá česká dívka rozhodně oplývat neměla.

¹²⁹ Blíže např. Joan W. SCOTT, *Gender and the Politics of History*, New York 1988.

¹³⁰ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství...*, zejm. s. 85–115.

¹³¹ Srov. *tamtéž*, s. 85; M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 129. K této problematice na pozadí lingvistiky srov. Otto F. BABLER, *Míti všech pět p*, *Naše řeč*, roč. 31, č. 9–10, 1947, s. 161–163.

¹³² J. MAREŠ – V. STROBACH, *Třída dělníků i žen?*, s. 43.

¹³³ J. STRÁNÍKOVÁ, *Výchova a vzdělávání dívek...*, s. 59, 63, 202.

¹³⁴ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství...*, zejm. s. 85–91.

¹³⁵ J. STRÁNÍKOVÁ, *Výchova a vzdělávání dívek...*, s. 43.

Zakladatelkou tohoto žánru byla v českém prostředí Magdalena Dobromila Rettigová,¹³⁶ jejíž práce ve společnosti rezonovaly ještě ve druhé polovině 19. století. Zřejmě největší ohlas měla její příručka *Mladá hospodyňka*, vydaná roku 1840.¹³⁷ Její text však byl ještě typickým produktem doby *biedermeieru*. Jak ukázala Milena Lenderová, cílem Rettigové bylo seznámit čtenářky se základními normami dívčího a ženského chování, poukázat na potřebu dalšího sebevzdělání prostřednictvím četby a propagovat tímto způsobem ideje hlávané českými vlastenci. Většina ženských ctností se týkala vedení domácnosti (pracovitost, šetrnost, udržování pořádku a čistoty), další se odvíjely od dobově podmíněného genderového konstruktů ženy v širším slova smyslu (pokora, čistota v mravním ohledu, podřízenost manželovi).¹³⁸

Za další práci, která měla v českojazyčném prostředí ohlas, lze pokládat normativní příručku Honoraty Zapové,¹³⁹ která se svým pojetím od Rettigové výrazněji lišila snad jen tím, že neposkytovala praktické rady týkající se vedení domácnosti a kladla větší důraz na vzdělání dívek.¹⁴⁰ Na pomezí mezi Rettigovou a autory konce 19. a počátku 20. století stojí Františka Hansgirgová¹⁴¹ a Věnceslava Lužická. Ta nezpochybňuje tradiční roli ženy v rodině: „*povolání ženino jest, aby byla důstojným a užitečným členem lidské společnosti, dobrou a moudrou manželkou, nežnou, pečlivou matkou [...]*“,¹⁴² avšak zdůrazňuje roli vzdělání, které má nezastupitelné místo při výchově dětí, neboť jen žena vzdělaná dokáže vychovat děti. Samozřejmostí je u ní láska k národu, neboť rodinu chápe jako základ národa a státu. Podobně na věc pohlížel také Jaroslav Veselý: „*žena uvědomělá, vzdělaná, znající život nejen rodinný, ale i národní, [...] jen taková dovede uchrániti rodinu od všeliké nákazy světových předsudků, malicherností a vad, jež by snadno podkopati mohly štěstí rodinné.*“¹⁴³

Dívka byla na svou roli hospodyně, manželky a matky připravována již od raného dětství: hra s panenkami neměla být pouze zábavou, ale měla vést ke správným návykům, které by byly dívce v jejím dalším životě užitečné.¹⁴⁴ Přestože kvality hospodyně

¹³⁶ „...ušlechtilé sestřinky“ aneb *Dívčí a ženské ctnosti v době předbřeznové*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová, *Biedermeier v českých zemích. Sborník příspěvků z 23. ročníku symposia k problematice 19. století*, Plzeň, 6.–8. března 2003, Praha 2004, s. 82.

¹³⁷ Magdalena Dobromila RETTIGOVÁ, *Mladá hospodyňka w domácnosti, gak sobě počjnati má, aby swé i manželowy spokojenosti dossla. Dárek dcerkám českoslowanským*, Praha 1840.

¹³⁸ M. LENDEROVÁ, „...ušlechtilé sestřinky“..., s. 85–86.

¹³⁹ Honorata ZAPOVÁ, *Nezabudky. Dar našim pannám*, Praha 1863.

¹⁴⁰ M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (eds.), *Žena v českých zemích...*, s. 56.

¹⁴¹ Františka HANSGIRGOVÁ, *Nová česká kuchařka, aneb, Navedení ku připravování všelikých pokrmů, hodících se pro skrovnou i skvostnější domácnost*, Praha 1864; TÁŽ, *Hospodyně našeho věku. Krátké naučení vedení městského i venkovského hospodářství*, Praha 1865; TÁŽ, *Průvodce dívky a budoucí hospodyně*, Praha 1869.

¹⁴² Věnceslava LUŽICKÁ, *Žena ve svém povolání*, Praha 1872, s. 34.

¹⁴³ Josef VESELÝ, *Ženy české nositelky štěstí svého národa. Hovory Josefa Veselého*, Praha 1888, s. 9.

¹⁴⁴ Tereza MELLANOVÁ, *Všudybylka*, Praha [mezi 1903 a 1905], s. 47.

preskriptivní literatura vysoce cenila, některé ego-dokumenty dávají tušit, že ne vždy mladá žena těmito schopnostmi po svatbě disponovala.¹⁴⁵ Důraz byl kladen také na hospodárnost, která mohla některým příslušníkům středních městských vrstev umožnit sociální či alespoň majetkový vzestup.¹⁴⁶

Jednou z tradičních vlastností, které byly příslušnicím slabého pohlaví v 19. století přisuzovány, byla citovost: jako bytost vnímavá měla být žena zejména ke konci století milovnicí a někdy také znalkyní umění.¹⁴⁷ O tom, že byl tento genderový stereotyp výrazně rozšířen, svědčí také ego-dokumenty¹⁴⁸ a dobová beletrie, kde se dívky kromě ručních prací, jež patřily k dobovému standardu, a cizích jazyků vzdělávají zejména ve zpěvu, hraní na piano, učí se deklamovat či tančit.¹⁴⁹ Cit je však nejen ženinou předností, ale může jí také do jisté míry svazovat. V další své práci totiž již citovaná Věnceslava Lužická radila: „*Citem miluj, ale rozumem jednej!*“¹⁵⁰ Žena se nikdy neměla nechat unést svými emocemi, a zejména při komunikaci s manželem se neměla nechat strhnout „*k slovům i činům, jichž po té už nikdy, nikdy nelze odčinit.*“¹⁵¹

Dívka ze středostavovské rodiny měla být cudná, prosta jakékoli koketerie. Ještě v polovině osmdesátých let nebylo standardem, aby se ženy veřejně koupaly (výjimku představovala Božena Němcová). O tom, že česká společnost byla ve srovnání se západním světem poměrně konzervativní, svědčí například korespondence Antonína Dvořáka.¹⁵² Plovárny a koupárny, které začaly vznikat v souvislosti s rozšířením volného času, tento trend často respektovaly ještě na počátku 20. století, kdy bylo oddělené koupání mužů a žen v přírodě běžné a odráželo se rovněž v beletrii.¹⁵³ Když Marie Dočekalová, která vykonávala profesi učitelky (a podléhala tedy celibátu), vyzvala na konci roku 1911 malíře Jindřicha Pruchu k tomu, aby společně strávili týden o letních prázdninách, byla si vědoma toho, že výrazně porušila dobovou společenskou normu, neboť adresáta dopisu vyzvala k tomu, aby

¹⁴⁵ Vladimír HELLMUTH-BRAUNER, *Paměti rodu*, ed. M. Lenderová, Praha 2000, s. 65; Helena ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, Praha 1966, s. 20.

¹⁴⁶ L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 226.

¹⁴⁷ V. LUŽICKÁ, *Žena ve svém povolání*, s. 43.

¹⁴⁸ Např. Karolina SVĚTLÁ, *Z literárního soukromí I. Vzpomínky. Paměti. Literární dokumenty*, Praha 1959, s. 180.

¹⁴⁹ Srov. též denní program Vlasty Geringerové, která sice žila v americkém Chicagu, ale její způsob života se příliš neodlišoval od programu dívek českých středních vrstev v městském prostředí, Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále: LA PNP), fond (dále: f.) Josef Vavřínek Dušek, složka (dále sl.) korespondence přijatá, dopis Vlasty Geringerové ze dne 11. 6. 1896.

¹⁵⁰ Věnceslava LUŽICKÁ, *Svatební dar. Listy dobré babičky k provdané vnučce*, Praha 1900, s. 9.

¹⁵¹ *Tamtéž*, s. 10.

¹⁵² Antonín DVOŘÁK, *Korespondence a dokumenty. Kritické vydání. Svazek 2. Korespondence odeslaná. 1885–1889*, ed. M. Kuna, Praha 1982, s. 81.

¹⁵³ Ignát HERRMANN, *Na vorech*, in: *Pražské figurky. Rázové obrázky ze života*, Praha 1895, zejm. s. 40.

dopis spálil.¹⁵⁴ Rozdělení sfér na veřejnou a soukromou bylo ve společnosti natolik zakotvené, že i spisovatelky, které vstoupily do literatury v devadesátých letech 19. století, stále pokládaly veřejná zařízení, k nimž patřily např. hospody, za prostředí, které pro ženy bylo velmi nevhodné, a jistá změna přišla až s nástupem anarchobohémy,¹⁵⁵ jež se svými nonkonformními názory výrazně vymykala. Ludmila Vančurová ve svých vzpomínkách uvádí, jaké prostory byly ještě na prahu první světové války pro dívky ze středních vrstev nežádoucí: „[...] naučila [jsem] se věřit ve slušnou pověst a na to, že kavárny, vinárny, a nemanželské dítě nebo dokonce vykřičený dům spolu souvisí nejkratšími cestičkami. Díky sentimentálním románům a maminčiným přepřísňným zákazům a výstrahám se mi dokonce zdálo, že nejhorší na celé věci je to, že si člověk první chybný krok ani nemusí uvědomit.“¹⁵⁶

Další vlastností připisovanou ideální dívce či ženě byla dobrota či dobrosrdečnost. Díky tomu se ženy od padesátých a zejména od šedesátých let mohly angažovat v dobročinných podnicích, aniž by v očích mužů překračovaly jim vymezené mantinely sféry soukromé. Přesto se právě dobročinnost později stala jednou z cest vedoucích k ženské emancipaci.¹⁵⁷ Nežádoucí byla také žena nemocná, neduživá, povětrná či hádavá.¹⁵⁸

Někdy v poslední třetině 19. století vydal spolek Ochrana opuštěných a zanedbaných dívek normativní příručku *Na povzbuzenou našim dívkám*.¹⁵⁹ Ačkoli byla určena zejména příslušnicím nižších sociálních vrstev (preskriptivní literatura se ke konci století demokratizovala), lze řadu vzorců chování pokládat za obecně platné, neboť autoři pocházeli ze středostavovského prostředí a jako závazné vnímali ty normy, kterými se sami řídili. Jednotlivá doporučení však byla formulována s tím záměrem, aby zejména služebné dívky nezačaly žít pochybným způsobem života. Penzum požadovaných vlastností je v této publikaci velmi široké: dívka měla být především zbožná, obklopená dobrou společností, měla užitečně trávit čas, pracovat, být pilná, poctivá, pravdomluvná, mírumilovná, dobročinná, skromná, zdvořilá, veselá, spokojená, pečlivá, spolehlivá, pořádná, čistotná, šetrná, učit se měla na základě příkladů z okolí, k dalším ctnostem měly patřit láska k vlasti a mateřské řeči. Přátelství měla dívka věnovat jen jedné přítelkyni a při její volbě byla doporučována velká obezřetnost. Za vhodnou zábavu se pokládaly procházka v přírodě a „píseň v kruhu milých přátel“.¹⁶⁰ Mezi řádky vyčteme také varování před předčasným

¹⁵⁴ Jindřich PRUCHA, *Jindřich Prucha v dopisech a vzpomínkách*, ed. Z. Sejšek, Praha 1988, s. 370.

¹⁵⁵ Dobrava MOLDANOVÁ, *Hospoda a lidé kolem ní očima českých spisovatelek*, in: V. Novotný (ed.), *Hospody a pivo v české společnosti*, Praha 1997, s. 96.

¹⁵⁶ Ludmila VANČUROVÁ, *Dvacet šest krásných let*, Praha 1974, s. 8–9.

¹⁵⁷ Srov. např. P. HORSKÁ, *Naše prababičky feministky*, s. 67n.

¹⁵⁸ *Učitel a choť jeho*, Škola a život, 1856, s. 3.

¹⁵⁹ *Na povzbuzenou našim dívkám*, Praha [mezi 1872 a 1892].

¹⁶⁰ *Tamtéž*, s. 29.

zahájením pohlavního života: „*Jen ta zábava jest ta pravá, které nemusíš druhého dne litovati a která nezůstavuje nemilých následků.*“¹⁶¹ Udržet zdraví pak dívky měly pomoci především střídmost, odolnost, čerstvý vzduch a voda.¹⁶²

Některé práce z žánru preskriptivní literatury byly vydávány opakovaně, neboť po nich byla poptávka mezi příslušníky nižších středních vrstev české společnosti, kde byly tyto tituly stále oblíbeny.¹⁶³ V uvědomělé české společnosti se v některých případech stávaly anachronismem již v době svého vzniku, a nebyly tak v tomto prostředí reflektovány. Právě v očích uvědomělých příslušníků středních vrstev byl ideál mnohovrstevný; žena v těchto případech překračovala hranice soukromé sféry a pronikala do prostoru veřejného. Společně s tím, jak se proměňovala česká společnost, měnil se rovněž tento model: žena nejprve měla sloužit svému národu, v průběhu šedesátých let se stala ideálem moderní žena ve službě národa, od níž již nebylo daleko k ženě rovnoprávné muži. Tento koncept se začal pozvolna prosazovat od devadesátých let.¹⁶⁴ Daniela Tinková k tomu uvedla: „*v českém měšťanském prostředí [...] na jedné straně nedokončená modernizace a industrializace vlastně nedovolovaly oddělení ‚soukromé‘ a ‚veřejné‘ sféry [...] a [...] nástup nacionalismu a ideologie národního obrození [vyžadoval] svým způsobem ‚aktivnější‘ (byť omezené) zapojení žen do veřejných záležitostí*“.¹⁶⁵ Zůstává ovšem otázkou, nakolik byl proklamovaný ideál uplatňován v praxi.

Stereotyp ženy-vlastenky byl vytvořen již v době předbřeznové:¹⁶⁶ všestranně vzdělaná matka a ochránkyně domácího krbu měla svou prací přispívat k výchově nových vlastenců a rozmnožení národního majetku.¹⁶⁷ V tomto kontextu je třeba také vnímat snahu ženského kroužku o vytvoření „encyklopedie dam“, která zůstala z pochopitelných důvodů nedokončena.¹⁶⁸ Ženská práce pro národ se přitom nevylučovala s povinnostmi v domácnosti.¹⁶⁹ Právě díky specifickému rázu procesu označovaného tradičně jako národní obrození vykazovalo postavení žen v české obrozenecké společnosti některá specifika.¹⁷⁰

¹⁶¹ *Tamtéž.*

¹⁶² *Tamtéž.*

¹⁶³ Milena LENDEROVÁ, *Čeština jako ženská ctnost. Čeština v dívčí a ženské preskriptivní literatuře*, in: Místo národních jazyků ve výchově, školství a vědě v habsburské monarchii 1867–1918. Sborník z konference (Praha, 18.–19. listopadu 2002), Praha 2003, s. 554–555.

¹⁶⁴ M. FILIPOWICZ, *Roditelky národů*, s. 103.

¹⁶⁵ Daniela TINKOVÁ, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě*, Praha 2010, s. 61.

¹⁶⁶ Podrobněji k tomu M. LENDEROVÁ, „...ušlechtilé sestřínky“..., s. 79–87. Srov. též. A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, s. 93–97.

¹⁶⁷ M. FILIPOWICZ, *Roditelky národů*, s. 102.

¹⁶⁸ Vladimír MACURA, *Znamení zrodu a české sny*, Praha 2015, s. 488–506.

¹⁶⁹ Libuše HECZKOVÁ, *Píšíci Minervy. Vybrané kapitoly z dějin české literární kritiky*, Praha 2009, s. 11–12.

¹⁷⁰ M. LENDEROVÁ, *Čeština jako ženská ctnost*, s. 543.

Láska k muži i k vlasti se tak mohly prolínat a mohly i splývat.¹⁷¹ V rámci vlasteneckého diskurzu se ženy měly na službě národu aktivně podílet, např. prostřednictvím literární činnosti, nebo alespoň skrze sebevzdělání. Genderové rozdíly mezi oběma pohlavími přitom nebyly pro většinu národně uvědomělých mužů žádnou překážkou.¹⁷² Potvrzují to například listy Barbory Štětkové Janu Erazimu Vocelovi¹⁷³ či vzájemné dopisy Karla Havlíčka a jeho snoubenky Fany Weidenhoffrové. Citujme z dopisu Františka Ladislav Riegra Marii Palacké z počátku března 1853: „*V naší době, kteráž je doba těžkých zkoušek a převratů, není tato harmonie věc nepatrná pro život – a já jsem šťasten v tom domnění, že mimo souhlas citů i tato shoda smýšlení a přesvědčení, v této době tak důležitá, mezi námi panuje. Nejedem z mých přátel nebyl v tom ohledu tak šťasten, jakož já se býti těším. I k ženskému pohlaví obrací se čas náš s požadavky přísnějšími – a staví nezřídka na přísnou zkoušku povahu jejich; a blaze té, jižto při toliké jemnosti citů dána povaha tak odhodlaná a vůle tak pevná, jednati dle přesvědčení svého, jakož ji u Vás poznávám.*“¹⁷⁴ Je však třeba mít na paměti, že se jednalo u muže výjimečné, kteří se dobovému průměru vymykali; je více než pravděpodobné, že představitelé (etablující se) střední třídy, kteří v této době nebyli národně uvědomělí, své snoubenky a ženy v podobné činnosti nepodporovali. Zejména v prostředí řemeslnickém bylo podstatnější vychovat dívku k tomu, aby dobře plnila své povinnosti manželky, matky a hospodyně, přičemž národní zájmy zůstávaly stranou.¹⁷⁵ Autor článku *Epištoly českým paním a dívkám*,¹⁷⁶ který byl na podzim 1867 otištěn v časopise *Svoboda* redigovaném Josefem Barákem, vytýkal Českám, že se ve velmi malé míře zapojily do společenského i národního „*znovuzrození*“. Namísto toho, aby přinášely českému národu oběti, uzavírají se v domácnostech a jeví málo vlastenectví.¹⁷⁷ Pisatel doslova uvedl: „*Jsou dobrými hospodyněmi a nic více.*“¹⁷⁸ Příčiny spatřoval v nízkém vzdělání dívek. Pokud by došlo

¹⁷¹ TÁŽ, *A ptáš se, knížko má...*, s. 122–123.

¹⁷² Flora KLEINSCHNITZOVÁ, *Podíl ženy na národním obrození*, in: *Česká žena v dějinách národa*. Sborník statí, uspořádaný péčí Ústředí žen při Národní radě české, Praha 1940, s. 122n.

¹⁷³ Cit. dle Jiřina van LEEUWEN-TURNOVCOVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ, *Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts. Band 2, Tschechisch-deutsche Synthesen – Partnerbeziehungen der Wiedergeburtzeit*, München 2012, s. 352–353.

¹⁷⁴ František Ladislav RIEGER – Marie PALACKÁ, *Milostné dopisy Frant. Lad. Riegra a Marie Palacké*, ed. K. Stloukal, Praha 1932, s. 86.

¹⁷⁵ J. STRÁNÍKOVÁ, *Výchova a vzdělávání dívek...*, s. 74.

¹⁷⁶ *Epištoly k českým paním a dívkám*, Pravda, roč. 1, č. 12 a 13, 10. a 25. 10. 1867, s. 341–344 a 385–388.

¹⁷⁷ K této problematice se ve svém dopise B. Čelakovské vyjadřuje Božena Němcová takto: „*[...] ony tropily s vlastenectvím jen hříčky, vyvěsily tuto zástěrku a zastřely ní svou bezmeznou marnivost [...]. Myslejí, když si připne slovanský trikolor, když si dá české jméno a trochu se naučí lépe česky rozprávět než ty panské frajličky, že se musí takovému hrozitánskému vlastenectví všickni Čechové kořit [...]. Mnohá myslí, když přečetla dvě stánky z české historie, když ví, po kterých písmenách se píše y, kde Praha leží, umí rozeznat kopřivu od petržele, udělat experiment – který se jí nepodaří – a když pozná, kdy jsou brambory na měkko, že již až nazbyt má učenosti a ihned profesorkou být může.*“, srov. Božena NĚMCOVÁ, *Korespondence I*, Praha 2003, s. 110–111.

¹⁷⁸ *Epištoly k českým paním a dívkám*, s. 341.

k emancipaci žen, mohly by se věnovat „zaměstnání uměleckému, řemeslnému a obchodnímu“.¹⁷⁹ Tento typ činností, který by nebyl v rozporu s domácím zaměstnáním ženy, by zároveň prospíval také národu. Čas, který ženy věnují vlastní zábavě a stykům s přítelkyněmi, by tak mohly věnovat práci, což by rovněž zvýšilo jejich cenu na sňatkovém trhu.

Jedním z morálních imperativů uvědomělých středních městských vrstev bylo jazykově české vzdělání dospívajících dívek. Umožnila ho v první řadě česká pokračovací škola pro dívky, založená roku 1863.¹⁸⁰ Jak se náhled na problematiku vlastenectví u žen proměnil do konce sedmdesátých let 19. století, naznačuje dopis Jana Nerudy Anně Tiché, který se opírá o výše zmiňované dichotomické rozdíly mezi muži a ženami: „Obyčejně se tvrdívá, že žena není schopna takového vlastenectví jako muž. Průměrně ovšem ne ve všem, protože je vůbec slabší; v přirozeném svém citu ale je silnější ještě než my mužové.“¹⁸¹ Zcela jinak už vnímali ženu symbolisté a dekadenti na konci 19. a počátku 20. století; pro Otokara Březinu byla „prostřednicí mezi duchovým světem a mužem“.¹⁸² Také tato charakteristika plynula z dichotomických rozdílů, které se po celou druhou polovinu 19. století výrazněji nezměnily.

Podle Věnceslavy Lužické se žena měla vzdělávat „i k umírnění starostí manželových“.¹⁸³ Vedle dovednosti vařit, šít nebo vyšívát, ovládat domácí hospodaření či hrát na klavír a zpívat, měla dívka z vyšších středních vrstev ovládat ještě některý cizí jazyk. Nejpozději od sedmdesátých let tak zvyšovalo vzdělání dívky její hodnotu na sňatkovém trhu,¹⁸⁴ avšak řada rodin, zejména z nižších středních vrstev, se s tímto názorem v praxi neztotožňovala.¹⁸⁵ Výrazné vymknutí se genderovému stereotypu však již ženu řadilo mezi mužatky a bylo drtivou většinou mužů vnímáno jako nepřiměřené a nežádoucí.¹⁸⁶

Vzdělání mělo ženě dát také svobodu, která by jí dovolila uzavřít sňatek na základě citové vazby.¹⁸⁷ Zastánkyně ženské emancipace, k nimž patřila také Julie Gintlová, která do *Ženských listů* roku 1878 přispěla svou úvahou *Ideal ženy emancipované*, tvrdily, že vzdělané ženy jsou v manželství spokojenější: lépe vybírají svého partnera, dokáží lépe vyhovět jeho potřebám a sňatek pro ně není redukován na pouhou snahu existenčně zabezpečit sebe sama.

¹⁷⁹ Tamtéž, s. 387.

¹⁸⁰ Srov. M. LENDEROVÁ, *Čeština jako ženská ctnost*, s. 551.

¹⁸¹ Bedřich VÁCLAVEK (ed.), *Český listář. 296 českých listů z šesti století*, Praha 1949, s. 358.

¹⁸² Tamtéž, s. 408.

¹⁸³ V. LUŽICKÁ, *Žena ve svém povolání*, s. 74.

¹⁸⁴ Marie L. NEUDORFLOVÁ, *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci*, Praha 1999, s. 15.

¹⁸⁵ Upozornila na to např. Eliška Krásnohorská, srov. Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Ženská otázka česká*, Praha 1881.

¹⁸⁶ L. HECZKOVÁ, *Píšíci Minervy*, s. 22–23.

¹⁸⁷ Václav ŠÍLENÝ, *Poměr ženy k sociální a národnostní otázce*, *Ženské listy*, roč. 1, č. 4, 1. 4. 1873, s. 31.

V rámci celospolečenského diskurzu však doposud praktikovaný koncept výrazněji narušil až Tomáš Garrigue Masaryk se svým rovnoprávným postavením k ženě.¹⁸⁸

Nakolik mohl být rozdílný postoj k ženskému (sebe)vzdělávání, ukazují některé dokumenty osobní povahy ze čtyřicátých a padesátých let 19. století. Četba a vlastní tvůrčí aktivita byly ve čtyřicátých letech pokládány za činnosti, které nebyly ani v případě dívek ze středních vrstev žádoucí.¹⁸⁹ Podobné doklady vrhají trochu jiné světlo také na zapojení žen do procesu národní emancipace, jejíž součástí měla četba česky psané literatury být.¹⁹⁰ Situace se začala postupně měnit teprve zhruba od šedesátých let. Tomu, aby dívky četly a dále se vzdělávaly, byli nejčastěji nakloněni příslušníci intelektuálních rodin z nižších středních vrstev. Literární produkce, která byla určena primárně ženám, měla nepochybně didaktickou funkci a plnila tak částečně roli preskriptivní literatury. Z některých pramenů však vyplývá, že ještě ve druhé polovině šedesátých let nacházela např. díla Karoliny Světlé velmi malý čtenářský ohlas.¹⁹¹

Vzdělání středostavovských dívek se pochopitelně lišilo na základě toho, z jakého socioprofesionálního okruhu pocházely a kam měly být provdány.¹⁹² Dívkám ze středních vrstev bylo po absolvování povinné školní docházky obvykle určeno klášterní nebo soukromé vzdělání (také v podobě penzionátu). Dcery uvědomělých příslušníků nižších středních vrstev navštěvovaly vyšší dívčí (pokračovací) školy, kde bylo vzdělání ukončeno obvykle kolem šestnáctého či sedmnáctého roku života. Poté se již měly věnovat jen výuce šití, vaření a cizích řečí,¹⁹³ event. hudby a tance. Odborné vzdělání většinou volily dívky bez věna. Žena, která nabyla dobrého vzdělání, se mohla uplatnit jako učitelka či vychovatelka. Výkon profese se tak mohl někdy stát jen východiskem z nouze, které bylo vedeno snahou zabezpečit sebe sama. Povolání proto některé ženy zastávaly pouze na omezeně dlouhou dobu: i navzdory odbornému vzdělání preferovaly před celoživotním celibátem spíše sňatek.¹⁹⁴ Roli mohla hrát jednak skutečnost, že společensky vyšší kredit měla žena provdaná, jednak mohla být motivace těchto osob čistě materiální.

¹⁸⁸ M. FILIPOWICZ, *Roditelky národů*, s. 103.

¹⁸⁹ K. SVĚTLÁ, *Z literárního soukromí I*, s. 219n.

¹⁹⁰ M. LENDEROVÁ, *A ptáš se, knížko má...*, s. 56.

¹⁹¹ *Epištoly k českým paním a dívkám*, s. 344.

¹⁹² J. STRÁNÍKOVÁ, *Výchova a vzdělávání dívek...*, s. 213–214.

¹⁹³ H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 162.

¹⁹⁴ M. LENDEROVÁ, *A ptáš se, knížko má...*, s. 149.

Nabýt dovedností hospodyně mohly dívky ze středních vrstev např. v kurzech spolku pražského spolku Domácnost,¹⁹⁵ případně v brněnské Vesně.¹⁹⁶ Odlišný charakter měl pobyt v penzionátu, kde dívka mohla nabýt rovněž řady dovedností, které později zúročila ve vlastní domácnosti. I když tento způsob edukace nepřekračoval dobový genderový stereotyp ženy, nepřímo přispíval k ženské emancipaci. Zatímco dívky z rodin příslušníků elit venkovských měst jezdily na konci století na výchovu k příbuzným do větších českých a moravských sídel, pražské slečny pobývaly někdy ve Vídni, aby se zdokonalily v němčině.¹⁹⁷ Tímto způsobem mohly nabýt cenné zkušenosti, naučit se společenskému chování a díky tomu, že byly uváděny do společnosti, mohly získat i ženicha. U nižších středních vrstev z menších venkovských měst, stejně jako u středních nižších vrstev, byl obvyklý tzv. handl.

Socializace dívek probíhala jejich postupným začleňováním do společnosti, ať již se jednalo o vzájemné návštěvy v rámci vlastní sociální sítě, taneční zábavy a slavnosti nebo účast v salonech předních rodin. Právě při uvedených příležitostech bylo kromě získání určitých společenských zkušeností také možné se seznámit. Výchova se lišila i na základě toho, z které socioprofesionální skupiny měl pocházet ženich či který konkrétní jedinec se jím měl stát.¹⁹⁸

Zejména mladší normativní literatura akcentovala jako podstatné tělesné a duševní zdraví ženy, neboť se předpokládalo, že jen zdravá matka může porodit zdravé potomky: „Zdravé ústrojí manželčino zasluhuje nejvíce pozornosti. Churavá žena není schopna, aby ulehčila muži ve práci a vypomohla mu v nevyhnutelných břemenech. Dívka s plicní nemocí, děvče s úbytěmi stanou se matkami dětí, které zárodek smrti přinášejí již s sebou na svět.“¹⁹⁹ Tato reflexe souvisela nepochybně s úspěchy v oblasti medicíny, snižující se novorozeneckou a kojeneckou úmrtností i rostoucím průměrným věkem.

I když marnivost byla vlastnost, kterou jednohlasně odsuzovaly nejen dobové normativní příručky,²⁰⁰ měl vzhled a oděv ženy v rámci sňatkového trhu velmi důležitou funkci. Jeho důležitost stoupla zejména v době, kdy se vztahy mezi muži a ženami začaly výrazně demokratizovat.²⁰¹ Svým ošacením dávala dívka najevo příslušnost k určité sociální

¹⁹⁵ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i modlitbě*, s. 253. Podrobně srov. diplomovou práci Adéla HEŘMÁNKOVÁ, *Typ veřejně činné pražské měšťanské rodiny na přelomu 19. a 20. století. Příklad Jana a Anny Podlipných*, Praha 2011, zejm. s. 38–47.

¹⁹⁶ Srov. např. H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 135n.

¹⁹⁷ Marie STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, Praha 1947, s. 60; též H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 178n, či Stanislava JÍNOVÁ – Olga PUJMANOVÁ, *Osobnost v pozadí. Jan Jína ve vzpomínkách a v korespondenci*, Praha 2016, s. 418.

¹⁹⁸ Václav KAPLICKÝ, *Hrst vzpomínek z mládí*, Praha 1988, s. 10

¹⁹⁹ V. LASKAVEC, *Jinoch a jeho poměr k dívce...*, s. 9.

²⁰⁰ Srov. např. František Karel BAKULE, *Žena a její kouzlo*, Praha 1903, 275n.

²⁰¹ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 109–110.

vrstvě.²⁰² Kvality ženy byly posuzovány také na základě jejího zjevu, zejména mladší normativní literatura to přiznávala docela otevřeně: „*Jakkoliv [...] nemá při volbě ženy tělesná krása býti rozhodující věcí, má se přece na její pravou líbeznost' vždy ohled brát.*“²⁰³ S tím úzce souvisel věk, ve kterém se dívka měla vdát. V. Laskavec doporučoval ve své příručce *Jinoch*, aby dívky nevstupovaly do manželství před 19. rokem, zároveň však na muže apeloval, aby nevěsta byla vždy o několik let mladší, neboť „*ženské pohlaví pravidelně rychleji kvete, ale také rychleji vadne*“.²⁰⁴ Přestože některé normativní příručky kladly ideální sňatkový věk mezi 28. a 30. rok,²⁰⁵ z řady pramenů plyne, že středostavovští muži preferovali mnohem mladší partnerky.²⁰⁶ Tento interval ostatně nekorespondoval ani s průměrnými hodnotami sňatkového věku nevěst na počátku 20. století,²⁰⁷ kdy byl Malého tajemník lásky prvně vydán. Budoucí historik Josef Kalousek si ve svém deníku poznamenal, že dívky, s nimiž přicházel do styku a jež většinou patřily ke středním městským vrstvám, se snažily provdat již kolem 22. roku života.²⁰⁸

Na počátku druhé poloviny 19. století měla být ideální žena plnějších tvarů,²⁰⁹ což korespondovalo s počínajícím kultem mateřství.²¹⁰ Akcentován byl štíhlý pas, kterého se docílilo zejména pomocí šněrovačky, ale také pozadí, zvýrazněné krinolínou, resp. turnýrou (honzíkem), které pro svou vyšší pořizovací cenu patřily k distinktivním rysům středních a vyšších vrstev.²¹¹ Postavu rovněž dotvářely mohutné rukávy.²¹² K fyzickému vzhledu se ostatně vyjadřovaly i některé příručky, jejichž autoři byli lékaři. Koncem sedmdesátých let byla z medicínského pohledu ideální manželkou žena, která měla „*[...] hojnost dlouhých a jemných vlasů barvy hnědé [...]. Štíhlá žena se zakulacenými, širokými kyčli, plnými nadry, prostřední postavy*“.²¹³ Je třeba uvést, že výše zmíněné „*plné tvary*“ byly autory lékařské literatury vnímány jako záruka dívčina, resp. ženina zdraví.

²⁰² *Tamtéž*, s. 100.

²⁰³ V. LASKAVEC, *Jinoch a jeho poměr k dívce...*, s. 7.

²⁰⁴ *Tamtéž*, s. 9.

²⁰⁵ Jaroslav MALÝ, *Moderní tajemník lásky aneb rádce milenců. Obširný a pochopitelný návod, jak se píšou dopisy týkající se lásky, známosti a manželství pro všechny stavy a případy*. Praha [1916], s. 23n.

²⁰⁶ Srov. též A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, s. 85.

²⁰⁷ Ludmila FIALOVÁ, *Sňatečnost obyvatelstva v českých zemích v 19. století*, in: Studie k sociálním dějinám 19. století. Studien zur Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts 7/1, 1997, s. 45–58.

²⁰⁸ Josef KALOUSEK, *Deníky Josefa Kalouska II*, eds. M. Klečacký – P. Fabini – L. Velek, Praha 2016, s. 71.

²⁰⁹ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 128.

²¹⁰ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 142.

²¹¹ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 110.

²¹² M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 142.

²¹³ V. K., *Člověk a jeho poměr k přírodě. Důležité poučení a nejnovější zkušenosti o manželství, o chování se manželů stran fyzické lásky, o těhotenství, neplodnosti, pohlavních nemocech a j., s navedením, jak lze napravit mnohé hříchy a vyléčiti mnohé pohlavní choroby*, Praha [1879], s. 103.

Na přelomu 19. a 20. století se ideál krásy proměnil: žádoucí byla žena štíhlá a bledá, jak to ostatně zobrazovaly dobové plakáty a reklama, která se začala rozmáhat stále ve větší míře. Akcentováno bylo také poprsí, na jehož zvětšení se v ženských časopisech, ale i v denním tisku objevovalo ke konci století stále více reklamy. Právě štíhlá postava nejlépe vynikla v secesním oděvu, který se v této době v městském prostředí uplatňoval. Podle Heleny Čapkové se jednalo o módu „*diskrétně podtrhující linie ženského těla*“.²¹⁴ Je otázkou, zda skutečnost, že došlo k rehabilitování štíhlé ženské linie, souvisela s pokroky v medicíně, jisté ovšem je, že se jednalo o období, kdy ženy začaly ve větší míře sportovat. Secesní móda, jejíž součástí byly rovněž složité účesy z dlouhých vlasů, pokládala za ideální ženy s hustou kšticí, která byla odrazem fyzického zdraví, stejně jako třeba pěstěné nehty. Normativní příručky vycházející ke konci 19. a na počátku 20. století, např. *Marta*, vydaná roku 1898, přinášely praktické rady, jak si zachovat zdraví a krásu.²¹⁵ Podobně tomu bylo také v případě módních časopisů, k nimž patřily zejména *Nové (pařížské) mody*. Josef Šusta ve svých vzpomínkách uvádí, že v devadesátých letech vévodily „*tehdejšímu výběru pražských krasavic*“ Marie Bendlová, dcera známého hudebního skladatele, později provdaná Kašparová, a sestry Marešovy, které docházely do salonu své tety Růženy Jelínkové-Doubkové.²¹⁶ Podle Františka Bakuleho, jehož názory se v tomto směru zhusta shodovaly s normativní literaturou, měla být žena upravena vkusně, oděna do čistého a přiměřeného oděvu. Krásu ženy mělo tvořit především tělesné i duševní zdraví, Bakule však nezavrhoval ani mírné naličení.²¹⁷ Dekorativní kosmetika byla na konci 19. a počátku 20. století na vzestupu, neboť společenské změny, mezi nimiž je třeba zmínit především industrializaci a emancipaci žen, se promítly také do norem týkajících se ženského vzhledu.²¹⁸ K porušení řady dosavadních zvyklostí také v oblasti módy došlo na čas v době první světové války, kdy se každodenní život militarizoval a byla tak ochromena výroba spotřebního zboží.

Míra toho, jaké části těla lze veřejně vystavovat, se časem proměňovala, dívky se však měly také v tomto ohledu chovat cudně a nevystavovat na odiv to, co mohlo přitáhnout pozornost příslušníka opačného pohlaví. Podobně byly zapovězeny určité pohyby.²¹⁹ Existovaly přitom jisté distinktivní rysy, které odlišovaly až do konce dlouhého 19. století počestnou dívku od holek pochybných mravů, nebo dokonce prostitutek: až do první světové

²¹⁴ H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 232.

²¹⁵ František KOZÁK, *Marta. Zlatá kniha pro české dívky a matky*, Kutná Hora [1898].

²¹⁶ Josef ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní. Praha – Vídeň – Řím. Vzpomínky II*, eds. J. Werstadt – J. Klik, Praha 1963, s. 22 a 91.

²¹⁷ F. K. BAKULE, *Žena a její kouzlo*, s. 274.

²¹⁸ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 85–86.

²¹⁹ Milena LENDEROVÁ, *Chytila patrola, aneb, Prostituce za Rakouska i republiky*, Praha 2002, s. 149.

války bylo slečnám z dobrých rodin zapovězeno mikádo, barvení vlasů nebo výrazné líčení tváře.²²⁰ Nepřípustné byly rovněž krátké vlasy, které nosily pouze osoby z okraje společnosti²²¹ nebo ženy emancipované, zejména učitelky a literátky. Patřila k nim i Ludmila Vlková, jež byla pokrokářkou i tím, že v roce 1893 uzavřela občanský sňatek. Pokud žena nosila krátké vlasy ze zdravotních důvodů, musela prokázat notnou dávku odvahy.²²²

Nabízí se otázka, jaký vliv na chování dívek preskriptivní literatura měla. K určitým závěrům lze dojít na základě konfrontace s dokumenty osobní povahy. Z nich vyplývá, že se některé ženy snažily tomuto ideálu dostat, jiné normu porušovaly. I přesto, že je třeba vzít v potaz jistou míru sebe prezentace, ze *Zápisků* Marie Červinkové-Riegrové plyne, že se snažila plnit všechny povinnosti v domácnosti a věnovala se rovněž činností uměleckým.²²³ Je však třeba si uvědomit, že se jednalo o příslušnici české společenské elity a že editovaný pramen zachycuje období, kdy již byla pisatelka provdána. Její způsob života se však vzhledem k bezdětnosti a manželskému nesouladu až tolik od denního rytmu svobodných dívek nelišil.

O tom, jaké byly konkrétní preference mužů na sňatkovém trhu, si můžeme udělat představu z některých ego-dokumentů. Z korespondence Karla Havlíčka vyplývá, že jeho postoj k ženám byl v souladu s dobovou preskriptivní literaturou a výrazněji nevybočoval. Již v korespondenci ze třicátých let se objevují jednoznačné projevy toho, že ženě je vymezena oblast soukromá, žena je tvor citlivý a pasivní. Jeho stanovisko mohl formovat nejen pobyt v kněžském semináři, ale také cesta do Ruska, kde se jako mladík setkal se ženami z odlišných sociálních vrstev. Příznačné je, že se svou první snoubenkou Fany Weidenhoffrovou se sblížil prostřednictvím ochotnického divadla, které bylo v menších českých městech výrazným projevem národní i společenské angažovanosti. Právě zejména díky korespondenci s Fany, která je dochována, jsou známy Havlíčkovy názory na vymezení ženské a okrajově také mužské genderové role: ačkoli měl mladý spisovatel představu, že jeho budoucí žena bude ovládat český jazyk nejen slovem, ale také písmem, odmítal jakékoli vměšování do „*mužských záležitostí*“. Františce, ale také později manželce Julii Havlíček vymezil oblasti, k nimž se mohly vyjadřovat a v nichž se mohly realizovat. Ženou, u níž zřejmě respektoval překročení dobových norem, byla Božena Němcová.²²⁴

²²⁰ *Tamtéž*, s. 148.

²²¹ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 83.

²²² Josef ŠKÁBA, *Kytička vzpomínek*, *Ženský obzor*, roč. 25, č. 1–3, s. 6, cit. dle Jana ENGLOVÁ, *Žena 19. století v dokumentech*, Ústí nad Labem 2003, s. 73.

²²³ Marie ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, *Zápisky. 1. a 2. díl*, ed. M. Vojáček, Praha 2009 a 2013.

²²⁴ L. KRÍŽOVÁ, *Genderové stereotypy v korespondenci Karla Havlíčka*, s. 507–508.

Nejmladší Havlíčkův bratr Josef psal matce o své budoucí nevěstě 3. června 1861 takto: „*Smluwiš se maminko! dobře s Karolinou, nebo wyborně český mluwi, a přeswědčíš se pak, že se k sobě welmi dobře hodíme, – i w tom, že ona zrowna tak weliká jest co já – a – ale nesměj se – zrowna jako já – jen maso a zeleninu ráda jídá a káwy nemiluje –; wšak ale také podle toho wypadá.*“²²⁵ Josef Kalousek si u žen všimal především tělesné konstituce a z podoby jejich tváře se snažil vyčíst také, zda dívka rychle nezestárne. Důležité bylo rovněž to, jestli mu byla její blízkost příjemná.²²⁶ August Sedláček na své budoucí ženě Ernestině oceňoval s odstupem času nejvíce následující kvality: „*kromě půvabu a spanilosti [byla obdařena] duchem hospodářským, šetrností, ušlechtilým chováním a duchem spravedlnosti*“.²²⁷ S jistým odstupem je pak třeba brát v tomto ohledu normativní příručky, i ty však mohly do jisté míry odrážet preference mužů. Podle tzv. tajemníků lásky, v nichž se objevovaly typizované dopisy, si muži všimali dívčí postavy, jejího chování, ctností a jiných vlastností; důležitá byla především píle a schopnost zastat roli hospodyně.

4.2.1 Genderový stereotyp ženy v dívčích románech

Dívčí román je již od svého vzniku svébytný žánr literatury, který má svým emotivně laděným obsahem děvčatům pomoci při procesu jejich osobnostního zrání.²²⁸ Nepřekvapí proto, že zejména v minulosti pracoval s genderovými stereotypy. Jádrem příběhu bylo téměř vždy formování hlavní postavy, jíž byla výhradně dívka či mladá žena, byť se příběh často uchyloval také k nějaké milostné historii.²²⁹ Romány pro dívky se začaly v českém prostředí jako žánr vytvářet na přelomu 19. a 20. století. Jak upozornila Dagmar Mocná,²³⁰ jako určitého předchůdce lze vnímat Klicperův román *Jindra*, vydaný prvně roku 1876.²³¹ Charakteristické pro dívčí četbu často bylo, že obsahovala podtitul, jímž odkazovala k okruhu potenciálních čtenářů (nejčastěji *dívčí román*, někdy bylo v tiráži také uvedeno, že je kniha

²²⁵ LA PNP, f. Karel Havlíček, korespondence rodinná, Josefa Havlíčková, dopis Josefa Havlíčka z 3. 6. 1861.

²²⁶ J. KALOUSEK, *Deníky Josefa Kalouska II*, s. 76.

²²⁷ August SEDLÁČEK, *Paměti z mého života*, Praha 1997, s. 60.

²²⁸ Dagmar MOCNÁ – Josef PETERKA a kol., *Encyklopedie literárních žánrů*, Praha – Litomyšl 2004, s. 114.

²²⁹ Dagmar MOCNÁ, *Červená knihovna. Studie kulturně a literárně historická: pohled do dějin pokleslého žánru*, Praha 1996, s. 151.

²³⁰ *Tamtéž*, s. 147–151.

²³¹ Ivan KLICPERA, *Jindra. Obraz z našeho života*, Praha 1876. Ačkoli novela nebyla primárně psána jako román pro dívky, začala být postupem času takto vnímána, a to zejména proto, že v příběhu dochází k určitému zrání původně svěhlavé hlavní hrdinky, jež se zamiluje do domácího učitele. Kniha si získala velkou popularitu zejména během první světové války, a to především díky svému vlasteneckému zaměření; do roku 1914 vyšla šestkrát a poté ještě několikrát během války. *Jindra* však postrádá silnou didaktickou tendenci a také humor, tolik charakteristický pro dívčí četbu počátku 20. století, viz D. MOCNÁ, *Červená knihovna*, zejména s. 44 a 45.

věnována *dospělým dívkám českým*).²³² Dalším typickým znakem byly obrázky otištěné v knize, které činily četbu lákavější. K předním ilustrátorům dívčích románů patřil Karel Muttich, který pracoval pro oba nejvýznamnější předválečné nakladatele dívčí četby – Rudolfa Storchu a Josefa Richarda Vilímka. Válečná edice *Kytice dívčí četby* se v tomto směru z pochopitelných důvodů vymykala tím, že obrázky neobsahovala, a příznačné také je, že vycházela na nekvalitním papíře.

Průkopnicemi českého dívčího románu byly pochopitelně ženy-spisovatelky. Jen výjimečně byl autorem českého dívčího čtení vydaného do roku 1914 muž.²³³ Jinak tomu bylo u zmíněné *Kytice dívčí četby*, v níž nalezneme podstatně vyšší podíl autorů-mužů.²³⁴ Také Josef Roden, autor *Irčina románek*, který prvně vyšel před koncem první světové války,²³⁵ předznamenal tendenci, jež se výrazněji uplatnila až během první republiky, totiž že do výhradně ženského žánru pronikli muži.²³⁶

Dívčí romány vydané v českých zemích mezi lety 1898 a 1914 lze z hlediska práce s fabulí rozdělit do tří odlišných linií. První byla zastoupena převážně překlady; jednalo se o „*divoce romantické příběhy*“²³⁷ (z českých děl by bylo možné zařadit sem Krásnohorské *Celínku*,²³⁸ u níž Dagmar Mocná předpokládá, že mohla mít cizojazyčný předobraz).²³⁹ Druhou tvořila sentimentální díla, charakteristická často vypjatou etičností a reprezentovaná zejména produkcí Ludmily Grossmanové Brodské, Anuše Mittenhuberové či Pavly Moudré.²⁴⁰ V posledním případě se jednalo o domácí tvorbu směřující k humoristické četbě²⁴¹ (je reprezentována zejména prvními dvěma až třemi svazky *Svéhlavičky* od Elišky Krásnohorské,²⁴² humoru v těchto románech však postupně ubývá).

Cílem dívčích románů nebylo dívky jen pobavit, ale také vychovávat. Didaktická funkce je snad nejvíce zřetelná v prvních třech dílech *Svéhlavičky*. Zatímco v prvním díle je hlavní hrdinka Zdenka těžko zvladatelná, zanedbává ruční práce a nechová se jako dobře

²³² Eliška KRÁSNOHORSKÁ (podle E. von RHODEN), *Svéhlavička. Příběh z pensionátu*, Praha [1898], titulní strana.

²³³ Touto výjimkou potvrzující pravidlo byli z českých autorů pouze Alfons Bohumil Šťastný, který vydal roku 1903 u Rudolfa Storchu román *Vychovatelka*, a Richard Russ, publikující pod pseudonymem Richi, jenž u Vilímka otiskl v roce 1910 soubor povídek *Děvče mého srdce*.

²³⁴ V prvních 15 svazcích byla téměř polovina novel napsána muži. K autorům publikujícím v této edici patřili Alfons Bohumil Šťastný, Zdeněk Matěj Kuděj, Pavel Oravský, Otakar Hanuš, František Flos či Pavel František Malý alias Ježatec.

²³⁵ Josef RODEN, *Irčin románek*, Praha [před 1915].

²³⁶ D. MOCNÁ, *Červená knihovna*, s. 154–170.

²³⁷ *Tamtéž*, s. 151.

²³⁸ Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Celínka. Dívčí román*, Praha [asi po 1918].

²³⁹ D. MOCNÁ, *Červená knihovna*, s. 49.

²⁴⁰ D. MOCNÁ – J. PETERKA, *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 116.

²⁴¹ D. MOCNÁ, *Červená knihovna*, s. 151.

²⁴² E. KRÁSNOHORSKÁ (podle E. von RHODEN), *Svéhlavička*; TÁŽ, *Svéhlavička nevěstou*, Praha [1900]; TÁŽ, *Svéhlavička ženuškou. Původní povídka pro dorůstající dívky*, Praha [1900].

vychovaná dívka, v druhém díle se nedokáže smířit s tím, že by po svatbě s Jiřím měla opustit milovaný Jasanov a odejít do míst, kde její snoubenec vykonává advokátní praxi. Ve třetím díle je Svěhlavička maminkou tří nezvladatelných dětí a její výchovné metody naprosto selhávají. Protože je Zdenka tematizována jako postava veskrze sympatická a na konci každého dílu „prozře“, mohly se s ní čtenářky snadno identifikovat. Zajímavé také je, jak Krásnohorská uchopila z hlediska didaktické funkce svého díla subjekt vypravěče: ačkoli zůstává v románech upozaděna a do děje příliš nevstupuje, v některých případech glosuje Zdenčino chování; např. v románu *Svěhlavička nevěstou* promlouvá ke čtenáři, resp. ke čtenářce těmito slovy: „*Sedmnáctiletá dívka – a diví se, že jsou v manželství povinnosti!*“²⁴³

Právě výrazná didaktická funkce tohoto žánru způsobuje, že postavy jsou nápadně typizované a nejsou hlouběji psychologicky propracovány. Proto lze genderové stereotypy v nich dobře analyzovat.²⁴⁴ Zajímavé může být, že genderový stereotyp se promítal také do dobové reklamy na edici *Dívčím srdcím*: „*Je-li nutná opatrnost při volbě četby pro mládež vůbec, jest na místě opatrnost dvojnásobná* [zdůraznila LK], *jedná-li se o lekturu pro dívky* [zdůraznila LK].“²⁴⁵ Z uvedené citace vyplývá, že také v oblasti četby existoval rozdílný přístup k tomu, jaká knižní produkce by se měla dostat do rukou dívkám a jaká chlapcům.²⁴⁶ Dobové ego-dokumenty však napovídají, že tomu tak nebylo vždy.²⁴⁷

Ačkoli některým nakladatelstvím vydělala dívčí četba slušné peníze, korespondence Vilmy Seidlové-Sokolové s její dlouholetou přítelkyní Pavlou Maternovou, která o dva roky později začala působit jako redaktorka Vilímkovy edice *Dívčím srdcím*, svědčí o tom, že zřejmě nebylo jednoduché prosadit knihu, která cílila na genderově i věkově omezenou skupinu čtenářů; z jara roku 1900 napsala Maternová velice kladný posudek na almanach *Dívčí svět*, který její někdejší spolužačka uspořádala. Seidlová-Sokolová píše: „*jsem Ti vděčna [...] za svého nakladatele*²⁴⁸ [...]. *Ujišťuje mne sice vždy náramně galantně, že mne uvítá rád, ale takové laskavé [...] doporučení Tvé nejlépe razí cestu. A s Dívčím světem má to vždy své háčky. Jen jisté čtenářstvo – a kniha při tom nákladná, to není pramen příjmu.*“²⁴⁹

Z dívčích románů konce 19. a počátku 20. století a z dívčí četby vůbec je možné vytvořit si obraz o tom, jaké chování dívky či mladé ženy bylo v domácnosti i ve společnosti

²⁴³ TÁŽ, *Svěhlavička nevěstou*, s. 14.

²⁴⁴ Pro účely této disertační práce jsem se snažila vycházet z prvních vydání jednotlivých románů, ne vždy to však bylo možné; první vydání nejsou často dostupná ani v Národní knihovně ČR, což koresponduje s tím, že se jednalo o komerční literární produkci.

²⁴⁵ Jiří SUMÍN, *Poupata*, Praha [1911], zadní desky.

²⁴⁶ Srov. též Michael WÖGERBAUER a kol., *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014. 1. díl*, Praha 2015, s. 605–619.

²⁴⁷ M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (eds.), *Žena v českých zemích...*, s. 519.

²⁴⁸ Byl jím F. Šimáček.

²⁴⁹ LA PNP, f. Pavla Maternová, sl. korespondence přijatá, dopis Vilmy Seidlové-Sokolové z 25. 3. 1900.

žádoucí. Ačkoli se vyšší dívčí vzdělání prosazovalo ve společnosti jen pozvolna,²⁵⁰ v románech hlavní hrdinky docházkou do měšťanské školy zpravidla nekončí: některé pobývají v penzionátu (*Svéhlavička, Poupata*),²⁵¹ jiné absolvují učitelský ústav (*Andělská srdce, Doušek z naší studánky*)²⁵² a patrně i *Vychovatelka*)²⁵³ či se nadále vzdělávají soukromě (*Celínka, Celínčino štěstí*);²⁵⁴ tato skutečnost je pochopitelně dána osobami autorek, které byly často zastánkyněmi vyššího ženského vzdělání.²⁵⁵ Postavy se učí zejména ručním pracím, zpěvu, hře na klavír, tanci a francouzštině. Od 14 let však měla být dívka schopna připravovat se na budoucí roli manželky a hospodyně. Dokládá to i citace z díla Elišky Krásnohorské: „Zdravá, vtipná dívka může v čtrnáctém roce již uměti velmi mnoho, a neumí-li, jest to asi vinou matky.“²⁵⁶ Ta zároveň potvrzuje další dobově podmíněný názor, totiž že za správné vedení budoucí hospodyně byla odpovědná matka, která měla být dívce příkladem. Po ukončení vzdělávacího procesu bylo žádoucí, aby byly dívky uvedeny do společnosti a nabraly zkušenosti v Praze (má to být případ Zdenky v románu *Svéhlavička nevěstou*), Vídni (*Jindra*) či Paříži (*Celínčino štěstí*). Část hrdinek se však z finančních důvodů vydává na dráhu učitelky či vychovatelky (*Vychovatelka, Doušek z naší studánky, Eliška z Andělských srdcí*, je to též případ Florly z románu *Celínčino štěstí*). Tato profese byla v souladu s tradiční genderovou rolí ženy, proto (výrazněji) nenarušovala dobový stereotyp. Navzdory tomu však tyto původně finančně samostatné dívky nacházejí muže, v jejichž domácnostech jako jejich ženy uplatní veškeré své nabyté znalosti a zkušenosti a profesi opouštějí (výjimkou jsou knihy *Doušek z naší studánky a Andělská srdce*).

Příznačné je, že ve volném čase se všechny dívky, ale také ženy, věnují ručním pracím. Ta dívka či žena, která ruční práce neovládá, je vždy vyličena jako postava negativní (*Pletení paní Sadilové*)²⁵⁷ či minimálně problematická a je za svou nešikovnost kritizována (*Svéhlavička, Svéhlavička nevěstou*,²⁵⁸ *Celínka*). Ve všech románech české provenience se hrdinka rovněž aktivně hlásí ke svému národu. V tomto ohledu je nejzajímavější román

²⁵⁰ M. BAHENSKÁ, *Počátky emancipace žen v Čechách*.

²⁵¹ E. KRÁSNOHORSKÁ (podle E. von RHODEN), *Svéhlavička*; J. SUMÍN, *Poupata*.

²⁵² V první a nejrozsáhlejší povídce celého souboru studuje hlavní hrdinka učitelský ústav, musí z něho však z existenčních důvodů odejít.

²⁵³ Anna ŘEHÁKOVÁ, *Andělská srdce. Povídka*, Praha [1905]; Vilma SOKOLOVÁ, *Doušek z naší studánky*, Praha [1910]; Alfons Bohumil ŠTASTNÝ, *Vychovatelka. Dívčí román*, Praha 1903.

²⁵⁴ Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Celínka. Dívčí román*, Praha [asi po 1918]; TÁŽ, *Celínčino štěstí. Dívčí román*, Praha [mezi 1920 a 1928].

²⁵⁵ Mezi emancipistky patřily E. Krásnohorská a T. Nováková, P. Maternová a V. Seidlová-Sokolová byly samy absolventkami učitelských ústavů.

²⁵⁶ E. KRÁSNOHORSKÁ, *Svéhlavička ženuškou*, s. 64.

²⁵⁷ Vlasta PITTNEROVÁ, *Pletení paní Sadilové. Starodávny obrázek*, Praha [1917].

²⁵⁸ Negativní ženský stereotyp je zde ztělesněn první ženou doktora Srnce, která nejen shledává pomoc svému muži nudnou, ale také pohrdá tím, že její muž pomáhá chudým, své děti označuje za nehodné a nesvede více než čtyři skladby na piano.

Vychovatelka od Alfonse Bohumila Šťastného z roku 1903, jejíž výrazně ovlivnil česko-německý antagonismus po vyhlášení a následném zrušení Badeniho jazykových nařízení. Fabule příběhu je totiž vystavěna na konfliktu češství a němectví: národně uvědomělá soukromá učitelka přijíždí do německého města a svou svěřenkyni ze smíšeného manželství tajně učí češtině. Když se stane členkou Ústřední matice školské, dostává výpověď, a od ztráty zaměstnání ji zachrání jen poslední vůle umírající paní domu. Podobně je tomu také v rozsáhlé povídce Vilmy Sokolové uveřejněné v souboru *Doušek z naší studánky*.

Ne ve všech případech se v románech objevují stereotypní představy o působení žen. V několika případech vybočují autoři z dobové normy. Nemůže překvapit, že do prvního pokračování *Svéhlavičky* se promítla také reflexe vysokoškolského vzdělání žen, která byla v době vzniku románu velmi aktuálním tématem. Jeho autorka Eliška Krásnohorská se jako zakladatelka Spolku pro ženské studium Minerva v této oblasti výrazně angažovala.²⁵⁹ V knize spisovatelka nechala o smyslu ženského studia medicíny, pro něž se rozhodne jedna z přítelkyň hlavní hrdinky Zdenky, pochybovat – příznačně – muže. Protože se však jedná o postavu, v jejímž případě jsou sympatie čtenáře na jeho straně, je náhled pana Menšíka spíše smířlivý. Hlavní argument pro ženské studium medicíny zní z úst jeho ženy následovně: „*Kdybyste stonaly, Elleno i Zdenko, [...] a kdyby taková doktorka Taťána byla na blízku: myslím, že byste obě s menším otálením běžely k ní o radu žádat, než i k tak výtečnému lékaři, jako je náš dr. Srnec! A s menším ostychem než jemu byste jí pověděly, co vám schází.*“²⁶⁰ Není pochyb o tom, že se jednalo o jeden z nejpádnejších argumentů v celospolečenském kontextu a že stejného názoru byla i sama autorka textu. Podobným příkladem je román *Vychovatelka*, napsaný mužem (!), v němž hlavní hrdinka na dotaz, zda se zabývá politikou, odpovídá: „*Nemám k tomu práva? [...] Myslím, že to není výsadou jen mužů.*“ Společenská angažovanost žen na počátku 20. století byla také velice ožehavou otázkou. Ty tam byly doby, kdy se ženy mohly realizovat pouze v oblasti filantropie. Není divu, že dva roky potom, co román *Vychovatelka* vyšel, došlo k založení Výboru pro volební právo žen.²⁶¹

Genderový konstrukt ženy není utvářen pouze textem, ale také pomocí ilustrací, které jsou nedílnou součástí Storchovy i Vilímkovy produkce. Typickým příkladem je obálka

²⁵⁹ I když na konci 19. století byl pro středostavovské prostředí určitý vyšší stupeň ženského vzdělání žádoucí, neboť vzdělaná žena mohla svého muže dobře reprezentovat a bylo také pravděpodobné, že dobře vychová příští generaci, vysokoškolské vzdělání žen naráželo na tuhý odpor. I po zřízení Minervy musely dívky nadále skládat maturitu na chlapeckém gymnáziu a na univerzitě mohly být pouze hospitantkami. Shodou okolností v roce 1900, kdy vyšel román *Svéhlavička nevěstou*, bylo dívkám povoleno řádné studium medicíny, viz M. BAHENSKÁ, *Počátky emancipace žen v Čechách*, s. 133.

²⁶⁰ E. KRÁSNOHORSKÁ, *Svéhlavička nevěstou*, s. 89.

²⁶¹ Luboš VELEK, *První v Rakousku! Zvolení prvního poslance-ženy Boženy Vikové-Kunětické v roce 1912. Příspěvek k vývoji volebního práva a ženského hnutí v habsburské monarchii*, in: M. Vojáček (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století*, Praha 2007 s. 263.

prvních tří knih o *Svéhlavičce*. Zatímco na první z nich vidíme bezstarostné děvče, obklopené pomůckami na ruční práce, na dalším obrázku je dívka ve snoubencově objetí (nic dalšího se na obrázku nenachází, což můžeme interpretovat jako absenci jakýchkoli dalších starostí), na třetím vidíme ustaranou ženu s utrápeným výrazem (tj. ženu zodpovědnou za celou domácnost a za výchovu dětí; rodinu ztělesňuje její manžel vyobrazený v pozadí). Příznačné také je, že svobodná dívka je nakreslena s vlasy rozpuštěnými, zatímco vdaná Zdenka má vlasy vyčesány. Účes byl jedním z distinktivních rysů vdaných žen.

4.3 Mužský genderový stereotyp a ideál

Také v případě mužů vymezila normativní literatura církevní provenience dobový genderový ideál, který měl být pro katolíky závazný. Za hlavní vlastnosti věřícího člověka byly pokládány svědomitost, střídmost, spravedlnost, statečnost, snášenlivost, úslužnost, starostlivost, skromnost, zbožnost a stálost.²⁶² Zůstává otázkou, nakolik se příslušníci středních městských vrstev, pro něž byla typická jistá míra sekularizace,²⁶³ tímto modelem řídili. Zuzana Pavelková Čevelová, která uvedený model hluboce věřícího muže rekonstruovala, si rovněž povšimla několika skutečností, které odráží i sekularizovaná normativní literatura. Role muže není v preskriptivní literatuře vymezena tak jednoznačně, jako je tomu u ženy.²⁶⁴ Tento fakt může souviset se sekularizací společnosti, ale i s krizí mužské identity, o níž lze hovořit koncem 19. století.²⁶⁵ Požadavky kladené na muže a ženy byly navzájem výrazně odlišné a vycházely z dichotomických rozdílů mezi oběma pohlavími. Žánr normativní literatury byl v naprosté většině případů určen ženám. Na muže se zaměřoval jen úzce omezený okruh knižní, resp. časopisecké produkce.

Zatímco dívkám byla věnována preskriptivní literatura obsahující rady, jak být dobrou manželkou a matkou, na muže byly většinou namířeny společenské katechismy nebo tzv. tajemníky lásky. Toto schematické rozdělení opět odpovídá tradičnímu rozdělení mužských a ženských rolí: dívka měla být v procesu namlouvání pasivním účastníkem, veškerá aktivita měla vycházet od muže.

V dlouhém 19. století nebylo možné uzavřít sňatek, aniž by byl muž finančně zabezpečen.²⁶⁶ Dostatek financí mohlo poskytnout slušné zaměstnání, které bylo vázáno na určitou odbornost a kvalifikaci, již zajišťovalo vzdělání. Absolvování univerzitního studia

²⁶² Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra, manželství...*, zejm. s. 116–128.

²⁶³ Potvrzuje to nejen řada pramenů osobní povahy, ale také literatura normativní. Tato skutečnost nachází oporu v dobově podmíněném modelu racionální muž – emocionální žena.

²⁶⁴ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra, manželství...*, s. 116.

²⁶⁵ Srov. např. Élisabeth BADINTEROVÁ, *XY. O mužské identitě*, Praha – Litomyšl 2005, s. 23n.

²⁶⁶ A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, s. 77–85.

bylo nejen zárukou slušné existence, ale do jisté míry také morálních kvalit. Zběhlý student však byl společností nahlížen s jistým odstupem. Vzdělání mohlo být pro muže z chudých hmotných poměrů prostředkem sociální mobility, což se odráží jednak ve vzpomínkách a pamětech, jednak v dívčích románech z konce 19. století a počátku 20. století.²⁶⁷

Postavení muže na sňatkovém trhu souviselo především s tím, jakou profesi zastával. Ohlas toho najdeme v řadě dokumentů osobní povahy, např. v deníku Josefa Kalouska, který jako student významně pociťoval svou existenční nejistotu: „*až budu profesorem a doktorem, nebude těžko mi se oženit a беру si z toho naučení mravné: bud' opatrný, abys před časem do něčeho nevlezl, čeho bys později mohl sykat, když by se našlo něco lepšího.*“²⁶⁸ Podobně se ve svých vzpomínkách vyjádřil také o dvě generace mladší lékař Vladimír Vondráček: „*Ženich byl hodnocen podle příjmů. Nejhorší partie byl důstojník, říkalo se mu ‚lesklá bída‘. Když se ženil, musil mít ‚kauci‘, tj. nevěsta musela dostat jisté věno, aby byla zaručena representace. Přitom bylo nežádoucí, aby si vzal i třeba bohatou židovku. [...] Voják byl aspoň ‚pod pensí‘, kdežto umělec, malíř, sochař, herec, to byla úplně nezajištěná existence, to byla bída nelesklá. Svobodná povolání (lékař, advokát, samostatně působící inženýr, stavitel architekt apod.), to již byla dobrá ‚partie‘, z těch plynuly velké, ale nejisté příjmy. Vdovy, zvláště po lékařích, třely bídu. Úředníci soukromých podniků měli malou penzi, bankovní úředníci měli slušné příjmy a dost slušnou pensí, ale nejžádanější kategorií ženichů byli státní úředníci. [...] Poměrně dobrou ‚partii‘ byli i živnostníci, obchodníci a řemeslníci, kteří měli slušné příjmy, a když zemřeli, vedla vdova živnost dál, popřípadě se vdala za tovaryše.*“²⁶⁹ Velmi obávanou socioprofesionální skupinou byli vojáci,²⁷⁰ k nimž většina společnosti přistupovala ambivalentně.

Vlastnosti, které byly podle textů normativní povahy v případě mužů žádoucí, souvisely často právě se schopností zajistit obživu sobě, případně potencionální partnerce a dětem:²⁷¹ muž měl být pilný, hodný a mravný.²⁷² Z Kubešova *Všeobecného gratulantu* lze usuzovat, že otcové dbali na dobrou pověst potenciálních zeťů a ženy si považovaly mužů dobrých, šlechtných a vzdělaných,²⁷³ je ovšem otázkou, jestli tyto vlastnosti nebyly preferovány právě optikou mužů. Muž měl dívku zaujmout svým zdvořilým vystupováním, za jehož integrální součást byl pokládán oděv.²⁷⁴ Právě z toho důvodu byla v normativní literatuře, např.

²⁶⁷ Srov. např. I. KLICPERA, *Jindra*; Tereza DVORSKÁ, *Svéhlavička babičkou. Dívčí román*, Praha [1907 či 1908]; V. SOKOLOVÁ, *Doušek z naší studánky*.

²⁶⁸ J. KALOUSEK, *Deníky Josefa Kalouska II*, s. 72.

²⁶⁹ Vladimír VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná (1895–1920)*, Praha 1978, s. 195–197.

²⁷⁰ Srov. např. František DĚDINA, *Bejvávalo. Paměti Františka Dědiny*, Praha 1949, zejm. s. 56–57 a 91.

²⁷¹ Srov. A. ŠIMŮNKOVÁ, *Ideály a skutečnost*, s. 658.

²⁷² J. V. H[OUŠKA], *Tajemník lásky*, 1866, s. 62.

²⁷³ Jan František KUBEŠ, *J. F. Kubešův Všeobecný gratulant*, Třebíč 1893, s. 155–157.

²⁷⁴ Srov. V. LASKAVEC, *Jinoch a jeho poměr k dívce...*, s. 16–23.

v tajemnicích lásky, věnována taková pozornost slušnému chování.²⁷⁵ Způsoby chování navíc potvrzovaly příslušnost muže k určité sociální vrstvě a korespondovaly s postavením muže, který se hodlal oženit s dívkou ze střední společenské vrstvy.²⁷⁶ Některé aspekty ideálu dobrého katolíka²⁷⁷ měly svou obdobu rovněž v sekularizované společnosti: muži, kteří hráli karty a nestřídmě požívali alkohol, byli rovněž nežádoucími ženichy.

Protože do konce 19. století byla ještě poměrně vysoká míra novorozenecké a dětské úmrtnosti, bylo cílem manželů zejména zplodit takové potomstvo, které by bylo rezistentní vůči všem zdravotním rizikům. To se pochopitelně promítlo také do požadavků na fyzický vzhled budoucího partnera. Ideální muž tak měl být podle některých lékařských autorit „*postavy prostřední, silné zavalité. [...] Mužové, kteří mají hnědé, husté vlasy a vousy, husté brvy, kulatou a plnou bradu i plné tváře, dále ohnivé oči, červené rty, výrazuplný obličej, vypnutá prsa, široká ramena, silné ruce a okrouhlý břich, hodí se nejlépe k manželství*“.²⁷⁸ U příliš hubených mužů existoval předpoklad, že zdravé potomstvo nezplodí. Fyzický vzhled byl však u muže spíše podružný, určitý hendikep mohly vyvážit jeho povahové a volní vlastnosti či jeho postavení ve společnosti.²⁷⁹

Také dívka mohla mít před sňatkem konkrétní představu o svém budoucím partnerovi či o životním standardu, který jí měl partner v budoucnosti umožnit.²⁸⁰ Ve svých pamětech naznačil Emanuel Salomon z Friedbergu-Mírohorský, čím byl ve druhé polovině 19. století utvářen ideový svět dívek, jež se měly v krátké době provdat: „*domácím vychováním úzkostlivým k studu a ostýchavosti, naučeními a výstrahami své macechy [resp. matky, pozn. LK], četbou v románech, novelách a. j., výroky starších přátel, bedlivým pozorováním snoubenců a manželstev*“.²⁸¹

²⁷⁵ Srov. např. *Amor naším služebníkem, aneb, Jak možno zalíbiti se všem ženštinám a získati si jejich přízeň. Navedení, jak se mladík státi může milým společníkem*, Praha [1883].

²⁷⁶ A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, s. 68.

²⁷⁷ Srov. Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra, manželství...*, s. 116–120.

²⁷⁸ V. K., *Člověk a jeho poměr k přírodě*, s. 102.

²⁷⁹ Eva VRCHLICKÁ, *Dětství a mládí s Vrchlickým*, Praha 1988, s. 275.

²⁸⁰ J. KALOUSEK, *Deníky Josefa Kalouska II*, s. 76

²⁸¹ Cit. dle Tomáš JIRÁNEK, *Kterak se zamiloval, zasnoubil a oženil odpůrce manželství Emanuel Salomon z Friedbergu-Mírohorský ve Veroně L. P. 1860. (Úryvek z paměti)*, in: T. Jiránek – K. Rýdl – P. Vorel (eds.), *Gender history – to přece není nic pro feministky*. Kniha, kterou napsali přátelé a studenti Mileny Lenderové u příležitosti jejího těžko uvěřitelného životního jubilea, Pardubice 2017, s. 191.

5. Volba partnerského protějšku

„Dospívající dívka vší mocí tíhne ku svatému ohni domácího krbu a méně k pouhému mlkování bez vyhlídky na vdavky.“²⁸²

5.1 Sňatkové strategie v praxi

„Některý si ani nevybíral, jak který fěrtoušek se mu namátl, vzal si ho. Jiný zas vybíral, vybíral, příliš dlouho vybíral; však nemaje pravého měřítko při cenění a vybírání – chudáček přebíral. Jiný zase, neopatrně živ jsa a neumě krotiti sebe, musel se oženiti; jiný opět v lhostejnosti a chladnosti své dal si ženu dohoditi, třeba – – Izákem; jinému snad stříbro v měšci aneb dukáty hrozitánské na krku zaslepily oči; jiný snad dostal školu věnem se ženou; jiný snad se toliko díval na nožičky, na vlasy, na líčka atd., a zapomněl zpytovat dušičku, srdéčko.“²⁸³ Tento text, který se objevil v časopise *Škola a život*, uvádí některé ze sňatkových strategií, které mohl ve druhé polovině padesátých let 19. století uplatnit kantor jakožto představitel určité socioprofesionální skupiny. Přestože jako typické představitele nižších středních vrstev lze učitele vnímat až po Hasnerových reformách z konce let šedesátých, je možné vztáhnout citovaná slova s drobnými obměnami na celou středostavovskou společnost v dlouhém 19. století. Praxe se totiž od strategií preferovaných tradičními venkovskými vrstvami částečně lišila.²⁸⁴

V rámci sňatkového trhu byla velmi důležitá motivace ženitby. Náhled Bohumila Vlasáka, který byl zastáncem „sňatku z lásky“, problematiku do jisté míry zjednodušuje, avšak zejména pro starší období je alespoň částečně relevantní: *„Jedná-li se [...] [muži] pouze o řádně regulovaný pohlavní styk, ohlíží se po hezké, mladé ženě. Jedná-li se mu o pomocnici v obchodu, živnosti, volí si ženu zdravou, prostou choutek po zábavách, pracovitou. Jedná-li se mu o zvelebení existence, volí ženu zámožnou. Ve všech těchto případech ozve se láska až ve druhé řadě, v první řadě rozhoduje požadavek více méně sobecký.“²⁸⁵*

Jako neformální sňatkový trh fungovaly taneční a domácí zábavy a plesy či salony²⁸⁶ významnějších pražských rodin: *„Má-li býti mladý muž představen dívce za účelem příštího sňatku a prvního vzájemného poznání, musí se to za všech okolností státi způsobem co možná*

²⁸² P. DURDÍK, *Manželství v tropech*, s. 192.

²⁸³ *Učitel a choť jeho*, s. 3.

²⁸⁴ Srov. Jana MRÁZKOVÁ, *„Přislibujou sobě věrnost...“*, s. 53–107.

²⁸⁵ Bohumil VLASÁK, *Škola mlenců*, Praha [1910], s. 36.

²⁸⁶ K těmto dvojicím patřili např. Bohuslava Erbenová a Antonín Rezek. V některých rysech se salonům podobala méně formální setkávání studentů, která se uskutečňovala v některých rodinách, jež příslušely zejména k nižším středním vrstvám. V tomto prostředí se mladí lidé často sblížili, avšak vzhledem k jejich věku nekončily takové známosti většinou sňatkem, srov. např. František Xaver SVOBODA, *Světla života*, ed. J. Špičák, Praha 1968, s. 364.

diskrétním a nenápadným, a pokud lze, ve společnosti spíše uzavřené než veřejně, při recepci některé ze známých dam nebo při hostině; někdy také na veřejném plese, neb veřejné zábavě, kde zdánlivě náhoda setkání způsobí [...].²⁸⁷ I když normativní příručky naznačují, jakým způsobem se mladí lidé seznamovali, mnohem více prozrazují dochované ego-dokumenty. Protože ve středních vrstvách podléhali styky příslušníků obou pohlaví neustálé veřejné kontrole ze strany rodičů i širší komunity,²⁸⁸ omezovaly se zpočátku zejména na vzájemné setkávání v rámci určité sociální sítě²⁸⁹ a na domácí vzdělávání.²⁹⁰

Skutečnost, že domácí výuka v movitějších rodinách byla pro některé z mužů, kteří se později etablovali mezi představitele středních vrstev, jen přechodným zdrojem obživy během studií, dokládá mimo jiné, jakou váhu přisuzovali příslušníci majetnějších středních vrstev univerzitnímu vzdělání, které bylo ve většině případů zárukou kvalifikovaného pracovního uplatnění a tím i zajištění zdroje obživy pro budoucí rodinu. Problematiku lze ilustrovat na dcerách Františka Weyra st., který se po studiích na technice stal učitelem na pražské německé reálce: jeho dvě dcery byly provdány obchodníky, další za ředitele cukrovaru, architekta, univerzitního profesora a důstojníka armády. Podružné také bylo, že dva z těchto ženichů byli židy.²⁹¹ Jiným příkladem může být rodina velkostatkáře a pivovarníka Josefa Daneše z Nového Dvora: z jeho sedmi dcer byly tři provdány za advokáty, dvě za lékaře,²⁹² další za hospodářského správce císařských statků a továrníka.²⁹³ Uplatňování sňatkových

²⁸⁷ Srov. Jiří GUTH, *Společenský katechismus. Rady a pokyny, kterak chovali se ve společnosti, na ulici i na místech veřejných a kterak vésti sobě při různých příležitostech společenských jako při návštěvách, svatbách, pohřbech, hostinách, plesech atd., jak vhodně úbor svůj zařídit, jak slušně hovořili a vůbec kterak vyhověli rozmanitým formám společenským*, Praha [před 1914], s. 42. Na základě korespondence sester Rottových lze usuzovat, že v padesátých letech bylo (relativně) obvyklé hovořit o hledání budoucího partnera v uzavřené společnosti. Je to další důkaz toho, jakou roli hrála sociální síť jedince při volbě manžela či manželky, srov. Jaroslava JANÁČKOVÁ, *Božena Němcová. Příběhy – situace – obrazy*, Praha 2007, s. 69.

²⁸⁸ Srov. např. F. J. ČECH, *Životní román Fr. Jaroslava Čecha*, s. 15.

²⁸⁹ Srov. např. Prokop Chocholoušek a Barbora Uyssová, Emanuel Purkyně a Emílie Braunová, Karel Tůma a Marie Čelakovská, Josef Václav Sládek a Marie Veselá, Bedřich Frída a Božena Veselá, Bohouš Stretti a Marie Musilová, Ludvík Kuba a Olga Joujová, řidčeji se budoucí manželé se znali od dětství, jako Mikoláš Aleš a Marina Kailová či Josef Šusta a Leopoldina Mouralová. Nezřídka se muž oženil s dcerou svého spolupracovníka, jako tomu bylo v případě Františka Ladislava Riegra a Marie Palacké či o generaci později u Václava Červinky a Marie Riegrové, resp. Albína Bráfa a Libuše Riegrové. Na regionální úrovni může být takovým příkladem Vojtěch Weidenhoffer z Německého Brodu, který byl synem obchodníka se střížným zbožím a oženil se s Vilemínou Spurnou, dcerou obchodníka s látkami. Tato tendence byla o to silnější, pokud se v rodině narodily pouze dívky a existovala snaha, aby živnost zůstala v rukou rodiny, srov. např. Vojtěch WEIDENHOFFER, *Deník. 1861–1899*, ed. M. Kamp, Havlíčkův Brod 2012, s. 17.

²⁹⁰ Srov. např. Petr Mužák a Karolina Světlá, Josef Jireček a Božena Šafaříková, Vítězslav Hálek a Dorota Horáčková, Julius Mařík a Ida Pfeffermannová, Jan Podlipný a Anna Nebeská, Leoš Janáček a Olga Schulzová, Otakar Hostinský a Zdenka Quisová. Příklad Jiřího Daneše a Boženy Hanušové svědčí o tom, že i v rámci institucionalizovaného školního vzdělávání, které se dříve začalo ve větší míře týkat až později, bylo možné najít životního partnera.

²⁹¹ František WEYR, *Paměti I. Za Rakouska (1879–1918)*, Brno 1999, s. 17.

²⁹² Po smrti starší Marie se Otakar Frankenberger znovu oženil s její mladší sestrou Barborou, srov. J. MARTÍNEK, *Geograf a cestovatel Jiří Daneš*, s. 26.

²⁹³ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 196–200.

strategií se často odvíjelo právě od profese živitele rodiny – pokud neměla dívka příliš vysoké věno, byla snaha výhodně ji provdat o to větší.²⁹⁴ A naopak příslušníci středních vrstev, jejichž příjmy byly menší, usilovali o bohaté nevěsty.

Zejména od šedesátých let 19. století se do intimního života Čechů se promítl také spolkový život, např. ochotnické divadlo,²⁹⁵ výlety pořádané jednotlivými spolky nebo studenty, na něž byly zvány rovněž ženy a dívky,²⁹⁶ cestování²⁹⁷ nebo sport – např. bruslení či tenis –,²⁹⁸ který se u mladých lidí stával zejména po počátku 20. století stále častější formou trávení volného času; „*Veselí po způsobu idyllickém při výletech a jízdách na loďkách, pakliže jarní květiny a svit měsíce stafáž činí, sblíží mladý svět mnohem více nežli radovánky zimní. Jestliže celá řada plesů bez zasnoubení se vykonala, osnuje často jediný výlet jich více. Modré nebe, příroda a volné v ní pohybování spojují mladá srdce rychleji, nežli možno toho jest dosici v dýmu síní tanečních.*“²⁹⁹ Ještě v devadesátých letech však byly při těchto zábavách přítomny maminky coby nezbytné gardedámy.³⁰⁰ Později se podobnou příležitostí staly taneční hodiny, které sice měly být primárně průpravou na plesovou sezonu, ale nejpozději od počátku 20. století se stále více stávaly projevem sociability mládeže.³⁰¹ Jejich frekvence – až třikrát týdně³⁰² – svědčila o tom, jakou důležitost jim česká společnost přikládala. Podobnou funkci mohly mít i společenské kluby nebo letní byty.³⁰³ Poté, co se zejména v důsledku ženské emancipace začaly dívky ze středních vrstev uplatňovat na pracovním trhu, mohli někteří muži poznat své budoucí manželky také při výkonu profese³⁰⁴ či během vzdělávacího procesu, přestože na gymnáziu či univerzitě studovalo dívek velmi málo.³⁰⁵ Přestože se může na první pohled zdát, že v menších městech, kde bylo příslušníků středních vrstev méně,

²⁹⁴ P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Z moci úřední*, s. 470.

²⁹⁵ Lenka PROCHÁZKOVÁ, *Několik poznámek k sociální struktuře mnichovohradištských ochotníků v letech 1833–1918*, in: *Boleslavica* '13, roč. 6, 2013, s. 98.

²⁹⁶ V. MACURA, *Znamení zrodu a české sny*, s. 399.

²⁹⁷ F. WEYR, *Paměti I*, s. 385.

²⁹⁸ *Tamtéž*, s. 358.

²⁹⁹ Antonín Konstantin VITÁK, *O obcování s lidmi. Nový průvodce dobrou společností. Díl I. Kniha pravidel pro cvik dobrých a jemných mravů, společenských vtipův a domácích povinností*, Praha 1885, s. 156.

³⁰⁰ Srov. např. R. NASKOVÁ, *Jak šel život. Paměti a zápisky*, Praha 1960, s. 231.

³⁰¹ V tanečních se setkali např. Božena Dapčiová a Arthur Breisky, právě v hodinách tance se poprvé zamiloval fyzik Vladimír Novák a na význam tanečních kurzů pro sňatkový trh reagovala i dobová beletrie.

³⁰² Srov. Jana SKARLANTOVÁ, *Ze života prababiček*, Praha 2014, s. 152.

³⁰³ V. VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 251. Též Cyril HORÁČEK, *Vzpomínky z mého života*, ed. S. Herz, Praha 2017, s. 85.

³⁰⁴ Srov. např. Pavla Škampová a Václav Materna, Karel Václav Rais se rovněž oženil s literární učitelkou, některé umělkyně potkaly své budoucí muže během turné, např. Marie Heritesová nebo Magdalena Dvořáková.

³⁰⁵ Jaroslav SEIFERT, *Všecky krásy světa. Příběhy a vzpomínky*, Praha 1982, s. 95. Aby však nedocházelo ke známostem mezi studentkami a staršími studenty, byl školou vydán zákaz týkající se vzájemného styku. O tom, že byly dívky v prostorách původně výhradně chlapeckých škol až úzkostně hlídány, svědčí i gymnaziální vzpomínka Václava Kaplického, srov. V. KAPLICKÝ, *Hrst vzpomínek z mládí*, s. 70. Příkladem manželů, kteří se seznámili během univerzitního studia, mohou být Stanislava Vančurová a Jan Jína či Ludmila a Vladislav Vančurovi, srov. L. VANČUROVÁ, *Dvacet šest krásných let*, s. 8n.

mohlo být seznámení snazší, ne vždy tomu tak bylo. Geografická migrace obyvatel, která byla po roce 1848 usnadněna zrušením poddanství a roboty, podstatně rozšiřovala výběr partnera na sňatkovém trhu³⁰⁶ – a naopak – omezený výběr na sňatkovém trhu mohl vést díky novým přepravním možnostem a změně mentality i životního způsobu obyvatel českých zemí k větší geografické migraci za účelem sňatku.

5.1.1 Taneční, plesy, věnečky a merendy

Jak již bylo uvedeno, specifickou roli měly při hledání partnera ve středostavovském prostředí nejrůznější taneční příležitosti.³⁰⁷ Příručky společenského chování často zmiňovaly, že navázat známost s dívkou je nejvhodnější právě na plese,³⁰⁸ kde zůstával celý proces namlouvání pod dozorem rodičů či poručníků. Přestože ještě v 18. století byly plesy jedním z distinktivních rysů nejprivilegovanějších vrstev společnosti, po francouzské revoluci roku 1789 začaly být projevem emancipace a sebe prezentace měšťanstva. Konaly se většinou v pronajatých sálech nebo soukromých salonech.³⁰⁹ Od čtyřicátých let 19. století se v Praze začaly pořádat české bály, které svědčily o rostoucím sebevědomí národa. Účastí na nich manifestovali návštěvníci svůj postoj k české otázce, jak ale naznačují vzpomínky Jakuba Malého, mohlo se – zejména v případě žen – jednat i o módní záležitost³¹⁰ a vytržení z každodenního stereotypu. Na těchto plesech byly zvýhodněny dívky, které uměly česky.³¹¹ V menších městech se taneční zábavy tohoto typu, které probíhaly až do časných ranních hodin, uchytily později,³¹² zejména v období aktivně vedeného spolkového života, neboť nejčastěji byly jejich pořadateli právě spolky.³¹³

To, jaké taneční příležitosti rodina vyhledávala, záviselo na jejím sociálním statusu.³¹⁴ Vladimír Vondráček vnímal hierarchii pražských plesů na počátku 20. století právě v souvislosti s tím, jaké byly ve společnosti v rámci sňatkového trhu preference:

³⁰⁶ Michaela HOLUBOVÁ, *Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti Dobruška od konce 18. století do druhé poloviny 19. století*, Historická demografie 28, 2004, zejm. s. 124–125 a 153.

³⁰⁷ Srov. A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, zejm. s. 59.

³⁰⁸ J. V. H[OUŠKA], *Tajemník lásky*, 1866, s. 26; A. K. VITÁK, *O obcování s lidmi*, s. 52.

³⁰⁹ Alena KRKOŠKOVÁ, *Taneční pořádky ze sbírek Moravské galerie v Brně*, Časopis Společnosti přátel starožitností, roč. 123, č. 3, 2015, s. 138.

³¹⁰ Jakub MALÝ, *Vzpomínky a úvahy starého vlastence*, Praha 1872, s. 117.

³¹¹ Milena SECKÁ, *Vojta Náprstek. Vlastenec, sběratel, mecenáš*, Praha 2011, s. 42.

³¹² V menších venkovských městech, k nimž patřila např. Dobruška, byly ještě v padesátých letech 19. století pořádány tzv. muziky, které měly ještě venkovský ráz, což bylo mj. dáno sociální skladbou tanečníků. Dědinův syn Václav později napsal: „Nový duch tanečních a společenských zábav pronikal z větších měst do všech zákoutí a zahlašoval místní obyčeje, jež neobstály v boji s těmi vymoženostmi, které se šířily do vsí prostřednictvím okresních měst.“, srov. F. DĚDINA, *Bejvávalo*, s. 132–140 a 336.

³¹³ Srov. např. Karla JARÁ, *Plesy našich pradědečků – leden, únor 1881*, Zprávy Klubu přátel Pardubicka, roč. 50, č. 1–2, 2015, s. 40–41.

³¹⁴ A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost, láska*, s. 70.

„Nevznešenější byla ‚Národní beseda‘ [...]. Do vyšších kategorií patřily ty plesy, na nichž byli tanečníci s dobrými vyhlídkami na existenční zajištění. Proto se k předním plesům počítal ples mediků, právníků, některé technické: strojařů, stavbařů. Slavný byl také Merkur, ples bankovních úředníků. K méně přitažlivým patřil ples filozofů.“³¹⁵ Oblíbené byly kostýmované merendy, které svou specificky českou podobu získaly roku 1865 v podobě sokolských šibřinek. Na konci sezony se konaly tzv. věnečky. Tanečních příležitostí byla ovšem celá řada a zdaleka se neomezovaly na období masopustu, kdy však byly pořádány nejčastěji. Většinou v létě se pak konaly taneční besedy. Všechny uvedené taneční příležitosti, které většinou neměly oficiální povahu, se svou atmosférou výrazně odlišovaly od velkých (národních) plesů.³¹⁶ Ačkoli účast na podobných zábavách bývala společensky žádoucí, někdy se mohl mladý muž setkat s nesouhlasem rodičů, pokud je vyhledával, jako tomu bylo v případě mladého Karla Klostermanna: „Maminka nepřála zábavám v Sušici, protože se ničeho tak neobávala po mou budoucnost jako vzklíčení studentské lásky.“³¹⁷

V Praze se nacházely neznámější sály na Žofině, v Konviktu, Redutě, Měšťanské besedě a pořádány byly také v sokolovnách,³¹⁸ na menších městech pak na radnicích, v reprezentačních budovách, sálech významnějších hostinců a sokolovnách. Specifické byly dětské bály, které měly – i vzhledem k tomu, že se konaly většinou v domácím prostředí – spíše rodinný charakter. Ve větších i menších městech je pořádaly místní elity.³¹⁹ Někdy se děti rovněž přidávaly k domácím tanečním zábavám pořádaným dospělými, jež byly zároveň jakousi neformální školou tance.³²⁰

Právě na plesech a v tanečních zábavách bývaly dívky ve věku 15–17 let prvně uvedeny do společnosti,³²¹ čímž pro ně formálně končilo dětství. Zatímco zejména v případě těch mladších se jednalo o určitou průpravu společenského chování,³²² rodiče uvedením dívky do společnosti dávali v širší komunitě najevo, že mají dceru, která je na sňatkovém trhu k dispozici. Žertovný referát, který se objevil v *Pražských novinách* v lednu 1846, dává tušit, že pro dívky, mladé muže a matky od rodin plesová sezona stávala obdobím, které přinášelo

³¹⁵ V. VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 251–252.

³¹⁶ Dorota GREMLICOVÁ, *Tanec a český národní program*, Národopisná revue Strážnice, roč. 11, č. 2, 2001, s. 93. Potvrzují to ostatně i paměti některých osobností: „[...] studentské plesy byly zase poměrně méně škrobené než taková Národní beseda nebo AČS s předtančením a šlechtickými hosty [...]“, srov. Růžena NASKOVÁ, *Jak šel život. Paměti a zápisky*, Praha 1960, s. 232.

³¹⁷ Karel KLOSTERMANN, *Vzpomínky na Šumavu II. Kniha rozptýlených pamětí*, Strakonice 2012, s. 131.

³¹⁸ Marie RYANTOVÁ, *Taneční pořádky*, Kuděj, roč. 2, č. 2, 2000, s. 49.

³¹⁹ Srov. např. M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 319, či František HERITES, *Vodňanské paměti a vzpomínky Františka Heritese*, ed. J. Louženský, Brno 2009, s. 372.

³²⁰ F. WEYR, *Paměti I*, s. 95.

³²¹ Srov. např. M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 335; Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Z mého mládí. Vzpomínky životopisné*, Praha 1921, s. 136.

³²² A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, s. 69–72.

zábavu, ale také mnohá očekávání, zatímco otcové od rodin vnímali taneční zábavy spíše jako další finanční náklady.³²³ O tom, jaký význam měla hlavní taneční sezona pro dívky, svědčí následující anekdota: „*Nač by to bylo dobré, aby šla také do sokolských šibřinek? Byla jsi v tom krátkém masopustě na dvou velkých plesech, tak toho můžeš mít dost*‘ *,Ale drahý papínku, budeš-li mne tahle odbývat, neodbudeš mne!*“³²⁴ Ne náhodou věnoval časopis *Nové mody*, resp. *Nové pařížské mody* velkou pozornost právě plesovým a maškarním róbám, neboť oděv nebyl jen vnějším obalem těla, ale mohl přítomné zaujmout, svědčil o sociálním statusu tanečnice a v neposlední řadě mohl skrýt jisté vady postavy a zdůraznit její přednosti. Skutečnost, že v devadesátých letech 19. století se výstřihy nosily výhradně na plesy, koresponduje opět tím, jak byly taneční příležitosti v rámci sňatkového trhu důležité.³²⁵ Maska pak dovolovala mírně překročit dobové konvence. Růžena Nasková, která mohla být do společnosti uvedena kolem roku 1900, však s odstupem více než čtyř desítek let vzpomínala: „*Největším nepřítelem byla zase móda [...]. [...] my chudinky tenkrát na tom byly bídně. Už to, že móda předpisovala oblost tvarů, byl handicap pro 16–17leté žábě sportem nevychované. Byly jsme zimomřivé a nesmělé, zakazovaly se nám uplatňovat jakékoli půvaby. Kromě toho nás kadeřnice pro tento večer učesala tak, že nás vlastní matka nepoznala: tuhá, napálená a nakrepovaná frizúra s vysokým tupé nad čelem, prošpikovaná spoustou vlásniček, už sama o sobě nás zbavila mládí. Výstřih sic nebyl hluboký, bůh chraň, ale i z tohoto stoudného odhalení prosily klíční kosti ušněrovaného vyžlete o útrpnost. [...] Trémou zelenější než obvykle, bez malinových rtíků, napudrovány jen pro slavnostní příležitosti výjimečně povolenou rýžovou moučkou, která se usazovala v závějích okolo strachem zešpičatělého nosíku, bezradné a nemotorné capkaly jako zmoklá krůťata [...]. Teprve tancem rozehrátá krev jim vrátila trochu z toho, oč je móda a mravy připravily*“.³²⁶

Citované paměti jsou rovněž dokladem toho, že přípravy na taneční zábavu provázela velká nervozita, což odpovídalo tomu, jaký význam byl těmto událostem přikládán: „*Je možno plesat, je-li člověk ochromen na duchu i na těle? [...] V den plesu [...] zmatek vyvrcholil: aby kadeřnice přišla, aby se sehnal fiakr [...], aby přijel včas, a když přijel, aby se v úzké jeho uličce nezmačkaly. A když se dojelo k Žofínu [...], stála fronta kočárů přes celý můstek až k Národnímu divadlu. Ve voze zatím ubohá oběť povinného plesání zkřehla a zimou zmodrala, protože z obavy, aby nezplihl tuhý taft a pavučinkové šifonové plisé se nepomuchalo, držela gardedáma teplý přehoz na klíně a tanečnice drkotala zuby v krátké*

³²³ Michal PUFF, *Pražský denník*, Pražské noviny, 14. 1. 1846, č. 5, s. 19.

³²⁴ *Humoristické listy*, roč. 45, č. 6, 1902, s. 5.

³²⁵ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 349.

³²⁶ R. NASKOVÁ, *Jak šel život*, s. 232–233.

lehké pláštěnce [...].³²⁷ Také Marie Stettiová ve svých vzpomínkách uvádí, že s přípravami na plesy se začínalo hned po poledni a účastnili se jich téměř všichni členové domácnosti.³²⁸ Lékař Pavel Durdík upozorňoval na rozpory mezi konzervativní měšťanskou morálkou a tím, jakým způsobem strojí matky své dcery, aby pro ně získaly vhodnou partii: „[...] *vodí je s obnaženou šjí na plesy, strojí je do šatů více odkrývajících nežli zakrývajících, přímo pozornost mužů k tělesným vnaďám poutajících.*“³²⁹ Také technika tance a neverbální komunikace vůbec mohla hrát na sňatkovém trhu svou úlohu.

Společenská pravidla, která se na plesech uplatňovala, byla formulována tak, aby rodičům či poručníkům umožňovala neustálou sociální kontrolu. Pokud chtěl muž tančit s dívkou, kterou neznal, musel jí být nejprve představen, jinak mohla vyzvání k tanci odmítnout. Poté žádal tanečník o svolení k tanci její matku, resp. gardedámu. Příručky společenského chování také uváděly celou řadu frází, kterými bylo možné požádat dívku o tanec. Muselo být přitom jasně řečeno, o jaký tanec půjde.³³⁰ Nebylo vhodné tančit příliš často s jednou dívkou, neboť tato situace ji mohla „*přivést do řeči*“.³³¹ Specifickým hmotným dokladem z druhé poloviny 19. století jsou tzv. taneční pořádky, které většinou byly součástí vstupenky a existovaly v pánské i dámské variantě. Jednalo se o svěbytný módní doplněk, který byl zároveň odrazem pravidel společenského chování; taneční pořádky sloužily k zapisování tanečních partnerů a jejich primární funkcí bylo připomenout, který tanec již dáma někomu přislíbila. Dobová konvence nepřipouštěla, aby ji k tanci odvedl jiný muž, než kterému se zadala.³³² Taneční pořádky mohly být i jistou upomínkou na hezky strávený večer.³³³ Také tento artefakt však mohl vnímán i jako určitý restriktivní prostředek, neboť podléhal rodičovskému dohledu. Přestože na každou příležitost byly zhotovovány jiné taneční pořádky, existovala i dražší univerzální varianta, jež mohla být opět odrazem sociálního statusu svého majitele.

Na plesech se plně projevovaly dichotomické rozdíly mezi aktivním mužem a pasivní ženou: slavnost pořádal plesový výbor složený z dobrovolníků, kteří dívky s jejich doprovodem na plesy zvali a kteří měli nárok na volnou vstupenku, příspěvek na vypůjčení

³²⁷ *Tamtéž*, s. 232. Je ovšem třeba poznamenat, že řada žen měla na taneční příležitosti z doby svého mládí velmi krásné vzpomínky, srov. např. M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 335.

³²⁸ *Tamtéž*, s. 336–337.

³²⁹ Pavel DURDÍK, *Manželství v tropech*, Praha 1902, s. 135.

³³⁰ Karel LINK, *Tanec se stanoviska theoretického a aesthetického. Stručný návod co proprava k praktickému vyučování*, Praze 1872, s. 31.

³³¹ *Tamtéž*, s. 35.

³³² A. KRKOŠKOVÁ, *Taneční pořádky ze sbírek Moravské galerie v Brně*, s. 136–137.

³³³ Podobnou funkci měly i pohlednice s taneční tematikou, zvané plesovky.

fraku či nákup rukavic,³³⁴ muž měl rovněž povinnost vyvolenou dívku bavit během přestávek, případně ji společně s gardedámou mohl doprovodit domů. Role dívek se dobově podmíněným genderovým konstruktům vymykala pouze v tom, že své sympatie mohla tanečnice vyjádřit při dámské volence, která bývala prvním tancem po půlnoci.³³⁵ Jednalo se nejčastěji o valčík.³³⁶ Nebylo přípustné, aby dívka tanec odřekla, nebyla však povinna tančit s někým více než jednou.³³⁷ Pasivní role žen jim tak paradoxně poskytovala jistou převahu: pokud se dívka, resp. jejím rodičům tanečník nezamlouval, mohla ho po jednom tanci odmítnout, aniž by porušila pravidla společenského chování.

Funkci tanečních příležitostí jako neformálního sňatkového trhu přímo potvrzují některé normativní prameny,³³⁸ ale hlavně řada ego-dokumentů³³⁹ a vycházet lze také ze zmínek nepřímých, ať již se jedná o poznámku Václava Vladivoje Tomka, že se v roce 1847 „*jakožto ženich nestaral [...] o zábavy masopustní*“³⁴⁰ či o skutečnost, že Berta Nováková se v době, kdy měla známost s Emilem Holubem, který taneční zábavy nevyhledával, žádných podobných událostí neúčastnila.³⁴¹ Přestože se do tance mohly zapojit i starší ženy, poznámka, že „*odvykly [...] již tanci*“,³⁴² potvrzuje, že se mělo jednat především o zábavu mladých a svobodných dívek.

Protože tanec vyžadoval jistou průpravu, vyšla v sedmdesátých letech první česká příručka tanečního mistra Karla Linka,³⁴³ napsaná původně německy, a postupně se začaly v české společnosti prosazovat kurzy tance, zakončené plesem³⁴⁴ zvaným věneček, na kterém dívka zpravidla obdržela od svého tanečníka květinu, mladík zase dostal tzv. kotilion, případně bonboniér.³⁴⁵ Jejich součástí bylo minimálně od roku 1891 také několik

³³⁴ Ludmila RŮŽENECKÁ, *Vloženo a vybráno. Taneční pořádky z let 1847–1946 ze sbírek Muzea města Brna*, in: Forum Brunense, Brno 2009, s. 200.

³³⁵ Ludmila RŮŽENECKÁ, *Dámská volenka*, in: Forum Brunense, Brno 2010, s. 7.

³³⁶ L. RŮŽENECKÁ, *Vloženo a vybráno*, s. 200.

³³⁷ K. LINK, *Tanec se stanoviska theoretického a aesthetického*, s. 34.

³³⁸ Srov. např. Jaroslav HLAVA, *Z tajemna lásky. Kniha pro milující*, Karlín [1900], s. 3.

³³⁹ Kromě pramenů citovaných A. Šimůnkovou (A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, s. 69) uvedme následující vzpomínky a paměti: A. JIRÁSEK, *Z mých pamětí*, s. 368; Hanuš JELÍNEK, *Zahučaly lesy. Kniha vzpomínek*, Praha 1947, s. 325; H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 179; V. VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 251.

³⁴⁰ D. GREMLICOVÁ, *Tanec a český národní program*, s. 94.

³⁴¹ Martin ŠAMAL, *Emil Holub. Cestovatel, etnograf, sběratel*, Praha 2013, s. 62.

³⁴² Jaroslav KVĚTENSKÝ, *Nejnovější nejúplnější tajemník lásky a dvorný společník. Vzory k dopisům milostným, jakož i navedení pro mladé lidi jak se mají chovati ve společnosti, zvláště chtějí-li získati lásku dívky; návod pro mladé dívky, jak lze zalíbiti se a získati dobrého manžela, hry společenské, květomluva, drobné verše atd.*, Praha 1891, s. 110.

³⁴³ K. LINK, *Tanec se stanoviska theoretického a aesthetického*.

³⁴⁴ K. SVĚTLÁ, *Z literárního soukromí I*, s. 239.

³⁴⁵ Srov. Zdenka KAIZLOVÁ, *Dívčí deníky Zdenky Kaizlové z let 1909–1919*, eds. D. Hájková – H. Kokešová, Praha 2016, s. 58. Též H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 225.

prodloužených.³⁴⁶ Vedle Linka pořádaly v šedesátých a sedmdesátých letech taneční hodiny také salon Gorski,³⁴⁷ jež později převzal Gustav Čejka, a Kaskova taneční škola, založená roku 1876. Starší variantou tanečních hodin byla soukromá výuka tance vedená tanečním mistrem, na níž bylo přítomno jen několik žáků.³⁴⁸ Součástí hodin byla také pravidla společenského chování. Dívky bývaly zpravidla mladší, většinou šestnáctileté, a jejich průprava trvala nejvýše dva roky, zatímco chlapci mohli do kurzů docházet i několik let.³⁴⁹ Absolvovali je v době středoškolských studií,³⁵⁰ případně prvním ročníku vysoké školy. Také zde bylo možné setkat se s budoucím životním partnerem,³⁵¹ byť podobné lásky zpravidla neměly dlouhého trvání.

Na základě inzerátů Gustava Čejky lze soudit, že výuka v tanečních školách byla do jisté míry prestižní záležitostí, neboť měla být přístupná jen pro „*jen dámy z lepších kruhů*“.³⁵² Hodiny začínaly zpravidla koncem září, počátkem října či listopadu a odbývaly se jednou týdně.³⁵³ Výjimečně mohly lekce začínat po Novém roce a končit pak na konci března.³⁵⁴ Ve druhé polovině devadesátých let v Praze vedle Linka, Čejky a Kasky působili taneční mistři Kamenský, Rech, Vydra, Laušmann a Laube. Také každé větší české město mělo svého tanečního mistra, stejně jako téměř všechna pražská předměstí.³⁵⁵ Výuka tance byla rozšířena natolik, že „*umění taneční [...] pokleslo v posledních letech vlivem pokoutního nesprávného vyučování, jež provádějí lidé bez odborného vzdělání, nemající ponětí o jemnosti a ušlechtilosti tance*“.³⁵⁶ Z deníku Zdenky Kaizlové víme, že do Kaskových tanečních hodin chodilo v období první světové války asi 20 párů, které si však v této době byly již věkově rovnocenné.³⁵⁷

Ačkoli taneční zábavy byly pro sňatkový trh velmi důležité a nejpозději od sedmdesátých let se také prosazoval názor, že tanec je pro lidské tělo jedním z nejlepších způsobů pohybu,³⁵⁸ katolická církev až do konce století upozorňovala na to, že se jedná

³⁴⁶ Daniela MACHOVÁ, *Proměny kurzů tance a společenské výchovy pro mládež v Čechách od poloviny 19. století po současnost*, Národopisná revue, roč. 25, č. 3, 2015, s. 318.

³⁴⁷ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 127.

³⁴⁸ D. MACHOVÁ, *Proměny kurzů tance...*, s. 323–324.

³⁴⁹ *Tamtéž*, s. 323.

³⁵⁰ L. RŮŽENECKÁ, *Vloženo a vybráno*, s. 202. Janu Nerudovi bylo 19 let, když se v tanečních kurzech K. Linka seznámil s Annou Holinovou.

³⁵¹ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 109.

³⁵² *V soukromém tanečním ústavu Gustava Čejky*, Národní listy, roč. 27, 25. 9. 1887, č. 263, s. [11].

³⁵³ *Richard Kaska...*, Národní listy, roč. 40, č. 298, 28. 10. 1900, s. 8.

³⁵⁴ Z. KAIZLOVÁ, *Dívčí deníky Zdenky Kaizlové*, s. 57–58.

³⁵⁵ *Taneční mistři z království českého*, Národní listy, roč. 36, 1. 1. 1896, č. 1, s. 3.

³⁵⁶ *Tamtéž*.

³⁵⁷ Z. KAIZLOVÁ, *Dívčí deníky Zdenky Kaizlové*, s. 57.

³⁵⁸ K. LINKA, *Tanec se stanoviska theoretického a aesthetického*, s. 2–6.

o zábavu hříšnou, která může plodit nečisté myšlenky i chování.³⁵⁹ O tom, že tento názor ve společnosti rezonoval, svědčí poznámka Františka Jana Zoubka v jeho *Zápisech*: „[...] zalíbení v tancech [!] s tanečnicí spojuje se a smyslníci dbají více o to, kterým oudem pohybování se děje, nežli o hnutí samo“.³⁶⁰ Jeho slova zřejmě reagovala na skutečnost, že tance, které se objevily již na konci 18. století, byly erotičtější než v dobách předchozích. Platilo to obecně o tancích kolových a suvných, zejména o valčíku.³⁶¹ Ten patřil v padesátých i šedesátých letech 19. století k nejoblíbenějším tancům, společně s polkou, kvapíkem, čtverylkou a besedou.³⁶² Postupně se nově objevily tance jako třasák, mazurka a sousedská,³⁶³ v osmdesátých letech přibýly jako nové prvky tanečních zábav předehra, slavnostní promenáda či předtančení.³⁶⁴ Při předtančení na sebe dívka upozornila, mohlo se tedy opět jednat o určitou strategii na sňatkovém trhu; vzhledem k tomu, že „za předtančení musela [...] zaplatit značný obnos“,³⁶⁵ dala tak mj. na odiv, že jistým způsobem patří k elitě dané společnosti. Na kritiku tance ze strany církve reagovaly také některé normativní příručky³⁶⁶ a rovněž výše zmiňovaná sociální kontrola ze strany rodičů a poručníků nepřímou prozrazuje, že tanec latentně ohrožoval počestnost dívek. Společenské katechismy pocházející od autorů z řad občanské společnosti se však vesměs shodovaly na tom, že tanec patří k dovednostem, kterých by měla dívka před vstupem do manželství nabýt;³⁶⁷ v sekularizované společnosti byl pokládán za nejpřirozenější způsob pohybu a nejjednodušší prostředek seznámení.³⁶⁸ Tanečnice si však měly být vědomy určitých rizik, která tanec přinášel: „Jsa mírně užíván, neuškodí, ano, dodává tělu obratnosti a milé lepotvárnosti, užívá-li se ho však bez míry, jest velmi škodliv. Zvláště jest třeba se chrániti před nastuzením po tanci, jež bývá velmi nebezpečné.“³⁶⁹

Za první světové války nebyly plesy povoleny.³⁷⁰ Dodejme, že podobnou funkci jako plesy a jiné taneční příležitosti měly také promenády: „*Slušné dívky let devadesátých nesměly chodit večer samy po ulicích, jen v neděli mezi jedenáctou a dvanáctou dopolední, kdy*

³⁵⁹ Srov. např. Georg DENZLER, *Zakázaná slast. Dva tisíce let křesťanské sexuální morálky*, Brno 1999, s. 149.

³⁶⁰ Cit. dle V. MACURA, *Znamení zrodu a české sny*, s. 392.

³⁶¹ MORUS, *Světové dějiny sexuality*, 2. vyd., Praha 1992, s. 196.

³⁶² M. RYANTOVÁ, *Taneční pořádky*, s. 45.

³⁶³ *Tamtéž*, s. 46.

³⁶⁴ *Tamtéž*, s. 49.

³⁶⁵ V. VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 251–252.

³⁶⁶ „Při tancích do kola budiž držení dámy kol pasu slušné, netiskněmež ji příliš k sobě [...]“, K. LINK, *Tanec se stanoviska theoretického a aesthetického*, s. 38.

³⁶⁷ Milena LENDEROVÁ – Vladan HANULÍK – Daniela TINKOVÁ, *Tělo mezi medicínou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*, Praha 2014, s. 200.

³⁶⁸ Milan DEGEN, *Taneční, zábavy, plesy*, in: *Forum Brunense*, Brno 2010, s. 15.

³⁶⁹ *Na povzbuzenou našim dívkám*, s. 30–31.

³⁷⁰ V. VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 252.

*maminky vařily, chodila mládež bez doprovodu. Hoši byli troufalejší, dcerky bez maminek podnikavější, a tak došlo často k mnohému seznámení za maminčinými zády.*³⁷¹

5.2 Sňatky z rozumu?

Přestože starší literatura uvádí, že v 19. století se sňatky uzavíraly především v souladu s majetkovými či stavovskými zájmy,³⁷² novější zahraniční studie ukazují, že právě v měšťanských kruzích byla vzájemným citům přikládána větší váha, a to zejména ve srovnání s jinými sociálními vrstvami.³⁷³ Přestože pro obě zúčastněné rodiny měl sňatek především praktické důsledky a impuls k jeho uzavření mohl vycházet právě od příbuzných, byly ve druhé polovině 19. století často zohledňovány emoce potenciálních snoubenců.³⁷⁴ V potaz je však třeba brát také míru autostylizace v některých dokumentech osobní povahy, zejména pokud porovnáme milostnou korespondenci s normativními dopisy, které se objevovaly v tajemnicích lásky. Poznámka Františka Weyra, která se nachází v jeho pamětech, rovněž poskytuje náhled na problematiku hledání životního partnera: *„oženiti se pouze pro tak zvanou ‚dobrou partii‘ (což sice skoro nikdo nepřiznává, ačkoliv se to ve skutečnosti děje velice často) zdá se mně býti rozumným jen v krajním případě, má-li muž, který takovou partii podniká, přímo hlad a nevidí jiného východiska, aby se řádně nasýtil a ošatil. Pro ženy, které zpravidla ve sňatku musí spatřovati i hmotné zaopatření, to ovšem neplatí stejnou měrou.*³⁷⁵

Z preskriptivních příruček i ego-dokumentů, které budou v následujících pasážích prezentovat zejména deníkové záznamy Josefa Kalouska,³⁷⁶ vyplývá, že láska byla pro manželství důležitým předpokladem, byla však neustále podrobována racionálním úvahám.³⁷⁷ *Riegrův slovník naučný* pojem „láska“ nezná, zato se v něm objevuje heslo „vzájemná náklonnost“. Ta měla mít základ fyzický i duševní a musela být postupně budována.³⁷⁸ Kalousek ve svém deníku naznačuje, že se dokonce jednalo o nezbytný předpoklad spokojeného manželství. Opakovaně totiž uvádí, že některé svazky byly uzavřeny po

³⁷¹ R. NASKOVÁ, *Jak šel život*, s. 61. Srov. též H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 167–168.

³⁷² Viz např. H. ZÁRUBA – J. VOTOČEK, *Dějiny lásky*. Podobný náhled se často objevuje v pracích emancipistů, k nimž patřil např. František Karel Bakule, srov. F. K. BAKULE, *Žena a její kouzlo*, s. 104–105.

³⁷³ Srov. A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, zejm. s. 98.

³⁷⁴ Srov. též J. V. H[OUŠKA], *Tajemník lásky*, 1866, s. 5.

³⁷⁵ F. WEYR, *Paměti I*, s. 361.

³⁷⁶ Přestože se Kalousek jako příslušník střední měšťské vrstvy nenarodil, vzdělání, kterého nabyl, se stalo prostředkem jeho sociální mobility. V době, kdy deníkové zápisy psal, nebyl sice tento proces ještě zcela ukončen, ale ideově do středostavovských vrstev zcela určitě patřil.

³⁷⁷ „Nenáležím k těm, kteří slepě berou, co se jim nahodí, nebo k oněm, kteří z nerozumu zavinují zkázu duši dvou.“ Srov. J. KVĚTENSKÝ, *Nejnovější nejúplnější tajemník lásky...*, 1891, s. 9–10.

³⁷⁸ A. ŠIMŮNKOVÁ, *Ideály a skutečnost*, s. 661.

předchozím milostném zklamání, přičemž výběr partnera nebyl dostatečně zvážen.³⁷⁹ Láska byla sice důležitá, ale nemohla být v rozporu s pravidly, která se ve středostavovské společnosti uplatňovala: muž se nemohl vážně zamilovat do doby, než byl zabezpečen natolik, aby materiálně zajistil rodinu.³⁸⁰ City bylo alespoň do jisté míry třeba ovládat – není náhodu, že slova „*při bližším Vás seznání i milovati Vás se naučím*“³⁸¹ nacházíme v jednom z hojně vydávaných tajemníků lásky, které patřily k dobové preskriptivní literatuře. Ostatně tyto příručky často obsahovaly pasáže, které měly být jakýmsi návodem k tomu, jak získat přízeň „*krásného pohlaví*“, za jehož samozřejmý předpoklad byla pokládána láska ze strany muže.³⁸² Za hlavní mužské vlastnosti byly proto při procesu namlouvání pokládány vytrvalost a ráznost. K běžné praxi před započítím známosti nebo v jejím počátku patřilo také získávání referencí týkajících se potenciálního ženicha nebo nevěsty: „*Rozvážná mysl a křesťanské smýšlení mají ho [tj. srdce] vésti. Žádná dívka nevstupuj v poměr s jinochem, o kterém bys nevěděla, že jeho povaha skýtá dosti záruky o počestnosti jeho úmyslů.*“³⁸³ Výrazně se zde uplatnila široká sociální síť všech členů rodiny.³⁸⁴

Přestože starší tajemníky lásky byly koncipovány zcela v souladu dichotomickými rozdíly aktivní muž – pasivní žena, nejpozději od devadesátých let se tradiční chápání genderových konstruktů mění a do preskriptivních příruček se dostávají také návody na to, jak „*mladým mužským se zalíbiti a milováníhodného, řádného manžela získati a věrným si jej udržeti*“,³⁸⁵ nabádají však dívky k určitým vzorcům chování založeným na preferovaných vlastnostech středostavovské manželky. Výše věna, které žena přinášela do manželství, přitom byla poměrně důležitým kritériem při výběru nevěsty,³⁸⁶ neboť tyto prostředky mohly alespoň zpočátku představovat nezbytné materiální zajištění: „*zamilovat se naprázdno a do větru nechci a doopravdy že teď nemohu, protože chudou si vzítí nemohu [...] a bohatá že si mě teď nevezme*“.³⁸⁷ Láska podrobená racionální úvaze měla spět k manželství a byla zřejmě jiné povahy než láska romantická.³⁸⁸ Také již citovaný časopis *Škola a život* nabádal už

³⁷⁹ J. KALOUSEK, *Deníky Josefa Kalouska*. 2. díl, např. s. 73.

³⁸⁰ „[...] až prý asi za dvě leta budu se moci ohlédnout a otevřítí srdce teď zavřené“. Srov. J. KALOUSEK, *Deníky Josefa Kalouska*, s. 74. Teoreticky srov. též A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, s. 98–99 a 103–105.

³⁸¹ J. KVĚTENSKÝ, *Nejnovější nejúplnější tajemník lásky...*, 1891, s. 20.

³⁸² Za všechny jmenujme J. V. H[OUŠKA], *Tajemník lásky*, 1866, s. 26n. Potvrzují to také všechny typizované dopisy, v nichž se vždy nachází vyznání lásky.

³⁸³ F. KOZÁK, *Marta*, s. 25.

³⁸⁴ Srov. např. F. X. SVOBODA, *Světla života*, s. 360.

³⁸⁵ J. KVĚTENSKÝ, *Nejnovější nejúplnější tajemník lásky...*, 1891, s. 139n.

³⁸⁶ A. K. VITÁK, *O obcování s lidmi*, s. 48–49.

³⁸⁷ J. KALOUSEK, *Deníky Josefa Kalouska*. s. 75.

³⁸⁸ „[...] tak dlouho za „svobody“ být uvázán, mít to pořád na mysli a v srdci, není nic praktického a poetou nejsem.“, J. KALOUSEK, *Deníky Josefa Kalouska*. s. 76. Podobné úvahy se objevují rovněž v deníku Zdenky Kaizlové, kde je však výrazně projevuje také představa romantické lásky: „[...] nezapírám, že znám někoho, kdo

v padesátých letech učitele k tomu, že manželství by mělo být založeno na vzájemné náklonnosti, zároveň si však měl kandidát ženitby všimnout dívčiny charakterových vlastností (zejména skromnosti, srdečnosti a věrnosti), její zbožnosti, pracovitosti a šetrnosti. Ideální nevěsta měla mít také zájem o školu, lásku ke knihám a vzdělanost a mateřskému jazyku. Sňatek s ní měl totiž obohatit nejen ženicha, ale také školu, vzdělanost a vlast.³⁸⁹

Názory, že vzájemná náklonnost je předpokladem spokojeného manželství, pronikly postupně také do příruček majících charakter odborné literatury: „*Sňatkem uzavřeným z čisté lásky může povaha člověka v každém směru získati, může se zjemniti a mnohé vady její zhojiti; sňatek takový pomáhá snoubencům nésti trpělivěji a oddaněji břímě života a přemáhati veškeré životní svízele v cestu lidem se kupící.*“³⁹⁰ Normativní literatura však zároveň upozorňovala na to, že manželství nesmí být uzavřeno na základě vášně, která brzy pomíjí; láska mezi budoucími manželi měla být především cudná, resp. „*ideální*“.³⁹¹ V rámci sekularizované normativní literatury se názor, že je „*lichotnická*“ láska spojena s neštěstím, objevuje již u Magdaleny Dobromily Rettigové.³⁹² V příručce *Jinoch*, která snad byla vydána roku 1890, autor nabádá: „*Kdo jest k dívce náhle pojat vřelou náklonností a všechno své myšlení upírá jen na jediný obraz, má zápasiti všemi silami, aby nabyt klidu a rozvahy. Má zkouseti, není-li jeho láska jen pouhá záliba v milence, jen počátek lásky; zda-li zalíbení toto nemá základ jen na tělesných vlnách nebo duševních přednostech. Zkoušel, zda-li dojem ten nezpůsobila shoda v náhledech, neokouzila tě duchaplností dívčina, nebo snad pouhý její nyjící pohled, svůdný úsměv.*“³⁹³ Podle Pavla Durdíka měla být prevencí vášnivě lásky informovanost: „*Rodiče náležitým poučením nedávají u svých synů vzplanout milostnému žáru a blouznivé ideální lásce beze směru a bez vodítka [...]; naopak rodiče hledí i v lásce na skutečný život, na smyslný podklad lásky a ličí jim rozumně řízenou a opatrnou smyslnost jako základ lidského blaha zde na zemi.*“³⁹⁴ Skutečnost, že cit byl konfrontován s racionální

mi je dost milým a kdo je mi dost milým, o kom myslím (ale jen myslím), že jednou po čase bych ho mohla mít snad ráda, že s ním bych byla přece šťastná, neboť on jest dobrý člověk. – Ale jsou dny, kdy láska k P. tak ve mně žije, že miluji ho ne jako mrtvého, nýbrž jako člověka živého, že cítím tu harmonii našich duší, že se mi po něm stýská k nepopsání, má touha je k zešílení, můj žal a má bolest tak veliká, neboť vidím čím dál tím více, jak jsme se milovali, a poznávám, co jsem v něm ztratila.“, srov. Z. KAIZLOVÁ, *Dívčí deníky Zdenky Kaizlové*, s. 86.

³⁸⁹ Učitel a choť jeho, s. 3–5.

³⁹⁰ K. MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní. Ženy sebeochrana a pohlavní zdravotní péče*, Praha 1916, s. 58 a 97.

³⁹¹ Kromě řady titulů ženské normativní literatury srov. např. F. K. BAKULE, *Žena a její kouzlo*, s. 245–264. V některých pracích se však objevil i lehce odlišný pohled; Pavel Durdík, mající zkušenost s jinými kulturami, na počátku 20. století již nepopíral, že jistou roli hraje při výběru partnera tělesná přitažlivost: „*U nás žádáme k lásce kromě tělesného pudu ještě duševní společenství.*“. Tato náklonnost měla oboustranná, srov. Pavel DURDÍK, *Manželství v tropech*, Praha 1902, s. 192.

³⁹² M. D. RETTIGOVÁ, *Mladá hospodyňka...*, s. 10.

³⁹³ V. LASKAVEC, *Jinoch a jeho poměr k dívce...*, s. 6–7.

³⁹⁴ P. DURDÍK, *Manželství v tropech*, s. 142–143.

úvahou, koresponduje s tím, že v rámci středních městských vrstev byla většinou zachovávána sňatková endogamie.

Sociální kontrolu, které volba životního partnera podléhala, nebylo dlouho možné obejít: pokud se vliv rodičů neuplatnil hned zpočátku, byl vyžadován alespoň jejich souhlas, aby mohla známost vůbec započít.³⁹⁵ Zvláště to platilo v těch případech, kdy se jednalo o lidi mladé, resp. muže s nezajištěnou existencí, jako tomu v případě medika Emila Holuba a jeho pozdější snoubenky Berty Novákové.³⁹⁶ Na počátku 20. století již zřejmě bylo v nižších středních kruzích obvyklé, že rodiče byli o probíhající známosti informováni a nezasahovali do ní, pokud se jednalo o dospělého muže, který se již věnoval výkonu profese. Josef Vítězslav Šimák tak na začátku roku 1904 rodičům napsal: „[...] asi nejkrásnějším dárkem [...] bude pro ně³⁹⁷ spanilá a dobrá dceruška, která by chtěla vedle synka životem kráčet i a také jeho rodičům láskou svou další život oslazovati – ačli budou chtít ji přijmout.“³⁹⁸ V této době dochází k jistému napětí mezi praxí³⁹⁹ a mezi některými normativními příručkami, zvláště pokud byly napsány v předchozích desetiletích a bez větších obměn znovu vydávány. Malého *Moderní tajemník* je ovšem důkazem, že v některých případech rodiče nebo poručníci do průběhu známosti nezasahovali a pouze vyjádřili souhlas.⁴⁰⁰ Mohlo se však také stát, že nabídka k sňatku přišla velmi záhy a nepředcházela jí ani krátká známost.⁴⁰¹

Výše uvedené teze nevylučují, že ještě ve druhé polovině dlouhého 19. století byly některé sňatky domlouvány, aniž by mezi budoucími novomanželi nějaká citová vazba existovala. Relevantní výpověď mohou poskytnout také data statistická: v době, kdy docházelo k odkladu sňatků, zřejmě nepřikládala společnost citové vazbě mezi snoubenci takovou váhu jako v době, kdy byl průměrný sňatkový věk nižší.⁴⁰² Společenská norma brala ovšem v potaz mínění nevěsty, které bylo rovnocenné názoru rodičů. Případné odmítnutí

³⁹⁵ J. V. H[OUŠKA], *Tajemník lásky*, 1866, s. 44; J. KVĚTENSKÝ, *Nejnovější nejúplnější tajemník lásky...*, 1891, s. 14n.

³⁹⁶ Martin ŠÁMAL, *Emil Holub. Cestovatel, etnograf, sběratel*, Praha 2013, s. 59.

³⁹⁷ Tj. pro rodiče.

³⁹⁸ Hana KÁBOVÁ, *Josef Vítězslav Šimák. Jeho život a dílo se zvláštním zřetelem k historické vlastivědě*, České Budějovice 2013, s. 58. Potvrzují to rovněž paměti Františka Weyra, který se svou budoucí ženou seznámil roku 1912: „Poněvadž jsme oba byli již samostatní, nebylo třeba žádného předcházejícího svolení ze strany rodičů, o nichž jsme ostatně byli přesvědčeni, že nám nebudou činiti žádných překážek.“, srov. F. WEYR, *Paměti I*, s. 358.

³⁹⁹ Božena Dapeciiová, které ještě nebylo dvacet let, se s Arturem Breiským scházela i navzdory zákazu. Přestože roli mohla hrát skutečnost, že v rodině chyběla autorita otce, který byl již po smrti, je z níže uvedené citace patrné, že také rodiče Breiského nemohli nebo nechtěli uplatnit pouze restriktivní opatření: „K veliké hrůze mojí noblesní maminky, která mi schůzky přísně zakazovala, přišla paní Breiská k nám a ovšem s velikým taktem mne prosila, abych teď s Arthurem nechodila, jen co bude mít tu maturitu z krku.“, cit. dle M. HES, *Dandy nezná lásky k ženě*, s. 23.

⁴⁰⁰ J. MALÝ, *Moderní tajemník lásky...*, s. 108.

⁴⁰¹ Srov. též H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 180.

⁴⁰² Ludmila FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*. Historická demografie 9, 1985, s. 107.

nápadníka muselo proběhnout co nejšetrnější formou: dívka mohla uvést, že je již zadaná, cítí se být příliš mladá nebo nedostatečně připravená na roli hospodyně, mohla se přiznat k absenci citové vazby nebo zdravotnímu stavu, který jí nedovoloval vstoupit do manželství.⁴⁰³

Existenci prostředkovaných sňatků připouštěly i společenské katechismy z počátku 20. století, které poskytovaly rady, jak by taková setkání měla proběhnout, jejich autoři však zároveň uváděli, že předpokladem spokojeného manželství je vzájemná sympatie. Zároveň došlo k určitému posunu oproti praxi běžné v době předchozí – rodiče byli povinni respektovat rozhodnutí své dcery: „*Nezamlouvá-li se děvče mladému muži nebo muž děvčeti, žádá slušnost neříkati rodičům příčiny.*“⁴⁰⁴

Prostředkované sňatky představovaly tradiční formu uzavírání manželství,⁴⁰⁵ vycházející z předpokladu, že rodina je především jednotkou ekonomickou. Na překážku někdy nebylo ani příbuzenství,⁴⁰⁶ přestože bylo v těchto případech nutné žádat před sňatkem o dispenzi. Sňatky mezi příbuznými mohly být strategií na zachování rodinného majetku, jindy se vazby dvou spřízněných rodin posílily dalším sňatkem potomků.⁴⁰⁷ Svazky, které na citové vazbě primárně založeny nebyly, se objevovaly zejména ve venkovském prostředí, kde přetrvávaly ještě i po roce 1918,⁴⁰⁸ neboť byly součástí rodinné nebo rodové strategie.⁴⁰⁹ Nechyběly však ani v městském prostředí, zejména u osob disponujících velkým majetkem, stejně jako u těch, kteří patřili k elitám společnosti, a možná i u mužů, již ovdověli a byli nuceni si rychle vyhledat novou partnerku. Sňatek mohl být také východiskem ze situace, kdy byla ohrožena čest dívky a tím i celé rodiny, neboť nenucené chování mohlo v širší komunitě

⁴⁰³ Sofie Rottová odmítla Ferdinanda Pravoslava Náprstka, který se ji dvořil. Na příkladu jeho osoby lze také demonstrovat, jak dlouho mohlo někdy trvat hledání vhodné partnerky, a rovněž fakt, že nebylo neobvyklé dvořit se před svatbou více než jedné dívce, srov. Irena ŠTĚPÁNOVÁ – Ludmila SOCHOROVÁ – Milena SECKÁ, *Ženy rodiny Náprstkovy*, Praha 2001, zejm. s. 29–45.

⁴⁰⁴ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 42.

⁴⁰⁵ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 78.

⁴⁰⁶ Srov. např. M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 216. Za svého bratrance se provdala rovněž spisovatelka Anna Marie Tilschová.

⁴⁰⁷ K nejznámějším příkladům patří Marie Riegrová – Václav Červinka a Marie Červinková – Bohuš Rieger.

⁴⁰⁸ Z ústně tradovaného rodinného podání vím, že v roce 1933 uzavřeli majetkově motivovaný sňatek moji praprarodiče, oba příslušníci movitých venkovských vrstev. Před svatbou se viděli pouze jednou, podle jejich vlastních slov však bylo manželství harmonické.

⁴⁰⁹ Pavla HORSKÁ, *Poměr církví k manželství a rodině v Čechách 19. století*, in: Z. Hojda – R. Prahel (eds.), *Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století*, Praha 2003, s. 85.

vzbudit pochybnosti o počestnosti přátelského poměru⁴¹⁰ a motivace mohla být rovněž povahy ryze praktické.⁴¹¹

Protože socioprofesionální zařazení muže vypovídalo ve společnosti druhé poloviny dlouhého 19. století mnohé o jeho kvalitách, hrálo velkou roli také na svatebním trhu. Stejná profesionální příslušnost u budoucího zetě mohla být zejména v případě, kdy v rodině nebyli mužští dědicové, zárukou profesionální kontinuity, sňatek s dcerou nadřazeného mohl vést i k profesionálnímu postupu,⁴¹² případně mohl vlivný (budoucí) tchán zařídit kariérní postup svého zetě. Andrea Pokludová, která analyzovala opavské matriky oddaných, zjistila, že muži, kteří vykonávali svobodné povolání, tedy advokáti, lékaři a lékárníci, nejčastěji volili nevěsty ze vzdělaných městských vrstev.⁴¹³ Přestože se v Opavě jednalo většinou o obyvatelstvo, které náleželo k německému obchodnímu jazyku, je velmi pravděpodobné, že stejné vzorce chování se uplatňovaly i u obyvatel užívajících český jazyk.

Tomáš Weiser, který analyzoval sociální příslušnost novomanželů v letech 1895–1905, došel k závěru, že hranice mezi jednotlivými sociálními vrstvami nebyly pro velkou část příslušníků středních vrstev závazné.⁴¹⁴ Podstatně menší prostupnost však existovala mezi městským a venkovským obyvatelstvem.⁴¹⁵ Ve své další studii, která na výsledky předchozího výzkumu navazuje, Weiser uvádí, že v Čechách bylo 24 % sňatků uzavřeno mezi příslušníky stejných profesionálních skupin, velká část z nich však pocházela z nižších vrstev. Právě muži pocházející ze středních vrstev si mohli nevěstu volit z mnohem širšího sociálního

⁴¹⁰ J. KALOUSEK, *Deníky Josefa Kalouska*, s. 74. Tímto způsobem byl k sňatku svým budoucím tchánem dotlačen cestovatel Emil Holub. Ludwig Hof, jehož dcera Rosa se ve Vídni stala cestovatelovou pomocnicí, měl obavy o pověst své dcery a svatba se stala jistým východiskem z této situace. Srov. M. ŠÁMAL, *Emil Holub*, s. 273–274.

⁴¹¹ Přestože své druhé manželství uzavřel August Sedláček až v roce 1921, může sloužit jako typický příklad této sňatkové strategie: poté, co mu těžce onemocněla jeho stará hospodyně, která se po smrti ženy starala o domácnost, požádal historik o ruku učitelkou Terezií Barcalovou, s níž ji seznámili jeho sousedé, srov. Tereza SEDLÁČKOVÁ, *Osobní paměti Terezy Sedláčkové na historika doktora Augusta Sedláčka*, in: A. Sedláček, *Paměti z mého života*, Praha 1997, s. 181–182 a 190.

⁴¹² Že se muži ženili s dcerami svých kolegů nebo nadřazených, dokládají M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (eds.), *Žena v českých zemích...*, s. 115. Srov. též. J. KVĚTENSKÝ, *Nejnovější nejuplněnější tajemník lásky...*, 1891, s. 32. Příkladem můžou být Ladislav Čelakovský a Luisa Knafová. K tomu též Lukáš FASORA, *Rodinné vazby jako integrační faktor v procesu konstituování občanských elit*, in: Brno v minulosti a dnes. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě Brna, Brno 2006, s. 189–2010.

⁴¹³ Andrea POKLUDOVÁ, *Mezigenerační sociální mobilita vzdělaných občanů na přelomu 19. a 20. století v Opavě na základě církevních matrik sňatků*, *Historická demografie* 26, 2002, s. 119.

⁴¹⁴ Tomáš WEISER, *Pokus o identifikaci tzv. středních vrstev v Čechách kolem roku 1900 na základě analýzy a statistiky konubiálních preferencí skupin povolání*, in: Studie k sociálním dějinám. Studien zur Sozialgeschichte. Konference Střední vrstvy v českých zemích od 18. století do současnosti. Praha-Jinonice 11.–12. 9. 2002 (první část), Opava 2002, s. 107.

⁴¹⁵ *Tamtéž*, s. 111.

spektra.⁴¹⁶ V případě žen však stejná studie ukazuje, že bylo mnohem těžší provdat se mimo vlastní sociální skupinu.⁴¹⁷

Další historicko-demografické studie ukazují, že sociálně nerovné sňatky byly ještě v polovině 19. století uzavírány zřídka, avšak postupně začal podíl sociálně heterogenních sňatků v některých lokalitách narůstat.⁴¹⁸ Tento stav podle výzkumu Jany Brabencové kulminoval v menším venkovském městě Berouně na samém konci 19. století, kdy byla více než třetina sňatků sociálně heterogenních.⁴¹⁹ Rodiče pocházející z nižšího sociálního prostředí si byli vědomi toho, že sňatek jejich dcery s příslušníkem středních vrstev, může být pro potomky příležitostí k tomu, aby se dostali do vyšších pater společnosti. Pokud však došlo k výrazné mesalianci, společnost tuto skutečnost reflektovala,⁴²⁰ neboť došlo k porušení zažitých vzorců chování. František Weyr to ve svých pamětech komentoval slovy: „Skutečnost, že k ní mohlo dojít [tj. k roztržce kvůli stavovskému sňatku], ukazovala, že naše měšťanské vrstvy, které si jinak zakládají na svém liberálním smýšlení, dovedou často být exklusivnější (ovšem jen směrem dolů!) než šlechta.“⁴²¹ Tuto pasáž Weyrových pamětí nepřímo dokládají sňatky mezi váženými pražskými rodinami.⁴²²

Díky deníku Josefa Kalouska je relativně podobně zmapován vztah Boženy Machákové, neteře Františka Ladislava Riegra, k advokátu Františku Hančovi, který jí byl za ženicha určen navzdory příbuzenství i navzdory původnímu nezájmu.⁴²³ Slova, která podle Kalouska později uvedla, že „ona si zvykla na Hanče tou měrou, že jí přestal býti protivným a stává se příjemným“,⁴²⁴ vypovídají o sňatkových strategiích movitějších středních vrstev mnohé: potvrzují, že manželství bylo životním krokem, který bylo třeba racionálně zvážit, že láska nezbytně nutná nebyla, ale sympatie byly předpokladem toho, aby manželství mohlo být

⁴¹⁶ Tomáš WEISER, *K sociální nerovnosti novomanželů na území Předlitavska a Čech na přelomu 19. a 20. století*, in: J. MACHÁČOVÁ – O. ŠRAJEROVÁ (eds.), *Sociálně a národnostně smíšená rodina...*, s. 106–107.

⁴¹⁷ *Tamtéž*, s. 108.

⁴¹⁸ Marie JÍCHOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Hory Matky Boží v letech 1850–1890*, in: Tenkrát na západě (Čech). Kapitoly z dějin kultury a každodennosti Plzně a Plzeňského kraje, Plzeň 2013, s. 129 a 133; Jana BRABENCOVÁ, *Sociální postavení snoubenců při vstupu do manželství od poloviny 19. století do konce 50. let 20. století v průmyslové lokalitě*, in: J. MACHÁČOVÁ – O. ŠRAJEROVÁ (eds.), *Sociálně a národnostně smíšená rodina...*, s. 120–123. Pro venkovské prostředí srov. Věra HRUŠKOVÁ, *Uplatňování sociální endogamie v příměstské vesnici ve druhé polovině 19. století*, *Historická demografie* 21, 1997, s. 133–148.

⁴¹⁹ J. BRABENCOVÁ, *Sociální postavení snoubenců...*, s. 121.

⁴²⁰ Např. F. WEYR, *Paměti I*, s. 17, 39 a 170–171.

⁴²¹ *Tamtéž*, s. 171.

⁴²² Srov. např. M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*.

⁴²³ „Vidět, že k němu lásky nemá, vždy o něm mluví indifferenčně, ba dokonce povídala von zwei Übeln usw., že nechce už s nikým dát si práci, aby zas někoho studovala, že to s Hančem nechává běžet, jak to samo chce, že ani nezdržuje, ani nepostrkuje.“ srov. J. KALOUSEK, *Deníky Josefa Kalouska*, s. 70.

⁴²⁴ *Tamtéž*, s. 118.

vůbec uzavřeno.⁴²⁵ Tajemníky lásky napsané po roce 1900 připouštěly, že manželství nemusí být založeno na lásce, důležitým předpokladem však bylo, aby žena svého budoucího muže ctěla a vážila si ho.⁴²⁶

5.2.1 Dohazovač

Skutečnost, že sňatky byly v 19. často prostředkovány, plyne z různých normativních příruček, ale také z ego-dokumentů. V případě prostředníka se jednalo o důvěryhodnou osobu, která většinou patřila do sociální sítě té které rodiny, často to mohl být někdo z příbuzných.⁴²⁷ Například v případě Františka Ladislava Riegra a Marie Palacké sehrála tuto roli dívčina matka Terezie.⁴²⁸ Obsah pojmů *prostředník a dohazovač* byl přitom poměrně striktně odlišován.

Podle *Ottova slovníku naučného* byl dohazovač v lidové mluvě člověkem, který „*zprostředkuje stále a za úplatu [...] uzavírání smluv*“, mj. svatebních.⁴²⁹ Zatímco pro úředně stanoveného prostředníka obchodů se užívalo termínu *dohazovatel*,⁴³⁰ slovo *dohazovač*, které začalo mít expresivní nádech, se i nadále užívalo pro prostředníka domluvených sňatků, které se však pohybovaly na hranici legality.⁴³¹ I z tohoto důvodu se jednalo o nejméně prestižní způsob hledání partnera. Dohazovačkami bývaly také ženy. O tom, že tento institut se v městském prostředí v druhé polovině 19. století již překonával, svědčí slova z *Národních listů*, kde se uvádí, že této formy seznámení se často využívá na venkově.⁴³² Trvalo však dlouho, než se přežil úplně. Ještě na počátku 20. století se v časopise *Eros* objevují vůči dohazovačům poměrně ostré výpady: vydavatel pokládal zprostředkování sňatků zákonem nedovolenými dohazovači za nemravné, neboť „*ženich, který upíše mnohdy skoro třetinu*

⁴²⁵ Srov. též deník Libuše Bráfové: „[...] vím, že lásce k muži bych se naučila.“ či Sofie Podlipské: „*Žiju po boku muži, který mi dovede rozumět, který mne miluje, učí. Já ho poznávám, pomálu, avšak vždy víc a více. Vím, že mi bude čím dál milejší.*“, cit. dle M. LENDEROVÁ, *A ptáš se knížko má...* s. 161 a 308.

⁴²⁶ J. MALÝ, *Moderní tajemník lásky...*, s. 8.

⁴²⁷ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 81. Srov. např. V. WEIDENHOFFER, *Deník*, s. 117. Částečně též Z. KAIZLOVÁ, *Dívčí deníky Zdenky Kaizlové*, s. 61. Motivace týkající se eventuálního budoucího partnera byla v tomto případě majetková a vycházela od příbuzné.

⁴²⁸ F. L. RIEGER – M. PALACKÁ, *Milostné dopisy Frant. Lad. Riegra a Marie Palacké*.

⁴²⁹ *Dohazovač*, in: Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Sedmý díl, Praha 1893, s. 760.

⁴³⁰ *Tamtéž*, s. 761.

⁴³¹ Protože se ve společenských katechismech běžně setkáváme s výrazem „*prostředník sňatku*“, je velmi pravděpodobné, že řada svazků byla uzavřena díky osobám, které seznámení budoucích manželů, resp. jejich rodin zprostředkovaly. Patrně se však nejednalo o profesionály, spíše šlo o členy sociálních sítí obou zúčastněných rodin. „*Dohazovač*“ se však od prostředníka lišil tím, že si za své služby nechal zaplatit.

⁴³² *Zrazená manželka*, *Národní listy*, roč. 24, 12. 11. 1884, č. 314, s. 2. Zmínky o dohazovačích se často objevovaly také v povídkách a románech – zejména z vesnického prostředí, z čehož lze soudit, že jejich služby skutečně využívány byly. Dohazovače chtěli pro svého syna v padesátých letech 19. století rovněž využít rodiče Františka Dědiny. Jím popsaná praxe plně odpovídá vzorcům chování, které byly typické pro venkovské prostředí, srov. F. DĚDINA, *Bejvávalo. Paměti Františka Dědiny*, s. 124.

nabízeného mu věna, bývá smýkán 5ti i více rodinami, nevěsta pak nabízena 5ti až 15ti ženichům“. S podobným odsudkem se zmiňoval o praxi, kdyby byly při zprostředkování sňatků užívány dívčí fotografie, což mělo být rozšířeno především v Praze.⁴³³

Prameny osobní povahy z městského prostředí jsou na informace o dohazovačích velmi skoupé. Vzpomínky Františka Xavera Svobody dávají tušit, že pokud byl přizván dohazovač, jednalo se převážně o určitou rodinnou strategii, než o vlastní rozhodnutí muže, který by se chtěl oženit.⁴³⁴ V jeho případě měl dohazovač „v zásobě bohatou nevěstu, jedinou dceru sedláka, majitele velkého statku a pak člověka velmi zámožného. Dcera prý touží po Praze a nikoli po selském životě. [...] Můj otec i bratr Antonín v tom okamžité viděli šťastnou myšlenku. Já vyžením značný kapitál, který potom, jako společník, dám do obchodu.“⁴³⁵ Svoboda rovněž uvedl, čím se dohazovač snažil na potenciálního ženicha zapůsobit: jednalo se zejména o nevěstino bohatství a vzhled. „Dohazovač mi zalichotil poznámkou, že dívka četla mé básně a ty zejména že roznítily její touhu po mně. Hlava prý se jí točí, těší se na mne, viděla kdesi moji podobiznu a teď jen odmítá ženichy a jinak nedá, než že mě musí poznat.“⁴³⁶ Citovaná slova svědčí o tom, že dohazovač musel toho, koho chtěl přesvědčit, motivovat a zaujmout.

Placeným prostředníkem byl patrně člověk, který dopomohl k uzavření sňatku Josefa Noska a jeho budoucí ženy Josefíny Bučinové. Jejich mladší dcera Růžena Nasková k tomu uvedla: „K babičce do hospody chodil jakýsi tuze šikovný a řečný pán, který se zabýval různými obchůdky i také zprostředkováním sňatků [...]. [...] Vyslanec přišel jednoho dne se zprávou, že by věděl o slušném pánovi, vdovci po ročním manželství, který jako bývalý aktivní důstojník rád by si zaplatil dluhy a nebyl by proti tomu, kdyby k tomu dostal nádavkem domácně vychované děvče.“⁴³⁷ Při osobní návštěvě dohazovače a potenciálního ženicha v rodině nevěsty bylo záhodno promluvit o účelu návštěvy. Dívka při takové příležitosti mohla prezentovat své dovednosti v domácnosti nebo jiných oborech, např. ve hře na hudební nástroj. V některých případech však sám dohazovač pocítil, že by další snažení bylo zbytečné.⁴³⁸

⁴³³ Eros, roč. 1, č. 3, s. [1].

⁴³⁴ F. X. SVOBODA, *Světla života*, s. 367.

⁴³⁵ *Tamtéž*, s. 368.

⁴³⁶ *Tamtéž*.

⁴³⁷ R. NASKOVÁ, *Jak šel život*, s. 54.

⁴³⁸ F. X. SVOBODA, *Světla života*, s. 369.

Zdá se, že institut dohazovače využívali nejdéle a v největší míře příslušníci židovských náboženských obcí, kde tato sňatková strategie neměla žádné negativní konotace.⁴³⁹ Náhled veřejnosti na dohazovače zřejmě ovlivnily také beletrie a tisk; z periodik se o nich dozvídáme většinou jen tehdy, pokud byl ženich podvodníkem, nebo manželství dopadlo tragicky. Časopis *Eros* zaznamenal zkušenost ženy,⁴⁴⁰ která nechala svou nabídku k sňatku uveřejnit v nejmenovaném deníku. Z deseti odpovědí, které obdržela, pocházelo osm od dohazovačů. Přesto jednu z nich vybrala, zaplatila zálohu a po delší době obdržela dvě podobizny. Jak se však později dozvěděla, byli oba muži na fotografiích ženatí. Dohazovačka, která se svým spolupracovníkem nakonec skončila před soudem, z ní chtěla vymámit peníze i během osobního setkání, jehož se zúčastnil také fingoovaný potenciální ženich. Pisatelce způsobil tento případ nejen ostudu, ale také finanční výlohy.⁴⁴¹

Dohazovači bývali často předmětem anekdot v humoristických časopisech. I z nich si můžeme alespoň částečně udělat představu o tom, jaké preference muži při volbě budoucí manželky měli, a co tedy dohazovači v rodinách běžně prezentovali; důležitá byla v těchto případech patrně výše věna, resp. velikost výbavy, věk dívky a snad také její vzhled.⁴⁴²

5.2.2 Sňatkové inzeráty a časopis *Eros*

Sňatkové inzeráty se objevovaly v celonárodních periodikách či denících, týdenících a časopisech, které měly působnost regionální. Zejména na počátku 20. století byly mládeží vnímány velmi negativně: „*Seznámení z novin bylo považováno za něco velmi nevhodného, jako poslední prostředek pro nešťastníky a nešťastnice. Bylo to tím trapnější, že příslušná rubrika nebyla jak nyní ‚Seznámení‘, nýbrž ‚Nabídnutí k sňatku‘.*“⁴⁴³ Jak upozornil Jan Mareš, muži i ženy uveřejňovali v inzerátech ty údaje, po kterých byla na sňatkovém trhu poptávka.⁴⁴⁴ Muži uváděli zejména profesi, výši platu, penze nebo majetku, což plně odpovídalo dobovému genderovému konstruktu. V případě dívek se jednalo zejména o výši majetku, resp. věna; větší roli než u mužů hrály pochopitelně věk a vzhled. Pokud inzerent nebo inzerentka příslušeli k některé z náboženských menšin, objevoval se zpravidla také tento

⁴³⁹ V průběhu 19. století však začala být respektována přání budoucího ženicha a nevěsty také v židovské komunitě. Srov. Dana VESELSKÁ, *Mazal tov. Hodně štěstí. Good luck. Židovské svatební obřady. Historie a současnost. Jewish wedding ceremonies. Past and present*, Praha 2006, s. 61–62.

⁴⁴⁰ Je třeba uvést, že nelze vyloučit, že autorem dopisu byl sám vydavatel časopisu *Eros*, který chtěl zvýšit kredit svého periodika.

⁴⁴¹ *Tamtéž*, č. 9, s. [7].

⁴⁴² Z velkého množství anekdot citujme alespoň: *Nevěřící*, Nový Paleček, 14. 7. 1899, č. 30, s. 237, či *Pouta na pouť životem*, Humoristické listy, 29. 1. 1904, č. 5, s. 5.

⁴⁴³ V. VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 251.

⁴⁴⁴ Jan MAREŠ, *Krise maskulinity mezi chimérou a stereotypem. Gender a česká společnost na přelomu 19. a 20. století*, Praha 2012, diplomová práce obhájená na FF UK, s. 28.

údaj. Typizované sňatkové inzeráty se objevovaly rovněž v tajemnicích lásky. V nich se kromě osobní charakteristiky objevovaly požadavky na případného partnera.⁴⁴⁵ Z nich vyplývá, že pokud někdo na sňatkový inzerát odpověděl, došlo zpravidla i k výměně portrétů a posléze osobnímu setkání.⁴⁴⁶

Na počátku 20. století se v Čechách objevil nový typ inzertního periodika, které mělo za cíl prostředkovat sňatky. Měsíčník *Eros*, schválený c. k. policejním ředitelstvím,⁴⁴⁷ prvně vyšel v listopadu roku 1903. Podtitul *Časopis pro zájmy sňatkové*⁴⁴⁸ plně odpovídal jeho původnímu zaměření. Rozšíření bylo podle vydavatele nemalé – vyložen měl být ve veškerých veřejných místnostech v Čechách, na Moravě a ve Slezsku a prodávat se měl ve všech trafikách v Praze a na předměstích. Vydavatel Karel Fährnich v úvodu deklaroval, že časopis „způsobem moderním poskytuje všem vrstvám našeho obecnstva, bez rozdílu náboženství a národnosti, příležitost dojít čestnou cestou k uzavření sňatku“.⁴⁴⁹ Sňatkové inzeráty byly namířeny „proti pokoutním a nijak nedovoleným a nesolidním sprostředkovatelům sňatků, kteří různým falešným předstíráním, vyľhanou insercí a nediskrétním jednáním celé sumy těžce vydělaných peněz z obecnstva vydírají“.⁴⁵⁰ Fährnich také vzápětí uvedl, že „není honorovaným sprostředkovatelem sňatků, není žádným placeným dohazovačem“.⁴⁵¹ Osoby, na které vydavatel při realizaci svého podnikatelského záměru cílil, měly být „charakterní páni a dámy křesť[anskí] a israel[itští], v Praze a na venkově v lepších kruzích známí“. Později administrace listu informaci doplnila oznámením, že přijímají „jen vážné inserty pánů kandidátů i kandidátek ženitby, kteří jsou nám úplně známí – jak jejich adresy, tak i poměry“.⁴⁵² Zájemce si vyžádal dotazník, vyplnil ho a čekal na případnou odezvu. Předplatitel měl nárok na 12 čísel časopisu do roka, mohl v periodiku uveřejnit vlastní inzerát, získat adresu osoby, jejíž inzerát ho v časopise zaujal, a dále informace o svatebních obřadech, hostinách a svatebních cestách.

Inzeráty byly nejprve zveřejňovány formou tabulky, v nichž byl bez udání jména popsán vzhled, objevoval se údaj o stáří, stavu, náboženství, povolání, vzdělání, majetku, u dívek ještě stav či povolání rodičů. Vdovy a vdovci mohli uvést také počet dětí. V rámci vzhledu byla pozornost věnována postavě (objevovaly se typizované pojmy *velká, prostřední,*

⁴⁴⁵ J. MALÝ, *Moderní tajemník lásky...*, s. 23n.

⁴⁴⁶ *Tamtéž*, s. 32.

⁴⁴⁷ *Eros. Časopis pro zájmy sňatkové*, roč. 1, č. 1, s. [1].

⁴⁴⁸ *Časopis zábavný a poučný se zvláštním zřetelem na správné a seriosní řešení otázky sňatkové*. Ke změně podtitulu došlo již v průběhu prvního ročníku: v č. 8–9 bylo uvedeno *Časopis pro sprostředkování sňatků*, od č. 10 přibýlo adjektivum *zábavný*.

⁴⁴⁹ *Naší veřejnosti*, *Eros*, roč. 1, č. 1, listopad 1903.

⁴⁵⁰ *Eros*, roč. 1, č. 1, s. [1].

⁴⁵¹ *Tamtéž*.

⁴⁵² *Pojednání o rubrice sňatkové v časopise Eros v Praze*, *Eros*, č. 5, roč. 2, s. [5].

malá, korpulentní), barvě vlasů a očí. V případě žen se vzdělání rozlišovalo na *školní, domácí, příp. hudební*, u mužů na *školní, obchodní, odborné, akademické*, resp. *hudební*. Podstatnou součástí inzerátu byla výše věna či majetku, roční příjem a případné nároky na dědictví. Identita inzerentů byla tajena a jejich adresy se nacházely v administraci časopisu. Každému inzerentovi bylo uděleno pořadové číslo, které již nebylo žádným dalším inzerentem znovu obsazeno, proto máme dobrý přehled o tom, kolik osob se k tomuto způsobu uzavření sňatku rozhodlo. Během několika měsíců se podoba inzerátů změnila – postupně se do nich začaly dostávat individuální rysy pisatelů. Proč k tomu došlo, lze zřejmě odhadovat také na základě skutečnosti, že od druhého čísla druhého ročníku došlo k výrazné změně podtitulu.⁴⁵³ Již od šestého čísla nabýval časopis humoristického, resp. zábavního charakteru – objevovaly se v něm básničky, povídky a anekdoty. Po sňatkových inzerátech zřejmě nebyla taková poptávka, jak vydavatel předpokládal. Zpočátku se však údajně časopisu dařilo,⁴⁵⁴ přestože sedmé číslo bylo zabaveno cenzurou.⁴⁵⁵ Kredit měly zřejmě zvýšit informace, že se jedná o jediný časopis svého druhu v celém Rakousku-Uhersku, stejně jako zveřejnění dopisu paní A. L., který měl čtenáře odradit od užití služeb dohazovače.⁴⁵⁶ Problémy možná způsobila konkurence v podobě dosud nezjištěného periodika, které bylo údajně vedeno dohazovači a dohazovačkami a škodilo pověsti Fährnichova měsíčníku.⁴⁵⁷ Vydávání časopisu umožňovaly patrně reklamní inzeráty firem nabízejících vybavu prádla pro ženy i pro muže, obchody s hedvábím či továrny na lůžkoviny a nábytek, ale také inzerce lékařů léčících venerické choroby, zubařů i lékařů „*pro kosmetiku*“. Některé z reklam cílily adresně přímo na nevěsty, zejména ty věnované módě a módním časopisům, jiné lákaly k nákupu svatebních darů. Tyto reklamy jsou důkazem toho, že na počátku 20. století se svatební přípravy začaly výrazně komercializovat.

Zkusíme-li se na časopis *Eros* podívat pohledem demografickým, zjistíme, že inzeráty si nejčastěji podávali příslušníci nižších středních vrstev (nejčastěji byli zastoupeni obchodníci, úředníci a řemeslníci), objevily se však rovněž nabídky několika velkoobchodníků. U žen zůstává sociální příslušnost v případě více než dvou třetin neznámá, neboť většina z nich stav nebo povolání rodičů neuvedla. Tam, kde ovšem údaje známe, se příliš neodlišují od socioprofesionální charakteristiky mužů. Středostavovský původ inzerentek nepřímo potvrzuje i výše věna a úroveň vzdělání: většina z nich uvedla, že prošla domácí

⁴⁵³ *Humoristicko-satirický čtrnáctideník*.

⁴⁵⁴ *Tamtéž*, č. 10.

⁴⁵⁵ *Tamtéž*, č. 8. Doslova se zde uvádí, že č. 7 „bylo rozebráno“.

⁴⁵⁶ *Tamtéž*, č. 9, s. [7]. Je možné, že dopis byl fiktivní a jednalo se pouze o reklamu, jejímž cílem bylo získat nové předplatitele a příznivce.

⁴⁵⁷ *Tamtéž*, č. 9, s. [7].

výukou, u více než čtvrtiny se také objevuje hudební vzdělání, zejména hra na piano, zpěv, méně často hra na housle. Náboženství inzerentů bylo většinou římskokatolické, řídce se objevovaly nabídky evangelíků (nikdy ne evangeliček), výjimečně židů.

Průměrný věk potenciálních nevěst byl 29 roků, u mužů pak činil 34 let, což je o tři, resp. čtyři roky více, než činil dobový průměr při vstupu do manželství.⁴⁵⁸ Protože však neexistují téměř žádné výzkumy, které by byly prováděny zvlášť pro jednotlivé sociální vrstvy, je možné, že alespoň v případě mužů odpovídal průměrný věk hodnotě, kdy se většina mužů ze středních tříd ženila. Ačkoli mezi inzerenty časopisu *Eros* byly zastoupeny osoby ovdovělé, relativně vysoký průměrný věk žen, které si podávaly sňatkové inzeráty, byl způsoben tím, že se mezi nimi objevovaly slečny, které na sňatkovém trhu neuspěly a pro které byl inzerát takřka poslední možností, jak se vyhnout údělu trvale neprovdaných osob. Některé z nich již překročily hranici 30 let. Průměrný věk inzerentek, které byly svobodné, činil 26 let, což odpovídá průměrnému sňatečnému věku žen na počátku 20. století, do něhož ovšem byly zahrnuty také vdovy.⁴⁵⁹ Na první pohled může také překvapit vyšší počet vdov, který v relativních i absolutních hodnotách převažoval nad počtem vdovců. Tuto skutečnost můžeme interpretovat jednak tím, že někteří muži svůj stav neuvedli, jednak konstatováním, že ovdovělí muži hledali nové partnerky snadněji než ovdovělé ženy.

Z hlediska fungování sňatkového trhu byly nejzajímavější individuální požadavky inzerentů a inzerentek: zatímco v inzerátech žen se objevovaly téměř výhradně dovětky existenční povahy (nejčastěji byl zájem o muže vykonávající profese pod penzí), případně chtěla dívka získat partnera stejného obcovačeho jazyka či „*řádného pána*“, mužské nároky byly zpravidla vyšší. Pochopitelně byla poptávka po ženách s vyšším věnem, případně jiným majetkem, objevovaly se ovšem požadavky týkající se věku (do 24–28 let), stavu („*svobodná* či *bezdětná vdova*“), národnosti nebo obcovačeho jazyka, vzdělání, inteligence, povahových vlastností („*veselá*“ či „*milá povaha*“), výchování (spojení „*domácky vychovanou*“ mohlo odkazovat na tradiční ženské ctnosti, stejně jako na praktické dovednosti týkající se vedení domácnosti), zdravotního stavu. Z výše uvedeného lze opět kontrastovat, že pozice mužů na sňatkovém trhu byla nejen aktivní, ale také výhodnější, mj. i díky tomu, že v populaci českých zemí převažovaly ženy.⁴⁶⁰

Inzeráty v časopise *Eros* jsou také určitým příspěvkem k emancipaci žen: z celkového souboru 66 jich plná šestina byla profesně aktivní. Vzhledem k tomu, že se ve většině případů

⁴⁵⁸ Ludmila FIALOVÁ, *Některé aspekty vývoje sňatečnosti v České republice v nové době z pohledu demografie*, in: M. Halířová (ed.), in: *Oznamuje se láskám našim...*, s. 58.

⁴⁵⁹ *Tamtéž*.

⁴⁶⁰ L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 157–158.

jednalo o vdovy, lze usuzovat, že to bylo dáno okolnostmi, které nastaly po smrti živitele rodiny; u zaměstnaných svobodných žen je zase v porovnání s ostatními inzerentkami nápadně nízká výše věna. Zůstává otázkou, zda neúspěch časopisu zapříčinily výše uvedené potíže, neochota české společnosti tento druh periodika přijmout a užívat nebo zda se již natolik prosadily svazky založené na vzájemné náklonnosti, že tento způsob prostředkování sňatků byl již na počátku 20. století větší částí společnosti odsuzován.

5.3 Romantická láska

V průběhu 19. se ve společnosti začal – zřejmě pod vlivem osvícenství, preromantismu a romantismu – objevovat zejména v nižších středních vrstvách, kde se nehospodařilo s větším kapitálem, prosazovat sňatek motivovaný primárně citovou vazbou.⁴⁶¹ Je třeba ovšem zmínit také roli volného času, který se stal předpokladem pro rozvinutí lásky.⁴⁶² Právě romantismus hájil právo na naplněný citový život žen.⁴⁶³ Od výše popsaného konceptu lásky, typického pro druhou polovinu 19. století, se lišila tím, že nebyla primárně konfrontována s racionální úvahou. Romantická láska, jež rezonovala zejména díky literatuře, je tematizována již Johanou Rottovou roku 1847 ve fragmentu jejího deníku.⁴⁶⁴ Že však mohly být tyto city jen odrazem četby, dokládají její slova napsaná o několik desítek let později, která zároveň korespondují s tím, že láska byla ve středních městských vrstvách částečně také otázkou zvyku: „*Dívka z tak zvané dobré rodiny nevědouc při zákonité své zahálčivosti v domě otcovském, na co by myslila, vmyslí se konečně do románu, namluví si city, o kterých její srdce pranic neví, velháva se tak dlouho v přesvědčení, že bez toho kterého muže jí nelze živu býti, až tomu konečně sama uvěří a srdce se stane mysli nezaměstnané a po zaměstnání bažící poslušno.*“⁴⁶⁵ Od poloviny století se koncept romantické lásky začal šířit nejprve do původní české literatury a později také do příruček normativní povahy.⁴⁶⁶ Dokazují to některé tajemníky lásky a dále pak *Listy staré vychovatelky k někdejší schovankám* vydané roku 1868, v nichž Sofie Podlipská čtenářkám nepřímou doporučuje řídit se vlastními city, navzdory

⁴⁶¹ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 78; M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (eds.), *Žena v českých zemích...*, s. 111. Marie Neudorfová však uvádí, že „*dívky z chudších rodin se často vdávaly pod nátlakem, aby už byly z domu a existenčně zajištěny*“, srov. Marie L. NEUDORFLOVÁ, *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci*, Praha 1999, s. 70. K filozofické reflexi Niklas LUHMANN, *Láska jako vášeň. Paradigm lost*, Praha 2002, zejm. s. 135–149. Jiný pohled na problematiku přináší A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, s. 101–103.

⁴⁶² J. C. BOLOGNE, *Svatby*, s. 268.

⁴⁶³ M. L. NEUDORFLOVÁ, *České ženy v 19. století*, s. 38.

⁴⁶⁴ K. SVĚTLÁ, *Z literárního soukromí. 1*, s. 473–485.

⁴⁶⁵ *Tamtéž*, s. 231–232.

⁴⁶⁶ Autor jednoho z populárních společenských katechismů Antonín Konstantin Viták ve své publikaci doslova uvedl, že „*bez lásky by však přece nikdo neměl se ženiti*“, A. K. VITÁK, *O obcování s lidmi*, s. 49.

tomu, že by to znamenalo neuposlechnout názoru rodičů.⁴⁶⁷ Z konstatování, které se roku 1885 objevovalo ve společenském katechismu Antonína Konstantina Vitáka,⁴⁶⁸ lze soudit, že v osmdesátých letech 19. století se již jednalo o praxi relativně rozšířenou. Ke konci století se demokratizace sňatků promítla také do přístupu katolické církve; kněží již neměli zasahovat do volby partnera ani v případě, kdy byli tázáni.⁴⁶⁹

O liberalizaci partnerských vztahů vypovídá také dopis Jana Václava Rozuma z roku 1856, který popisuje chování jeho někdejší domácí žačky: „[...] když konečně devatenáctý den narození jejího přišel, padla matce okolo krku lkajíc a prosíc, abych do domu přijít směl. Rodiče, vidouce, jak dítě jejich utajenou a skoro beznadějnou láskou uchřadlo a vadnulo, dali mně o tom nepřímou zprávu a na srozuměnou, že by proti našemu sňatku nebyli.“⁴⁷⁰

V některých případech provázela romantickou lásku také odpovídající gesta: svědčí o tom např. sebevražda Jaroslava Šafaříka po nešťastné smrti jeho snoubenky v roce 1862⁴⁷¹ či skutečnost, že si František Xaver Svoboda s Růžnou Čáповou vyznali lásku nad hrobem jejího otce.⁴⁷² Z deníku Zdenky Kaizlové plyne, že čekala na *pravou, velkou lásku* a měla jasnou představu o tom, jak by se její budoucí manžel měl vůči ní chovat.⁴⁷³ Uvedený ideál nebyl nepodobný tomu, jakým způsobem prezentovaly chování mužů vůči dívkám normativní příručky. Na samém sklonku století pronikly tyto názory rovněž do dívčí četby.⁴⁷⁴ V té době již musel být sňatek založený na vzájemném citu natolik rozšířen, že obstál i v tomto literárním žánru. Lékaři si ovšem v této době kladli otázku, zda je zamilovanost normálním stavem mysli.⁴⁷⁵

Zatímco sňatky, které byly podrobeny předchozí racionální úvaze, byly rodiči zpravidla schvalovány, v případě vztahů založených na vzájemné náklonnosti mohli mít v řadě případů jedni či druzí rodiče nejrůznější námitky týkající se sociálního postavení, majetkových poměrů či projevů chování. Udržovat „*tajného spojení milostného*“ přitom bylo „*úplným porušením dobrého mravu*“,⁴⁷⁶ přesto k podobným situacím docházelo. Vojta Náprstek udržoval navzdory matčinu nesouhlasu poměr s Kateřinou Krákorovou, s níž emigroval do

⁴⁶⁷ Sofie PODLIPSKÁ, *Listy staré vychovatelky k někdejší schovankám*, Praha 1868, s. 33–34. Informace o obsahu této normativní příručky byla převzata z M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (eds.), *Žena v českých zemích...*, s. 660.

⁴⁶⁸ „[...] u nás v Čechách a na Moravě bývá přecasto spojení srdcí dříve uzavřeno, než mnohdy prospěšno a rozumno jest“, srov. A. K. VITÁK, *O obcování s lidmi*, s. 48–49.

⁴⁶⁹ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály...*, s. 168.

⁴⁷⁰ LA PNP, f. Václav Zelený, sl. korespondence přijatá, dopis Jana Václava Rozuma ze dne 21. 11. 1856.

⁴⁷¹ Josef BŘEZINA, *Děti slavných rodičů*, Praha 1995, s. 30.

⁴⁷² F. X. SVOBODA, *Světla života*, s. 372–373.

⁴⁷³ Z. KAIZLOVÁ, *Dívčí deníky Zdenky Kaizlové*, s. 68 a 72.

⁴⁷⁴ Srov. např. T. DVORSKÁ [Eliška. KRÁSNOHORSKÁ], *Svéhlavička babičkou*, s. 12.

⁴⁷⁵ Odraz těchto myšlenek nacházíme např. v díle P. Durdíka, srov. P. DURDÍK, *Manželství v tropech*, s. 187–188.

⁴⁷⁶ A. K. VITÁK, *O obcování s lidmi*, s. 37.

USA.⁴⁷⁷ Manželství s Josefou Křížkovou uzavřel až poté, co matka zemřela, neboť si stavovsky nerovné manželství nepřála.⁴⁷⁸ Známy je případ „dcery národa“ Zdeňky Havlíčkové, jejíž milostná vzplanutí byla podrobena dohledu předních českých rodin.⁴⁷⁹ Také studentská láska Leoše Schulze, který byl švagrem Leoše Janáčka, byla po 17 letech navzdory velkým sociálním rozdílům dovršena sňatkem.⁴⁸⁰ Velmi dlouhé byly známosti Josefa Čapka a Josefa Lady, než se jim je podařilo – už v nových politických poměrech – završit sňatkem.

Přestože častěji se názoru rodičů dokázali vzepřít muži,⁴⁸¹ nalezneme také případy opačné: Emilie Nedvídková se za Josefa Václava Sládka provdala přes prvotní otcův nesouhlas.⁴⁸² Marie Jahnová na konci šedesátých let rovněž odmítla navzdory nesouhlasu příbuzných majitele velké pražské drogerie a dala přednost medikovi Karlu Strettimu, který musel nejprve dokončit studium.⁴⁸³ F. X. Svoboda nabádal svou budoucí ženu Růženu Čáповou, aby se vzepřela vůli matky, která ji chtěla provdat za soudního auskultanta, což dívka také udělala.⁴⁸⁴ I Helena Nosková si svůj sňatek – přes matčin nesouhlas – prosadila, přestože si musela vydělávat peníze hrou na klavír, aby mohla podporovat svého muže, studenta Jana Malíře. Zdá se, že neshody ohledně volby partnera vztah matky a dcery poznamenaly trvale.⁴⁸⁵ Vůli tety, u které byla vychována, se vzepřela rovněž Anna (Hana) Vlčková a za Eduarda Beneše se roku 1909 skutečně provdala.⁴⁸⁶ Novinář Jaroslav Hašek sice pocházel ze středostavovské rodiny, rodiče Jarmily Mayerové však nesouhlasili s jeho bohémským způsobem života.⁴⁸⁷ I u nich však byl vztah završen sňatkem.

K tomu, že se stále častěji začal prosazovat koncept romantické lásky, zřejmě napomohla i skutečnost, že začala být zpochybňována role plesů jako neformálního sňatkového trhu. Článek *K ženské otázce*, který byl roku 1902 uveřejněn v časopise *Žena*, vypovídá o rostoucí snaze dívek podílet se aktivně na vlastní budoucnosti a nenechat se rodiči tlačit do rozhodnutí týkajícího se životního partnera.⁴⁸⁸

⁴⁷⁷ M. SECKÁ, *Vojta Náprstek*, s. 60.

⁴⁷⁸ *Tamtéž*, zejm. s. 241.

⁴⁷⁹ K tomu vedle obsáhle Milena LENDEROVÁ, *Dcera národa? Tři životy Zdeňky Havlíčkové*, Praha 2013, s. 154–191; srov. též V. MACURA, *Znamení zrodu a české sny*, s. 353–371.

⁴⁸⁰ Jana MACHAČOVÁ, *Žena tvůrce rodinných vztahů? Systém hodnot žen z prostředí inteligence – paměti Zdeňky Janáčkové (1865–1938)*, in: M. Sekyrková (ed.), *Paměti a vzpomínky jako historický pramen*, s. 291.

⁴⁸¹ M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (eds.), *Žena v českých zemích...*, s. 112.

⁴⁸² Ivo BALÍK, *Josef Václav Sládek a jeho první žena – Emilie Nedvídková z Počátek*, in: *Vlastivědný sborník Pelhřimovska* 13, 2002, zejm. s. 39–41.

⁴⁸³ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 127–128.

⁴⁸⁴ F. X. SVOBODA, *Světla života*, s. 373.

⁴⁸⁵ R. NASKOVÁ, *Jak šel život*, s. 63–64.

⁴⁸⁶ Edvard BENEŠ – Hana BENEŠOVÁ, *Deníky Edvarda a Hany Benešových z období první světové války (1915–1918)*, ed. D. Hájková – E. Kalivodová, Praha 2013, s. 10.

⁴⁸⁷ Radko PYTLÍK (ed.), *Lidský profil Jaroslava Haška. Korespondence a dokumenty*, Praha 1979, s. 49.

⁴⁸⁸ „Odpovídá to snad přirozenému povolání ženy, když ve vystříženém šatu na trh zvaný „ples“ vlastními rodiči je uvedena?“ viz FF, *K ženské otázce*, *Žena*, roč. 1, č. 15, 5. 7. 1902, s. 202.

S romantickou láskou souvisela také nejružnější citová zklamání: příčiny mohly být různé – nízký věk, rozdílné ekonomické nebo společenské zázemí, nevůle rodičů, neupřímné city, pochybení v mravnosti nebo jen nedostatečné sympatie u jedné ze zúčastněných stran. Některé dívky se mohly trápit nedostatečností svého vzdělání. Barbora Vohánková (později provd. Hoblová) si po setkání s nešťastnou láskou do deníku zapsala: „Živě vzplanula mi upomínka na chvíle, kdy myslíc na něho jsem si opakovala: co ty chceš vedle něho? Ty necvičená, s myslí předčasně vážnou, duchem bez rozhledu, nevytříbeným? Vedle něho, který nadáním i schopnostmi, duchem i srdcem vynikaje má cestu raženou k životu užitečnému a činuplnému?“⁴⁸⁹ Také u muže se mohlo prožívání nešťastné lásky odrazit v deníku, jako tomu bylo u historika Josefa Kalouska. V jeho případě zápisky nejen odrážely vývoj jeho citu k Boženě Macháckové, ale po jejím odmítnutí byly i určitou duševní terapií.⁴⁹⁰ Nešťastnou láskou k sestře svého přítele si v polovině sedmdesátých prožil i lékárník František Herites.⁴⁹¹

Někdy se mladí lidé scházeli, případně byli i zasnoubeni, ale došlo k rozchodu. V pramenech se pro tuto situaci objevují výrazy „dostat košíček“, případně „dostat kvindle“. Z preskriptivních příruček, které obsahovaly celý soubor restriktivních pravidel, jež měla vést k *udržení lásky*, vyplývá, že rozchody zřejmě bývaly relativně časté.⁴⁹² Situace přitom byla z hlediska příslušníků obou pohlaví výrazně asymetrická: zatímco muž s postupujícími roky na sňatkovém trhu téměř netratil, z pohledu dívky se jednalo o promarněné roky. U Karla Havlíčka a Fany Wedienhoffové hrálo roli zřejmě Havlíčkovu nejisté postavení, stejně jako opakované odkládání sňatku. Na počátku 20. století prodělal tuto zkušenost i zmiňovaný J. V. Šimák: k rozchodu mezi ním a Johanou (Hanou) Husákovou, dcerou semilského lékárníka, došlo zřejmě proto, že otec si pro nejmladší dceru zřejmě představoval jinou partii.⁴⁹³ U Arthura Breiského a Boženy Dapeciové byla příčinou přerušení vzájemné korespondence jednak Breiského nerozhodnost, jednak zřejmě zasáhla dívčina matka.⁴⁹⁴

Pokud došlo k rozchodu, byla obvyklou praxí výměna milostné korespondence, portrétů či fotografií, ale také cennějších darů, k jakým mohl patřit třeba prstýnek. Vzájemné vrácení svobody či *slova* mělo téměř ritualizovanou podobu – zřejmě proto, aby bylo možné vyloučit

⁴⁸⁹ Muzeum Mladoboleslava, fond Barbora Hoblová, osobní deník, 662/5, deníkový záznam ze dne 26. 3. 1876.

⁴⁹⁰ J. KALOUSEK, *Deníky Josefa Kalouska. 2. díl*, s. 6.

⁴⁹¹ Kamila PAVLÍČKOVÁ, *Vodňanská léta Františka Heritese*, Vodňany 2006, s. 75.

⁴⁹² Srov. též LA PNP, f. Václav Zelený, sl. korespondence přijatá, dopis Jana Václava Rozuma ze dne 21. 11. 1856.

⁴⁹³ H. KÁBOVÁ, *Josef Vítězslav Šimák*, s. 60–61.

⁴⁹⁴ „Byl bych ignoroval Váš dopis, paní Dapeciová, v němž vyslovujete ohromení nad mým dopisem (který Vám nebyl ani adresován!), v němž mne vypovídáte ze srdce své dcery [...].“ Srov. Milan HES, *Dandy nezná lásky k ženě. Tragické příběhy českých dekadentů*, Praha 2017, s. 63.

jakékoli nedorozumění a budoucí kompromitování.⁴⁹⁵ Pokud si milenci tykali, vrátili se opět ke společensky bezpříznakové formě oslovování.⁴⁹⁶ V pražské společnosti dlouho rezonoval rozchod cestovatele Emila Holuba s jeho snoubenkou Bertou Novákovou.⁴⁹⁷ Holub byl osobou, která na sebe strhávala díky africké cestě pozornost, případ byl navíc rodinou Novákovou medializován v novinách. Protože Holubovy city k dívce se v průběhu jeho pobytu na černém kontinentu změnily,⁴⁹⁸ je zřejmé, že již na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let byl vzájemné náklonnosti přikládán čím dál větší význam. Přestože zejména na konci 19. století nebývale stoupl počet sebevražd, podle Masaryka byla málokdy motivem právě nešťastná láska.⁴⁹⁹ Je ovšem možné, že pod vlivem krásné literatury a moderních uměleckých směrů někteří mladíci o sebevraždě z nešťastné lásky uvažovali.⁵⁰⁰

Fyzické dospívání bylo ve druhé polovině 19. století provázeno také prvními platonickými láskami: již generace narozená kolem revolučního roku 1848 však prožívala svá první milostná vzplanutí v pubertálních letech: Karel Klostermann si „*předčasné probuzení srdce*“ odbyl v kvartě gymnázia. Když se však milostný dopis dostal do rukou dívčiny matky, byl Klostermann bit.⁵⁰¹ Reakce matky Karla Čapka se o dalších třicet let později příliš nelišila. Shovívavěji k zamilovanému mladíkovi přistupoval jeho otec.⁵⁰² Právě stanovisko rodičů Heleny a Karla Čapkových ukazuje, jak asymetricky se k prvním láskám přistupovalo v případě, kdy ji prožívala dívka.⁵⁰³ Tato asymetrie pochopitelně souvisela s dvojí morálkou uplatňovanou ve společnosti, obavami ze špatné pověsti dcery či dokonce z nechtěného těhotenství.

V takových případech však některé normativní příručky z počátku 20. století pokládaly za nesmyslné, „*když rodiče, neumějící pochopiti psychologickou stránku této věci, příkře zakazují svému dítěti nevinné styky s druhým pohlavím, v každém dopise vidí ohromné prohřešení, a v zábavě s mladičkým děvčetem spatřují nebezpečí pro budoucnost mladíkovu.*

⁴⁹⁵ Jak ovšem dokládají některé ego-dokumenty, nedělo se tak vždy. Zejména, pokud zůstala dívka trvale neprovdána, mohly se upomínky na dávnou lásku stát zdrojem vzpomínek na mládí, srov. H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 169.

⁴⁹⁶ Srov. např. LA PNP, f. Karel Havlíček, sl. korespondence přijatá, dopis Fany Weidenhoffové ze dne 24. 12. 1847.

⁴⁹⁷ Srov. M. ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, *Zápisky. 1. díl*, s. 44.

⁴⁹⁸ M. ŠÁMAL, *Emil Holub*, s. 248–251.

⁴⁹⁹ Tomáš Garrigue MASARYK, *Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty*, Praha 1904, s. 110–111. Zajímavé by bylo zjistit počty sebevražd žen, které zůstaly neprovdány, a porovnat je s jinými čísly. Z přední české společnosti srov. např. Anna Gablerová, Anežka Schulzová, Marie Čelakovská.

⁵⁰⁰ J. ZRZAVÝ, *Jan Zrzavý vzpomíná na domov...*, s. 64.

⁵⁰¹ K. KLOSTERMANN, *Vzpomínky na Šumavu II*, s. 48. Podobně srov. F. X. SVOBODA, *Světla života*, s. 46–56. O láskách T. G. Masaryka se ve svém dopise ženě ze dne 25. 8. 1925 zmiňuje Jaroslav Šimsa, srov. Bronislava JANEČKOVÁ (ed.), *Rok v dopisech 2*, Praha 2009, s. 230.

⁵⁰² Srov. dopis Karla Čapka sestře Heleně a švagrovi Františku Koželuhovi ze dne 19. 1. 1905, cit. dle H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 188–189.

⁵⁰³ Srov. *tamtéž*, s. 150–154.

[...] Je tedy přímo příkazem rozumu a zdravého vývoje, aby se mladičké lásce nebránilo, pokud má povahu neškodného flirtu, ale aby oba mladí lidé byli vedeni obezřetně a nepozorovaně tak, aby tento milostný styk byl přechodným, aby zušlechtil a prohloubil duši, ale aby nikterak neměl vlivu na tělesnou soustavu, aby ducha nerozrušoval a neměl následků pro budoucnost.⁵⁰⁴

Od konce 19. století nebylo zejména v nižších středních vrstvách v městském prostředí neobvyklé prožít první lásku s někým jiným, než byl budoucí životní partner.⁵⁰⁵ Řada těchto známostí však byla velmi krátkých a někdy skončila po zásahu rodičů.⁵⁰⁶ Fyzik Vladimír Novák, který byl při psaní svých pamětí velmi otevřený, tak uvedl, že své první platonické lásky prožili on i jeho žena.⁵⁰⁷ František Weyr ve svých pamětech zase uvedl: „Domníval jsem se, že správný hoch mého stáří [tj. kolem 15 let] musí chodit za děvčaty, i když ho to třeba ani zvlášť nebaví, jako například mne, který jsem neměl nikdy mnoho smyslu pro ono typické ‚laškování‘ mezi mládeží na promenádách, v taneční síni nebo jinde [...].“⁵⁰⁸ Svědčí o tom rovněž Čapkovy *Listy Anielce*, ve kterých byl šestnáctiletý mladík ochoten smířit se s pozicí anonymního ctitele.⁵⁰⁹ Také ze vzpomínek Václava Kaplického vyplývá, že v druhém desetiletí 20. století patřily k období dětství a dospívání platonické lásky: „Ovšemže všechny bez výjimky trápilo milostné toužení. Jenže náš vztah k dívkám byl zcela platonický. Podobali jsme se tak trochu romantickým rytířům, horoucně toužících po předmětech svých snů, aniž jsem se kdy odvážil říci o tom svým ideálům jediného slova. Dívky byly pro nás cosi jako nedostupné bohyně, takže v jejich přítomnosti jsme ztráceli dech i řeč, div jsme se nechvěli jako osikový list. Skládali jsme na ně básně plné vroucí něhy, psali jsme jim dlouhé dopisy, které jsme si netroufali odeslat, někdy jsme předstírali cynismus, ale potom jsme se za něj styděli. Naše zamilovanost se trochu podobala nemoci, přinášela s sebou bolest, utrpení, zklamání i zoufalství, přesto nic krásnějšího jsme nepoznali předtím ani potom.“⁵¹⁰ Jak vyplývá z deníku Zdenky Kaizlové, generace, která dospívala krátce před první světovou válkou a v jejím průběhu, prožívala v době puberty platonické lásky téměř nepřetržitě,

⁵⁰⁴ B. VLASÁK, *Škola milenců*, s. 24–25.

⁵⁰⁵ Srov. B. VLASÁK, *Škola milenců*, s. 23.

⁵⁰⁶ Srov. např. známost matky Heleny Malířové Růženy Naskové; R. NASKOVÁ, *Jak šel život*, s. 53.

⁵⁰⁷ Vladimír NOVÁK, *Vzpomínky a paměti (životopis)*, Brno 1939, s. 200–203. Srov. též Karel ČAPEK, *Karel Čapek Věře Hrušové. Dopisy ze zásuvky*, ed. J. Opelík, Praha 2000, s. 7. Srov. též E. VRCHLICKÁ, *Dětství a mládí s Vrchlickým*, s. 270.

⁵⁰⁸ F. WEYR, *Paměti I*, s. 141.

⁵⁰⁹ Karel ČAPEK, *Listy Anielce*, ed. T. Halík, Praha 1978.

⁵¹⁰ V. KAPLICKÝ, *Hrst vzpomínek z mládí*, s. 88–89. Přestože citovaná slova jsou do jisté míry idealizovaná a mají mj. estetickou funkci, vyjadřují pocity nejmladší generace, která dospívala krátce před první světovou válkou.

přičemž objekt zájmu se často měnil.⁵¹¹ Jako určitý posun můžeme vnímat fakt, že se tyto lásky odrážely v jejich denících, což by v dobách předchozích, kdy dětské deníky podléhaly rodičovskému dozoru,⁵¹² zřejmě nebylo možné.

S blížícím se koncem století nemusela být láska nutně vnímána ve spojitosti se sňatkem; ve svých vzpomínkách František Xaver Svoboda napsal: „*Zamilován jsem byl neustále, ale nikdy nezatoužil se s tou či onou dívkou oženit. Neboli – byl vždy láskou unášen k básnění, nikoli k rodinnému životu. Pokojík s několika kousky nejprostšího nábytku byl mým rájem. [...] Oženit se znamenalo ztratit tento prostinký útulný ráj.*“⁵¹³ Podobné povahy byl zřejmě i vztah Viléma Mrštíka ke Zdence Braunerové.⁵¹⁴

5.4 Komunikace kandidátů ženitby

V roce 1879 nastoupila Pavla Škampová jako mladá učitelka na chlapeckou školu v Praze. K jejím starším kolegům patřil Václav Materna, který zřejmě od počátku uvažoval o mladé učitelce jako o své potenciální ženě, ona se tomu však bránila: i když jí byl korespondenční styk příjemný (slova „*jak radostně chápu se vždy Vašich listů*“ lze jen těžko pokládat za zdvořilostní formalitu), cítila „*ostych, ano bázeň, mám-li s Vámi mluvit* [...]“. Materna byl pro ni spíše přítel, s nímž si dopisovala.⁵¹⁵ Ve svých listech Škampová uvedla, že si nejvíce cení jeho rozvahy, klidu, „*pevnosti mysli i činu*“. Nadále se ovšem stýkali, a jak vyplývá z dochované korespondence, spojoval je nejen společný zájem o literaturu: mladá učitelka dávala svému zkušenějšímu kolegovi k nahlédnutí první literární pokusy a zároveň se od něj chtěla učit klasickým jazykům, jejichž výuky se jí jako studentce učitelského ústavu nedostalo. Ačkoli zůstal vztah i nadále spíše přátelským, došlo na jaře 1880 v komunikaci ke změně: ve vzájemné korespondenci se objevuje důvěrnější tykání, byť se v některých listech s vykáním prolíná. A již v květnu znějí úvodní oslovení i závěrečné pasáže jako milostné vyznání: „*Muži drahý, jemužto jsem slibem vzdala všecek život svůj, buď pozdraven. [...] Políbením na čelo rozchází se s Tebou – na shledanou – Tvá věrná, Tobě žijící a pracující Pavla*“.⁵¹⁶ Ke svatbě však došlo až o tři roky později, byť úvahy o ní se objevují v dopisech již na jaře roku 1880.⁵¹⁷

⁵¹¹ Srov. Z. KAIZLOVÁ, *Dívčí deníky Zdenky Kaizlové*, s. 18, 32n, 53.

⁵¹² M. LENDEROVÁ, *A ptáš se, knížko má...*, s. 87.

⁵¹³ F. X. SVOBODA, *Světla života*, s. 367.

⁵¹⁴ M. LENDEROVÁ, *Zdenka Braunerová*, zejm. s. 100–102.

⁵¹⁵ LA PNP, f. Pavla Maternová, korespondence odeslaná, dopis ze dne 28. 12. 1879.

⁵¹⁶ Tamtéž, dopis ze dne 18. 5. 1880.

⁵¹⁷ Zdařilou analýzou partnerské komunikace se objevuje v diplomové práci Jany Spálenkové, srov. Jana SPÁLENKOVÁ, *Jan Herben. Politik, novinář, spisovatel (1857–1936)*, Praha 2010, zejm. s. 35–37.

Zdá se, že komunikace mužů, kteří si hodlali udělat známost, byla svého druhu uměním. Svědčí o tom velká obliba tzv. tajemníků lásky, svébytného žánru preskriptivní literatury, které byly opakovaně rozšiřovány a vydávány. K těm nejoblíbenějším patřila příručka Josefa Vojtěcha Houšky,⁵¹⁸ jejíž část byla pod názvem *Milkova tobolka* rovněž vydána opakovaně,⁵¹⁹ nebo Františka Aloise Hory.⁵²⁰ Na Houšku navázali např. Ervín Špindler,⁵²¹ Jaroslav Malý,⁵²² který se v předmluvě svého tajemníku lásky vymezil vůči zastaralým příručkám tohoto druhu, František Poddaný,⁵²³ Karel Jandečka⁵²⁴ a další.⁵²⁵ Přestože některé příručky budily na první pohled dojem, že se jedná o pouhý souhrn pravidel slušného chování, obsahoval tento typ literatury rady, jak zapůsobit na rodiče potenciální partnerky i dívku samu.⁵²⁶ Skutečnost, že byla po těchto příručkách neustálá poptávka, svědčí o tom, jak důležitou roli česká společnost etiketě a procesu namlouvání přisuzovala.⁵²⁷ Pokud se zamilovala dívka a nevěděla, jak si u objektu svého zájmu stojí, byla jakožto bytost pasivní a privátní nucena zaznamenávat své city do zcela osobního typu dokumentu, který představoval deník. Právě sympatie k muži či nová známost se mohly stát impulsem k jeho

⁵¹⁸ J. V. H[OUŠKA], *Tajemník lásky*, Praha 1853, 1859, 1862, 1866, 1868, 1870, 1883, 1890. Data dalších tří vydání se mi nepodařilo dohledat (vyšla mezi lety 1870 a 1883). V devadesátých letech se příručka zřejmě stala již anachronickou, neboť od roku 1866 nedošlo v jejím obsahu k téměř žádným úpravám.

⁵¹⁹ *Milkova tobolka. Vzory k dopisům, jimiž by se mladík o lásku a ruku dívky vyvolené mohl ucházeti a milencové sobě vzájemně dopisovati*, Praha 1874. Jednalo se o druhé vydání.

⁵²⁰ František Alois HORA, *Dvorný společník. Pravidla slušného se chování, navedení i vzory k vyznání lásky, krátká barvo- i květomluva, předpisy k tajným dopisům, společenské hry, přípitky, hádanky a t.d.*, Praha 1861, 1865, 1873, [mezi 1873–1885], 1885.

⁵²¹ J. KVĚTENSKÝ, *Nejnovější nejúplnější tajemník lásky...*, Praha [před 1891], 1891, [1891–1893], 1903, 1912, [1912–1925].

⁵²² Jaroslav MALÝ, (*Storchův*) *moderní tajemník lásky, aneb, Rádce milenců. Obširný a pochopitelný návod, jak se píšou dopisy týkající se lásky, známosti a manželství pro všechny stavy a případy*, Praha [1909], Karlín [1916], [1916 – snad 1920], snad 1920.

⁵²³ František PODDANÝ, *Nejnovější tajemník lásky: hojná zásoba dopisů milostných*, Telč [1900], Karlín [1916], Praha [1920]. Dvě vydání vyšla mezi lety 1900 a 1916.

⁵²⁴ Karel JANDEČKA, *Milostné dopisy aneb. Tajemník lásky...*, Karlín [před 1901], [1901–1910], 1910, 1920.

⁵²⁵ Pavel J. ŠULC, *Nejnovější tajemník lásky a dvorný společník. Velmi důležité navedení pro mladé lidi obojího pohlaví, jak se chovají ve společnosti*, Praha [1888?]; František Augustin URBÁNEK, *Nový tajemník lásky, čili, Spolehlivý a pilný rádce pro milující na cestách lásky*, Praha 1874; Josef ZÁRUBA, *Tajemník lásky. Květomluva. Barvomluva. Verše do památníku*, Mladá Boleslav [mezi 1901 a 1925]; K. C., *Nejnovější Tajemník lásky. Sbírká nejlepších milostných dopisů pro veškeré případy; milostné básničky a bohaté pro milující vzdělaná květomluva*, Kutná Hora [1894]; Otakar SADOVSKÝ, *Amor jako tajemník lásky a český galanthomme. Nejúpl. sbírka dopisů pro všelike příhody s naved., kterak ve společnosti se chovají jest, jakož i s doplňkem obsah. milostné básně, akrosticha, verše do památníku, společenské hry, květomluvu atd.*, Brno 1902; *Nejnovější tajemník lásky a dvorný společník. Nepostrádatelný návod pro mladé muže i dívky, jak chovají se ve společnosti. Zároveň hojná sbírka milostných dopisů, pokynů a rad pro různé případy; společenské hry atd.*, Praha [1903]; X. PRÍMÝ, *Nejspolehlivější tajemník lásky. Rádce a důvěrník milenců*, Hradec Králové 1912; Jaroslav RUBÍN, *Nejnovější tajemník lásky. Obsah: milostné dopisy, přání, veršičky na pohlednice a do památníku, květomluva a barvomluva, tajné písmo milenců, volba dárečků z lásky a jiné*, Praha 1917.

⁵²⁶ František Jaroslav PEŘINA, *Pražský Galanthome a vzorný společník. Obširné poučení, jak sluší se chovati ve společnostech...*, nejméně tři vydání do konce osmdesátých let.

⁵²⁷ Srov. též A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost, láska...*, např. s. 68.

vedení.⁵²⁸ Některé dívky pak s touto činností přestávaly v době, kdy se zasnoubily⁵²⁹ nebo uzavřely manželství.

Společenská pravidla, kterým v druhé polovině 19. století podléhaly vzájemné styky mladých mužů a žen, byla velmi striktní. Jejich účelem bylo uchránit dívčinu dobrou pověst a nekompromitovat ji. Již hned při seznámení se mohla mladým mužům a dívkám naskytnout příležitost k „*lehkému hříchu*“. Katolická církev varovala před důvěrnými rozhovory s druhým pohlavím, které mohly vést k hříchům závažnějším.⁵³⁰ Za ideální bylo proto pokládáno, aby seznámení proběhlo za účasti další osoby. Některé ego-dokumenty však napovídají, že norma bývala porušována.⁵³¹ Na okolnosti předcházející sňatkům reagoval v druhé polovině sedmdesátých let v dopisech Zdeňka Šemberové Tomáš Masaryk: společnost a veřejnost podle něj vyvíjejí na mladé lidi tlak, který zabraňuje tomu, aby se před uzavřením manželství dobře poznali.⁵³² Sám byl do té doby, než se setkal s Charlottou Garrigue, přesvědčen o tom, že není schopen žít rodinným životem, což zřejmě vyplývalo z jeho vysokých nároků na ženy.⁵³³

Velmi důležitou roli hrála v období namlouvání korespondence. Její existence byla v měšťanských vrstvách pokládána za určitý závazek.⁵³⁴ Komunikační kódy v ní obsažené se v průběhu doby měnily.⁵³⁵ Milostné dopisy z let čtyřicátých⁵³⁶ jsou ještě velmi exaltované, pravděpodobně v nich rezonuje literární romantismus. Na skutečnost, že intimita v listech obsažená neodpovídala reálné intimitě fyzické, upozornila Lucie Saicová Římalová, která analyzovala korespondenci Boženy Němcové a sester Rottových.⁵³⁷ Jak vyplývá z deníku Anny Cardové-Lamblové, mladé dívky z formy i obsahu dopisů často usuzovaly na hloubku

⁵²⁸ M. LENDEROVÁ, *A ptáš se, knížko má...*, s. 47–48.

⁵²⁹ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 176.

⁵³⁰ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství...*, s. 178.

⁵³¹ Srov. např. I. BALÍK, *Josef Václav Sládek a jeho první žena...*, s. 36. Balík cituje dopis, v kterém Sládek vzpomíná na to, jak zůstali s Emilií během svého loučení o samotě.

⁵³² Tomáš Garrigue MASARYK, *Nechte mne zapomenouti na sny mé. Korespondence T. G. Masaryka se Zdenkou Šemberovou*, ed. M. Krulichová, Praha 1996, s. 103.

⁵³³ *Tamtéž*, s. 164.

⁵³⁴ Např. J. KALOUSEK, *Deníky Josefa Kalouska. 2. díl*, např. s. 138, 118, 122. Srov. též T. G. MASARYK, *Nechte mne zapomenouti na sny mé*, zejm. s. 63.

⁵³⁵ Příkladem studie konkrétní milostné korespondence mohou být práce A. Macurové a J. Janáčkové věnované dopisům Karla Havlíčka a Fany Weidenhoffrové, srov. Alena MACUROVÁ – Jaroslava JANÁČKOVÁ, *Milostné listy Karla Havlíčka a Fany Weidenhoffrové. Vztah v korespondenčním dialogu*, Česká literatura, roč. 63, č. 5, 2015, s. 659–671; TYTÉŽ, *Milostné listy Karla Havlíčka a Fany Weidenhoffrové II. Kdo jsem já?*, Česká literatura, roč. 64, č. 2, 2016, s. 204–224. Srov. též. Jana HOFFMANNOVÁ – Bohuslav HOFFMANN, *Žánr milostného dopisu v korespondenci některých českých umělců*, in: *Přednášky z 56. běhu Letní školy slovanských studií*, Praha 2013, s. 97–114.

⁵³⁶ Srov. např. dopisy Františka Ladislava Čelakovského Antonii Reisové: František Ladislav ČELAKOVSKÝ – Bohuslava RAJSKÁ, *Z let probuzení. Kniha druhá. Listy Fr. Lad. Čelakovského a Bohuslavy Rajske 1844–1845*, Praze 1872.

⁵³⁷ Lucie SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, *Korespondence Boženy Němcové se sestrami Rottovými*, in: *Ztěžklá křídla snů. Ženy v české literatuře. Literární archiv*, č. 35–36, Praha, 2003–2004, zejm. s. 65–66. Též. Jaroslava JANÁČKOVÁ, *Božena Němcová. Příběhy – situace – obrazy*, Praha 2007, zejm. s. 55–57.

nápadníkovu citu k nim: „Když jsem byla ve Strakoncích, tám jsem dostávala pravidelne v pondělí a pátek list – mimo toho ale kolikrát i dvakrát – ted' když by bylo přátelství pokročilo – tu dostanu za 8–9 dní jeden list a ten je psán public. Nemá už můj přítel vroucného slova ke mně? Ba skoro že nemá! Píše vždy až poslední chvíli když ma psaní odevzdat – né jako jindy častěji – ba denně připsal několik slov, jak jen trošinku měl pochvili –.“⁵³⁸ Stávalo se také, že někteří mladí muži se na svobodnou dívku obraceli prostřednictvím korespondence s dotazem, zda by si nechtěla udělat vážnou známost.⁵³⁹ Jak vyplývá z některých tajemníků lásky, ale také z postoje obou bratří Čapků, nebylo neobvyklé, pokud byly tyto žádosti anonymní.

Slušně vychovaná dívka měla podle některých normativních příruček informovat o listech, které obdržela, své rodiče.⁵⁴⁰ Skutečnost, že nebylo možné rodičovskou autoritu obejít, se projevovala také tím, že v šedesátých až devadesátých letech se potenciální nápadník někdy obracel nejprve na rodiče, aniž by o tom dívka věděla. K vyznání lásky však mělo dojít až poté, co mladá žena projevila náklonnost.⁵⁴¹ V typizovaných dopisech, které jsou ve starších tajemnicích lásky obsaženy, se vždy společně s vyznáním lásky objevuje nabídka sňatku, případně ujištění o hmotném zajištění pisatele. Pokud k němu nedošlo v písemné podobně, mohlo být *vyslovení* se ústní. Osobní návštěva měla jasně daná pravidla: důležitým atributem byla kytice, existovala rovněž doporučení týkající se oděvu nápadníka.⁵⁴² Navzdory výše uvedeným radám preskriptivních příruček však z ego-dokumentů i dobové beletrie vyplývá, že milostné dopisy mladí lidé často tajili a při jejich doručování využívali prostředníka.⁵⁴³ Teprve po roce 1900 se objevuje v tajemnicích lásky možnost sblížit se na základě korespondence, aniž by se hned pomýšlelo na sňatek. V této souvislosti se zdá, že výraz „*flirt*“ neměl na rozdíl od „*koketrie*“ hanlivé konotace a byl společensky přípustný.⁵⁴⁴ Přesto se k ní některé dívky ze středních vrstev uchylovaly. Starší přítelkyně Evy Fridové-Vrchlické jí dala následující radu: „Navlhčíš si jazykem rty, necháš je pootevřeny, a hodíš

⁵³⁸ LA PNP, f. Anna Cardová-Lamblová, sl. osobní deník, zápis ze dne 3. 7. 1862.

⁵³⁹ T. SEDLÁČKOVÁ, *Osobní paměti Terezy Sedláčkové na historika doktora Augusta Sedláčka*, s. 190. Josef Kalousek se obrátil na Marii Böhmovou s žádostí, aby mu „dala vědět, až se bude mít vdávat“, srov. J. KALOUSEK, *Deníky Josefa Kalouska*. 2. díl, s. 76.

⁵⁴⁰ J. KVĚTENSKÝ, *Nejnovější nejúplnější tajemník lásky...*, 1891, s. 7–8. Zejména na počátku 20. století však řada dívek tyto normy nerespektovala, byť byla vědoma, že porušuje určitá pravidla, srov. H. ČAPKOVÁ, *Mojí milí bratři*, s. 154.

⁵⁴¹ J. V. H[OUŠKA], *Tajemník lásky*, 1866, s. 29.

⁵⁴² A. K. VITÁK, *O obcování s lidmi*, s. 53.

⁵⁴³ J. KVĚTENSKÝ, *Nejnovější nejúplnější tajemník lásky...*, 1891, s. 9–10. V korespondenci V. Hála najdeme také jiný způsob doručování milostných dopisů: „Jestliže bys neměla příležitosti psaní mi doručit, dej ho do rukopisu Alexeje anebo do nějaké knihy, až mi nazpět dáš.“ V. HÁLEK, *Dopisy*, s. 27.

⁵⁴³ J. KALOUSEK, *Deníky Josefa Kalouska*. 2. díl, např. s. 72, 128, 267. Tento motiv se uplatňuje také v některých tajemnicích lásky a dívčích románech.

⁵⁴⁴ J. MALÝ, *Moderní tajemník lásky...*, s. 61.

*takhle očkem po pánovi, který se ti líbí. Jak se na tebe zadívá, hned koukáš jinam a bavíš se s ostatními jakoby nic.*⁵⁴⁵

Dívka mohla být označována za milenku,⁵⁴⁶ přičemž toto slovo nemělo žádné negativní konotace. Společně s dopisy docházelo také k výměně portrétů a fotografií či drobných dárků, u nichž byla důležitá symbolická hodnota.⁵⁴⁷ Mohly k nim patřit květiny; drobné sakrální předměty či rukodělné výrobky, svědčící o mj. o kvalitách dívky, případně knihy; prsten byl již větším závazkem. Vladimír Macura uvádí, že mladí lidé „si [tak] vytvářeli intimní paměť svého vztahu“.⁵⁴⁸ Velmi oblíbeným kódem milostné komunikace byla květomluva, která se v české společnosti uplatňovala již od první poloviny 19. století.⁵⁴⁹ Kolem přelomu století však zřejmě začala její obliba prudce klesat. Svůj symbolický význam měly během namlouvání také barvy a projevy neverbální komunikace vůbec. V souladu s dobově platnými genderovými konstrukty mělo na citově založenou dívku – na rozdíl od racionálního muže – působit verbální i neverbální umění, zejména literatura, tanec a malířství.⁵⁵⁰

Korespondence nabyla na významu v době odloučení, zejména pokud se jednalo o období převratných změn nebo dobu války. Korespondence Františka Augusta Braunera s Augustou Neumannovou z revoluce 1848 nelze pokládat za korespondenci milostnou.⁵⁵¹ Pro odvedeného vojáka se dopisy od dívky zase mohly stát záležitostí téměř existenční.⁵⁵² Především pokud se nacházel přímo na frontě, byly stylizovány i několikrát denně⁵⁵³ a často číslovány, protože korespondence se nezhřídky ztrácela. Vzpomínky na předválečné období se na frontě i v zázemí mohly stát únikem z trýznivé reality. Pokud došlo k tragickému úmrtí na bojišti, mohla tato zkušenost dívku poznamenat na celý život.⁵⁵⁴

Součástí období namlouvání byla rovněž milostná dostaveníčka či alespoň letmá, ale předem plánovaná setkání.⁵⁵⁵ Ačkoli v druhé polovině 19. století bylo většinou ještě normou, že mladí lidé měli během společných procházek garde (kromě matky jím zpravidla býval

⁵⁴⁵ E. VRCHLICKÁ, *Dětství a mládí s Vrchlickým*, s. 269.

⁵⁴⁶ Srov. např. LA PNP, f. Anna Cardová-Lamblová, rukopisy vlastní, deníky, deníkové zápisky z léta 1862.

⁵⁴⁷ Symbolická hodnota dárků byla důležitá např. pro vojáky během první světové války. V případě ohrožení života se mohla cenností stát i předmětem obchodu, srov. V. KAPLICKÝ, *Prst vzpomínek z mládí*, s. 177, 216.

⁵⁴⁸ V. MACURA, *Znamení zrodu a české sny*, s. 400.

⁵⁴⁹ Dodejme, že slovník českých vlastenců se v procesu označovaném tradičně jako národní obrození projevy lásky mezi mužem a ženou výrazně inspiroval, zejména ve třicátých a čtyřicátých letech.

⁵⁵⁰ J. KVĚTENSKÝ, *Nejnovější nejúplnější tajemník lásky...*, 1891, s. 130.

⁵⁵¹ V. HELLMUTH-BRAUNER, *Paměti rodu*, s. 53.

⁵⁵² Srov. Hana TAUDYOVÁ, *Válečná milostná korespondence Jaroslava Havlíčka*, *Historie a vojenství*, roč. 52, č. 1, 2003, s. 99.

⁵⁵³ Srov. např. dopisy Ludmily Hegenbartové psané Jindřichu Průchovi na haličskou frontu; J. PRUCHA, *Jindřich Prucha v dopisech a vzpomínkách*.

⁵⁵⁴ Z. KAIZLOVÁ, *Dívčí deníky Zdenky Kaizlové*, s. 18.

⁵⁵⁵ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 373.

někdo z příbuzných), docházelo někdy ke schůzkám tajně.⁵⁵⁶ Situace se začala brzy měnit, zřejmě od devadesátých let 19. století nebo počátku 20. století, kdy se tato skutečnost promítla i do normativní literatury.⁵⁵⁷ Když se se svými dívkami vídali Arthur Berisky nebo Jarmil Krecar, žádná gardedáma se v okolí nenacházela.⁵⁵⁸ Podobně tomu bylo u Vladislava Vančury a Ludmily Tuhé, kteří se seznámili v průběhu první světové války.⁵⁵⁹ Ještě Jaroslav Seifert ve svých vzpomínkách na období před rokem 1918 uvádí, že pokud k dostaveníčku došlo, nesměli o něm vědět rodiče. Důvodem byl ovšem v jeho případě nejspíše nízký věk.⁵⁶⁰ Také disciplinární řády některých škol zakazovaly na počátku 20. století studentům chodit s děvčaty, běžně k tomu ovšem docházelo.⁵⁶¹ Vzhledem k tomu, že bylo nutné, aby student nejprve dokončil studia a zajistil si solidní existenci, nebyly společenské poměry dlouhým studentským láskám nakloněny. Přesto se i ony objevovaly.⁵⁶²

Hloubku vztahu patrně po celé období druhé poloviny 19. století odrážena forma oslovení, dochovaná v milostné korespondenci: ještě v sedmdesátých letech se mohlo jako projev úcty objevovat onikání, pokud však vztah nabyl na vážnosti, měnilo se onikání nebo vykání na důvěrné tykání.⁵⁶³ Z dopisů Jaroslava Haška vyplývá, že v některých rodinách bylo tykání schvalováno až poté, co dal otec souhlas ke sňatku.⁵⁶⁴ Fyzický kontakt měl být podle konzervativnějších autorů preskriptivní literatury až do zasnoubení omezen pouze na stisknutí a políbení ruky, z jiných normativních pramenů však vyplývá, že objetí nebo polibek byly běžné ještě před samotným zasnoubením.⁵⁶⁵ Jaroslav Havlíček, který byl v době první světové války odveden, své budoucí ženě Marii napsal: „[...] *strašlivě se mi chtělo být v blízkosti Tvých drahých ruček, tak dobře chladících horkou hlavu. Chtělo se mi dát hlavu na Tvůj klín a tak čekat, až se to tam uvnitř všechno urovná.*“⁵⁶⁶ Není důležité, zda k podobným intimním gestům před Havlíčkovým odvodem docházelo – skutečnost, že budoucí spisovatel uvedená slova vůbec zformuloval, svědčí o tom, jak se intimní vztahy mezi muži a ženami na počátku 20. století proměnily. Roli mohl hrát pochopitelně také fakt, že Havlíček se jako voják nemusel do civilního života vrátit, a byl proto v korespondenci otevřenější.

⁵⁵⁶ Srov. např. F. X. SVOBODA, *Světla života*, s. 372.

⁵⁵⁷ J. MALÝ, *Moderní tajemník lásky...*, např. s. 94.

⁵⁵⁸ M. HES, *Dandy nezná lásky k ženě*, např. s. 23, 74, 87.

⁵⁵⁹ L. VANČUROVÁ, *Dvacet šest krásných let*, s. 9n.

⁵⁶⁰ J. SEIFERT, *Všecky krásy světa*, s. 106.

⁵⁶¹ V. KAPLICKÝ, *Hrst vzpomínek z mládí*, s. 84.

⁵⁶² M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 73.

⁵⁶³ M. HES, *Dandy nezná lásky k ženě*, srov. s. 19–20 a 87–88.

⁵⁶⁴ Radko PYTLÍK (ed.), *Lidský profil Jaroslava Haška. Korespondence a dokumenty*, Praha 1979, s. 150.

⁵⁶⁵ J. V. H[OUŠKA], *Tajemník lásky*, 1866, s. 89, 92; B. VLASÁK, *Škola milenců*, s. 28.

⁵⁶⁶ H. TAUDYOVÁ, *Válečná milostná korespondence Jaroslava Havlíčka*, s. 97.

Pokud mladý muž docházel do domácnosti, vyměňoval si s domácí dcerou drobné dárky, doprovázel v létě rodinu na výlety a v zimě na taneční zábavy, byl rodinou i širší komunitou považován za nápadníka,⁵⁶⁷ tedy vážného zájemce o ženitbu.⁵⁶⁸ Jan Neruda se pět let dvořil Anně Holinové. Když si však uvědomil, že dívka strávila svá nejlepší léta známostí, která neměla valnou perspektivu, napsal jí: „[...] já Vám ukradl léta Vašeho života, nejkrásnější léta dívčího mládí, dobu Vašeho rozkvětu [...]“.⁵⁶⁹ Vítězslav Hálek působil v rodině pražského advokáta Mikuláše Horáčka jako domácí učitel. Když se citová vazba mezi ním a jeho žačkou Dorotkou prohloubila, bylo mu na čas odepřeno do rodiny docházet.⁵⁷⁰ Z některých pozdějších ego-dokumentů plyne, že zejména ve druhém desetiletí 20. století se návštěvy v domácnosti potenciální nevěsty stávaly méně obřadními a domácnost rodičů tak spíše byla místem vzájemných schůzek.⁵⁷¹ Určitý symbolický význam měl první oběd, na nějž byl potenciální ženich pozván. Budoucí nevěsta při něm měla prokázat své dovednosti v oblasti kuchařského umění. Z deníku Josefa Kalouska také vyplývá, že pokud známost nabyla na vážnosti, přiznali se milenci ke svým bývalým láskám.⁵⁷²

⁵⁶⁷ Ignát HERRMANN, *Blednoucí obrázky. Vzpomínky nejstarší a drobné epizody z maloměstské kroniky*, Praha 1922, s. 132–139.

⁵⁶⁸ Záleželo však také na geografické vzdálenosti muže a dívky, srov. I. BALÍK, *Josef Václav Sládek a jeho první žena...*, např. s. 40.

⁵⁶⁹ Jan NERUDA *Dopisy I*, Praha 1963, s. 20.

⁵⁷⁰ Vítězslav HÁLEK, *Dopisy 1849–1874*, ed. F. Bařha, Praha 1963, s. 26.

⁵⁷¹ L. VANČUROVÁ, *Dvacet šest krásných let*, s. 42–43.

⁵⁷² J. KALOUSEK, *Deníky Josefa Kalouska. 2. díl*, např. s. 159.

6. Před svatbou

„[...] mládenec, který miní vstoupit ve stav manželský, má se chovat jako ten, kdo se chystá ke studené koupeli: je lépe skočiti do vody rychle a bez dlouhého otálení.“⁵⁷³

6.1 Zásnuby

Zasnoubení bylo ve společnosti druhé poloviny dlouhého 19. století chápáno jako „předběžný vzájemný slib manželství dvou osob různého pohlaví“.⁵⁷⁴ Protože se nejednalo o právní akt, neexistovaly mezi snoubenci žádné právní závazky.⁵⁷⁵ Aby bylo zasnoubení platné, musel být „slib ten učiněn opravdově, ne ze žertu, a od obou stran svobodně a určitě vyjádřen“.⁵⁷⁶ Pouze v období let 1857–1868, kdy bylo konkordátem stvrzeno výsadní postavení katolické církve, byly zásnuby u katolíků závazným aktem.⁵⁷⁷ Právě v souvislosti s konkordátem byla vydána příručka Františka Auerhanna, která shrnovala důsledky plynoucí z nového manželského zákona, který měl v platnost vstoupit od 1. ledna 1857. Právní agenda týkající se katolických manželství, ale také snubních sporů měla nově spadat pod tzv. manželské soudy.⁵⁷⁸ Podstatné byly zejména některé restriktce, které z nové právní úpravy vyplývaly a které se odlišovaly od norem, jež byly v platnosti v období předchozím i tom následujícím. Zasnoubená osoba nesměla vstoupit do manželství s nikým jiným, než byl její snoubenec.⁵⁷⁹ Aby se nejednalo o sňatek nedovolený, muselo být předchozí zasnoubení řádně zrušeno nebo právně rozvázáno.⁵⁸⁰ Navzdory tomu, že s výjimkou tohoto krátkého období nemělo zasnoubení závaznou povahu, byly knihy zásnub farními úřady vedeny před tímto obdobím i po něm a zrušené zásnuby se v některých diecézích rovněž oznamovaly manželským soudům.⁵⁸¹

Kolem poloviny století bylo obvyklé požádat o dívčinu ruku jejího otce, případně ho nejprve požádat o souhlas započít s dcerou známost. Až poté se nápadník začal dvořit

⁵⁷³ F. WEYR, *Paměti I*, s. 358.

⁵⁷⁴ Karel RÝZLER, *Vznik, rozvod a rozloučení manželství*, Praha 1908, s. 13.

⁵⁷⁵ Marie MACKOVÁ, *Sňatek ve světle rakouského Všeobecného občanského zákoníku*, in: M. Halířová (ed.), *Oznamuje se láskám našim...*, s. 68.

⁵⁷⁶ Václav MACEK, *Stav manželský a příprava k němu. Poučení pro katolické snoubence, manžely a rodiče; též ku potřebě správců duchovních*, Praha 1890, s. 62.

⁵⁷⁷ A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, s. 64. Šimůnková uvádí roky 1855 a 1870, avšak do říšského právního systému se tato skutečnost promítla až na podzim 1856, s účinností od 1. 1. 1857 (srov. František AUERHANN, *Co jest zasnoubení k manželství?*, Praha 1858, s. [1], podobně bylo manželské právo vyjmutο z moci církevní jedním z májových zákonů v roce 1868 (srov. M. MACKOVÁ, *Sňatek ve světle rakouského...*, s. 73.).

⁵⁷⁸ F. AUERHANN, *Co jest zasnoubení k manželství?*, s. [51].

⁵⁷⁹ *Tamtéž*, s. 4–5.

⁵⁸⁰ *Tamtéž*, s. 29. Ke snubním sporům, při nichž se na manželské soudy nejčastěji obracely dívky, jimž muž (údajně) slíbil manželství a slib nedodržel, srov. Z. PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, *Každodennost manželství*, zejm. s. 55–96.

⁵⁸¹ F. AUERHANN, *Co jest zasnoubení k manželství?*, s. [51].

dívce.⁵⁸² Protože však připouštěly normativní příručky i opačný postup, můžeme již v šedesátých letech 19. století hovořit – alespoň v některých rodinách – o určité demokratizaci a liberalizaci původních patriarchálních vazeb.⁵⁸³ V určitých případech – zvláště pokud byla dívka velmi mladá – mohli rodiče stanovit lhůtu, která by měla uplynout mezi žádostí o ruku a oficiálním zasnoubením.⁵⁸⁴ mělo tak dojít k bližšímu seznámení i sžití se s budoucí životní rolí. Někdy musela rodina dívky nápadníka k tomu, aby se vyjádřil, přimět sama: Josef Kalousek požádal Kateřinu Breüerovou o ruku poté, co došlo k intervenci nevěstiny matky.⁵⁸⁵ Přestože by se mohlo zdát, že tím byl na nápadníka vytvářen tlak, mohl mu rodičovský souhlas vyjádřený touto formou dodat také potřebnou sebedůvěru.

Pokud již muž pomýšlel na ženitbu, radily mu společenské katechismy, aby se ujistil, zda je také jemu nakloněna vyvolená dívka. Vhodnou dobou k tomu měl být tanec, pokud si však mladík na osobní setkání netroufal, mohl využít dopisu či prostředkující osoby.⁵⁸⁶ Jakým způsobem se v roce 1891 vyjádřil tehdejší úředník Cyril Horáček, máme zachyceno v jeho vzpomínkách: „[...] při které si návštěvě u Bělohradských (bylo to dne 3. července 1891) otázel jsem se mezi čtyřma očima své budoucí choti, chce-li se státí mojí ženou. Když bez rozpaků přisvědčila, požádal jsem při příští návštěvě o její ruku a na sv. Václava jsme slavili ve Chvalech tiché zasnoubení.“⁵⁸⁷ Dobový vtíp z roku 1898 dokazuje, že již bylo relativně obvyklé, že ženich přišel žádat o dívčinu ruku její rodiče až poté, co sama dívka dala ke sňatku svolení.⁵⁸⁸ Krátce před první světovou válkou byla před zasnoubením obvyklá známost, jen někdy došlo k žádosti o ruku, aniž by se mladí lidé blíže poznali. V takovém případě doporučovaly společenské katechismy prostředníka, který měl zjistit, jaké má žadatel vyhlídky.⁵⁸⁹ Předběžná žádost o ruku mohla být také písemná.⁵⁹⁰ Někdy také mohl o ruku žádat jménem ženicha, jenž byl pochopitelně přítomen, některý jeho blízký příbuzný nebo poručník.

Když Jaroslav Hašek žádal v roce 1909 o ruku Jarmily Mayerové, postupoval zcela v souladu s dobovou normou: nejprve se obrátil prostřednictvím dopisu na její matku a posléze vykonal u rodičů návštěvu, kde přednesl svou žádost: „Šel jsem k Vám ráno v 9 hodin. Tvůj tatínek mne mile uvítal, a dovolil, abych si Tě směl vzít. [...] Přinesla mně Tvá

⁵⁸² J. V. H[OUŠKA], *Tajemník lásky*, 1866, s. 40.

⁵⁸³ F. AUERHANN, *Co jest zasnoubení k manželství?*, s. 56.

⁵⁸⁴ F. WEYR, *Paměti I*, s. 61.

⁵⁸⁵ J. KALOUSEK, *Deníky Josefa Kalouska. 2. díl*, s. 159–160.

⁵⁸⁶ A. K. VITÁK, *O obcování s lidmi*, s. 52–53.

⁵⁸⁷ C. HORÁČEK, *Vzpomínky z mého života*, s. 137.

⁵⁸⁸ *Růžová pouta*, *Humoristické listy*, 4. 2. 1898, č. 5, s. 5.

⁵⁸⁹ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 43.

⁵⁹⁰ Srov. též F. J. ČECH, *Životní román Fr. Jaroslava Čecha*, s. 16.

matinka čaj a koláče, pak jsem šel do Riegrových sadů s Tvým tatínkem. [...] V neděli jdu na výlet s Vašima.“⁵⁹¹ Společenským pravidlům odpovídalo také to, že Jarmila Mayerová nebyla této situaci přítomna.⁵⁹² Přestože Hašek další podrobnosti nezmiňuje, lze předpokládat, že nastávající tchán promluvil rovněž o záležitostech majetkových: „Nestalo-li se tak dříve, otec aspoň tuto je povinen otevřeně a přímo pověditi, jaké jsou majetkové poměry jeho dcery a jaké dostane věno.“⁵⁹³

Forma zasnub byla ritualizovaná po celou dobu druhé poloviny 19. století: jádrem bylo verbalizované *vyjádření se* ženicha a souhlas nevěsty a jejích rodičů. Některé normativní příručky zacházely do takových podrobností, že předepisovaly vhodné ošacení; podle Antonína Konstantina Vitáka měl mít muž při zasnubách oblečen „černý kabát, bílý nákrčník, jasně žluté rukavičky a černý klobouk, kterýž odložen býti nesmí“.⁵⁹⁴ Podobně jako u sňatku byly důležitými atributy bílá kytice a prsten.⁵⁹⁵ Při zasnoubení došlo k vzájemné výměně prstýnků, pokud však muž prsten nosit nechtěl, mohl být zasnubní prsten pouze pro nevěstu.⁵⁹⁶ Zpravidla na nich byla vyryta jména a datum zasnoubení.⁵⁹⁷ Právě prsten byl distinktivním rysem, který středostavovskou nevěstu odlišoval od svobodné dívky. Důležitá byla jeho symbolická hodnota: na konci čtyřicátých let doznívala obliba šperků z lidských vlasů, které mohly odrážet citovou vazbu snoubenců.⁵⁹⁸ Materiál prstenu také vypovídal o sociálním statusu ženicha, zejména tehdy, pokud byl zhotoven z drahého kovu. V okamžiku, kdy bylo zasnoubení oznámeno, mohli se ženich s nevěstou prvně políbit.⁵⁹⁹ Praxe se však od normativních příruček výrazně lišila,⁶⁰⁰ generace, která dospívala v prvním desetiletí 20. století, měla první zkušenost s polibkem již kolem patnácti let.⁶⁰¹

⁵⁹¹ R. PYTLÍK (ed.), *Lidský profil Jaroslava Haška*, s. 150.

⁵⁹² Srov. J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 43.

⁵⁹³ *Tamtéž*, s. 43.

⁵⁹⁴ A. K. VITÁK, *O obcování s lidmi*, s. 53.

⁵⁹⁵ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 45.

⁵⁹⁶ *Praktický rádce*, Nové pařížské mody, roč. 21, 1. 7. 1909, č. 13, s. 18.

⁵⁹⁷ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 46.

⁵⁹⁸ Srov. Petra RICHTEROVÁ, *Zasnubní prstýnky Rosiny a Karla Wimberských*, in: *Zlatá stezka* 23, č. 2, 2016, s. 353.

⁵⁹⁹ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 24.

⁶⁰⁰ Na studentských výletech „maminky přísně dohlížely, aby mladé dvojice nehledaly samoty a nepadla nějaká, před oficiálním zasnoubením nedovolená hubička“, R. NASKOVÁ, *Jak šel život*, s. 232.

⁶⁰¹ Již na konci padesátých let píše Vítězslav Hálek Dorotce Horáčkové: „[...] jsem byl neprozřetelný tak dalece, že jsem maminku Tvou urazil tím, že jsem u její přítomnosti Tebe celoval.“, Vítězslav HÁLEK, *Dopisy 1849–1874*, Praha 1963, s. 26. Později se mravy uvolnily ještě více: Eva Vrchlická dostala první polibek při jedné z her se svými příbuznými a známými. Cítila se jím však zneuctěna, srov. E. VRCHLICKÁ, *Dětství a mládí s Vrchlickým*, s. 275. Jan Zrzavý byl prvně políben cirkusovou tanečnicí, J. ZRZAVÝ, *Jan Zrzavý vzpomíná na domov*, s. 40. Vladimír Vondráček k tomu doslova uvádí: „No, ono se to tak doslovně nebralo. Plesy, věnečky, soaré byly také jedním z míst, kde se rty seznamovaly.“, srov. V. VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 251. O něco málo mladší Jaroslav Seifert podle svých vlastních slov ještě napůl dítětem, když dal dívce první polibek, J. SEIFERT, *Všecky krásy světa*, s. 62. V jeho případě je ovšem třeba uvést, že jeho otec, přestože původně vykonával úřednické povolání, k představitelům středních městských vrstev nepatřil a také

Oslava zasnub byla rovněž provázena hostinou, která se zpravidla konala v domácnosti nevěstinych rodičů. Kromě snoubenců a jejich rodin měli být přítomni jen nejbližší přátelé a prostředníci svazku. V některých případech mohlo asi za týden dojít k druhé zasnubní hostině, tentokrát v rodině ženichově.⁶⁰² U žen byly předepsány večerní, případně plesové šaty; u mužů redingot nebo frak. V majetnějších rodinách byly součástí slavnosti zasnoubení kromě hostiny také recepce či ples.⁶⁰³ Co se termínu týče, žádná konkrétní doporučení neexistovala, někdy se ovšem mohly zasnuby konat v den ženichovy promoce⁶⁰⁴ nebo bylo vybráno jiné symbolické datum.

V židovském prostředí lze za určitou dobu pokládat dohodnutí svatebních podmínek (*tnajim*), v nichž byly deklarovány den a místo svatby, záležitosti týkající se majetku, věna, případně povinnosti příslušníků obou rodin. V některých rodinách bylo sepsání svatebních podmínek provázeno zvláštní oslavou a v jistých případech mohli být ženich s nevěstou prohlášeni za snoubence. V případě asimilovaných židů se zasnuby konaly v polosváteční dny. Jejich součástí bylo ritualizované rozbíjení velkého kávového šálku nebo talíře. Střípky byly rozděleny mezi účastníky zasnubní hostiny.⁶⁰⁵

Zasnuby byly zpravidla veřejné, mohlo k nim však dojít i tajně: „*Tajné zasnoubení, stalo-li se s dovořením rodičů, může ovšem druhdy schváleno býti. Z pravidla stává se totéž snadno veřejným tajemstvím.*“⁶⁰⁶ Církev před tajnými zasnubami ovšem varovala, neboť „*bývají vnadidlem ku svádění nevinnosti, a rovněž lehkomyšlně se popírají a ruší. Jak mnohá dívka byla již takovým způsobem oklamána a svedena*“.⁶⁰⁷ Tajné zasnuby měli např. Emil Holub a Berta Nováková, která k tomu později uvedla: „*Dne 1. května jsme šli do kostela sv. Mikuláše na Malé Straně a po mši jsme se dali tajně zasnoubit. Stalo se v sakristii. Pan farář Razák nám svázal ruce štolou, prohlásil nás za snoubence bez manželských práv a požehnal nám. Svědky nám byli – dva kostelníci.*“⁶⁰⁸ Po celou dobu první Holubovy výpravy do Afriky o těchto zasnubách nikdo z rodin obou snoubenců nevěděl. K tajným zasnubám došlo i mezi Eduardem Benešem a Annou (Hanou) Vlčkovou.⁶⁰⁹

prostředí dělnického Žižkova mohlo mít vliv na uplatňované vzorce chování. Plyne to rovněž z jeho zkušenosti, kterou učinil později, srov. *tamtéž*, s. 108.

⁶⁰² J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 47.

⁶⁰³ *Tamtéž*.

⁶⁰⁴ Srov. M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 339.

⁶⁰⁵ Ignaz BRIESS, *Vzpomínky na přerovské ghetto*, ed. M. Marada, Přerov 2000, s. 74.

⁶⁰⁶ A. K. VITÁK, *O obcování s lidmi*, s. 37.

⁶⁰⁷ V. MACEK, *Stav manželský a příprava k němu*, s. 62. Srov. též Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra, manželství...*, s. 131–132.

⁶⁰⁸ M. ŠÁMAL, *Emil Holub*, s. 64.

⁶⁰⁹ E. BENEŠ – H. BENEŠOVÁ, *Deníky Edvarda a Hany Benešových...*, s. 10.

Doba od počátku známosti do zasnub byla velmi individuální: záviselo na hmotné situaci budoucího ženicha, postoji rodičů i řadě dalších faktorů. Známost však nesměla trvat příliš dlouho. Často docházelo ke sňatku po dvou letech od seznámení. Jaroslav Hašek pokládal v srpnu 1909 svou známost s Jarmilou Mayerovou, která trvala tři a půl roku, za „*hodně dlouhou [...] aby konečně jsme se vzali*“.⁶¹⁰ Průběh známosti mohla urychlit první světová válka: Eduard Bass (vl. jm. Schmidt) se s Antoníí Krykovou seznámil v listopadu 1914 a již 14. června 1915 došlo v kostele sv. Ludmily na Královských Vinohradech ke sňatku. Bass byl v té době již několik měsíců na vojně.⁶¹¹

Různě dlouhé bývalo rovněž období mezi zasnubami a svatbou, katolické normativní příručky však doporučovaly, aby sňatek proběhl v co možná nejkratší lhůtě po zasnubách.⁶¹² Obvykle se jednalo lhůtu mezi třemi týdny a šesti měsíci.⁶¹³ Opět zde hrozilo riziko „*nebezpečné dlouhé známosti, nedovolené[ho] obcování, ztráta dobré pověsti i ctnosti*“.⁶¹⁴ Z korespondence Havlíčkovy snoubenky Fany Weidenhoffrové vyplývá, že dívkám nebylo příjemné být nevěstou po dobu několika měsíců a že také rodiče a další příbuzní naléhali, aby se svatba uskutečnila co nejdříve.⁶¹⁵ Potvrzují to i slova Boženy Němcové, která své výrazně mladší sestře Adéle v roce 1857 napsala: „*Být dlouho nevěstou, milá Adéle, není k ničemu, můžeš-li se vdát, vdej se rychle*“.⁶¹⁶ Přesto byly i dívky, které zůstaly zasnoubené několik let: v roce 1853 požádal zběhlý student práv Josef Nosek z Vysokého nad Jizerou o ruku dceru tamějšího hostinského Františku Nigrinovou. Přestože mezi nimi stále docházelo k výměně korespondence, Nosek svůj slib poté, co narukoval k rakouskému vojsku, za závazný nepokládal. Přesto došlo k definitivnímu rozchodu až roku 1861.⁶¹⁷ Cena dívek, které byly po dlouhou dobu nevěstami, na svatebním trhu výrazně klesala. Zdá se, že ke konci století se interval mezi zasnubami a svatbou spíše prodlužoval, protože přípravy ke svatbě byly stále sofistikovanější.⁶¹⁸ Za relativně dlouhé lze pokládat i období, kdy byli snoubenci Josef Kaizl a Kamila Pišová. Zasnoubili se již v srpnu 1892 a ke sňatku došlo až v únoru následujícího roku. Důvodem nebyly překážky ze strany rodiny, nýbrž skutečnost, že Kaizl váhal

⁶¹⁰ R. PYTLÍK (ed.), *Lidský profil Jaroslava Haška*, s. 151.

⁶¹¹ Eduard BASS, *Moje kronika*, eds. Marie Krulichová – Milena Vinařová, Praha 1985, s. 86 a 96. F. Weyr v pamětech uvádí případ svého přítele Mikeše, kterého k tomu, aby se jako zapřísáhlý starý mládenec oženil „*pohnula [...] v létě 1918 [...] válka a její aprovizací obtíže*“, srov. F. WEYR, *Paměti I*, s. 409.

⁶¹² V. MACEK, *Stav manželský a příprava k němu*, s. 63. Srov. též Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra, manželství...*, s. 132.

⁶¹³ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály...*, s. 170.

⁶¹⁴ V. MACEK, *Stav manželský a příprava k němu*, s. 64.

⁶¹⁵ LA PNP, f. Karel Havlíček, korespondence přijatá, dopis Fany Weidenhoffrové ze dne 13. 7. 1846; korespondence odeslaná, dopis Fany Weidenhoffrové ze dne 17. 7. 1846.

⁶¹⁶ Božena NĚMCOVÁ, *Korespondence III*, Praha 2006, s. 124–125.

⁶¹⁷ „*Po sedmi letech. Františka pláče. Dosud svobodná. Čekala na mne. Jsem dosud ženichem. Dobré nebe!*“, cit. dle R. NASKOVÁ, *Jak šel život*, s. 34–40.

⁶¹⁸ Srov. např. H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 180 a 182.

s ženitbou, aby se mohl plně věnovat politice.⁶¹⁹ Společenský tlak mohla dívka vnímat, i pokud došlo k zasnoubení nebo svatbě její mladší sestry. Bylo totiž obvyklé vybýt z domu vždy starší dceru. Pokud se tak nestalo, jednalo se o záležitost příznakovou, která byla rodinou samotnou i okolím zpravidla reflektována, podobně jako v případě Boženy Veselé, později provd. Frídové.⁶²⁰

Při zasnoubení se měnil status muže i dívky (stávali se ženichem a nevěstou), jejich práva i povinnosti, což se odráželo rovněž navenek, např. změnou zasedacího pořádku u stolu.⁶²¹ Nejednalo se však o změny neměnné. Přestože zasnuby vykazovaly některé znaky přechodových rituálů, skutečnost, že zasnoubení bylo možné téměř bez následků odvolat, z nich činilo pouze jakousi předeheru ke svatbě samotné. Snoubenci měli vzít v potaz i to, zda jsou na novou společenskou roli, která je od nich očekávána, připraveni.⁶²² Z literatury určené dospívajícím dívkám,⁶²³ ale také z některých ego-dokumentů⁶²⁴ vyplývá, že na konci 19. a na počátku 20. století nebyly výjimkou dívky, které se chtěly zasnoubit, zároveň však byly velmi mladé a často nedokázaly vzít v potaz dalekosáhlé změny, které byly spojeny se sňatkem. Budoucí nevěstu měla o povinnostech v domácnosti a specifikách nové role poučit matka, hospodaření v nové domácnosti s ní měl probrat otec.⁶²⁵

Zejména z normativních příruček vyplývá, že zrušení zasnub nebývalo v dlouhém 19. století neobvyklé. Submisivní pozice, která byla ženě přisouzena na základě dobových genderových konstruktů, ji v tomto případě zvýhodňovala: zatímco dívka, která těsně před sňatkem zasnoubení zrušila, nebyla povinna podat vysvětlení, muž byl nucen se zodpovídat otcí nevěsty.⁶²⁶ Dělo se tak v zájmu uchránění dívčiny dobré pověsti; pokud by byla společensky kompromitována, její hodnota na sňatkovém trhu by opět výrazně klesla. Pokud bylo zasnoubení skutečně zrušeno, mělo být snahou obou zúčastněných rodin „*nejlépe zapomenout*“. Všechny dopisy, fotografie i dary měly být vráceny, aby nebylo možné nikoho ze snoubenců nebo jejich rodičů kompromitovat.⁶²⁷ Poškozená strana však mohla nárokovat „*náhradu škody v případě jednostranného, bezdůvodného odstoupení od zasnoubení*“.⁶²⁸

⁶¹⁹ Srov. Z. KAIZLOVÁ, *Dívčí deníky Zdenky Kaizlové*, např. s. 9.

⁶²⁰ Její sestra „byla o půl třetího roku mladší než já, nezáviděla jsem jí však, nýbrž přála hojného zdaru [...]“, cit. dle Milena LENDEROVÁ, *Paměti Boženy Frídové*, In: M. Sekyrková (ed.), *Paměti a vzpomínky jako historický pramen*, s. 275.

⁶²¹ J. KALOUSEK, *Deníky Josefa Kalouska. 2. díl*, s. 161.

⁶²² K. MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní*, s. 95.

⁶²³ E. KRÁSNOHORSKÁ, *Svéhlavička nevěstou*.

⁶²⁴ E. VRCHLICKÁ, *Dětství a mládí s Vrchlickým*, s. 346–347.

⁶²⁵ K. MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní*, s. 101.

⁶²⁶ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 52.

⁶²⁷ *Tamtéž*.

⁶²⁸ K. RÝZLER, *Vznik, rozvod a rozloučení manželství*, s. 14.

6.2 Přípravy na svatbu

Z hlediska formálního lze předsvatební přípravy rozdělit na ty, které se odvíjely od náboženského vyznání snoubenců, a na přípravy ryze profánní, které se týkaly téměř výhradně dívek a souvisely se společenským postavením původní rodiny i budoucího manžela. K těm prvním patřily v katolickém prostředí zejména zkoušky z náboženství, podepsání snubního protokolu a vykonání generální zpovědi. K druhé oblasti pak lze zařadit svatební smlouvy – včetně otázek nevěstina věna –, přípravy svatebního dne a výbavy, případně také loučení se svobodou.

Po zasnubách měli katoličtí snoubenci svůj úmysl týkající se uzavření sňatku oznámit duchovnímu, jenž měl prověřit jejich znalosti náboženství, při snoubeneckých zkouškách, resp. podepsání snubního protokolu zjistit případné překážky manželství a během pravidelných docházek na faru udělit potřebné poučení.⁶²⁹ Pokud některý ze snoubenců při zkoušce z náboženství neuspěl, mohl duchovní ještě v šedesátých letech 19. století sňatek odložit. Od roku 1869 však rakouský *Všeobecný občanský zákoník* nebránil v uzavření manželství ani těm, kteří potřebné znalosti věrouky neměli.⁶³⁰ Zejména ke konci století se tak zkoušce z náboženství bránili někteří příslušníci vzdělanějších vrstev, u nichž docházelo k procesu sekularizace nejdříve, a obecně obyvatelé měst.⁶³¹

V době před sňatkem se měli snoubenci ve zvýšené míře věnovat modlitbám, činit pokání, konat dobré skutky a alespoň jednou přijmout svátost oltářní. Před manželstvím bylo doporučeno vykonat také generální zpověď, zejména pokud „*před tím v delší, snad i hříšné známosti trvali*“.⁶³² Kanonické právo důsledně rozlišovalo zasnuby a zápis do snubního protokolu neboli snoubenecké zkoušky.⁶³³ Snubní protokol, který katoličtí snoubenci podepisovali společně s farářem, svědky a někdy také otcem nezletilého snoubence před prvními ohláškami, měl spíše pomocný charakter a bylo možné od něj kdykoli bez následků odstoupit.⁶³⁴ Jak měl snubní protokol na počátku 20. století vypadat, ukazuje příručka *Právní rádce pro duchovní správu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*.⁶³⁵ Otázky, které duchovní pokládal snoubencům, se lišily podle vyznání a manželského stavu ženicha a nevěsty. Kromě záležitostí týkajících se identifikace snoubenců, jež byly později v trochu odlišné formě

⁶²⁹ V. MACEK, *Stav manželský a příprava k němu*, s. 65.

⁶³⁰ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra, manželství...*, s. 136.

⁶³¹ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály...*, s. 171.

⁶³² *Tamtéž*, s. 67.

⁶³³ K nim podrobně Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství...*, s. 132–139.

⁶³⁴ *Dotaz. Snubní protokol není zasnubou ve smyslu dekretu „Ne temere“*, Věstník katolického duchovenstva, roč. 10, 25. 11. 1909, č. 5, s. 72.

⁶³⁵ Jan Křtitel PAULY, *Právní rádce pro duchovní správu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Systematický soubor církevních a státních zákonů, nařízení, rozhodnutí, norem a příslušných formulářů s praktickým návodem pro duchovní správu*, Praha 1902, s. 1113–1119. Srov. též Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra, manželství...*, s. 132–139.

zapsány do oddací matriky, bylo úkolem faráře vyptat se i na míru dobrovolnosti vstupu do manželství, předchozí sliby manželství, nevěstino případné těhotenství, sexuální zkušenosti i další choulostivé otázky. Na dotazy snoubenci neodpovídali společně, nýbrž „*samotní v soukromí*“. Sepsání snubního protokolu měli být přítomni rovněž oba svědci.⁶³⁶ Jak již bylo uvedeno, odhaleny měly být případné překážky sňatku, jako příbuzenství, švagrovství nebo duchovní příbuzenství, a také motiv sňatku. Zejména u snoubenců, jejichž svazek byl domluven dohazovačem, tak mohl duchovní celý proces svatebních příprav zpomalit a získat pro snoubence potřebný čas, aby se rozmysleli, zda do manželství chtějí opravdu vstoupit.⁶³⁷ Podobně měl duchovní nabádat k pečlivému zvážení volby také snoubence, k jejichž motivům patřila zejména fyzická přitažlivost, která byla pokládána za nedostačenou hodnotu, aby na jejím základě mohlo dojít k uzavření manželství.⁶³⁸

Svatební smlouvy, které se uzavíraly krátce před sňatkem (od osmdesátých let ovšem bylo možné uzavřít je rovněž po sňatku), vymezovaly majetkové poměry manželů. Stanovovaly zejména výši věna, případně obvěnění, správu a požívání majetku nebo dědickou posloupanost. Od roku 1871 bylo nutné uzavřít manželskou smlouvu u notáře.⁶³⁹ V praxi se však s nimi v druhé polovině dlouhého 19. století setkáváme zejména na venkově, přestože Jiří Guth jejich uzavírání důrazně doporučoval i v městském prostředí.⁶⁴⁰ Spolu se svatebními smlouvami byly v praxi v některých rodinách na počátku 20. století uzavírány také písemné smlouvy týkající se zasnub, plynoucí z papežského dekretu *Ne temere*, který byl vyhlášen roku 1907.⁶⁴¹ Věno mohlo být ženichovi odevzdáno i v případě, že svatební smlouvy podepsány nebyly,⁶⁴² což bylo typické právě pro městské prostředí.

Obdobně se před svatbou podepisovaly svatební smlouvy také u židů (*ketuba*). Obsah byl prakticky neměnný, do předem připraveného textu se jen doplňovaly konkrétní údaje týkající se povinností ženicha vůči nevěstě, výše věna i částky, která měla ženě připadnout v případě manželovy smrti nebo rozvodu. Po celou dobu trvání manželství zůstávala smlouva majetkem manželky.⁶⁴³

Všeobecný občanský zákoník definoval věno jako „*jmění, kteréž manželka, nebo*

⁶³⁶ Jos[ef] TUMPACH, *Povstává zasnub ze zápisu ženicha a nevěsty do snubního protokolu?*, Časopis katolického duchovenstva, č. 8, 1915, s. 627.

⁶³⁷ Srov. Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra, manželství...*, s. 137.

⁶³⁸ *Tamtéž*, s. 138.

⁶³⁹ *Obecný zákoník občanský mocnářství rakouského a nařízení pozdější k témuž se vztahující. Doplněn příslušnými zákony, revize a úvod* Božislav Kožený, Praha 1898, s. 656.

⁶⁴⁰ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 277.

⁶⁴¹ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály...*, s. 169.

⁶⁴² Jan V. KURTÍN, *Všeobecný sekretář. Naučení o spisování listův a dělání soukromých listin s přehojným výběrem nejrozmanitějších listův a listin*, Brno 1865, s. 363.

⁶⁴³ D. VESELSKÁ, *Mazal tov*, s. 83.

za ni někdo jiný, mužovi dá neb slíbí, k ulehčení nákladu spojeného s manželstvím.“⁶⁴⁴ Jak chápaly účel věna na počátku 20. století střední městské vrstvy, dokládají například vzpomínky Heleny Čapkové: mělo se jednat o částku, která by poskytla mladé ženě skromné živobytí v případě, „*kdyby se přihodilo nějaké neštěstí*“ nebo kdyby ovdověla.⁶⁴⁵ Výši věna poměřovala často rodina ženicha kvality nevěsty.⁶⁴⁶ Dívky se této normě většinou plně podřizovaly, vychovala je k tomu ostatně i starší četba, např. povídky Magdaleny Dobromily Rettigové.⁶⁴⁷ Nebylo však společensky přijatelné, aby se o výši věna zajímal sám nápadník: tato starost měla být přenechána jeho blízkému příteli nebo příbuznému. Rozmluva však měla být zcela otevřená: „*Veškeren ostych je tu nemístný, ač dlužno i tady počítati s okolnostmi a poměry*.“⁶⁴⁸ Jen tak bylo možné předejít řadě nedorozumění. Otec měl o výši věna promluvit nejpозději v okamžiku, kdy muž žádal o ruku jeho dcery. Za vzor dával autor preskriptivní literatury Jiří Guth židovskou komunitu, kde se tyto otázky řešily zcela běžně.⁶⁴⁹ Příklad dcer Jaromíra Čelakovského dokazuje, že ani pro intelektuální elity národa nebylo snadné zajistit věno v takové výši, která by odpovídala postavení rodiny v české společnosti; dívky se zároveň nemohly provdat za muže, kteří by jim z hlediska sociálního statusu neodpovídali, což velmi znesnadňovalo jejich pozici na sňatkovém trhu.⁶⁵⁰ Měšťanské dcery, které neměly vysoké věno, měly pozici ztíženou. Často se to týkalo např. dívek z úřednických rodin.⁶⁵¹ Některé z nich byly nuceny najít si vlastní zdroj obživy, jiné žily v nuceném doživotním celibátu. Přesto lze najít příklady těch, které se navzdory nízkému věnu vdaly.⁶⁵² Vzpomínky Vladimíra Nováka, který se ženil roku 1899, naznačují, že věno bylo na samém sklonku 19. století pro středostavovskou inteligenci určitým přežitkem, zatímco na venkově se v té době jednalo o hodnotu, kterou byly kvality nevěsty stále posuzovány.⁶⁵³ V praxi mělo věno zajistit nové rodině solidní existenci, avšak stávalo se, že jeho skutečnou výši zjistila ženichova rodina až po uzavření sňatku.⁶⁵⁴ Dokládají to mj. vzpomínky F. X. Svobody:

⁶⁴⁴ *Občanský zákoník...*, s. 657.

⁶⁴⁵ H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 181.

⁶⁴⁶ V. KAPLICKÝ, *Hrst vzpomínek z mládí*, s. 15.

⁶⁴⁷ M. L. NEUDORFLOVÁ, *České ženy v 19. století*, s. 14.

⁶⁴⁸ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 42.

⁶⁴⁹ *Tamtéž*, s. 42–43.

⁶⁵⁰ M. HLAVÁČKA a kol., *České země v 19. století I*, s. 258.

⁶⁵¹ Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Z moci úřední. Úřady a úředníci za vlády Františka Josefa I.*, Český časopis historický, roč. 92, č. 3, 1994, s. 468.

⁶⁵² M. LENDEROVÁ, *Paměti Boženy Fridové*, s. 268.

⁶⁵³ V. NOVÁK, *Vzpomínky a paměti*, s. 208. Pro vesnické prostředí srov. Herma SVOZILOVÁ-JOHNOVÁ, *Hanácká sága. Vzpomínky a deníky*, Praha 2000, s. 81–82: Když se selský syn Josef Dostál oženil v polovině osmdesátých let 19. století s chudou nevěstou, jeho otec jej vydědil. Přestože vzal své rozhodnutí později zpět, skutečnost, že se k tomu uchýlil, ukazuje, jakou váhu přikládaly určité vrstvy společnosti ještě v polovině osmdesátých let výši věna.

⁶⁵⁴ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 42.

„[Otec] doufal, že se synu Antonínovi podaří ženitbou získat vydatný kapitálový základ, jak se to tehdy všeobecně dělalo. Ale když se můj bratr skutečně oženil, ukázalo se, že věno jeho ženy nebylo ani veliké, ani připravené k nějakému okamžitému použití. Když mu však bylo po roce vyplaceno, přece jen posloužilo pro první kroky k budoucímu rozkvětu právě založeného obchodu.“⁶⁵⁵ Jak naznačuje výše citovaný text, věno nemuselo být vyplaceno hned, nýbrž až poté, co manželé splnili určité podmínky, např. přivedli na svět prvního potomka.⁶⁵⁶ Pokud mladá paní zemřela krátce po svatbě, aniž by porodila dítě, byl vdovec nucen věno i výbavu vrátit rodičům.⁶⁵⁷

Navzdory výše uvedené definici přinášeli v některých případech věno do domácností také muži. Stávalo se tak zejména tehdy, pokud byla nevěsta jediným dědicem rodinného majetku a bylo v zájmu rodičů, aby způsob obživy zůstal zachován také u další generace.⁶⁵⁸

S pořizováním výbavy se začalo v některých případech již před zasnoubením,⁶⁵⁹ jindy krátce po zasnoubení.⁶⁶⁰ Pořídit výbavu bylo většinou starostí nevěstiny matky.⁶⁶¹ V symbolické rovině se jednalo o poslední úkon, při němž měla mít matka rozhodující slovo a kterým de facto završovala přípravu své dcery na budoucí roli manželky, matky a hospodyně. Výběrem látek, resp. hotových výrobků, které měly sloužit po mnoho dalších let, do značné míry ovlivňovala vzhled nové domácnosti. Kromě šatů pro slavnostní i běžné příležitosti se nevěstina výbava měla skládat ze spodního prádla, jež tvořily denní a noční košile, spodky, noční kabátky, spodní sukně, spodničky a živůtky, a prádla ložního (povlaky, prostěradla, přikrývky, plumeaux) i stolního (ubrusy, ubrousky, garnitury, běhouny, různé pokrývky), dále byly součástí výbavy kapesníky, šátky a punčochy, prádlo ke koupání (plášť, střevíce, klobouk, ručníky, utěrky a utěráky), šněrovačky.⁶⁶² Materiál i vzhled měly plně korespondovat s příslušností dívky k sociální vrstvě; v případě rodin, které měly určitý společenský význam, mělo být např. v devadesátých letech 19. století prádlo „krášlené vyšívanými volány, paličkovanými krajkami vložkami a sámečky“.⁶⁶³ Všechny kusy měly mít vyšitý monogram budoucích manželů, avšak z praktických důvodů se ve většině domácností

⁶⁵⁵ F. X. SVOBODA, *Světla života*, s. 367.

⁶⁵⁶ Srov. H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 181.

⁶⁵⁷ R. NASKOVÁ, *Jak šel život*, s. 40.

⁶⁵⁸ *Dívka*, Národní listy, roč. 9, č. 249, 9. 9. 1869, s. 4.

⁶⁵⁹ V případě Heleny Čapkové to bylo ještě před započítím známosti s Františkem Koželuhem, srov. H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 170.

⁶⁶⁰ Srov. např. M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 340.

⁶⁶¹ *Výbava nevěsty*, *Nové mody*, 1889, roč. 1, č. 2, s. 3.

⁶⁶² *Tamtéž*, s. 4–6. Ke konfrontaci normativních pramenů s praxí viz M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 345–346.

⁶⁶³ *Tamtéž*, s. 345.

dávala přednost monogramu nevěsty za svobodna.⁶⁶⁴ Urbanizace a změna standardů týkajících se bydlení vedly také k tomu, že se výbavy začaly co do počtu kusů prádla zmenšovat, neboť přivedení vody do obytných domů a zřizování prádelen usnadnilo péči o špinavé oděvy.⁶⁶⁵

Pro naplňování očekávaných genderových rolí ženy bylo nezbytné rovněž kuchyňské vybavení. Soudě dle inzerátů, které se objevovaly na počátku 20. století v některých ženských časopisech, ale třeba také v inzertním periodiku *Eros*, byly sňatky již v této době výnosným obchodem: zejména na Starém a Novém Městě pražském se nacházelo několik specializovaných podniků, v nichž bylo možné pořídit výbavu budoucí domácnosti či doplňky svatebních šatů, které většinou šily najaté švadleny. K těm nejznámějším patřil pražský závod U Nevěsty, který se nacházel na Ferdinandově (dnes Národní) třídě. Podle Marie Stettiové se jednalo o zboží velmi kvalitní.⁶⁶⁶ Ačkoli ještě v první polovině osmdesátých let 19. století bývalo v bohatších rodinách normou nevěstinu výbavu alespoň na krátký čas vystavit,⁶⁶⁷ Jiří Guth označoval tento zvyk v předvečer první světové války za zastaralý.⁶⁶⁸

K výbavě patřil v některých rodinách také nábytek.⁶⁶⁹ Z korespondence ministra-krajana Antonína Rezka víme, že když se na počátku 20. století měla vdávat jeho dcera Bohuslava, vzal na sebe starost právě o zajištění nábytku.⁶⁷⁰ Jak ovšem dokládají dopisy Františka Jaroslava Čecha, někdy bylo zařizování nové domácnosti rozděleno mezi rodiny obou snoubenců; důležité bylo v tomto ohledu praktické hledisko, neboť přesun nábytku na velkou vzdálenost byl spojen s nemalými výdaji.⁶⁷¹ Uvedené dopisy – jako jedny z mála mužských ego-dokumentů – také dokládají, že i ženichům byla pořizována výbava v podobě prádla, která mohla být v některých případech také označena monogramem.⁶⁷²

Méně movité nevěsty pocházející z nižších středních vrstev si musely výbavu našít samy, někdy pod vedením zkušené švadleny,⁶⁷³ případně s pomocnicemi, jimiž mohly být sestry, blízké příbuzné či přítelkyně. Mohlo se také stát, že mladá paní dostala výbavu dodatečně. Ve svých vzpomínkách to uvádí Růžena Nasková, jejíž matka došívala sestře

⁶⁶⁴ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 50.

⁶⁶⁵ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 89.

⁶⁶⁶ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 56.

⁶⁶⁷ A. K. VITÁK, *O obcování s lidmi*, s. 58–59.

⁶⁶⁸ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 50.

⁶⁶⁹ Srov. H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 182.

⁶⁷⁰ Antonín REZEK, *Český „konzul“ ve Vídni I.*, ed. M. Klečacký, Praha 2015, s. 300.

⁶⁷¹ F. J. ČECH, *Životní román Fr. Jaroslava Čecha*, s. 41–42 a 58.

⁶⁷² *Tamtéž*, s. 43.

⁶⁷³ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 340.

Heleně Malířové některé kusy výbavy až po sňatku proto, že se jí zdálo „že ve své zaujatosti dceru zkrátala“. S volbou budoucího manžela totiž nesouhlasila.⁶⁷⁴

Čas předsvatebních příprav shrnul ve svých vzpomínkách národohospodář Cyril Horáček takto: „Přípravami ke svatbě prchal rychle čas, zejména hledání vhodného bytu vyžadovalo dosti námahy. [...] Tchyně opatřila vkusný a důkladný nábytek (jen něco málo starších věcí měl jsem od matky z domova) a vše ostatní, co příslušelo ke slušné výbavě [...].“⁶⁷⁵

O loučení se svobodou máme jen kusé informace z některých dokumentů osobní povahy a z beletrie.⁶⁷⁶ Zpravidla se jednalo o mužskou sešlost v hostinci. V případě Vladimíra Nováka bylo loučení s mládenectvím komorním posezením v zahradní restauraci.⁶⁷⁷

V rámci židovských komunit existovaly spolky na podporu chudých nevěst, které dívkám přispívaly vybavením domácnosti i finanční hotovostí.⁶⁷⁸ Specifikem židovských dívek byla den před sňatkem rituální lázeň, která měla tělo očistit. Ta se před asanací nacházela také na pražském židovském městě.⁶⁷⁹ Ženich i nevěsta rovněž drželi do té doby, než byl svatební akt uzavřen, půst.⁶⁸⁰

6.3 Komunikace snoubenců

Patrně v roce 1913 nabádal Jiří Guth ve svém Společenském katechismu rodiče nastávajících manželů: „jest přísně dbáti, aby chování snoubenců odpovídalo ve všem všudy předepsaným pravidlům, třeba že poněkud oči zamhouří dovolující, aby snoubenec snoubenku při příchodu i odchodu na čelo políbil.“⁶⁸¹ Za těmi to slovy se skrývá varování před nebezpečím předmanželského pohlavního styku, který o něco explicitněji vyjádřil již o více než padesát let dříve František Auerhann: „Často též zasnoubenci mylně soudí, že ten jejich vzájemný slib již takové samo právo jim sděluje jako manželství a tím své hříšné obcování omlouvají atd.“⁶⁸² Restrikce byly na místě zejména proto, že zasnoubení bylo možné kdykoli zrušit. Odstup měl být patrný také ve formě oslovování. Ačkoli normativní příručky ještě před první světovou válkou nařizovaly vykání, z dobové korespondence víme, že téměř nikdo se tímto společenským územ neřídil. Na přelomu 19. a 20. století se naopak jednalo o výrazně

⁶⁷⁴ R. NASKOVÁ, *Jak šel život*, s. 64.

⁶⁷⁵ C. HORÁČEK, *Vzpomínky z mého života*, s. 137.

⁶⁷⁶ Srov. např. povídku A. HOFFMAN, *Událost v hotelu u „Zlaté podkovy“*, Šípy, roč. 5, č. 7, 28. 2. 1914, s. 9.

⁶⁷⁷ V. NOVÁK, *Vzpomínky a paměti*, s. 207.

⁶⁷⁸ D. VESELSKÁ, *Mazal tov*, s. 69.

⁶⁷⁹ *Praha včera a dnes. Vzpomínky a kresby několika autorů*, Máj, roč. 5, č. 10, 1906, s. 155–156.

⁶⁸⁰ Simon Philip de VRIES, *Židovské obřady a symboly*, Praha 2009, s. 198.

⁶⁸¹ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 50.

⁶⁸² F. AUERHANN, *Co jest zasnoubení k manželství?*, s. V.

příznakový jev, ke kterému se uchýlovali pouze přívrženci novoromatismu, kteří svou korespondenci stylizovali i jinými projevy, např. užíváním pečeti.⁶⁸³ Od zasnoubené dívky se v souladu s dobovými genderovými stereotypy očekávalo, že se bude chovat cudně: „*Není-li pán zdrželiv, jestiť na nevěstě, by s jemnou důstojností přílišnému jemnocitu odporovala, avšak nikoli smíchem nebo koketováním, nýbrž přívětivou vážností.*“⁶⁸⁴

Dohledu rodičů nepodléhal jen osobní styk, ale také korespondence, byť měla být dodržována podle Gutha určitá míra soukromí: „*Dopisy snoubence adresované příští nevěstě mají procházeti rukama její matky, která však shovívavě nebude jich asi otevírati.*“⁶⁸⁵ Tematicky se předmětem dopisů často stávala společná budoucnost, jak dokládá třeba list Karla Strettiho, který parafrázuje ve svých vzpomínkách jeho snacha. Díky němu si lze udělat určitou představu o tom, jaká byla praxe při zařizování nové domácnosti.⁶⁸⁶ Představa společné budoucnosti byla pro řadu nevěst velmi lákavá, avšak z dochovaných ego-dokumentů vyplývá, že ne vždy si dívka dokázala představit, co ji po svatbě čeká.⁶⁸⁷ Pokud mělo zasnoubení již oficiální charakter, mohli v liberálnějších rodinách po roce 1900 trávit snoubenci určitý čas pouze spolu, jako tomu bylo v případě Marie Alšové, dcery Mikoláše Alše, a JUDr. Františka Svobody.⁶⁸⁸

Zásnuby vztahy mezi snoubenci formalizovaly.⁶⁸⁹ Ve společnosti tak měla dívka plně respektovat svůj nový status: etiketa nepřipouštěla, aby se na veřejnosti objevovala bez přítomnosti snoubence. Po zasnoubení směl ženich nevěstu navštěvovat několik hodin denně. Pravidla společenského chování rovněž umožňovala, aby ji políbil, nesmělo se to však dít ve společnosti. Přítomnost hostů dovolovala pouze políbení ruky.⁶⁹⁰

6.4 Omezování sňatečnosti a překážky manželství

Přestože omezování sňatečnosti mělo zabránit rozrůstání nejchudších vrstev společnosti, formalizovaným pravidlům podléhali i někteří příslušníci středních městských vrstev,⁶⁹¹ což bylo dáno především nedostatečnou právní úpravou reglementace sňatků a dalekosáhlými

⁶⁸³ LA PNP, f. Miloš Marten, korespondence odeslaná, sl. Anna Kopalová (Martenová).

⁶⁸⁴ Tamtéž.

⁶⁸⁵ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 49.

⁶⁸⁶ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 131.

⁶⁸⁷ Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, f. Milada Paulová, sl. Písemnosti rodinných příslušníků a blízkých přátel, nedatované dopisy Anny Bernardové Františku Paulovi.

⁶⁸⁸ Maryna SVOBODOVÁ-ALŠOVÁ, *U nás doma*, Praha 1970, s. 102.

⁶⁸⁹ A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, s. 64.

⁶⁹⁰ A. K. VITÁK, *O obcování s lidmi*, s. 54.

⁶⁹¹ Jiří KLABOUCH, *Politický konsens k manželství v Čechách. Z novějších dějin manželství v našich zemích*, Praha 1960, s. 25, 52, 54–55.

administrativními změnami, které nastaly po roce 1848.⁶⁹² Do vydání patentu „o tělesném poddanství neboli člověčenství“ Josefem II. bylo vyžadováno, aby poddaní měli povolení k sňatku od příslušné vrchnosti. Ačkoli toto nařízení bylo od 1. listopadu 1781 zrušeno, požadovali jej oddávající kněží i nadále, a to až do roku 1848, resp. 1849, kdy byly ohlašovací lístky plynoucí z poddanství jako důsledek revoluce guberniálním dekretem zrušeny. Politický konsens k manželství však přetrvával i nadále.⁶⁹³ V letech 1850–1855 a 1856–1868 udělovali povolení k sňatku představitelé místní, resp. okresní samosprávy.⁶⁹⁴ Lze předpokládat, že naprosté většině příslušníků středních vrstev byly ohlašovací listy k manželství vydány.⁶⁹⁵ Výjimkou snad mohly být případy, kdy ženich opustil domovskou obec v nízkém věku. Někteří muži tak mohli mít se získáním ohlašovacího listu navzdory tomu, že byli dobře situováni, určité potíže, neboť obec neměla přehled o jejich skutečné hmotné situaci.⁶⁹⁶ Podmínkou pro vystavení povolení k sňatku bylo finanční zajištění snoubenců – ať již v podobě příjmu, soukromého vlastnictví či věna nevěsty –, dobré bytové poměry, pracovní schopnost ženicha a jeho pracovní kvalifikace, zdravotní stav a mravní zachovalost snoubenců.⁶⁹⁷ Protože k sňatku byly potřeba také křestní listy, školní vysvědčení a některé úřady požadovaly rovněž vysvědčení od faráře, přestože od roku 1841 bylo jeho vyžadování zakázáno, jednalo se podle Jiřího Klaboucha o administrativně, časově i finančně náročný proces. Někdy mohli být snoubenci dokonce vystaveni šikaně ze strany obecních starostů.⁶⁹⁸

Přestože v období krátce po revoluci 1848 bylo projednáváno několik návrhů zákona pro udílení manželských konsensů, v nichž byli prakticky všichni příslušníci středních městských vrstev z tohoto systému vyňati, nevstoupil žádný takový zákon nikdy v platnost.⁶⁹⁹ Institut politického konsensu se výrazně oslabil poté, co od 1. května 1860 začal platit živnostenský řád,⁷⁰⁰ díky němuž mohla začít podnikat řada příslušníků nižších vrstev. Hospodářský vzestup se pochopitelně mohl stát prostředkem sociální mobility. Problematika se znovu řešila po pádu Bachova absolutismu, zejména v období let 1863–1864. Ačkoli

⁶⁹² *Tamtéž*, s. 45n, 50.

⁶⁹³ *Tamtéž*, s. 45.

⁶⁹⁴ L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 161; J. KLABOUCH, *Politický konsens...*, s. 46–47. K této problematice se na stránkách časopisu *Slovan* vyjadřoval také Karel Havlíček, avšak problém redukoval pouze na chudší vrstvy společnosti, kterým v některých případech nebylo povolení k sňatku uděleno, srov. [Karel HAVLÍČEK], *Manželství chudších tříd*, *Slovan*, květen, červen, červenec 1850, s. 363–364.

⁶⁹⁵ Proti rozhodnutí příslušného úřadu bylo možné se odvolat, lze však předpokládat, že tato skutečnost se týkala pouze nižších vrstev společnosti.

⁶⁹⁶ J. KLABOUCH, *Politický konsens...*, s. 58.

⁶⁹⁷ *Tamtéž*, s. 55–56.

⁶⁹⁸ *Tamtéž*, s. 57–58.

⁶⁹⁹ *Tamtéž*, s. 48.

⁷⁰⁰ *Tamtéž*, s. 66.

zemský sněm pro Království české přijal roku 1864 usnesení,⁷⁰¹ v němž bylo politické povolení k manželství zrušeno, a překážkou měl být při uzavření sňatku pouze trestní nález, ohlašovací listy se vydávaly i nadále a praxe se tak příliš nezměnila.⁷⁰² V září roku 1868 byl na českém, moravském a slezském zemském sněmu projednáván vládní návrh zákona, na jehož základě bylo zrušeno vydávání ohlašovacích listů a tím i politického konsensu k manželství. V Čechách byl politický konsens k manželství zrušen zákonem ze dne 1. prosince 1868, na Moravě zákonem z 22. října a ve Slezsku ze 14. října.⁷⁰³ Nadále měly být omezeny pouze sňatky branců.⁷⁰⁴ Přestože v některých obcích i nadále docházelo k omezování sňatečnosti ze strany samosprávné obce, jak dokazuje např. studie Věry Hruškové, netýkalo se to již představitelů středních vrstev, neboť cílem těchto omezení bylo zabránit případnému sociálnímu zatížení sídla.⁷⁰⁵ Přestože po roce 1868 žádná právní úprava týkající se majetku sňatečnost paušálně neomezovala, ve středních městských vrstvách platilo, že vážnou známost mohl mít pouze muž, který byl finančně zajištěn.⁷⁰⁶ V některých případech mohl nedostatek peněz svatbu jen oddálit.⁷⁰⁷

O tom, jak byl dobový úzus povolování manželství rozkolísaný, vypovídají oddací matriky. Např. v Benešově vydával ještě před revolucí povolení ke sňatku nejen patrimoniální úřad v Konopišti, ale také benešovský městský úřad. Během let 1850–1855 vystavovala většinou povolení příslušná domovská obec, avšak někdy se objevily také dokumenty od bývalé vrchnosti. Podobně doznívaly dřívější postupy i v letech 1856–1868, kdy mělo povolení obstarávat příslušné okresní hejtmanství.⁷⁰⁸ Oddací matriky také ukazují, že se nová úřední praxe zažívala poměrně dlouho: ještě v lednu 1869 vydávala okresní hejtmanství povolení ke sňatku – a to pro všechny vrstvy obyvatel – přestože již na konci roku bylo nařízení zrušeno. Že se však realita lišila také farnost od farnosti, ukazují matriční knihy ze Strakonic. V nich se zpočátku záznamy o povolení ke sňatku neobjevovaly vůbec, což ovšem bylo dáno jen formou zápisů. V následující matriční knize se již důsledně evidovaly „*opovědní listy*“ vydávané příslušným okresním úřadem. Ze záznamů plyne, že některá

⁷⁰¹ Tamtéž, s. 82.

⁷⁰² Tamtéž, s. 75.

⁷⁰³ *Obecný zákoník...*, s. 51–52.

⁷⁰⁴ J. KLABOUC, *Politický konsens...*, s. 76.

⁷⁰⁵ Věra HRUŠKOVÁ, *Sňatky a jejich zákonná omezení*, in: Lidé z příměstí Prahy, Praha 1993, zejména s. 13–14.

⁷⁰⁶ O tom, jak důležité bylo po sňatku stálé zaměstnání, z něhož plynul stálý příjem, svědčí např. vzpomínka Ludvíky Kuby na novináře Jana Hejreta, který byl z redakce periodika propuštěn v den sňatku a který tuto skutečnost před svou ženou dokázal tajit po tři roky, Ludvík KUBA, *Zaschlá paleta. Paměti*, Praha 1958, s. 285.

⁷⁰⁷ Kamila PAVLÍČKOVÁ, *Vodňanská léta Františka Heritese*, Vodňany 2006, s. 79.

⁷⁰⁸ Srov. SOA Praha, fond Sběrka matrik Středočeského kraje, matriční knihy oddaných Benešov 17, zejm. fol. (1848–1852), a Benešov 42, fol. 1–133 (1853–1869).

okresní hejtmanství vydávala povolení ke sňatku ještě v polovině ledna 1869.⁷⁰⁹ Ve Zlíně se poznamenání o politickém souhlasu se sňatkem objevila v matriční knize prvně 27. května 1856. Ze záznamů také vyplývá, že potvrzení přestaly politické úřady vydávat zcela v souladu se zemskými zákony o něco dříve než v Čechách, neboť poslední sňatek, u něhož byl politický konsens třeba, byl uzavřen 27. října 1868.⁷¹⁰

Díky korespondenci Karla Havlíčka, který uzavřel manželství s Julií Sýkorovou 4. března 1848, tedy krátce před vypuknutím revoluce, si můžeme udělat určitou představu o praxi vydávání sňatkových konsensů a jiných potřebných dokumentů. Přestože novinář, jehož věhlas rostl, žil již několik let v Praze, musel o příslušné dokumenty – tedy o ohlašovací lístek – žádat magistrát v Německém Brodě, který byl jeho domovskou obcí.⁷¹¹ Kromě toho byl po něm před ohláškami požadován pouze křestní list.⁷¹²

Zákonná mez pro vstup do manželství, již právně stanovil *Všeobecný občanský zákoník* z roku 1811, zůstávala po celé období let 1848–1918 dvacet čtyři let. V případě, že byli ženich a nevěsta mladší, byl nutný souhlas jejich otců nebo poručníků.⁷¹³ Nejnižší možná věková mez podle kanonického práva činila 14 let.⁷¹⁴ Od roku 1858 však na základě politického konsensu k manželství musela mít osoba mladší 22 let ještě povolení místodržitelství.⁷¹⁵

Po revoluci roku 1848 přestal fakticky platit tzv. *numerus clausus*, který omezoval sňatečnost židů, nebyl však zrušen žádnou právní normou.⁷¹⁶ K tomu došlo až o několik let později, roku 1859.⁷¹⁷

Celibát, závazný stav žít mimo rámec manželství a zdržet se pohlavního styku, platil tradičně pro římskokatolické duchovní a řeholní osoby po složení slibů. Protože v devadesátých letech došlo určitému uvolnění dosud platných genderových charakteristik, byly na počátku 20. století zpřísněny zákony týkající se celibátu.⁷¹⁸ v letech 1901–1904 tak byl v českých zemích de jure zaveden celibát učitelek. Pokud se žena vykonávající tuto

⁷⁰⁹ SOA Třeboň, Sběrka matrik Jihočeského kraje, Strakonice 28, fol. 21–46 a 67–69 (1848–1856); Strakonice 29 (1857–1867); Strakonice 30, fol. 1–45 (1867–1869). Některé menší obce udělovaly na jaře 1869 povolení ke sňatku samy. I tyto případy evidovala strakonická matrika.

⁷¹⁰ Moravský zemský archiv (dále: MZA) Brno, f. Sběrka matrik, Zlín 4184, (1784–1861); Zlín 4185, pag. 1–55 (1862–1869).

⁷¹¹ LA PNP, f. Karel Havlíček, korespondence odeslaná, dopisy Josefě Havlíčkové ze dne 3. a 7. 2. 1848.

⁷¹² Tamtéž.

⁷¹³ M. MACKOVÁ, *Sňatek ve světle rakouského...*, s. 68.

⁷¹⁴ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra, manželství...*, s. 146.

⁷¹⁵ J. KLABOUCH, *Politický konsens...*, s. 57.

⁷¹⁶ Tamtéž, s. 44.

⁷¹⁷ Tamtéž, s. 66.

⁷¹⁸ L. HECZKOVÁ, *Píšíci Minervy*, s. 20.

profesi chtěla vdát, musela se zároveň se změnou statusu vzdát také povolání,⁷¹⁹ podobně jako Vilma Sokolová-Seidlová, jež se provdala v roce 1893.⁷²⁰ Toto dilema pravděpodobně odráží také jeden z dopisů učitelky Ludmily Hegenbartové Jindřichu Pruchovi: „*Bojím se probudit tak docela to poznání, protože vím, co by to pro mne znamenalo. Touhu po něčem, čeho nelze za daných poměrů vůbec dosáhnout a probuzení děsné nespokojenosti i se svým osudem a celým životem...*“⁷²¹ Svého místa na měšťanské škole se po sňatku roku 1912 musela například vzdát manželka Františka Weyra. Jak však Weyr uvádí, „*byla by to podle mého přání ostatně učinila, i kdyby nebyla tehdy platnými předpisy k tomu nucena*“.⁷²² Podobná nařízení platila de facto také pro lékařky, ženy pracující jako pomocné síly v kancelářích státních a samosprávných úřadů, ženy zaměstnané na poštách a železnicích.⁷²³ Celibát „*literních a industriálních učitelek na školách obecných a občanských*“ byl zrušen až po vzniku samostatného Československa, a to zákonem č. 455/1919 Sb. se zpětnou platností od 1. listopadu 1918.⁷²⁴

Jistá omezení platila také pro příslušníky určitých profesí, což opět reflektoval říšský zákoník, případně zákoníky zemské.⁷²⁵ Souhlas nadřízeného potřebovali od roku 1800 státní, městští a nadační úředníci, pokud nedosáhli jistého profesního stupně a jejich plat nepřekročil určitou výši. To byl zřejmě případ Jindřicha Breiského, naddozorce finanční stáže, kterému se v roce 1885 narodil nemanželský syn Artur.⁷²⁶ Vzhledem k tomu, že dítěti šel za kmotra dědeček z otcovy strany, je nepravděpodobné, že by Jindřich Breiský nebyl biologickým otcem; ke sňatku však došlo až o dva roky později.⁷²⁷ Aby mohli být snoubenci oddáni, byl třeba písemný souhlas nadřízeného. Z toho však byli vyjmuti ti, „*kteří ve svých vzdálených, odlehlých stanicích ku vedení hospodářství, často i na prospěch služby manželky nezbytně potřebují*“ a rovněž úředníci „*nad solí, clem, cestovním mytem a hospodářstvím*“.⁷²⁸ Vojenští úředníci získali povolení úřadů jen v případě, že nevěsta byla dostatečně mravná a jejich příjmy činily alespoň 500 zlatých ročně.⁷²⁹ Úředníci byli navíc nuceni vzít si na svatbu dovolenou.⁷³⁰ Také někteří státní zaměstnanci, jako byli učitelé, příslušníci finanční stáže,

⁷¹⁹ J. KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, s. 188.

⁷²⁰ Hana PEŠATOVÁ, *Vilma Sokolová*, in: *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce. Svazek 4/1. S–T*, Praha 2008, s. 257.

⁷²¹ J. PRUCHA, *Jindřich Prucha v dopisech a vzpomínkách*, např. s. 305.

⁷²² F. WEYR, *Paměti I*, s. 360.

⁷²³ P. HORSKÁ, *Vliv počátků samostatné výdělečné činnosti*, s. 227.

⁷²⁴ *Sbírka zákonů a nařízení státu československého. Částka XCIII*, Praha 1919, s. 643–644.

⁷²⁵ Srov. M. MACKOVÁ, *Sňatek ve světle rakouského...*, s. 68.

⁷²⁶ SOA Litoměřice, matrika narozených, Roudnice nad Labem, sig. L134/52, fol. 264.

⁷²⁷ Tamtéž.

⁷²⁸ *Obecný zákonník...*, s. 49.

⁷²⁹ Tamtéž, s. 49–50.

⁷³⁰ C. HORÁČEK, *Vzpomínky z mého života*, s. 137.

četnictva a armády, potřebovali k tomu, aby se mohli oženit, dosáhnout určitého služebního postavení,⁷³¹ které se však v případě finanční stráže několikrát měnilo,⁷³² a svolení nadřízeného.⁷³³

Učitel se mohl oženit až poté, co získal definitivu.⁷³⁴ Přesto po roce 1900 docházelo i k tomu, že se ženili zatímni učitelé.⁷³⁵ Vysokoškolští asistenti se nesměli ženit vůbec, což změnila Hasnerovy zákony z roku 1869.⁷³⁶ Dobře zmapovaný je díky vzájemné korespondenci případ kandidáta gymnaziální profesury Václava Markalouse, na něhož navzdory tomu, že ještě neměl dostudováno, naléhal otec Bohumily Kratochvílové. Markalous byl za takových podmínek dokonce ochoten vztah ukončit: „*Inu, arcí, když otec Váš k tomu nechce svolit, abyste aspoň ještě jeden rok počkala, a sice aspoň do měsíce září 1874. Těžko mi pak jednati dále. Vždyť jsem teprve studentikem a nemohu se vykázat, že mám tisíc zlatých služby nebo že mám statek nebo jsem ředitelem atd.*“⁷³⁷ Pokud příslušník některé z výše uvedených profesních skupin neuposlechl, a přesto do manželství vstoupil, nebyl sňatek neplatný, přesto manžele výrazně znevýhodňoval: pokud by žena ovdověla, neměla by například nárok na manželovu penzi. Zaměstnanci navíc hrozilo propuštění ze státních služeb.⁷³⁸

Další omezení se týkala mužů, kteří podléhali všeobecné branné povinnosti, neboť od roku 1858 se bez povolení nesměl oženit nikdo, kdo by mohl být povolán.⁷³⁹ Podle § 54 *Všeobecného občanského zákoníku* nemohl voják vstoupit do manželství „*bez písemného dovolení jejich pluku, sboru nebo vůbec jejich představených*“. Toto povolení potřebovali podle *okružního nařízení* z 11. července 1887 nejen aktivní členové armády, ale také penzionovaní důstojníci se záznamem způsobilosti pro místní službu, vysloužilí muži žijící ve vojenských invalidovnách, „*trvale dovolené mužstvo povinné službou řadovou, které třetí třídu let dosud nepřekročilo*“ a nezařazení nováčkové.⁷⁴⁰ Důstojník navíc musel před sňatkem složit kauci.⁷⁴¹ Její výše se v čase měnila, stejně jako podíl důstojníků jednoho pluku, kteří se

⁷³¹ L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 161.

⁷³² Srov. *Obecný zákoník*..., s. 50.

⁷³³ L. KUBA, *Zaschlá paleta*, s. 285.

⁷³⁴ Srov. M. LENDEROVÁ, *Paměti Boženy Fridové*..., s. 268. Podle slov svého syna *chtěl* mít učitel Jan (Hanuš) Zrzavý postavení řídícího učitele, aby mohl uživit rodinu, srov. J. ZRZAVÝ, *Jan Zrzavý vzpomíná na domov*..., s. 8.

⁷³⁵ Příkladem může být Eduard Štorch, srov. Bohumil KAKÁČ, *Kdo byl Eduard Štorch*, Praha 1986, s. 23.

⁷³⁶ J. KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, s. 188.

⁷³⁷ Václav MARKALOUS, *Stará láska. Listy z let 1872–1874*, ed. M. Blahynka, Hradec Králové 1972, s. 52.

⁷³⁸ J. KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, s. 187.

⁷³⁹ *Obecný zákoník* ..., s. 50.

⁷⁴⁰ *Tamtéž*, s. 53.

⁷⁴¹ Srov. též: „*V tomto měsíci [srpen 1885] položil jsem f6000 co kauci za moji dceru Marii, která se měla provdati za c. k. nadporučíka p. Jos[efa] Haase [...]. Kauce tato se složila ve státních papírech, které se na jméno mé dcery Marie vinkulovaly.*“, V. WEIDENHOFFER, *Deník*, s. 139.

mohli oženit, a další okolnosti.⁷⁴² Vincenc Aleš, strýc malíře Mikoláše Alše, který byl vojenským důstojníkem, neměl dostatek finančních prostředků, které by mu zajistily hospodářskou nezávislost, a oženil se proto až po svém penzionování. Pozdní ženitba pochopitelně přinášela jistá rizika, k nimž patřila možnost předčasného úmrtí živitele rodiny. V případě Vincence Alše k němu skutečně došlo a poručníkem osiřelých dětí se stal jejich výrazně starší bratranec Mikoláš.⁷⁴³

Snadné nebylo ani postavení zaměstnanců šlechtického velkostatku. Karel Klostermann uvádí ve svých vzpomínkách případ švarcenberského lesníka, který byl povýšen teprve nedávno: „měl známost aspoň deset let, snad i déle. Osud knížecího personálu. Dokud nenastoupí na revírníka, nesmějí a nemohou se ženit.“⁷⁴⁴

Překážky, které by snoubencům bránily vstoupit do manželství, byly kanonické i civilní povahy. Jak ve své práci poukázala Hana Stoklasová, pro katolíky byly stěžejní zejména překážky církevní, ty civilní nebránily tomu, aby byl sňatek – navzdory nedodržení zákona – z hlediska kanonického práva pokládán za platný. V době platnosti konkordátu bylo kanonické právo nadřazeno *Všeobecnému občanskému zákoníku*,⁷⁴⁵ díky tomu došlo také k jistému rozšíření manželských překážek.⁷⁴⁶ Kanonické právo rozlišovalo překážky, které bylo v některých případech možné obejít dispencí, a záповědi, jež nečinily již uzavřené manželství neplatným, nýbrž nedovoleným.⁷⁴⁷ Mezi překážky patřily uzavření manželství v omylu, výminka, nucení ke sňatku, pohlavní neschopnost, duševní nezpůsobilost, nedospělost, příbuzenství, švagrovství, kmotrovství, pohoršení veřejné mravopoctnosti, trvající manželství, vyšší svěcení či slavné sliby, rozdílné náboženství, únos, zločin a nedodržení předepsané tridentské formy sňatku.⁷⁴⁸ V každodenním životě se snoubenci nejvíce dotýkala manželská překážka plynoucí ze švagrovství.⁷⁴⁹ Překážka mravopoctnosti se v případě městských středních vrstev objevovala spíše ojediněle, neboť se týkala osob žijících v konkubinátu.⁷⁵⁰ Mezi záповědi patřily předchozí zasnoubení, prostý slib čistoty, uzavření manželství v zapovězeném čase a rozdílné vyznání snoubenců.⁷⁵¹ Pokud se objevila závažná překážka plynoucí z kanonického práva, měl duchovní přesvědčit snoubence, aby

⁷⁴² Tomáš JIRÁNEK, *Vojenské manželství v 19. století*, in: M. Halířová (ed.), *Oznamuje se láskám našim...*, zejm. s. 151.

⁷⁴³ M. SVOBODOVÁ-ALŠOVÁ, *U nás doma*, s. 32–33.

⁷⁴⁴ K. KLOSTERMANN, *Vzpomínky na Šumavu II.*, s. 94.

⁷⁴⁵ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály...*, s. 175; Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra, manželství...*, s. 37.

⁷⁴⁶ J. KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, s. 133.

⁷⁴⁷ Podrobně k manželským překážkám srov. Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra, manželství...*, s. 139–147.

⁷⁴⁸ *Tamtéž*, s. 140.

⁷⁴⁹ *Tamtéž*, s. 146.

⁷⁵⁰ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály...*, s. 177.

⁷⁵¹ *Tamtéž*, s. 140.

sňatek neuzavírali.⁷⁵² Korespondence mezi církevními a státními institucemi, týkající se vyřízení potřebných dokumentů k sňatku, bývala někdy zdlouhavá; čím vyšší však byl sociální status snoubenců, tím rychleji bylo možné přistoupit k ohláškám. Kromě výše uvedeného mohly odklad sňatků způsobit námitky proti sňatku z jiné strany, po nichž následovalo smírčí jednání na farním úřadu.⁷⁵³

Z hlediska civilního práva nesměly manželství uzavřít osoby ženaté a vdané, „*zuřivé, šílené a blbé*“, dále odsouzení k těžkému žaláři či trestu smrti a ti, kteří se podíleli na vraždě původního partnera svého zamýšleného budoucího manžela.⁷⁵⁴ Rovněž „*Manželství mezi dvěma osobami, které se spolu dopustily cizoložství, jest neplatné. Potřebí však, aby se cizoložství prokázalo prve, než se sňatek vykoná.*“⁷⁵⁵ Důvodem pro odepření souhlasu ke sňatku ze strany rodičů se vedle nedostatečných příjmů a špatných mravů mohla stát také nakažlivá nemoc či vada, „*kteřá by účelu manželství byla na překážku.*“⁷⁵⁶ Překážkou bylo pokrevní příbuzenství v přímé linii u všech stupňů příbuznosti, v postranní linii pak do 4. stupně, přičemž bylo možné požádat o dispenzi, u švagrovství bylo na překážku pouze manželství v přímé linii, avšak i v tomto případě bylo možné získat dispenzi.⁷⁵⁷ Jak bylo uvedeno výše, podobné překážky manželství, byť počítají s jinými příbuzenskými stupni, rozlišovalo také kanonické právo,⁷⁵⁸ z něhož bylo ostatně manželské právo ve *Všeobecném občanském zákoníku* odvozováno.

Ve *Všeobecném občanském zákoníku* existovala výrazná omezení konfesijní: křesťan nemohl uzavřít sňatek s osobou, která křesťanského vyznání nebyla.⁷⁵⁹ Až rok 1868 přinesl některé novinky týkající se konfese snoubenců a jejich možností vstupu do manželství: májové zákony umožnily civilní sňatky křesťanů-nekatolíků s příslušníky jiného náboženského vyznání nebo osobami bezkonfesijními. Omezení pro katolíky a jinověrce však stále trvala. Když v roce 1880 chtěli uzavřít manželství Antonín Zeman a Kamila Schönfeldová, která pocházela ze semilské židovské rodiny, musela se nevěsta nechat nejprve pokřtít. Za tímto účelem odjela do Vídně a svému snoubenci v dopise popsala, jaké kroky bylo třeba podstoupit: „*Začala jsem v 8 hodin ráno v plné aktivitě, byla jsem nejdřív u faráře, pak na magistrátě, na policii a pak zase na magistrátě, všude jsem oznamovala co a jak,*

⁷⁵² Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra, manželství...*, s. 133.

⁷⁵³ *Tamtéž*, např. s. 151.

⁷⁵⁴ M. MACKOVÁ, *Sňatek ve světle rakouského...*, s. 68.

⁷⁵⁵ *Obecný zákoník...*, s. 58.

⁷⁵⁶ *Tamtéž*, s. 53.

⁷⁵⁷ M. MACKOVÁ, *Sňatek ve světle rakouského...*, s. 68. Podrobně H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály...*, s. 175.

⁷⁵⁸ Srov. např. V. MACEK, *Stav manželský a příprava k němu*, s. 47–61.

⁷⁵⁹ M. MACKOVÁ, *Sňatek ve světle rakouského...*, s. 68.

*všude jsem mluvila, až jsem v poledne přišla domů zcela ochablá [...]. Starý děkan na předměstí byl velmi milý a laskavý a prosil mě, abych si obstarala potřebné papíry a abych k němu zítra přišla a odpověděla mu na několik drobných otázek, které budou platit jako zkouška.*⁷⁶⁰

K problematice omezování sňatků se vyjadřovaly také lékařské autority. Jistě k tomu přispěla populační situace a možná i ohlas novomalthusiánství. Teoreticky neměly manželství uzavírat osoby „*duševně choré, dědičnými nemocemi zatížené, osoby tuberkulosní, osoby stížené nemocemi nakažlivými, idioté a pod.*“⁷⁶¹ v praxi se tak ovšem nedělo, a proto docházelo k úvahám, aby byla učiněna příslušná zákonná opatření. Ladislav Haškovec, sám lékař, navrhoval, aby hlavní slovo bylo v této věci dáno lékařům: zákonem tak měla být stanovena porada s lékařem.⁷⁶² Požadavek toho, aby lidé trpící chorobou, která může být dědičná, do manželství nevstupovali, ostatně ve *Všeobecném občanském zákoníku* obsažen byl.⁷⁶³ Jak ovšem podotknul Bohumil Vlasák, podobné restriktce by bývaly vedly jen ke zvýšenému počtu nemanželských dětí; úkolem „*státu a lékařské vědy*“ tedy podle něj bylo „*působiti k tomu, aby počet osob, o nichž je výše zmínka, byl omezen na míru nejmenší*“.⁷⁶⁴ K. Malý pokládal zdravotní stav snoubenců také za velmi důležitý, překážkou měly být zejména dědičné choroby a anomálie znemožňující úspěšný pohlavní styk. V potaz měl být rovněž brán věk, což nepochybně souviselo s reprodukční funkcí manželství. Ženy byly pokládány za staré, pokud přesáhly 36 let a muži 45 let.⁷⁶⁵ Ze zdravotních důvodů se např. neoženili novinář František Kubíček nebo František Mrštík, kteří oba trpěli tuberkulózou.⁷⁶⁶ Relativně početné byly ženy, které vedl k trvalému odkladu manželství určitý zdravotní hendikep a které se z existenčních důvodů živily jako spisovatelky. Jednalo se např. o Elišku Krásnohorskou, Ludmilu Grossmannovou-Brodskou či Anuši Mittenhubrovou.

⁷⁶⁰ Ivan OLBRACHT, *Z rodinné korespondence Ivana Olbrachta*, eds. J. Olbrachtová – R. Havel, Praha 1966, s. 18. Srov. též Blanka SOUKUPOVÁ, *Křesťansko-židovské sňatky – ohrožení identity nebo běh života? K židovské reflexi tzv. smíšených sňatků*, in: J. Macháčová – O. Šrajerovalá, *Sociálně a národnostně smíšená rodina...*, s. 197–205.

⁷⁶¹ B. VLASÁK, *Škola milenců*, s. 14.

⁷⁶² Ladislav HAŠKOVEC, *Snahy veřejného zdravotnictví v otázce smlouvy manželské*, Praha 1902, 16n. Podobné názory nebyly ojedinělé, srov. Václav WALTER, *Manželství a jeho vliv na přítomné a budoucí pokolení*, Praha 1901. Podobné práce však vyvolávaly i určité reakce. Několik měsíců po Haškovcově spisu vyšla nákladem anarchistického periodika *Nový kult* brožura, jejíž autor upozorňoval, že pohlavní život by se neměl omezovat pouze na osoby žijící v manželství, a rovněž pokládal za nehumánní žádat od lidí, kteří se milují, aby se ze zdravotních důvodů rozešli. V takových případech by bývalo bylo úkolem společnosti či státu usnadňovat těmto partnerům soužití. V praktické rovině se tak mělo dít prostřednictvím veřejného pojištění, osvětou a rehabilitací prostitutek, srov. Sana mens, *Láska a zdravotnictví. (Z části odpověď na brožuru Dr. Haškovec: Snahy veřejného zdravotnictví v otázce smlouvy manželské)*, Praha 1903.

⁷⁶³ L. HAŠKOVEC, *Snahy veřejného zdravotnictví...*, s. 24n.

⁷⁶⁴ B. VLASÁK, *Škola milenců*, s. 15; podobně Sana mens, *Láska a zdravotnictví*, s. 13n.

⁷⁶⁵ K. MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní*, s. 101.

⁷⁶⁶ B. MRŠTIKOVÁ, *Vzpomínky*, s. 90. Srov. též vzpomínku na společenskou elitu v Úpici, H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 94–95.

6.5 Oznámení sňatku

I když zasnoubení bylo významným životním momentem, doporučovaly příručky společenského chování při jeho oznamování obezřetnost. Zásnuby totiž mohly být kdykoli zrušeny. Den po zasnoubení se o něm měli dozvědět pouze nejbližší příbuzní a přátelé,⁷⁶⁷ ne však širší veřejnost. Povinností ženicha však bylo oznámit zasnoubení „*nadřízeným a osobám, kterým jest jakkoli vázán sdílností*“.⁷⁶⁸ Skutečnost, že pravidla etikety velela gratulovat nejen snoubencům, ale rovněž jejich rodičům, svědčí o tom, do jaké míry byly záležitosti týkající se sňatku věcí rodičů ženicha a nevěsty. Celá komunita se o nadcházejícím sňatku měla dozvědět až později. K tomu, aby snoubenci oznámili, že se chystají vstoupit ve svazek manželský, se zpravidla užíval institut ohlášek. Objevoval se u všech sociálních, národnostních i náboženských vrstev. Méně častou formou bylo zaslání tištěného svatebního oznámení příbuzným a přátelům či uveřejnění záměru uzavřít sňatek v (regionálním) periodiku. Toto oznámení, obsahující zpravidla jména a bydliště obou snoubenců, datum a místo uzavření sňatku, případně profesní zařazení ženicha a povolání otce nevěsty, neslo často označení „*Hymen*“, podle řeckého boha manželství. Slovo bylo v češtině 19. století totiž vnímáno také jako synonymum výrazů manželství, sňatek a svatba.⁷⁶⁹ Obě uvedené formy oznámení mohly být i dodatečné, v tom případě se výrazně odlišovala jejich forma.⁷⁷⁰

Tištěná svatební oznámení se začala vyskytovat po polovině 18. století. V českých zemích se objevila nejprve v prostředí šlechtickém, později se uplatnila také ve městech.⁷⁷¹ Oznámení měla informovat o blížícím se přechodovém rituálu, případně sloužila jako pozvání ke slavnosti.⁷⁷² Zasílala se asi 8–10 dní před svatbou, pokud však byla očekávána osobní účast, bylo vhodné zaslat oznámení s měsíčním předstihem.⁷⁷³ Protože sousedé novomanželů se o chystaném sňatku obvykle dozvídali na základě ohlášek, které probíhaly v místě bydliště ženicha i nevěsty,⁷⁷⁴ nabízí se hypotéza, že vznik svatebních oznámení byl podmíněn geografickou vzdáleností, která dělila snoubence na jedné straně a ty, kteří měli být o sňatku informováni či jejichž účast na svatebním veselí byla žádoucí, na straně druhé. Z toho vyplývá také charakter informací, které se na svatebních oznámeních objevují. Jejich nárůst ve druhé polovině 19. století a zejména kolem roku 1900 tak mohl být i odrazem větší

⁷⁶⁷ Tzv. gratulanty – další typ preskriptivních příruček – obsahovaly rovněž typizovaná blahopřání k zásnubám, srov. Jan František KUBEŠ, *J. F. Kubešův Všeobecný gratulant*, Třebíč [1893], s. 155–157.

⁷⁶⁸ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 48.

⁷⁶⁹ František BAČKOVSKÝ, *Slovník cizojazyčný obsahující výklad cizích slov v češtině užívaných aneb české náhrady za ně*, Praha 1895, s. 196.

⁷⁷⁰ Guth doporučoval zpětná oznámení zejména v případě tiché svatby. Měla být zaslána do 14 dní od svatby, J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 54.

⁷⁷¹ *Tamtéž*, s. 106.

⁷⁷² M. LENDEROVÁ, *Řeč svatebních oznámení*, s. 105–106.

⁷⁷³ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 52.

⁷⁷⁴ A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, s. 63.

geografické mobility a také dalším z projevů emancipace středních městských vrstev. Ten, kdo obdržel svatební oznámení, byl podle dobové etikety povinen zaslat novomanželům blahopřání. Ti zase museli za gratulaci poděkovat.⁷⁷⁵ Často se tak dělo formou předtištěných kartiček podobajících se navštívenkám.

Pro podrobnější analýzu tohoto typu pramene může sloužit sbírka svatebních oznámení uložená v Muzeu města Mnichova Hradiště.⁷⁷⁶ Přestože vypovídací hodnota souboru může být zkreslena celou řadou faktorů,⁷⁷⁷ lze si udělat alespoň hrubou představu o tomto typu pramene a tím i uvedené formě ohlašování sňatku.

Je třeba zdůraznit, že se jedná o soubor, který je velice specifický. Týká se to nejen počtu dochovaných dokumentů, ale jak bude ukázáno níže, také sociální skladby snoubenců. Např. v období let 1901–1905 došlo v Mnichově Hradišti k uzavření 143 sňatků, v mnichovohradištské sbírce se však nachází pouze 33 oznámení z výše uvedeného období. Obecně lze konstatovat, že svatební oznámení se v Mnichově Hradišti oproti Praze objevila s určitým zpožděním.⁷⁷⁸ Podobně se i jiné společenské jevy šířily v 19. století z větších měst nejprve do menších měst a posléze do venkovského prostředí.

Nejstarší dochované oznámení se vymyká sociální příslušností i časovým zařazením: je šlechtické a pochází z roku 1817. Dvě následující oznámení pocházejí až z šedesátých let 19. století, přičemž jedno z nich je psané ručně.⁷⁷⁹ Není bez zajímavosti, že se jedná o oznámení místního malíře Edvarda Ningra, který si ho s největší pravděpodobností vytvořil sám.⁷⁸⁰ Druhé se neváže k Mnichovu Hradišti, nýbrž k jazykově německé obci Deštné u Dubé na Českolipsku.⁷⁸¹ Zdá se, že v této době se svatební oznámení ve venkovských městech objevovala spíše výjimečně. Jejich další časové rozložení je znázorněno v grafu 1.

⁷⁷⁵ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 53.

⁷⁷⁶ Muzeum města Mnichova Hradiště (dále: MMMH), f. Svatební oznámení.

⁷⁷⁷ Bohužel není známo, jak tento soubor vznikl či kdo jej do někdejšího okresního muzea předal. Nevíme ani, zda byla svatební oznámení sbírána jednou osobou, nebo vznikla shromážděním dokumentů většího počtu jednotlivců. Kromě samotných svatebních oznámení v užším pojetí jsou zde obsaženy převážně tištěné karty s poděkováním za projevená blahopřání, jejichž vypovídací hodnota je obdobná. Fond svatebních oznámení v MMMH obsahuje bezmála 300 jednotek, přičemž zahrnuje 124 jedinečných exemplářů vzniklých před založením samostatného Československa. V souboru nejsou dochována pouze svatební oznámení dvojic z Mnichova Hradiště a nejbližšího okolí, tvoří však většinu. Ani z národnostního a náboženského hlediska není soubor homogenní, což však nabízí jisté možnosti srovnání. Ve fondu se nachází 13, resp. 14 oznámení o sňatku židovských snoubenců a u 12 německojazyčných dokumentů lze na základě příjmení odhadovat německý původ alespoň jednoho ze snoubenců.

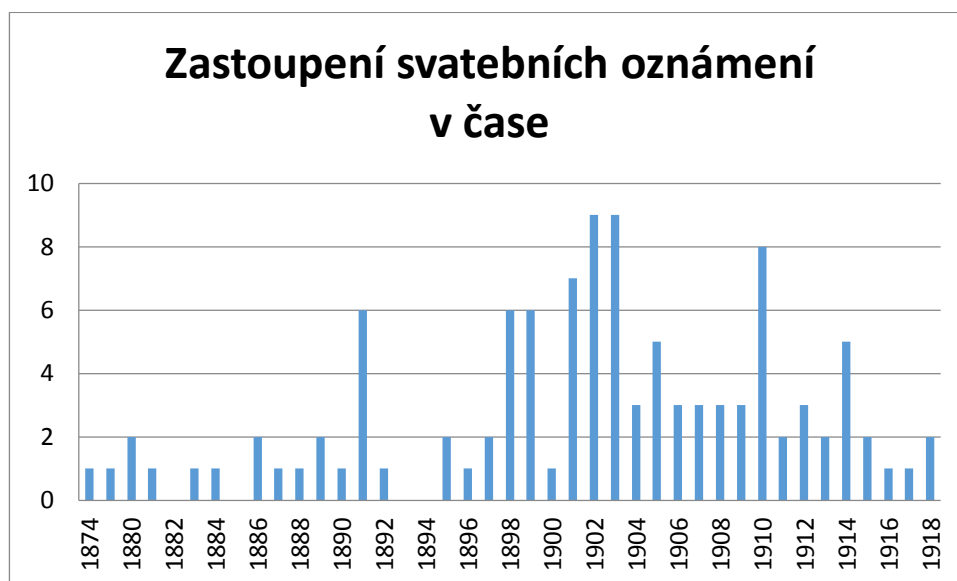
⁷⁷⁸ Srov. M. LENDEROVÁ, *Řeč svatebních oznámení*, s. 106–107, o fondu J. Slavínského.

⁷⁷⁹ V souboru je rovněž zastoupeno jedno ručně psané poděkování za vyjádřené blahopřání z roku 1883.

⁷⁸⁰ Edvard Ninger byl synem známějšího Václava Ningra st., který se proslavil jako malíř příslušníků šlechtických rodin, viz *Ninger Václav*, in: Ottův slovník naučný. Osmnáctý díl, Praha 1902, s. 331. Protože E. Ninger prožil část mládí v Praze, je možné se domnívat, že právě díky tomu se v jeho případě objevuje svatební oznámení dříve, než to bylo v prostředí maloměsta běžné.

⁷⁸¹ Protože se všechna tři výše uvedená svatební oznámení souboru vymykají, jsou při zpracování analýzy ponechána stranou.

Graf 1 – Časové rozložení svatebních oznámení z mnichovohradišťské sbírky

Zdroj: MMMH, f. Svatební oznámení.

Svým svatebním oznámením snoubenci manifestovali, k jaké obcovací řeči se hlásí: naprostá většina svatebních oznámení analyzovaného souboru je jazykově česká (86 %), což koresponduje se skutečností, že Mnichovo Hradiště bylo české město, pouze pro místní židy a několik málo valdštejnských úředníků byla obcovacím jazykem němčina. Pouze tři páry si nechaly vyhotovit oznámení v jazyce českém i německém (v jednom případě se jednalo o židovské snoubence, v dalším pracoval ženich pro hraběte Valdštejna a v posledním byl nastávající novomanžel s největší pravděpodobností německé národnosti). Velká část německojazyčných svatebních oznámení tak patřila snoubencům, z nichž jeden pocházel z jazykově německé oblasti, či právě židům.

Jak již bylo uvedeno, měli nezanedbatelný vliv na volbu budoucího životního partnera rodiče, postupem času však začal být brán – zejména v liberálním měšťanském prostředí – ohled také na sympatie či dokonce city potomků. S tím mohla souviset rovněž skutečnost, kdo sňatek prostřednictvím svatebních oznámení ohlašoval. *Společenský katechismus* Jiřího Gutha, který vyšel nedlouho před první světovou válkou, doporučoval, aby sňatek oznamovali rodiče obou snoubenců. Jen pokud rodiče ženicha již nežili, měl být oznamovatelem ženich sám.⁷⁸² Zde patrně opět docházelo k jistému napětí mezi normativními příručkami a praxí. Nejčastěji totiž oznamovali svůj sňatek sami (budoucí) novomanželé (82 %). Je možné se domnívat, že tato forma mohla odrážet skutečnost, že vstup do manželství byl jejich samostatným rozhodnutím. U ženy tím byla také výrazněji demonstrována změna sociálního

⁷⁸² J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 52–53.

statusu, který měl v budoucnu odpovídat sociálnímu statusu manžela. V řadě oznámení se objevuje užití zdvořilosti či domácké podoby jména nevěsty. Tento nepochybně příznakový jev může naznačovat nižší věk vdávajících se dívek, ale může také odkazovat na citovou vazbu k oznamovateli sňatku, tj. k ženichovi či k rodičům. Ze souboru 37 nevěst, kde bylo možné na základě matrik určit jejich věk, byla u těch nezletilých téměř v polovině případů (46 %) užita domácká podoba jména. V případě zletilých nevěst se tento zvyk objevuje dvakrát u nevěst křesťanských a dvakrát u nevěst židovských.

V sedmi případech (6 %) oznamovali uzavření sňatku rodiče nevěsty, přičemž ve třech z těchto případů byla nevěsta prokazatelně nezletilá. Pouze třináctkrát ohlašovali událost rodiče obou snoubenců (11 %). V devíti z těchto případů se jednalo o židy; v případě dalších dvou párů byla nevěsta (ne však ženich) mladší 24 let. Protože ve dvou třetinách případů židovských svateb oznamovali sňatek svých dětí rodiče, zdá se, že tato forma byla v daném prostředí obvyklá. A to i tehdy, když byli ženich i nevěsta podle *Všeobecného občanského zákoníku* dospělí.

Podíváme-li se na soubor svatebních oznámení z hlediska sociální struktury, uvidíme, že status snoubenců byl velice specifický. Ze srovnání níže uvedených profesí se sociální skladbou českých zemí v poslední třetině dlouhého 19. století⁷⁸³ vyplývá, že svatební oznámení uložená v mnichovohradišťském muzeu si téměř bez výjimky nechávali tisknout pouze příslušníci vyšších, a zejména středních vrstev. Díky tomu se lze domnívat, že svatební oznámení v této době byla záležitostí do jisté míry výlučnou.⁷⁸⁴ O sociálním statusu snoubenců může také nepřímo vypovídat bohatost grafické úpravy těchto dokumentů.

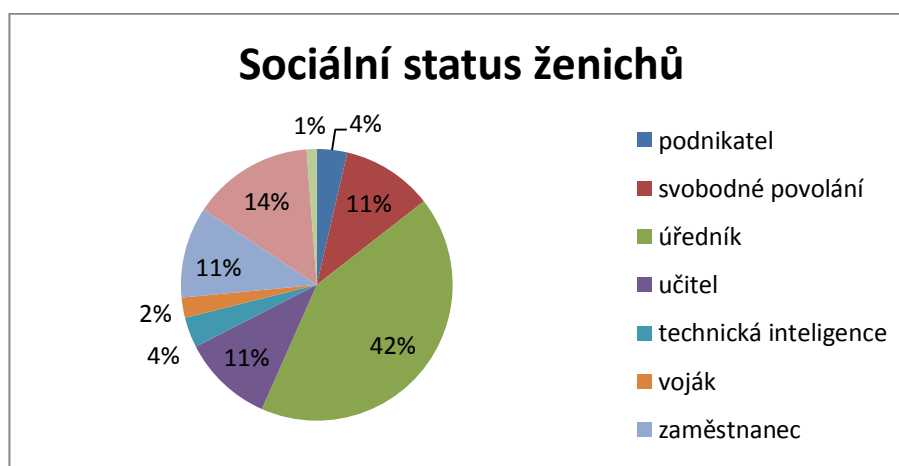
Přímo ve svatebních oznámeních je často uveden sociální status ženicha. Vyjdeme-li kromě toho ještě z údajů uvedených v matrikách, lze získat obrázek o profesi, resp. společenském postavení téměř 73 % ženichů. Nejpočetnější skupinou byli v tomto případě jednoznačně úředníci, jejichž podíl činí více než 40 %. Poměrně výrazně jsou zastoupeni rovněž živnostníci (zejména obchodníci, hoteliér, stavitel, řezník, kadeřník, malíř, mistr provaznický), příslušníci svobodných povolání (lékaři, advokáti, lékárník), učitelé (v jednom případě řídící učitel) a zaměstnanci (pojezdni, hraběcí sládek, číšník, obchodní příručí). Do kategorie nazvané technická inteligence jsem zahrnula blíže neurčené inženýry. Údaje shrnuje graf 2. Z celkového počtu 114 ženichů bylo 12 vysokoškolsky vzděláno, přičemž se jednalo o jednoho magistra farmacie, tři inženýry, tři lékaře a pět doktorů práv, z nichž jeden dokončil

⁷⁸³ Např. J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje...*, zejm. s. 144–379.

⁷⁸⁴ Bylo by zajímavé srovnat tyto údaje s dochovanými sčítacími operáty či volebními seznamy.

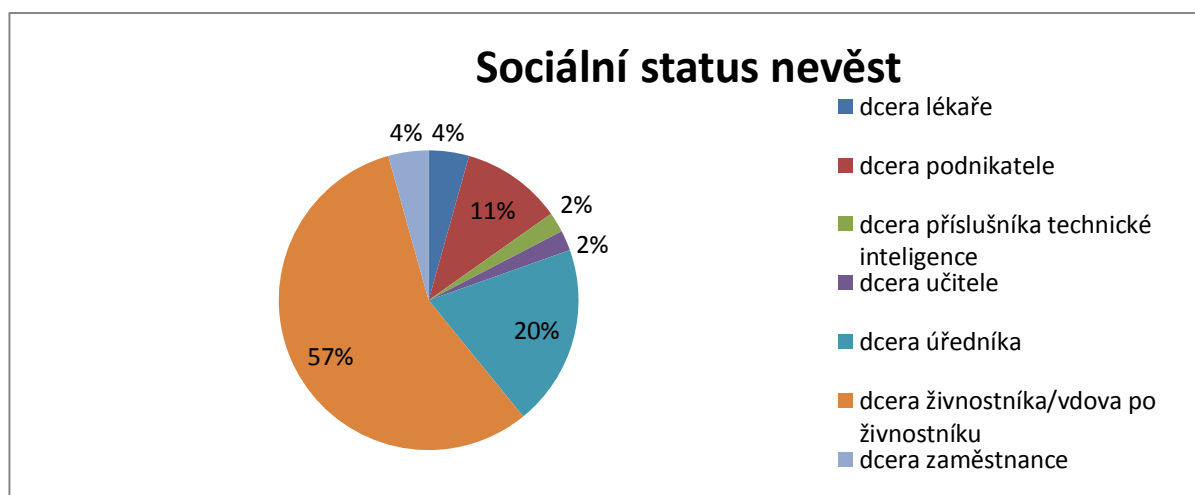
studia zřejmě až po svém sňatku.⁷⁸⁵ Zajímavé je, že v jednom případě je na svatebním oznámení u ženicha uveden pouze sociální status otce, který byl c. k. vrchním finančním kontrolorem, ačkoli ženich sám byl „*naddozorcem finanční stráže*“.⁷⁸⁶ U nevěst se podařilo zjistit sociální status v 41 % případů (graf 3). Více než tři čtvrtiny z nich byly dcery živnostníků a úředníků (v jednom případě se jednalo o vdovu po živnostníkovi), další větší skupinu tvořily dcery podnikatelů a zástupců inteligence.

Graf 2 – Sociální status ženichů

Zdroj: MMMH, f. Svatební oznámení; SOA Praha, f. Sbírka matrik Středočeského kraje, matriční knihy oddaných Mnichovo Hradiště 16, 33.

Graf 3 – Sociální status nevěst

Zdroj: MMMH, f. Svatební oznámení; SOA Praha, f. Sbírka matrik Středočeského kraje, matriční knihy oddaných Mnichovo Hradiště 16, 33.

⁷⁸⁵ Blanka ROZKOŠNÁ, *Židé v Mnichově Hradišti a okolí*, Praha 2011, s. 24.

⁷⁸⁶ SOA Praha, f. Sbírka matrik Středočeského kraje, matriční kniha oddaných, Mnichovo Hradiště 33, fol. 186.

Na základě sociálního statusu ženichů a nevěst se zdá, že svatební oznámení byla v poslední třetině dlouhého 19. století distinktivním rysem právě středních vrstev; nechali si je tisknout pouze ti, kteří se ve společnosti potřebovali nebo chtěli náležitě prezentovat a umožňovaly jim to majetkové poměry. U židů se jednalo jeden z asimilačních aspektů, neboť původně bylo úkolem matky, aby rozšířila informaci o chystané svatbě.⁷⁸⁷

6.5.1 Svatební ohlášky

Jak již bylo uvedeno, nejběžnější formou, jak oznámit záměr uzavřít sňatek, byly ohlášky (řidčeji též prohlášky).⁷⁸⁸ Snoubenci, kteří byli římskokatolického vyznání a uzavírali sňatek v kostele, bývali prohlašováni celebrujícím knězem v místě svého bydliště. U evangelíků se ohlášky konaly nejen v jejich vlastních sborech, ale i v kostelech katolických, které se nacházely v místě bydliště snoubenců.⁷⁸⁹ Tato skutečnost byla v době revoluce 1848 rozebírána také na stránkách *Národních novin*, vydávaných Karlem Havlíčkem; evangelíci žádali, aby povinnost ohlašovat sňatek dvou protestantů v katolickém kostele byla zrušena. Oponenti z katolického tábora však uváděli, že evangelické modlitebny bývají od bydliště snoubenců nezdálka vzdáleny a ženich s nevěstou pak v místě ohlášek nejsou vůbec známi, čímž podstata prohlášení – zjistit případné překážky sňatku – mizela.⁷⁹⁰ Že však bylo povědomí o těchto záležitostech mezi oddávajícími knězi malé, je zřejmé ze stránek *Časopisu pro katolické duchovenstvo*.⁷⁹¹ Židovská manželství se ohlašovala v synagoze či modlitebně. Pokud byla židovská komunita malá a modlitebnou nedisponovala, náležela povinnost ohlášek politickému úřadu v místě bydliště snoubenců, a to po tři dni sobotní nebo sváteční.⁷⁹² Institut ohlášek se objevoval také v případě sňatku civilního.

Katolické ohlášky zpravidla objednávali ženich a otec nevěsty⁷⁹³ a faráři se za ně platilo. Probíhaly ve farnosti, k níž ženich a nevěsta příslušeli. Pokud tedy byli z jiných farních obvodů, konaly se ohlášky ve dvou kostelech zároveň. Pokud došlo ke změně místa bydliště některého ze snoubenců a ten v dané farnosti nepobýval po dobu šesti týdnů (někdy

⁷⁸⁷ D. VESELSKÁ, *Mazal tov*, s. 70.

⁷⁸⁸ Podrobně k této problematice např. J[osef] KUPKA, *Ohlášky manželské a promíjení jich*, *Časopis katolického duchovenstva*, č. 3, 1862, s. 169–179.

⁷⁸⁹ Adolf OBENTRAUT, *Příprava k úřadu obecního starosty v 80 listech: potřebná příručná kniha pro obecní starosty, pro členy obecních zastupitelstev a vůbec pro všechny ty, jimž v obci svěřen jest nějaký úřad*, Vídeň 1876, s. 232.

⁷⁹⁰ W., *Zasláno nám bylo z příčiny...*, *Národní Nowiny*, 8. 12. 1848, č. 206, roč. 1, s. 811.

⁷⁹¹ *Prohlášky smíšeného manželství*, *Časopis katolického duchovenstva*, č. 7, 1886, s. 442–443.

⁷⁹² A. OBENTRAUT, *Příprava k úřadu obecního starosty v 80 listech*, s. 232.

⁷⁹³ Matouš VÁCLAVEK, *Valašská svatba. Její zvyky a obyčeje*, Telč 1892, s. 13.

stačily také čtyři týdny), musel být ohlášen rovněž v místě dřívějšího bydliště.⁷⁹⁴ Podobně se dělo tehdy, když měl některý ze snoubenců ještě i jiné bydliště (typicky jedno u rodičů, druhé v místě výkonu profese). Ve výjimečných případech se mohlo stát, že byli snoubenci *prohlášeni* až ve čtyřech různých kostelech. V praxi se tomu však snažili vyhnout, neboť čtvery ohlášky na místo dvojích svatbu prodražovaly.⁷⁹⁵ V rámci snubního protokolu příslušný duchovní stanovil, kde mají ohlášky proběhnout, přičemž snoubenci si měli určit jejich termín.⁷⁹⁶ Během mše tak většinou sdělil jména snoubenců, jejich stav, bydliště, věk, vyznání, profesi ženicha, jména rodičů obou snoubenců a profesi otce nevěsty, někdy také skutečnost, zda ženich a nevěsta pocházejí z lože manželského nebo nemanželského.⁷⁹⁷ Kněz rovněž připomněl, že kdo by věděl o nějaké překážce manželství, má ji oznámit. Účelem ohlášek tedy bylo zamezit tomu, aby do manželství vešly osoby, v jejichž případě existovala překážka k uzavření sňatku. Ta pak měla být sdělena oddávajícímu knězi, a to buď přímo, nebo prostřednictvím duchovního, který konal ohlášky.⁷⁹⁸ Katoličtí faráři vedli tzv. knihy ohlášek snoubenců. Formálně se velmi podobaly matrikám oddaných. Byla do nich zapisována jména ženicha a nevěsty, jejich stav, bydliště, věk, profese ženicha (výjimečně i nevěsty), jména rodičů s uvedením bydliště a povolání. Součástí zápisu byly termíny ohlášek.

Ohlášky bývaly zpravidla trojí. I když v šedesátých letech 19. století existovalo doporučení prodlužovat dobu zasnub tím, že ohlášky neproběhnou po tři po sobě jdoucí neděle či svátky, zřejmě nebylo vždy důsledně dodržováno: v praxi tak většinou byli snoubenci *ohlášeni* tři po sobě jdoucí neděle, a pokud se v daném období objevoval některý z církevních svátků, interval mezi jednotlivými ohláškami se krátil.⁷⁹⁹ Forma ohlášek závisela na oddávajícím duchovním. Prohlášení probíhalo po kázání během hlavní bohoslužby, případně bylo součástí odpolední mše.⁸⁰⁰ V některých případech se stávalo, že snoubenci bývali „*ohlášeni jednou za třikrát*“, tj. došlo k prominutí druhé a třetí ohlášky a standardní interval tří týdnů se tak zkrátil na jedno jediné ohlášení. K tomu byly potřeba církevní a státní dispenze, které udělovali okresní vikář, resp. okresní hejtmanství či příslušný magistrát.⁸⁰¹ Docházelo k tomu většinou tehdy, pokud se blížila doba adventní nebo postní (v tomto čase

⁷⁹⁴ K. RÝZLER, *Vznik, rozvod a rozloučení manželství*, s. 28–29.

⁷⁹⁵ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století*, s. 148.

⁷⁹⁶ J. K. PAULY, *Právní rádce pro duchovní správu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, s. 1118.

⁷⁹⁷ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství...*, s. 150.

⁷⁹⁸ K. RÝZLER, *Vznik, rozvod a rozloučení manželství*, s. 28.

⁷⁹⁹ *Ohlášky*, in: Ottův slovník naučný. Osmnáctý díl, s. 669.

⁸⁰⁰ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století*, s. 150.

⁸⁰¹ Klement BOROVÝ, *Úřední sloh církevní. Příruční kniha praktického úřadování pro katolické duchovenstvo*, Praha [1887?], s. 575.

totiž nebylo možné sňatek uzavřít), existovalo-li nebezpečí, že mezi snoubenci by před svatbou mohlo dojít k mimomanželskému pohlavnímu styku, nacházela-li se nevěsta ve vysokém stupni těhotenství, jednalo-li se o snoubence staré nebo mezi nimi byl větší věkový, sociální či majetkový rozdíl, mělo-li u některého ze snoubenců dojít ke změně bydliště, hrozilo-li, že příbuzní snoubenců či jiné osoby „*zlovolným způsobem uzavření sňatku zamezili*“, či nebezpečí onemocnění nebo vstupu do jiného manželství. Na svatbu se někdy spěchalo také z jiných důvodů (např. profesních), pak byly trojí ohlášky pokládány za zbytečné.⁸⁰² V Jindřichově Hradci se v letech 1850–1861 nejčastěji žádalo o dispenzi z důvodu blízcího se adventu, nevěstina těhotenství či kvůli zajištění nutného chodu hospodářství.⁸⁰³ Sociální příslušnost těchto snoubenců ovšem neznáme. V roce 1846 chtěl o možnost zkrátit ohlášky požádat mladý redaktor Karel Havlíček, který se tehdy hodlal oženit se svou krajankou Fany Weidenhofferovou. Žádost hodlal podat u zemského gubernia v Praze.⁸⁰⁴ Od roku 1850 byla gubernia nahrazena zemskými místodržitelstvími. Snoubenci, kteří chtěli prominout druhou a třetí ohlášku, museli podat okolkovanou písemnou žádost, v níž uváděli důvody, proč by k prominutí ohlášek mělo dojít. Pokud jeden ze snoubenců uvedl při ohláškách nepravé jméno a byl pod tímto jménem ohlášen, byly ohlášky neplatné.⁸⁰⁵

Výjimečně bylo možné uzavřít sňatek bez ohlášek. K tomu byly rovněž potřeba státní a církevní dispenze. Aby snoubenci získali dispenzi státní, opět bylo třeba obrátit se na zemské gubernium, resp. na místodržitelství. Dispenzi církevní mohl ve výjimečných případech udělit sám oddávající kněz, nacházel-li se jeden ze snoubenců v ohrožení života. Pokud spolu snoubenci žili v trvalém svazku a byli obecně pokládáni za manžele, bylo třeba, aby dispenzi vystavil příslušný biskup.⁸⁰⁶ V případě, že pocházeli snoubenci z jiných diecézí, byly třeba církevní dispenze dvě. Před oddávajícím duchovním pak ženich s nevěstou složili přísahu, v níž se zavázali, že jim není známa žádná překážka, která by jim bránila uzavřít manželství.

Pokud by se ohlášky bývaly vůbec neuskutečnily a snoubenci by neměli potřebnou dispenzi, manželství by nebylo platné.⁸⁰⁷ V případě, že však při ohláškách došlo k formální chybě nebo neodpovídal počet ohlášek, manželství anulováno nebylo, avšak manželé

⁸⁰² M. LENDEROVÁ – M. MACKOVÁ – T. JIRÁNEK, *Z dějin české každodennosti*, s. 148.

⁸⁰³ Adam DOBEŠ, *Katolické sňatky v Jindřichově Hradci za starosty Landfrase*, in: Vlastivědný sborník Dačicka, Jindřichohradecka a Třeboňska 22, 2010, s. 167

⁸⁰⁴ LA PNP, f. Karel Havlíček Borovský, korespondence odeslaná, Karel Havlíček Fany Weidenhoffrové, snad 13. 4. 1846.

⁸⁰⁵ K. RÝZLER, *Vznik, rozvod a rozloučení manželství*, s. 28.

⁸⁰⁶ K. BOROŮ, *Úřední sloh církevní*, s. 575.

⁸⁰⁷ K. RÝZLER, *Vznik, rozvod a rozloučení manželství*, s. 28.

i oddávající kněz měli za povinnost situaci napravit a ohlášky vykonat.⁸⁰⁸ Pokud se stalo, že se sňatek nerealizoval šest měsíců od posledního ohlášení, bylo třeba, aby se ohlášky opakovaly.⁸⁰⁹

V případě, že snoubenci hodlali uzavřít občanský sňatek nebo byli rozdílného vyznání,⁸¹⁰ byla jejich jména vyvěšena na úřední desce okresního hejtmanství a obecního úřadu v místě bydliště, a to po dobu tří týdnů.⁸¹¹ Ohlášky se mohly uskutečnit také ústně, a to v případě, že se u daného politického úřadu odbývaly úřední dny. V pravomoci zemského místodržitelství bylo zkrátit dobu ohlášek, případně je úplně prominout. Tuto pravomoc měly i politické úřady okresní a obecní, a to v případě, že jednomu ze snoubenců hrozilo „*blízke nebezpečenství smrti*“.⁸¹²

Jak uvádí Zuzana Čevelová Pavelková, ohlášky nebyly pouze formální záležitostí, neboť se stávalo, že proti sňatku přicházely na katolickou faru protestovat předchozí potenciální nevěsty.⁸¹³ Také v době probíhajících ohlášek nebo i po nich někteří snoubenci od původního úmyslu uzavřít sňatek ustoupili, na což měli v této době právo.⁸¹⁴

Ilustrujme problematiku na malém venkovském městě Vodňany, kde počet obyvatel v prvním desetiletí 20. století překročil čtyři tisíce obyvatel.⁸¹⁵ V roce 1905 zde bylo uzavřeno 36 sňatků. V jednom případě došlo k prominutí všech tří ohlášek, u jedné šestiny snoubenců proběhly trojí ohlášky najednou. Ve čtyřech případech se přitom blížil půst, resp. advent. Vodňanští snoubenci uzavírali manželství v průměru čtyři dny po poslední ohlášce a nejčastěji tři dny po poslední ohlášce. V těch případech, kde snoubence můžeme prokazatelně řadit ke středním městským vrstvám, byly nejčastěji vykonávány všechny tři ohlášky. Pokud byli snoubenci výrazně vyššího věku (a často alespoň jeden z nich ovdovělý),

⁸⁰⁸ *Tamtéž*, s. 29.

⁸⁰⁹ *Tamtéž*.

⁸¹⁰ Ohlášky na c. k. okresním hejtmanství se konaly v některých případech i tehdy, pokud byl jeden ze snoubenců nekatolík. V takovém případě byly provedeny i v katolickém kostele, srov. *Prohlášky na c. kr. okresním hejtmanství*, Časopis katolického duchovenstva, č. 3, 1877, s. 219–221.

⁸¹¹ Lenka JIČÍNSKÁ, *Občanské sňatky v moravskobudějovickém politickém okrese před vznikem první republiky* Západní Morava 12, 2008, s. 230.

⁸¹² *Císařský patent ze dne 8. dubna 1861. Zřízení evangelické církve ze dne 9. prosince 1891 ve znění platném od vyhlášení změn Nejvyšším rozhodnutím ze dne 11. července 1913 zeměpansky potvrzených a jiné*, Vídeň 1913, s. 117.

⁸¹³ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra, manželství...*, s. 151.

⁸¹⁴ *Tamtéž*.

⁸¹⁵ Vodňany měly v roce 1900 celkem 3988 obyvatel; o 10 let později se jednalo o 4213 obyvatel, srov. *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005. I. díl*, Praha 2006, s. 254. Protože bez konfrontace s jinými prameny – např. volebními seznamy – lze jen těžko s definitivní platností určit sociální příslušnost snoubenců, vztahuje se uvedený příklad na obyvatelstvo Vodňan bez ohledu na sociální příslušnost.

proběhly všechny tři ohlášky najednou, stejně jako v jednom případě krátce před začátkem adventu.⁸¹⁶

⁸¹⁶ Data byla excerpována z matiky: SOA Třeboň, f. Sbirka matrik Jihočeského kraje, matriční kniha oddaných, Vodňany 10, fol. 1–18.

7. Sňatek

„Hostina trvala až do večera, pak se tančilo v školní nové světnici při pianě, velmi přívětivé vyřázení trvalo až do 11 ½ hodiny v noci, než se hostina rozešla.“⁸¹⁷

7.1 Měšťanský sňatek jako přechodový rituál

O sňatcích v 19. století nelze říci, že by byly problematikou dosud nezpracovanou, věnovali se jim však zejména folkloristé, především v tradičních etnografických regionech. Velká pozornost tak byla věnována variabilitě krajových zvyků, ošacení, stravě apod.⁸¹⁸ Lidová svatba, jejíž relikty zůstávaly v některých menších českých, moravských a slezských městech, se od měšťanského sňatku poměrně výrazně lišila po formální i obsahové stránce.⁸¹⁹ Modernizace však začala postupně pronikat také na venkov, ať se již jednalo o oděv nevěsty a ženicha, nebo o skutečnost, že součástí oddavek se stalo také fotografování novomanželů.⁸²⁰ Zatímco svatba a zejména svatební zvyky jsou na venkově zpracovány poměrně detailně,⁸²¹ hlubší reflexe problematiky v prostředí městském dosud chybí.

Pro dívky ze středních vrstev byl sňatek ve většině případů životním cílem.⁸²² Proto byl zejména pro ženy svatební den tak důležitý. Tato událost byla významná nejen pro oba hlavní aktéry, ale také pro jejich rodiče, jako významný okamžik svatbu ovšem vnímala celá komunita,⁸²³ což se mj. odráží v dobových ego-dokumentech.⁸²⁴ Sňatek byl po právní stránce pro ženu (a její rodiče) zárukou toho, že o ni a její děti bude v budoucnu po materiální stránce postaráno, což od roku 1811 právně ukotvoval *Všeobecný občanský zákoník*. Rodičům, kteří provdali dceru, ubýly starosti týkající se jejího vyživení; splnili jeden z cílů určité fáze svého života. O významu svatby vypovídají také upomínky, které rodiny po desetiletí schraňovaly: mohlo se jednat o svatební gratulace, telegramy, víněk, závoj nebo kytici. Podobnou funkci

⁸¹⁷ Chicago History Museum, f. Geringer Family Papers, rukopisné vzpomínky Augusta Geringera, nedat., nepag.

⁸¹⁸ Naposledy souhrnně Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Namlouvání, svatba a láska v české lidové kultuře*, Praha 2012. Práce obsahuje bibliografii odkazující na další odbornou literaturu z této oblasti.

⁸¹⁹ Srov. např. Karel Václav RAIS, *Ze vzpomínek I*, Praha 1922, např. s. 195–196 a 292.

⁸²⁰ Helena BERÁNKOVÁ, *Svatební fotografie*, in: Jižní Morava, roč. 42, sv. 45, 2006, s. 311.

⁸²¹ Výběrově jmenujme: Beneš Metod KULDA, *Svadba v národě Česko-slovanském, čili, Svatební obyčeje, řeči, promluvy, přípitky a 73 svatebních písní a nápěvů. Jichžto s oblibou užívá se o namluvách, o svatebním veselí a při čepení nevěsty. Pro zvané (zovčí), stárky, družby, řečníky, mládence, družičky a hudebníky svatební*, Brno 1858; František BARTOŠ, *Moravská svatba*, Praha 1892; Matouš VÁCLAVEK, *Valašská svatba. Její zvyky a obyčeje*, Telč 1892; František Vladimír VYKOUKAL, *Česká svatba*, Praha 1893; Jan VYHLÍDAL, *Slezská svatba*, [Opava 1894].

⁸²² M. LENDEROVÁ, *A ptáš se, knížko má...*, s. 125.

⁸²³ L. FIALOVÁ, *Využití výsledků...*, s. 89.

⁸²⁴ A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost, láska*, s. 66–67.

měla také svatební alba či portréty novomanželů, které byly často symbolicky umístěny nad postel.⁸²⁵

Svatba však nebyla pouze přechodovým rituálem, ale také aktem sebe prezentace, a to téměř v každém sociálním prostředí. Materiální situace obou zúčastněných rodin, ale také jejich postavení mělo být v souladu s formální podobou slavnosti.⁸²⁶ Jednalo se také o ceremonii s jasně danými pravidly, o čemž svědčí mj. pozornost, kterou svatbě věnovali některé společenské katechismy.⁸²⁷ S významem a velikostí svatby korespondoval nejen oděv nevěsty, počet hostů, družiček a mládenců, ale třeba také čas a místo sňatku. Signifikantní byla v tomto směru také role oddávajícího: jeho postavení v církevní hierarchii přibližně korespondovalo s postavením snoubenců ve společnosti. Odřeknutá svatba byla společenským skandálem.

Všechny přechodové rituály byly také v 19. století v prostoru českých zemí vázány určitým řádem. Jejich symboly pak měly pro danou společnost jednoznačný význam. Společným rysem všech přechodových rituálů byla zejména změna sociální role a s ní souvisejícího statusu: dosavadní vztahy mezi jedincem, který přechodovým rituálem procházel, a jeho okolím, se měnily, nabývaly nových kvalit.⁸²⁸ Přechodové rituály byly a jsou často součástí náboženských obřadů a kromě duchovního rozměru měly rovněž řadu doprovodných prvků, které nesly určitý význam. Ten se mohl vlivem času i prostředí měnit, nebo mohl nabývat nového symbolického rozměru. V době převratných sociokulturních změn, jež v českém prostředí nastaly zejména ve druhé polovině 19. století, mohly právě rituály, které se po staletí téměř nezměnily, nabývat nových kvalit i významů.⁸²⁹ V případě svatby byl výrazným symbolem prsten, který stvrzoval pouto mezi manželi. Svatební průvod, jehož hlavní, byť pasivní postavou byla nevěsta, pak byl projevem sebe prezentace vůči široké komunitě. Sňatek byl také často příčinou trvalého odchodu z domova, a to nejen z konkrétního domu, ale často také z celé lokality. Stěhování spojené se sňatkem bylo přitom typické zejména pro městské prostředí, neboť na venkově měla volba partnera v řadě případů regionální vazbu.⁸³⁰

Podobně jako u dalšího přechodového rituálu, jaký představoval křest, byl důležitý význam na celém svatebním veselí přikládán svědkům. Svědkem mohl být pouze muž.

⁸²⁵ H. BERÁNKOVÁ, *Svatební fotografie*, s. 316.

⁸²⁶ Jaroslav WOSÁTKA, *Jemný mrav v rodině, společnosti a veřejném životě*, Praha [1904], s. 50.

⁸²⁷ *Tamtéž*, s. 50–54.

⁸²⁸ Robert Francis MURPHY, *Úvod do kulturní a sociální antropologie*, Praha 2004, zejm. s. 187. Klasickou prací k problematice přechodových rituálů je Arnold van GENNEP, *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*, Praha 1997.

⁸²⁹ Srov. H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály...*, s. 105–106.

⁸³⁰ M. HLAVAČKA a kol., *České země v 19. století I*, s. 211.

Nezřídka se jednalo o osobu, kterou si rodina považovala, v takových případech býval svědek často o generaci starší než snoubenci a vázal jej úzký vztah k rodičům ženicha nebo nevěsty. Mohlo se například jednat o někoho z příbuzných. Generačně blízcí byli snoubencům družičky a mládenci: první družička a první mládenec měli výsadní postavení, druhých družiček mohlo být více. Družičkami bývaly vždy blízké příbuzné nebo přítelkyně nevěsty či ženicha.⁸³¹ Součástí svatby bylo rodičovské požehnání. Většinou probíhalo krátce před obřadem nebo při loučení nevěsty s otcovským domem. Pokud ženich s nevěstou rodiče již neměli, mohl jim zřejmě požehnat někdo z rodiny, případně jiná blízká osoba, již si považovali, jako v případě novomanželů Häuslerových, kterým požehnal malíř Mikoláš Aleš. Zde se ovšem praxe odchýlila od zaběhlé normy – k požehnání došlo až několik dní po svatbě.⁸³²

Stručný popis svatebního dne své neteře zaznamenal ve svém deníku německobrodský měšťan Vojtěch Weidenhoffer: „*V určitý čas ráno o půl desáté hodině odebrali jsme se svědkové s mláďencem [...] pro ženicha. V právě desáté hodině vstoupili jsme u mého švagra, otce nevěstiného, před nevěstu samou. Bylo zde shromážděno celé naše přátelstvo. [...] Následoval okamžik loučení se, který zajisté bývá ten nejdojímavější. Pak následovalo požehnání otcovské a pochod do chrámu Božího. O jedenácté hodině byl sňatek p. děkanem Karlem Seifertem vykonán a vše se po mši svaté vrátilo domů.*“⁸³³ Je ovšem třeba podotknout, že i když byl svatební den pro ženicha i nevěstu výjimečný a stával se začátkem nové životní etapy, nutily hmotné poměry některé příslušníky nižších středních vrstev vrátit se hned po oddavkách zpět do práce.⁸³⁴

7.1.1 Křesťanský sňatek v městském prostředí

Ještě v roce 1910 se 95 % obyvatel českých zemí hlásilo k římskokatolickému vyznání.⁸³⁵ Manželství a formu vstupu do něj vymezovaly v případě katolíků kanonické i občanské právo. V tomto směru byla závazná pravidla stanovená již na tridentském koncilu, která byla roku 1917 potvrzena dokumentem *Codex Iuris Canonici* (Kodex kanonického práva), jenž sjednocoval manželské právo pro římské katolíky bez ohledu na státní příslušnost. Manželství

⁸³¹ F. HERITES, *Vodňanské paměti a vzpomínky Františka Heritese*, s. 356–357. Potvrzuje to rovněž řada ego-dokumentů.

⁸³² M. SVOBODOVÁ-ALŠOVÁ, *U nás doma*, s. 108.

⁸³³ V. WEIDENHOFFER, *Deník*, s. 39.

⁸³⁴ Josefa Náprstková tak uvedla o svatbě své sestry, srov. Milena SECKÁ – Martin ŠÁMAL (eds.), *Byl to můj osud... Zápisky Josefy Náprstkové*, Praha 2014, s. 120; srov. též Z. PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, *Proměny svatebního stolování*, s. 236.

⁸³⁵ L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 154.

mělo být uzavřeno před knězem, jenž byl oprávněn oddávat, a dvěma svědky.⁸³⁶ V rámci civilního práva tato pravidla fakticky kodifikoval *Všeobecný občanský zákoník*, který začal platit roku 1812. Výrazné změny v oblasti manželského práva a tím i uzavírání sňatků přinesly roku 1868 tzv. májové zákony.

Větší náboženskou menšinu tvořili pouze židé a evangelíci, tj. luteráni a reformovaní (kalvinisté), jejichž církev se v letech 1867–1915 oficiálně nazývala Evangelická církev augšpurského a helvétského vyznání v královstvích a zemích na říšské radě zastoupených.⁸³⁷ Evangelíci přitom byli na území českých zemí zastoupeni nerovnoměrně a netvořili kompaktní osídlení. V roce 1849 byla jejich evidence oddělena od katolických matrik.⁸³⁸

Přestože sňatky bývaly zpravidla nábožensky homogenní, objevovaly se rovněž případy církevních sňatků uzavřených mezi katolíkem a evangelíkem. Pokud byl takový sňatek uzavírán, mohla od roku 1841 katolická strana proti uzavření takového manželství v souladu s rakouským právem agitovat. Nekatolíci navíc museli podepisovat revers, že budou loajální vůči víře svého katolického partnera. Do roku 1868 předepisoval *Všeobecný občanský zákoník*, aby katolík s křesťanem-nekatolíkem oddával katolický kněz, přičemž mohl být obřadu přítomen rovněž nekatolický duchovní, avšak § 77 byl posléze zrušen a bylo ponecháno na vůli snoubenců, kde a jakou formou chtějí sňatek uzavřít. Takový sňatek se měl odbývat bez církevních obřadů a měl být pouze zapsán do matriky. Např. v české superintendanci helvetské církve tvořily konfesijně rozdílné sňatky v letech 1900–1914 asi jednu třetinu případů.⁸³⁹ Z nich potom vstoupila do manželství mimo evangelický sbor asi čtvrtina či třetina snoubenců.⁸⁴⁰ Až do roku 1868 také oba manželé podepisovali souhlas s katolickou výchovou potomků.⁸⁴¹ Později se mohli rozhodnout, v jaké víře budou děti vzešlé z manželství vychovány: pokud byla uzavřena speciální smlouva, všichni potomci vzešlí ze svazku měli být jednoho náboženství. V případě, že mezi snoubenci žádná taková smlouva týkající se náboženské výchovy dětí neexistovala, zákon automaticky předpokládal, že chlapci budou vedeni ve víře otce, dívky ve víře matky.⁸⁴²

⁸³⁶ G. DENZLER, *Zakázaná slast*, s. 69–70.

⁸³⁷ Podrobně viz Friedrich Gottas, *Die Geschichte des Protestantismus in der Habsburgermonarchie*, in: A. Wandruszka – P. Urbanitsch, *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band. IV. Die Konfessionen, Wien 1985, s. 489–595.

⁸³⁸ Markéta PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Konfesijně smíšené sňatky v reformovaném sboru ve Velimi a v české reformované církvi vůbec na sklonku 19. a na počátku 20. století*, *Historická demografie* 36, č. 2, 2012, s. 181.

⁸³⁹ M. PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Konfesijně smíšené sňatky...*, s. 194.

⁸⁴⁰ *Tamtéž*, s. 205.

⁸⁴¹ J. KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, s. 130.

⁸⁴² H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály...*, s. 179. Otec lékaře Vladimíra Vondáčka byl katolík, matka evangelická. Děti měly být vychovány v katolické víře, srov. V. VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 28.

Při sňatku byli snoubenci povinni předložit křestní listy. Pokud byl některý ze snoubenců nezletilý nebo nesvéprávný, musel souhlas udělit jeho otec, resp. poručník.⁸⁴³ Tzv. emancipační listy potvrzoval c. k. okresní soud, žádost vyřizoval vrchnoporučenský úřad, který souhlas zasílal farnímu úřadu. Pokud nebyl nezletilý snoubenec státním občanem Rakouska, resp. od roku 1867 Rakouska-Uherska a nemohl si opatřit souhlas rodičů, stanovil poručníka soud.⁸⁴⁴ Zvláštní povolení bylo třeba ještě v případě vojáků a příslušníků některých jiných profesí (viz výše). Uskutečnil-li se sňatek na jiném místě, než se konaly ohlášky, bylo nutné odevzdat rovněž potvrzení, že ohlášky řádně proběhly, případně vysvědčení katechismu.⁸⁴⁵ V případě, že byla ke sňatku z nějakého důvodu potřeba dispenze, platili majetnější snoubenci konzistoři určitý poplatek.⁸⁴⁶

Pro to, aby byl svatební obřad z hlediska civilního práva platný, byly nutnou součástí ohlášky a „*slavné pronešení, že k manželství se přivoluje*“.⁸⁴⁷ K němu mělo dojít před dvěma svědky a osobou duchovní. Z hlediska kanonického práva bylo povinností kněze snoubence oddat (tzv. kopulace) a požehnat jim, k čemuž sloužily tzv. žehnací modlitby, které byly součástí votivní mše za snoubence.⁸⁴⁸ Ve městech většinou oddávali místní kaplani, výše postavený duchovní, např. děkan nebo probošt, oddávali pouze osoby s výjimečným sociálním statutem.⁸⁴⁹ V měšťanských vrstvách se udržovala také určitá rodinná kontinuita, oddávajícím tak někdy býval kněz, který oddával již rodiče nevěsty, případně nevěstu samotnou křtil.⁸⁵⁰ Výjimečně mohli obřad vykonat kněží odjinud. Docházelo k tomu zejména tehdy, existovalo-li mezi knězem a snoubenci příbuzenské anebo jiné úzké pouto.⁸⁵¹ Podle *Všeobecného občanského zákoníku* byl oddávající povinen zaznamenat údaj o vykonaném sňatku do zvláštní matriční knihy. Součástí zápisu měla být jména, příjmení a socioprofesionální status novomanželů, jejich rodičů a svědků, dále věk, bydliště, a rodinný stav. Explicitně zapsáno mělo být rovněž datum, jméno oddávajícího a listiny, kterými se snoubenci před sňatkem prokázali.⁸⁵² Manželství bylo možné uzavřít rovněž *per procurant* (prostřednictvím

V rodině Vančurových měly být dcery vychovány po matce v katolické víře, syn (pozdější spisovatel Vladislav Vančura) byl po otci evangelíkem, L. VANČUROVÁ, *Dvacet šest krásných let*, s. 18.

⁸⁴³ *Občanský zákoník...*, s. 52.

⁸⁴⁴ *Tamtéž*, s. 53.

⁸⁴⁵ *Tamtéž*, s. 61.

⁸⁴⁶ A. DOBEŠ, *Katolické sňatky...*, s. 167.

⁸⁴⁷ *Občanský zákoník...*, s. 58–59.

⁸⁴⁸ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály...*, s. 190.

⁸⁴⁹ A. DOBEŠ, *Katolické sňatky...*, s. 165–166.

⁸⁵⁰ Srov. Anežka ČERMÁKOVÁ-SLUKOVÁ, *O sňatku Karoliny Světlé*, in: J. Špičák (ed.), *Polemika s dobou. Karolina Světlá ve vzpomínkách a korespondenci současníků*, Praha 1969, s. 59.

⁸⁵¹ A. DOBEŠ, *Katolické sňatky...*, s. 165–166. Vnučku Josefa Jungmanna oddával například jeho blízký přítel Antonín Marek, srov. M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 176.

⁸⁵² *Občanský zákoník...*, s. 63.

plnomocníka), bylo ovšem zapotřebí zvláštního povolení zemské vlády, v němž mělo být přímo uvedeno, kdo sňatek v zastoupení uzavírá.⁸⁵³

7.1.2 Židovský sňatek

Specifická pravidla měl rovněž svatební obřad židovský. Na počátku 20. století obývalo české země asi 149 000 židů, přičemž jich relativně nejvíce žilo na Moravě, menší podíl obyvatelstva tvořili vyznavači judaismu v rakouském Slezsku a ve srovnání s příslušníky jiných náboženských skupin jich nejméně žilo v Čechách.⁸⁵⁴ Zatímco v jiných částech monarchie počty židů v letech 1891–1900 přibývaly, v českých zemích se jejich počet snižoval,⁸⁵⁵ což lze mj. přičíst asimilačním tendencím. Např. v roce 1910 tvořili židé asi 1,3 % populace českých zemí.⁸⁵⁶ Ačkoli se tedy v letech 1848–1918 nejednalo o více než dvě procenta obyvatel, tvořili židé výraznou minoritu, která se svým způsobem života nápadně odlišovala od majoritní společnosti.

Ještě na počátku roku 1848 podléhali příslušníci této menšiny tzv. familiantským zákonům, jejichž cílem bylo regulovat počet židovského obyvatelstva v habsburské monarchii. Soubor těchto nařízení byl fakticky zrušen během revoluce, kdy byli židé zrovnoprávněni,⁸⁵⁷ právně k tomu ovšem došlo až roku 1859.

Židovský sňatek mohli uzavřít dva příslušníci židovské komunity, nebo žid a konvertita k judaismu. Příslušníky židovské obce oddával zpravidla rabín. Svědci bývali dva – na rozdíl od křesťanských svateb však neměli být vůči ženichovi a nevěstě příbuzní. Roli družbů často plnili otcové ženicha a nevěsty. Sňatek byl záležitostí celé komunity. Svatba se konala pod baldachýnem zvaným *chupa*. Jako první pod něj přicházel ženich, doprovázený svědky a družby. Nevěstu provázely matka a nastávající tchyně.⁸⁵⁸

Samotný obřad měl dvě části – zasnuby (hebrejsky *kidušin* či *erusin*) a sňatek (*nisuin*), při nichž se dodržovala řada rituálů, jež na sebe navzájem navazovaly.⁸⁵⁹ Mezi zasnubami a vlastním sňatkem docházelo k předčítání svatební smlouvy. Z náboženského hlediska byla nezbytnou součástí obřadu hebrejská formule pronesená ženichem, při níž byl nevěstě navléknut obřadní prsten, v 19. století často zdobený malým domečkem jako symbolem nového domova. Roku 1859 přibýlo oboustranné vyjádření souhlasu, plynoucí ze

⁸⁵³ Tamtéž, s. 61.

⁸⁵⁴ PŠK [Justin Václav PRÁŠEK], *Židé*, in: Ottův slovník naučný. Dvacátý sedmý díl, Praha 1908, s. 826.

⁸⁵⁵ Tamtéž.

⁸⁵⁶ L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 154.

⁸⁵⁷ D. VESELSKÁ, *Mazal tov*, s. 38.

⁸⁵⁸ Tamtéž, s. 18.

⁸⁵⁹ Podrobně Tamtéž, s. 91–128.

Všeobecného občanského zákoníku. Zdá se, že během obřadu se pravděpodobně užívala také oddávací formule požadovaná většinovou společností.⁸⁶⁰ Vliv majority se promítl také do jiných částí obřadu: s postupnou asimilací židovského obyvatelstva byl obřadní prsten vystřídán prstenem snubním, který zůstal ve vlastnictví ženy, a začal se objevovat i druhý prsten určený ženichovi. Na závěr svatebního obřadu odcházeli novomanželé do zvláštní místnosti, kde měli setrvat několik minut o samotě a naplnit tak manželský svazek.⁸⁶¹

7.1.3 Občanský sňatek

Jak již bylo výše uvedeno, obligatorní (tj. státem předepsaný) byl Rakousku, resp. Rakousku-Uhersku po dlouhou dobu sňatek církevní. Již v polovině osmdesátých let 18. století sice státní rada uvažovala o zavedení obligatorního civilního sňatku, avšak myšlenka byla natolik progresivní, že v této době nebylo možné ji realizovat.⁸⁶² Přesto mohli dva nevěřící uzavřít manželství před zmocněncem, a to na základě povolení zemské správy.⁸⁶³

Od poloviny 19. století, zejména v období revoluce a krátce po ní, se ozývaly hlasy pro zavedení občanského sňatku stále silněji. Patřil k nim i liberální novinář Karel Havlíček. V jeho periodiku *Slovan*, vydávaném na počátku padesátých let 19. století, se články související s tímto tématem čas od času objevovaly, Havlíčkovým úmyslem bylo zejména seznámit veřejnost s touto formou sňatku, o níž nepochyboval, že bude v budoucnu v Rakousku zavedena.⁸⁶⁴ Institut však neměl být podle Havlíčka určen osobám bez konfese, neboť po civilním sňatku mělo následovat požehnání duchovního.

Ačkoli rakouští liberálové usilovali o zavedení civilního sňatku už v průběhu revoluce, byla tato možnost de jure uzákoněna až na konci let šedesátých. Uzavírat tzv. civilní (občanské) sňatky z nouze umožnil jeden z májových zákonů, vydaný 25. května 1868.⁸⁶⁵ Tento institut se nejprve týkal osob rozdílného vyznání: pokud mezi snoubenci existovala církevní překážka, kterou stát neuznával, a kněz odmítl vykonat ohlášky nebo obřad, bylo možné uzavřít sňatek civilní.⁸⁶⁶ Pro osoby bezkonfesijní byla roku 1870 uzákoněna povinná občanská forma sňatku.⁸⁶⁷ Tento trend se projevoval v celé Evropě – reagoval tak na vzrůstající počet osob, které zůstávaly bez vyznání, a především vycházel z požadavků nekatolických církví, které nepovažovaly manželství za ryze církevní věc. Římskokatolická

⁸⁶⁰ *Tamtéž*, s. 38.

⁸⁶¹ *Tamtéž*, s. 128.

⁸⁶² J. KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, s. 121.

⁸⁶³ Jiří KAŠNÝ, *Manželství v západní tradici. Soubor kanonických studií*, České Budějovice 2006, s. 26.

⁸⁶⁴ *Civilní sňatek manželský*, *Slovan*, říjen, listopad, prosinec, 1850, s. 1543–1545.

⁸⁶⁵ *Obecný zákoník...*, s. 35.

⁸⁶⁶ Kamil HENNER, *Manželství*, in: *Ottův slovník naučný*. Šestnáctý díl, Praha 1900, s. 795–803.

⁸⁶⁷ *Tamtéž*.

církev reprezentovaná papežem se tomuto vývoji dlouho bránila svými encyklikami, přesto k podobným opatřením přistupovaly i státy, které byly pokládány za katolické.⁸⁶⁸ Navzdory opakovaným odsudkům ze strany hlavy katolické církve⁸⁶⁹ nebylo možné dále bránit postupující sekularizaci společnosti.

Ti snoubenci, kteří chtěli uzavřít civilní sňatek, museli na okresní hejtmanství doručit příslušnou žádost, k níž bylo třeba připojit rodné a domovské listy a potvrzení, že se budoucí novomanželé zdržovali v místě svého bydliště déle než šest týdnů. V případě, že se jednalo o osoby bez konfese, bylo rovněž potřeba příslušné potvrzení, u nezletilých (tj. mladších 24 let) byl nutný souhlas zákonného zástupce, u mužů, již podléhali branné povinnosti, potvrzení o odbyté vojenské službě a u státních zaměstnanců povolení k sňatku od nadřízeného.⁸⁷⁰

Podstatou občanského sňatku bylo slavnostní prohlášení snoubenců za novomanžele a svolení k manželství před úřední osobou. Obřady byly vykonávány na politických úřadech první instance, tj. ve městech se zvláštním obecním statutem či v sídlech politického okresu. Oddávajícím byl starosta, resp. okresní hejtman nebo jeho náměstek. Přítomen byl také přísežný zapisovatel.⁸⁷¹ V Praze tak např. oddával purkmistr nebo jeho první náměstek, případně magistrátní radové.⁸⁷² Podobně jako u sňatku církevního byla nutná účast dvou svědků. Součástí obřadu bylo vyhotovení svatebního protokolu, který podepsali oddávající, zapisovatel, novomanželé a svědci. Občanské sňatky měly být původně zapisovány do katolických matrik, avšak pro odpor duchovních začaly být vedeny samostatné knihy v působnosti okresních hejtmanství.⁸⁷³ K významným osobnostem českého veřejného života, které občanský sňatek uzavřely, patřil mecenáš Vojta Náprstek, jenž byl oddán 25. února 1875 na Staroměstské radnici s Josefou Křížkovou,⁸⁷⁴ nebo spisovatel Ignát Herrmann.⁸⁷⁵ Dne 8. ledna 1874 se na Staroměstské radnici oženil také bohatý Čechoameričan Josef Korbel. Václav Vilém Štech k občanskému sňatku Jaroslava Kvapila a Zdenky Rydlové-Čížkové, který se uskutečnil roku 1910, ve svých vzpomínkách uvedl, že „*občanský sňatek byl tehdy zvláštností*“, a zmínil i důvody, které divadelního režiséra k této formě sňatku vedly – byl bez

⁸⁶⁸ G. DENZLER, *Zakázaná slast*, s. 72–74.

⁸⁶⁹ J. C. BOLOGNE, *Svatby*, s. 248.

⁸⁷⁰ L. JIČÍNSKÁ, *Občanské sňatky...*, s. 230–232.

⁸⁷¹ K. HENNER, *Manželství*, s. 795–803.

⁸⁷² *Občanské sňatky v Praze. (Od jejich zavedení roku 1868 do dnešního dne. Ku třicetiletému jubileu občanských sňatků v Rakousku.)*, Národní politika, roč. 15, 7. 10. 1897, ranní vydání, č. 278, s. 3.

⁸⁷³ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály...*, s. 162.

⁸⁷⁴ I. ŠTĚPÁNOVÁ – L. SOCHOROVÁ – M. SECKÁ, *Ženy rodiny Náprstkovy*, s. 96.

⁸⁷⁵ *Občanské sňatky v Praze*, s. 3.

konfese.⁸⁷⁶ V roce 1913 uzavřeli tento typ sňatku také malíř Emil Filla a jeho dlouholetá snoubenka Hana Krejčí.⁸⁷⁷

Možnost uzavírat civilní sňatky se pochopitelně neobešla bez kritiky církve. Katolíci spatřovali v občanském sňatku zpochybnění posvátnosti manželského stavu.⁸⁷⁸ Antiklerikalistické myšlenky – a tím i obliba civilních sňatků – se podle katolíků mohly šířit například v Sokole.⁸⁷⁹ Jedno z nejčtenějších českých periodik konce 19. století – *Národní politika* – téměř třicet let od zavedení občanského sňatku uvádělo: „*institute sňatků občanských [...] dosud se u nás v Čechách nevžila a neujala [...], jest v Praze stále sňatek civilní zjevem ojedinělým, něčím nezvyklým, neobyčejným a procento těch, kdož občansky se na staroměstské radnici do roka žení a vdávají, jest proti počtu manželů církevně oddávaných velice nepatrný.*“⁸⁸⁰ Jak ve své sondě ukázala Lenka Jičínská, v menších městech, jakým byl v roce 1907 Moravský Krumlov, byly občanské sňatky natolik raritní, že se snoubenci obávali, že by veřejnými ohláškami byla „*dána lidem fanatickým [...] látka ku klepům, případně i útokům na osoby naše*“.⁸⁸¹

Již před rokem 1919, kdy došlo v nově vzniklém Československu k reformě manželského práva a občanský sňatek byl s církevním zrovnoprávněn, se začaly objevovat myšlenky, které žádaly fakultativní možnost výběru, nebo dokonce obligatorní sňatek civilní. V české společnosti rezonovaly hlavně v letech 1905–1906 a 1910. Na počátku 20. století žádali zavedení nuceného občanského sňatku socialisté: protože manželství bylo podle *Všeobecného občanského zákoníku* pokládáno za smlouvu a bylo regulováno světskými zákony, pokládali za zbytečné, aby byl manželský svazek uzavírán před duchovní osobou.⁸⁸² Církevní sňatek měl být vykonán pouze na základě přání snoubenců. Podobně uvažovali také stoupenci Volné myšlenky, kteří prosazovali odluku státu od církve,⁸⁸³ nebo někteří příslušníci intelektuálních elit.⁸⁸⁴ Ústřední spolek českých žen předstoupil v roce 1905 před ministra-krajana Antonína Randu s návrhem na reformu manželského práva, v níž se klonil právě k obligatornímu sňatku občanskému.⁸⁸⁵

⁸⁷⁶ V. V. ŠTECH, *Za plotem domova. Druhý díl vzpomínek*, Praha 1970, s. 17.

⁸⁷⁷ Martin KUČERA, *Filla, Emil*, in: M. Makariusová a kol., *Biografický slovník českých zemí. Fi–Fn. Svazek 18*, Praha 2014, s. 196.

⁸⁷⁸ Julius NEJEDLÝ, *O právním a společenském postavení zvláště ženy pro případ, že by došlo k navrhovaným reformám práva manželského*, Praha 1906, s. 15.

⁸⁷⁹ *Věstník Orla*, Našinec, roč. 49, 31. 8. 1913, č. 203, s. 3.

⁸⁸⁰ *Občanské sňatky v Praze*, s. 3.

⁸⁸¹ L. JIČÍNSKÁ, *Občanské sňatky...*, 230.

⁸⁸² *Reforma práva manželského*, in: Akademie. Revue socialistická, duben 1906, č. 7, roč. 10, s. 195.

⁸⁸³ *Právní rádce*, Volná myšlenka, roč. 6, prosinec 1910, s. 221.

⁸⁸⁴ Konstantin LÖFFLER, *Snahy o rozlučitelnost manželství*, Hlídky, č. 5, 1906, s. 347.

⁸⁸⁵ *Návrh ústředního spolku českých žen podané Jeho Excellenci panu ministru dr. Antonínu ryt. Randovi jako členu komise pro reformu občanského zákoníka*, *Ženský svět*, roč. 9, č. 4, 20. 2. 1905, s. 45.

K občanskému sňatku se nehodila okázalost, typická pro některé středostavovské svatby církevní. Podle společenského katechismu z roku 1885 nepatřily „v *dobré společnosti*“ k civilnímu sňatku žádné slavnosti; nevěsta měla být oblečena do nových šatů s kloboukem a pláštěm a ženich měl mít na sobě „*oblek pro návštěvy určený, svrchní kabát, černý klobouk a jasnobarevné rukavičky*“.⁸⁸⁶ Patrně to souviselo se skutečností, že až do zániku Rakouska-Uherska se jednalo o méně prestižní formu obřadu a jen málokdy se k ní uchýlovali představitelé společenských elit.

Přestože bylo od roku 1868 možné uzavírat sňatky civilní, využívalo této možnosti velmi malé procento lidí. Nejčastěji se jednalo o páry, které byly bezkonfesijní či nábožensky heterogenní.⁸⁸⁷ Vezmeme-li v úvahu 424 snoubenců, kteří v letech 1868 (resp. 1871) až 1897 uzavřeli občanský sňatek v Praze, jednalo se v 78 % případů o bezvěrce, 17 % tvořili židé, 3 % evangelíci, a zbývající necelá 2 % připadala na katolíky a příslušníky státem neuznané svobodné reformované církve.⁸⁸⁸ Občanský sňatek se mohl stát jistým východiskem z nouze. Jako exemplární případ může složit obchodník August Vohryzek z Černého Kostelce. Po celý život se pokládal se za příslušníka židovské obce, byl však v dětství pokřtěn, což ovšem zjistil až krátce před sňatkem. Jeho dilema, zda má být oddán jako žid nebo jako římský katolík, vyřešila právě možnost uzavřít sňatek na okresním hejtmanství.⁸⁸⁹ Jiný příklad uvádí Lenka Jičínská: civilní sňatek byla nucena uzavřít katolička Barbora Dürnbecková, jejíž první manželství bylo Krajským soudem ve Znojmě prohlášeno za neplatné, avšak nezrušil jej současně církevní soud, a proto nebylo možné vykonat běžný církevní obřad.⁸⁹⁰ Sňatek z nouze uzavřeli v únoru 1918 také snoubenci Stanislava Vančurová a Jan Jína. Poté, co krátce byli oba bez vyznání, vstoupili do českobratrské církve a nechali se oddat na radnici. Tomuto kroku předcházela prosba vůči senioru českobratrské církve, aby je oficiálně odmítl oddat v kostele, neboť by jinak jejich civilní ohlášky nebyly platné.⁸⁹¹

Ne vždy ale bylo možné se k civilnímu sňatku uchýlit: blíže neurčené hejtmanství odmítlo vykonat občanský obřad v případě dvou katolických snoubenců, neboť byl možný pouze tehdy, „*když církev odepře výkon odavek [!] pro překážku, které stát neuznává*“. V jejich případě odmítl římskokatolický duchovní obřad vykonat proto, že snoubenci chtěli vstoupit do manželství v bytě, a ne v kostele.⁸⁹²

⁸⁸⁶ A. K. VITÁK, *O obcování s lidmi*, s. 116.

⁸⁸⁷ Viz např. L. JIČÍNSKÁ, *Občanské sňatky...*, s. 230–233.

⁸⁸⁸ Vstupní data viz *Občanské sňatky v Praze*, s. 3.

⁸⁸⁹ *Zajímavou zprávu*, Rozvoj, roč. 2, č. 42, 9. 10. 1908, s. 6.

⁸⁹⁰ L. JIČÍNSKÁ, *Občanské sňatky...*, s. 231–232.

⁸⁹¹ S. JÍNOVÁ – O. PUJMANOVÁ, *Osobnost v pozadí*, s. 30–31.

⁸⁹² *Oddavky v bytě*, Plzeňské listy, roč. 46, č. 85, 15. 4. 1910, s. 2.

Kolik civilních sňatků bylo uzavřeno v některých českých, moravských a slezských městech a okresech, ukazuje tabulka 1. V hlavním zemském městě došlo mezi lety 1868 až 1897 k 212 civilním sňatkům, první z nich byl uzavřen až 5. března 1871. V průměru se jednalo o čtyři sňatky do roka.⁸⁹³ V druhém největším městě českých zemí – Brně – bylo do roku 1918 uzavřeno 311 občanských sňatků, přičemž v průběhu první světové války a krátce po ní bylo uzavřeno téměř 19 % z nich.⁸⁹⁴ Úplně jiná byla situace v menších městech a na venkově. V politickém okrese Písek byl první občanský sátek uzavřen až v roce 1896 a do roku 1918 dosáhl jejich počet pouhých čtyřadvaceti.⁸⁹⁵ Důvodem zřejmě byla skutečnost, že obyvatelstvo na jihu Čech bylo konzervativnější a také religi6znější. V politickém okrese Hradec Králové, kde žilo v roce 1869 101 532 obyvatel a jejichž počet se do roku 1910 zvýšil na 127 982, proběhlo v letech 1868–1918 celkem 81 civilních obřadů.⁸⁹⁶ Jiná situace byla na Moravě a ve Slezsku, kde míra religiozity byla ještě podstatně vyšší: s výjimkou zemského centra Brna byly počty oddaných na okresních hejtmanstvích velmi nízké. Např. v politickém okrese Velké Meziříčí byly do roku 1918 vykonány jen tři civilní sňatky, v okrese Kyjov čtyři a v okrese Hodonín 12 sňatků.⁸⁹⁷ V řadě moravských měst proběhly první občanské sňatky až po roce 1918: byl to případ třeba politického okresu Mikulov, Tišnov či Uherské Hradiště.⁸⁹⁸

⁸⁹³ *Občanské sňatky v Praze*, s. 3.

⁸⁹⁴ MZA Brno, f. Sbírka matrik, matriční kniha oddaných, Brno (městská rada) 17868, fol. 1–69.

⁸⁹⁵ SOA Třeboň, f. Sbírka matrik Jihočeského kraje, civilní matrika oddaných politického okresu Písek, 1896–1924, sign. 1.

⁸⁹⁶ SOA Zámorsk, f. Sbírka matrik Východočeského kraje, civilní matrika oddaných politického okresu Hradec Králové, 1873–1919, sign. 6659.

⁸⁹⁷ Moravský zemský archiv, f. Sbírka matrik, civilní matrika oddaných politického okresu Velké Meziříčí 1869–1924, sign. 16825; civilní matrika oddaných politického okresu Kyjov, 1903–1921, sign. 6155; civilní matrika oddaných politického okresu Hodonín, 1874–1921, sign. 6139.

⁸⁹⁸ MZA Brno, f. Sbírka matrik, civilní matrika oddaných, okresní politická správa Mikulov, 1925–1939, sign. 3767; okresní správa politická Tišnov, 1922–1926, sign. 2253; okresní politická správa Uherské Hradiště, 1923–1928, sign. 12355.

Tabulka 1 – Počty občanských sňatků ve vybraných statutárních městech a politických okresech⁸⁹⁹

	1868– 1877	1878– 1887	1888– 1897	1898– 1907	1908–1918
Praha (město)	32	65	115	data nejsou k dispozici	data nejsou k dispozici
Brno (město)	11	23	48	80	146
Olomouc (město)	0	1	9	6	14
České Budějovice	2	2	5	16	23
Frýdek	0	2	0	1	1
Hradec Králové	5	10	15	12	40
Hustopeče	0	0	2	3	6
Liberec	10	30	14	51	113
Moravská Ostrava	0	0	0	18	69
Moravské Budějovice	0	0	0	1	5
Opava	3	0	1	1	3
Písek	0	0	1	9	14
Plzeň	4	6	17	42	121
Turnov	0	0	0	3	13
Ústí nad Labem	1	8	19	36	95
Znojmo	0	0	0	0	0

Zdroj: Státní oblastí archivy; článek *Občanské sňatky v Praze. (Od jejich zavedení roku 1868 do dnešního dne. Ku třicetiletému jubileu občanských sňatků v Rakousku.)*, Národní politika, roč. 15, č. 278, 7. 10. 1897, ranní vydání, s. 3.

7.2 Sňatečnost

V průběhu let 1848–1918 odrážela sňatečnost nejen výrazné hospodářské a politické události, jaké představovaly hospodářská krize v roce 1873 či první světová válka, ale lišila se také napříč jednotlivými sociálními vrstvami⁹⁰⁰ a leckde byla ovlivněna i lokalitou, náboženskou a národnostní příslušností.⁹⁰¹

⁸⁹⁹ Není-li uvedeno jinak, jedná se vždy o politický okres.

⁹⁰⁰ Protože studií, které by se přímo zaměřovaly na střední a vyšší městské vrstvy, je poskrovnu, bude se následující kapitola týkat většinové populace – bez příslušnosti ke konkrétní sociální skupině. Protože střední a vyšší městské vrstvy představovaly nemalý podíl celkové populace, platily uvedené trendy také pro jejich příslušníky, byť mohlo docházet k jistým odchylkám. K problematice sňatečnosti u středních městských vrstev Tomáš WEISER, *Pokus o identifikaci tzv. středních vrstev v Čechách kolem roku 1900 na základě analýzy*

Na to, kdy lidé vstupovali do manželství, měla vliv řada faktorů. K těm objektivním patřily ekonomický a sociální vývoj: sňatky byly většinou odkládány v obdobích, kdy se trvale nezvyšovala mzda.⁹⁰² V letech 1855–1856 způsobila výkyvy sňatečnosti epidemie cholery, v období 1859–1861 druhá italská válka za nezávislost a s ní související hospodářské potíže, v letech 1866–1867 potom prusko-rakouská válka, v jejímž důsledku se mezi českým obyvatelstvem rozšířila cholera.⁹⁰³ Sňatečnost také poznamenala hospodářská krize z let 1873–1879.⁹⁰⁴ Navzdory těmto událostem byla po celé období 1848–1918 hrubá míra sňatečnosti u českého obyvatelstva relativně stálá. Větší měrou ovlivnila počty uzavřených sňatků až první světová válka, kdy muži z populačních ročníků, které by mohly do manželství vstupovat, byli odvedeni na frontu.⁹⁰⁵

Vzestup sňatečnosti naopak způsobila konjunktura v letech 1867–1873.⁹⁰⁶ Sňatečnost českého obyvatelstva ovlivňovala také branná povinnost, která do roku 1868 neměla všeobecný charakter a trvala osm let. Při její reformě došlo k výrazné změně; přestože služební povinnost byla dvanáctiletá, prezenční vojenská služba trvala tři, v případě námořnictva čtyři roky. Dalších sedm let byl pak voják záložníkem a dva roky zeměbrancem.⁹⁰⁷ K subjektivním faktorům patřily ekonomické poměry rodičů a sociální status snoubenců: k výrazné diferenciaci došlo právě v průběhu 19. století, kdy se dívky z vyšších sociálních vrstev začaly vdávat o poznání dříve, než jejich vrstevnice z jiných skupin společnosti.⁹⁰⁸ Podstatná byla také velikost sídla, odkud snoubenci pocházeli.⁹⁰⁹ Ve městech byl sňatkový věk vyšší, neboť byly na muže kladeny vyšší požadavky, aby dosáhl

a statistiky konubiálních preferencí skupin povolání, in: Studie k sociálním dějinám. Studien zur Sozialgeschichte 10, 2002, s. 90–121; Andrea POKLUDOVÁ, *Mezigenerační sociální mobilita vzdělaných občanů na přelomu 19. a 20. století v Opavě na základě církevních matrik sňatků*, Historická demografie 26, 2002, s. 101–120.

⁹⁰¹ Ludmila FIALOVÁ, *Sňatečnost obyvatelstva v českých zemích v 19. století*, in: Studie k sociálním dějinám 19. století. Studien zur Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts 7/1, 1997, s. 45–58. Z případových studií k dějinám sňatečnosti v konkrétní městské lokalitě jmenujme např. Blanka ŠTĚRBOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve Střelských Hošticích v letech 1891–1999*, Historická demografie 23, 1999, s. 151–182; Sabina DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století*, Historická demografie 24, 2000, s. 109–154; Michaela HOLUBOVÁ, *Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti Dobruška od konce 18. století do druhé poloviny 19. století*, Historická demografie 28, 2004, s. 111–155; Marika POULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století*, Historická demografie 30, 2006, s. 195–218; Marie JÍCHOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Hory Matky Boží v letech 1850–1890*, in: Tenkrát na západě (Čech). Kapitoly z dějin kultury a každodennosti Plzně a Plzeňského kraje, Plzeň 2013, s. 123–133.

⁹⁰² L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 216.

⁹⁰³ Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965, s. 126.

⁹⁰⁴ L. FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti...*, s. 90–91.

⁹⁰⁵ *Tamtéž*, 107.

⁹⁰⁶ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, s. 126.

⁹⁰⁷ Petr KLUČINA a kol., *Vojenské dějiny Československa. 2 díl*, Praha 1985, s. 282 a 398.

⁹⁰⁸ Josef PIŠTĚLÁK, *Kdy se ženili a vdávali naši předkové*, Vlastivědný věstník moravský, roč. 48, č. 1, 1996, s. 49.

⁹⁰⁹ A. ŠIMŮNKOVÁ, *Status, odpovědnost, láska...*, zejm. s. 73 a 77.

určitého postavení, platu a zajistil tak existenci vznikající rodiny.⁹¹⁰ Roli navíc hrála skutečnost, jakým způsobem života snoubenci žili a jaký byl očekávaný standard nové rodiny, ať již se jednalo o úroveň bydlení nebo způsob hospodaření v domácnosti.⁹¹¹ Dodejme, že výše sňatkového věku byla jedním z faktorů, který výrazně ovlivňoval také porodnost a tím částečně i skladbu populace.⁹¹²

V rámci demografického vývoje českých zemí představovalo 19. století klíčové období, v kterém došlo k dalekosáhlým změnám reprodukčního chování. Jednou z příčin byl také odlišný přístup k uzavírání sňatků, který se začal projevovat od dvacátých let 19. století. Zatímco na počátku století vstupoval do manželství ještě poměrně vysoký podíl osob a průměrný sňatkový věk byl relativně nízký, od poloviny dvacátých let se začal objevovat trend nazývaný odkládání sňatků, který se projevoval vyšším sňatkovým věkem, vyšším podílem osob, které do manželství nikdy nevstoupily, a také vyšším počtem nemanželských dětí. Od nižší úrovně sňatečnosti se odvíjel i mírný pokles manželské reprodukce.⁹¹³ Tyto změny je možné klást patrně do souvislosti s industrializací českých zemí.⁹¹⁴

V druhé polovině dlouhého 19. století se věk snoubenců při vstupu do manželství lehce měnil: svého maxima dosáhl v padesátých letech a poté mírně klesal. Odklady sňatků v polovině století se přitom často týkaly právě středních vrstev.⁹¹⁵ V letech 1880–1910 byl průměrný věk ženichů zhruba 30–31 let, u nevěst činil 26–27 let. U těch, kteří vstupovali do manželství poprvé, byla čísla pochopitelně nižší: jednalo se o necelých 28 let v případě ženichů a o 25 let u nevěst.⁹¹⁶ Existovaly však určité lokální rozdíly: lze totiž konstatovat, že ve městech byl věk vstupu do manželství vyšší než na vesnicích.⁹¹⁷ Dosud zpracovaná statistická data ukazují, že nejdříve se lidé ženili a vdávali na vesnicích, potom v menších městech a nakonec ve větších městech.⁹¹⁸ V pražské farnosti u sv. Havla sňatkový věk svobodných ženichů kulminoval přesně v polovině století, kdy překročil 32 let. U nevěst k tomu došlo již o něco dříve, nejvyšší hodnota se přiblížila hranici 28,5 roku. V menších městech, jakými byly např. Domažlice či Mladá Boleslav, byl přitom průměrný věk

⁹¹⁰ L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 207.

⁹¹¹ Pavla HORSKÁ – Ludmila FIALOVÁ, *Česká žena očima statistiky posledních sto let*, in: *Historické listy*, č. 1, 1991, s. 11.

⁹¹² L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 200.

⁹¹³ L. FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti...*, s. 108–109.

⁹¹⁴ Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, *Historická demografie* 12, 1987, s. 209.

⁹¹⁵ L. FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti...*, s. 107.

⁹¹⁶ *Tamtéž*, zejména s. 92–96.

⁹¹⁷ L. FIALOVÁ, *Sňatečnost obyvatelstva...*, s. 50.

⁹¹⁸ Přehledně L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 160.

snoubenců v téže době téměř o rok nižší.⁹¹⁹ Lze očekávat, že u středních městských vrstev byl průměrný věkový rozdíl mezi manželi vyšší.⁹²⁰ Ke konci století se však tato hodnota v případě mužů a žen vstupujících do manželství v kostele sv. Havla snížila. Zároveň často vzájemně korespondoval také jejich rodinný stav.⁹²¹ Tyto kvantitativní ukazatele mohou být projevem výrazné sociální diferenciaci,⁹²² ale také toho, že se vazby mezi snoubenci na konci 19. století stále zintimňovaly. Statistická data z Ústí nad Labem ukazují, že v letech 1860–1889 činily věkové rozdíly mezi snoubenci nejčastěji 0–5 let, resp. 5–10 let. V případě 31,5 % párů snoubenců byl ženich o 0–5 starší než nevěsta, u dalších 25,9 % byl ženich starší o 5–10 let a v případě 15 % byla nevěsta starší o 0–5 let. Ostatní intervaly věkových rozdílů byly zastoupeny podstatně méně.⁹²³

Dívky, které se vdávaly jako velmi mladé, tj. kolem šestnáctého roku věku, byly spíše výjimkou. Patřila k nim např. budoucí manželka skladatele Leoše Janáčka Zdeňka, roz. Schulzová, v jejímž případě byly podmínky svatby domlouvány již ve čtrnácti letech, v šestnácti se potom vdávala.⁹²⁴ Před dovršením dvacátého roku se však v letech 1849–1911 vdávalo mezi 10,5 a 14 % nevěst, před hranicí zletilosti se jich dokonce pohybovalo mezi 37 a 50 %.⁹²⁵

Na tomto místě je třeba uvést, že některé příručky spadající do žánru normativní literatury doporučovaly, aby lidé vstupovali do manželství spíše v mladším věku: „Mezi mladými manžely dostávají se často roztržky, avšak opět smír snadno jest mezi nimi uzavřen. [...] Mimo to působí ještě zvyk a potřeba spolužití, společné zájmy, domácí obchody, [...] radost na dětech, rozdělená péče o jich vychování a zaopatření. Všecky tyto věci, místo aby bříme manželství stěžovaly [!], v letech, kde mladost, síla a veselost spolupůsobí, toto bříme činí snazším, ba sladkým, dopřávajíc rozličných radostí, které s chotí dvojnásobně jsou milými. Jinak tomu jest však u věku pozdějším.“⁹²⁶

Pokud stoupl průměrný věk vstupu do manželství, rostl i podíl trvale svobodných osob, zejména žen.⁹²⁷ V druhé polovině 19. století se jednalo asi o jednu pětinu populace.

⁹¹⁹ Ludmila FIALOVÁ, *Sňatkový věk obyvatelstva Starého Města pražského v 19. století*, in: *Žena v dějinách Prahy. Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993*, Praha 1996, zejm. s. 177–178 a 181.

⁹²⁰ A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, s. 84–85.

⁹²¹ L. FIALOVÁ, *Sňatkový věk obyvatelstva Starého Města pražského ...*, s. 178–179.

⁹²² *Tamtéž*, s. 181

⁹²³ S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí nad Labem*, s. 122.

⁹²⁴ J. MACHAČOVÁ, *Žena tvůrce rodinných vztahů?*, s. 283.

⁹²⁵ L. FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti ...*, zejména s. 94. Vstupní data byla získávána vždy pro období dvou let v rámci daného desetiletí, nelze však předpokládat, že by se hodnoty pro ostatní roky výrazněji lišily.

⁹²⁶ V. LASKAVEC, *Jinoch a jeho poměr k dívce*, s. 14.

⁹²⁷ L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 162.

Přestože status svobodné ženy měl v 19. století nižší společenskou prestiž než v případě osoby vdané či ovdovělé, jejich počet byl nebývale vysoký.⁹²⁸ Skutečnost, že tomu u mužů tak nebylo – alespoň ne v takové míře –, opět potvrzuje asymetrii vztahů mezi příslušníky obou pohlaví. Roli hrála mj. početní převaha žen v populaci;⁹²⁹ trvale neprovdány zůstávaly většinou ty, které neuzavřely sňatek do svých třicátých narozenin, nebo byly svobodnými matkami.⁹³⁰ Více se tato tendence objevovala právě ve městech a netýkala se jen dívek z nejnižších sociálních vrstev, ale také dcer řemeslníků, drobných obchodníků a státních zaměstnanců, které často neměly dostatečné věno, aby mohly uzavřít sňatek adekvátní svému sociálnímu postavení.⁹³¹ Důvodem mohlo být také postižení či některá dědičná nemoc, kterou dívka trpěla. Kvůli tomu zůstaly svobodné také některé ženy, které později vstoupily do veřejného prostoru jako spisovatelky.⁹³² Jejich způsob obživy často souvisel s nelehkou materiální situací. Přestože se v odborné literatuře neustále objevují zmínky o tom, že postavení i status trvale neprovdaných žen byly neradostné, některé dokumenty osobní povahy naznačují, že být trvale neprovdanou mohlo být i určitou životní strategií jednotlivce, resp. rozhodnutím rodiny. Matka Františka Xavera Svobody měla po zkušenostech se staršími dcerami obavy o život nejmladšího dítěte, „že si přála, aby Jana zůstala svobodná“.⁹³³ V takových případech však musel existovat určitý zdroj obživy, který by trvale neprovdanou ženu zabezpečil. Na konci 19. století se podíl vdaných žen mírně zvyšoval, jak ukazují například statistická data z Prahy a jejích předměstí,⁹³⁴ a tento trend měl pokračovat i nadále.

Při vstupu do manželství se snoubenci často museli prokázat celou řadou náležitých dokumentů. Všichni byli povinni předložit rodné listy. Do roku 1868, kdy přestal platit politický konsensus k manželství, faráři také často vyžadovali souhlas vrchnosti a od roku 1850 svolení příslušného samosprávného, resp. okresního úřadu (viz předchozí kapitola).⁹³⁵ Na základě *Všeobecného občanského zákoníku* byl u osob mladších 24 let vyžadován souhlas otce nebo poručníka,⁹³⁶ který mohl být ústní nebo písemný, musel být však písemně zanesen do příslušné matriky. U osob osiřelých nebo nemanželských bylo třeba dodat

⁹²⁸ L. FIALOVÁ, *Sňatečnost obyvatelstva...*, s. 45.

⁹²⁹ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva...*, s. 127.

⁹³⁰ Ludmila FIALOVÁ, *Využití výsledků českého historicko demografického výzkumu pro dějiny rodiny*, in: Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny, Praha 2001, s. 94.

⁹³¹ K této problematice srov. Pavla HORSKÁ, *Vliv počátků samostatné výdělečné činnosti žen na vývoj rodiny*, Český lid 70, č. 4, s. 223–228.

⁹³² Výjimku v tomto ohledu představovala např. dcera spisovatele Ignáta Herrmanna Ludmila, jež se provdala navzdory své hluchotě. Ta však v jejím případě nebyla vrozená, srov. Josef BŘEZINA, *Děti slavných rodičů*, Praha 1995, s. 133.

⁹³³ František Xaver SVOBODA, *Světla života*, ed. J. Špičák, Praha 1968, s. 370.

⁹³⁴ J. HAVRÁNEK, *Demografický vývoj Prahy...*, s. 80.

⁹³⁵ L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 160–161.

⁹³⁶ *Tamtéž*, s. 161.

vrchnoporučenské povolení nebo dekret zletilosti.⁹³⁷ Pokud se muž ženil mladší 22 let, vyžadovalo se ještě povolení od místodržitelství. V případě, že manželé byli příbuzní nebo sešvagření, případně mezi nimi bylo duchovní příbuzenství, byla vyžadována příslušná dispenze (srov. výše). Ta byla nutná také v případě, že bylo narušeno tradiční schéma tří ohlášek, či pokud chtěli do manželství vstoupit snoubenci rozdílného náboženského vyznání. Nekatolík musel do roku 1868 navíc předložit písemnosti týkající katolické výchovy očekávaného potomstva a revers.⁹³⁸ Pokud se ohlášky konaly jinde než svatba samotná, bylo třeba dodat také tzv. prohlášení listy. Okresní hejtmanství muselo ženichovi rovněž potvrdit splnění odvodní povinnosti.⁹³⁹

7.2.1 Doba a místo konání sňatku

Ve druhé polovině 19. století se doba konání sňatku odvíjela zejména od dobově platných náboženských předpisů, které měly mnohasetletou tradici. Na rozložení sňatků v průběhu roku se ovšem podílely také socioprofesionální příslušnost snoubenců a způsob jejich života, roli mohly hrát rovněž pověry, byť lze očekávat, že ve městě tomu tak bylo v menší míře než na vesnici. Jiná pravidla platila pro katolíky, židy i evangelíky. Nejmenší počet omezení se tak teoreticky týkal snoubenců, kteří se rozhodli uzavřít sňatek občanský. Vzhledem k tomu, že během některých měsíců byly sňatky liturgickými pravidly zakázány, kompenzoval se jejich počet v jiných obdobích a distribuce v průběhu celého roku tak byla výrazně nevyrovnaná.⁹⁴⁰

Sezónnost sňatečnosti se v případě katolických snoubenců až do první světové války příliš neměnila.⁹⁴¹ Kvůli církevnímu kalendáři uzavírali nejvíce sňatků v únoru a v listopadu. Zatímco v Čechách byl v letech 1850–1899 nejvíce preferován únor, na Moravě a ve Slezsku bylo největší množství sňatků v tomto období uzavřeno v listopadu. Relativně oblíbenými měsíci byly také leden, říjen a květen.⁹⁴² Nejméně sňatků bylo v důsledku liturgických omezení uzavíráno v březnu, resp. dubnu a v prosinci, neboť se jednalo o období půstu a adventu, které předcházely nevýznamnějším křesťanským svátkům.⁹⁴³ Vstoupit do

⁹³⁷ J. K. PAULY, *Právní rádce pro duchovní správu v Čechách...*, s. 1114–1115.

⁹³⁸ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály...*, s. 186.

⁹³⁹ Věra HRUŠKOVÁ, *Sňatky a jejich zákonná omezení. Malá lokální společnost Přezletic, okr. Praha-východ v druhé polovině 19. století*, in: *Lidé z příměstí Prahy. Supplement Národopisného věstníku československého*, Praha 1993, s. 7.

⁹⁴⁰ Ludmila FIALOVÁ, *Sezónnost demografických událostí v Českých zemích v 17. až 20. století*, *Demografie*, roč. 37, č. 1, 1995, s. 16.

⁹⁴¹ Pavel VEREŠ, *Sezónnost sňatků v českých zemích v letech 1851 až 1984*, *Český lid*, roč. 74, č. 1, 1987, s. 32.

⁹⁴² Srov. též některé lokální studie, např. S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí nad Labem*, s. 120.

⁹⁴³ Viz sezónní pohyb sňatečnosti ve studii: L. FIALOVÁ, *Sezónnost demografických událostí...*, *Demografie*, roč. 37, č. 1, 1995, s. 16–20.

manželství nebylo možné ani tři dny před svátkem Nanebevstoupení Páně,⁹⁴⁴ avšak vzhledem ke své minimální délce se tato zapovězená doba do statistik příliš nepromítla. Zatímco doba adventu odpovídala čtyřem nedělím před Vánocemi, byla relativně stálá a zasahovala téměř vždy období od 1. do 24. prosince, období půstu před Velikonocemi se odvíjelo od data tohoto pohyblivého křesťanského svátku. Svatby tak nebylo možné konat v průběhu šesti týdnů v měsících březnu a dubnu. Platilo přitom, že před obdobími, kdy bylo uzavřeno jen minimum sňatků, docházelo k maximální míře sňatečnosti. Tuto rovnováhu, která fungovala po několik století, mohly narušit jen tak výjimečné události, jako byly války.⁹⁴⁵ Zejména v druhé polovině 19. století existovaly rovněž regiony, kde distribuce sňatků v rámci jednotlivých měsíců byla podmíněna také charakterem zemědělské produkce, resp. na ni navázaným průmyslem.⁹⁴⁶ Civilní právo sice dovoľovalo uskutečnit sňatek po celý rok, avšak v době, který byl pro katolickou církev označován jako zapovězený, nesměly mít obřad a s ním spojené veselí okázalý charakter.⁹⁴⁷

Úkolem katolického duchovního bylo vyptat se snoubenců na to, kdy chtějí slavit oddávky, zároveň však bylo třeba prověřit, zda se nejedná o „čas zapovězený“, křížové dny nebo den postní.⁹⁴⁸ Podle některých katolických duchovních však snoubenci měli na konci 19. století někdy již jasnou představu o datu i hodině konání sňatku bez ohledu na to, zda byl tento požadavek v souladu s liturgickým kalendářem.⁹⁴⁹

Rozdíly mezi městem a venkovem nebyly nikterak výrazné, přesto ve městech existovala tendence vstupovat do manželství o něco častěji v létě, kdy se na venkově podíl sňatků snižoval z důvodu konání zemědělských prací, a více sňatků bylo ve městech uzavíráno rovněž v květnu a červnu, o něco méně naopak v říjnu a v lednu.⁹⁵⁰ Pavel Vereš poukázal na to, že od počátku 20. století docházelo z hlediska sezónního průběhu sňatečnosti k drobným změnám.⁹⁵¹ Zdá se, že v této době nebyl v městském prostředí liturgický kalendář tím jediným, co ovlivňovalo dobu vstupu do manželství: roli mohla hrát určitá symbolika konkrétního data.⁹⁵² Snoubenka Jaroslava Haška Jarmila Mayerová vyjádřila v jednom

⁹⁴⁴ Hana STOKLASOVÁ, *Proměny katolických přechodových rituálů v sekularizující se městské společnosti ve 2. polovině 19. století*, *Studia historica Brunensia*, roč. 61, č. 2, 2014, s. 65–66.

⁹⁴⁵ P. VEREŠ, *Sezónnost sňatků...*, s. 33.

⁹⁴⁶ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály...*, s. 187.

⁹⁴⁷ *Tamtéž*.

⁹⁴⁸ J. K. PAULY, *Právní rádce pro duchovní správu v Čechách...*, s. 1118.

⁹⁴⁹ H. STOKLASOVÁ, *Proměny katolických přechodových...*, s. 63.

⁹⁵⁰ L. FIALOVÁ, *Sezónnost demografických událostí...*, s. 17.

⁹⁵¹ P. VEREŠ, *Sezónnost sňatků...*, s. 33.

⁹⁵² Sestra F. Weyra se provdala ve stejný den jako její matka a babička, srov. F. WEYR, *Paměti I*, s. 218. Také v případě Marie Jahnové a Karla Strettiho byl vybrán významný den: nevěstina matka slavila narozeny a spolu s nevěstou také svátek. Navíc se jednalo o den zasnoubení Panny Marie, srov. M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 131. Podobně tomu bylo u novomanželů Sukových, kteří se brali stejně jako rodiče

z dopisů přání vdávat se v září či v říjnu. Jedním z důvodů byl termín svatební cesty.⁹⁵³ Výrazným mezníkem se potom stala první světová válka, v jejímž důsledku došlo k dalekosáhlým změnám jak v oblasti zákonodárství, tak v oblasti mentality.⁹⁵⁴ V měšťanském prostředí nebylo možné slavit svatbu také v momentě, pokud ženichovi nebo nevěstě zemřel blízký příbuzný.⁹⁵⁵ V případě židovské náboženské menšiny nebylo možné konat svatby během šabatu, o svátcích, v době smutku za zemřelé a během pohyblivého období tzv. omeru, které trvá 49 dní.⁹⁵⁶

Liturgický kalendář ovlivňoval nejen distribuci sňatků v rámci celého liturgického roku, ale také z hlediska dní v týdnu.⁹⁵⁷ U katolíků bylo až do konce dlouhého 19. století nejvíce preferováno úterý. Církev nedoporučovala uzavírat manželství ve dnech postu, jenž býval tradičně v pátek, a újmy – ty připadaly na některé křesťanské svátky.⁹⁵⁸ V západní Evropě se v souvislosti s industrializací stala ve městech oblíbeným dnem pro uzavírání sňatků také sobota,⁹⁵⁹ avšak domácí studie, které by tento trend v českých zemích potvrzovaly, zatím chybějí. V Ústí nad Labem uzavíralo po roce 1860 v úterý sňatek asi 40 % snoubenců, následovaly pondělí, neděle, nejméně preferovaný byl pátek.⁹⁶⁰ Mohlo docházet i k určitým teritoriálním odchylkám: přestože ve farnosti Hory Matky Boží bylo rovněž nejvíce upřednostňováno úterý (mezi lety 1850–1890 bylo uzavřeno přes 60 % sňatků právě v tento den), k dalším relativně oblíbeným dnům zde patřily pondělí a středa.⁹⁶¹ Neděle měla být vyhrazena bohoslužbám, přesto v průběhu 19. století začaly počty sňatků v tento den narůstat. Týkaly se však většinou méně movitých vrstev, které chtěly svatební veselí spojit se dnem odpočinku.⁹⁶²

Časové rozmezí bývalo velmi individuální – pohybovalo se od časných ranních⁹⁶³ až do podvečerních hodin.⁹⁶⁴ Ranní obřady byly v souladu s doporučeními katolických duchovních,

nevěsty, Dvořákovi, 17. 11. Určitá symbolika data se objevuje také ve vzpomínkách Vladimíra Nováka, srov. V. NOVÁK, *Vzpomínky a paměti*, s. 206.

⁹⁵³ R. PYTLÍK (ed.), *Lidský profil Jaroslava Haška*, s. 146.

⁹⁵⁴ P. VEREŠ, *Sezónnost sňatků...*, s. 33. Zároveň je však třeba upozornit, že trendy týkající se sezónní distribuce sňatků se měnily jen postupně.

⁹⁵⁵ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 84.

⁹⁵⁶ D. VESELSKÁ, *Mazal tov*, s. 22.

⁹⁵⁷ L. FIALOVÁ, *Využití výsledků...*, s. 89–90.

⁹⁵⁸ *Tamtéž*, s. 66.

⁹⁵⁹ J. C. BOLOGNE, *Svatby*, s. 224.

⁹⁶⁰ S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí nad Labem...*, s. 119.

⁹⁶¹ Podobná data uvádí také M. JÍCHOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Hory Matky Boží...*, s. 126.

⁹⁶² H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály...*, s. 188.

⁹⁶³ Byl to případ novomanželů Šimáčekových, kteří byli oddáni v šest hodin ráno. Po společné snídani odešla paní Barbora do obchodu a František Šimáček do redakce, srov. I. ŠTĚPÁNOVÁ – L. SOCHOROVÁ – M. SECKÁ, *Ženy rodiny Náprstkovy*, zejm. s. 81; srov. též V. NOVÁK, *Vzpomínky a paměti*, s. 207.

⁹⁶⁴ Srov. např. T. DVORSKÁ, *Svéhlavička babičkou*, s. 144.

neboť se tak svatebčané mohli zúčastnit mše svaté,⁹⁶⁵ avšak společenské katechismy určené pro střední vrstvy pokládaly za nejprůhodnější dobu mezi 11 či 12 hodinu polední.⁹⁶⁶ Pro odpolední obřady si snoubenci museli opatřit dispenzi.⁹⁶⁷

Židé preferovali z hlediska dne v týdnu rovněž úterý, případně středu. Pokud se svatba konala v pátek, bylo oslavy možné spojit se slavností šabatu. Svatby byly nejčastěji uzavírány odpoledne nebo navečer.⁹⁶⁸

Naprostá většina katolických manželství byla uzavírána v kostelech. Pouze ve výjimečných případech, jakými byly obava z pohoršení, potvrzení již uzavřeného manželství, skutečnost, že jsou ženich s nevěstou veřejností pokládáni za manžele, či vážné onemocnění jednoho ze snoubenců, mohla svatba proběhnout na faře, resp. v domácnosti nemocného snoubence.⁹⁶⁹ Evangeličtí snoubenci uzavírali sňatek v příslušném sboru. V případě smíšených sňatků mohl být obřad vykonán buď v katolickém kostele, nebo na faře, kde byl hlavním oddávajícím nekatolický duchovní. Do roku 1868 se tak stávalo tehdy, pokud snoubenci nepředložili písemnosti týkající katolické výchovy očekávaného potomstva a reversy.⁹⁷⁰ Od roku 1868 byla na faře uzavírána všechna smíšená manželství, kde mezi snoubenci nebyla uzavřena speciální smlouva o náboženské víře potomků.⁹⁷¹ U židů obřad nebyl – na rozdíl od křesťanských snoubenců – striktně vázán na prostředí synagogy, byť i zde proběhla řada židovských sňatků. Využívány byly také sály budov náboženských obcí, movitější lidé preferovali hotely či soukromé rezidence.⁹⁷²

Z hlediska teritoriálního se svatba většinou konala v obci, resp. farnosti či náboženské obci, k níž příslušela nevěsta, což bylo od roku 1860 v případě katolické církve dáno také právně.⁹⁷³ Pro české obyvatelstvo pocházející z venkovských měst se v poslední třetině 19. století začaly stávat módní záležitosti sňatky slavené v hlavním zemském městě Praze, případně jeho nejbližším okolí, zejména na Královských Vinohradech. Z analýzy svatebních oznámení uložených v Muzeu města Mnichovo Hradiště po konfrontaci s příslušnými matrikami oddaných vyplynulo, že téměř všichni snoubenci, u nichž se lišilo místo bydliště a sňatku, byli příslušníky středních vrstev – ženichové byli většinou úředníci nebo vykonávali svobodná povolání, nevěsty pak nejčastěji pocházely z živnostnických rodin. Přestože

⁹⁶⁵ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály...*, s. 187.

⁹⁶⁶ J. WOSÁTKA, *Jemný mrav v rodině...*, s. 51.

⁹⁶⁷ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály...*, s. 188.

⁹⁶⁸ D. VESELSKÁ, *Mazal tov*, s. 22.

⁹⁶⁹ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství...*, s. 150.

⁹⁷⁰ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály...*, s. 186.

⁹⁷¹ *Tamtéž*, s. 179.

⁹⁷² D. VESELSKÁ, *Mazal tov*, s. 40.

⁹⁷³ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály...*, s. 190.

v případě středních vrstev nelze předpokládat, že by změna místa sňatku souvisela s utajením mateřství, jak tomu někdy bývalo na venkově,⁹⁷⁴ nelze tento aspekt úplně vyloučit. U evangelíků a sňatků smíšených byla v tomto případě situace analogická: sňatky protestantů, kteří příslušeli do určité farnosti, se mohly odehrát i mimo příslušný seniorát. Tendence uzavírat sňatky v Praze se projevila zejména u konfesijně smíšených párů.⁹⁷⁵ V takových případech byly katolické i nekatolické sňatky zapsány do matriky, kam některý ze snoubenců příslušel, nebyly ovšem číslovány a nepatřily tak pod danou farnost. Sňatek byl ovšem zároveň zaznamenán i v místě, kde ke vstupu do manželství skutečně došlo, přičemž oddávající duchovní měl povinnost do osmi dnů informovat o vykonaném aktu příslušného faráře.⁹⁷⁶ Také u židů z venkovských měst se zejména na počátku 20. století začala stále více projevovat popularita Prahy.⁹⁷⁷

7.3 Distinktivní rysy měšťanských svateb

Svatební obřad se po formální ani obsahové stránce v průběhu 19. století příliš neměnil. Mohly se však lišit některé doprovodné prvky této soukromé slavnosti, které byly spíše odrazem norem chování či dobové módy. Řada svatebních zvyků, která se mezi českými středními vrstvami prosadila, přitom pocházela z Německa.⁹⁷⁸ Na počátku 20. století již existovali tzv. aranžéři svatby, jejichž úkolem bylo zorganizovat celou slavnost.⁹⁷⁹ V případě svateb židovských býval na hostinách přítomen profesionální řečník, jehož úkolem bylo bavit hosty.⁹⁸⁰

Hosté se zpravidla sdružovali v bytě nevěsty. Jako první měla dorazit rodina ženicha. Pro svatebčany mohlo být připraveno občerstvení již před obřadem, například v podobě vína a obložených chlebíčků.⁹⁸¹ Na konci 19. století se k přepravě svatebních hostů užívaly v městském prostředí v případě bohatších svateb kočáry nebo fiakry, které začaly být na počátku 20. století se postupně vytlačovány automobily. Nevěstin povoz byl speciálně ozdoben a rovněž bylo pevně určeno, v jakém pořadí budou hosté nasedat.

Na počátku 20. století vedl podle společenských katechismů ženicha do kostela svědek a nevěstu družba. Po nich následovali družičky s mláďenci, případně malí chlapci nesoucí

⁹⁷⁴ Blanka ŠTĚRBOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve Střelských Hošticích v letech 1891–1999*, Historická demografie 23, 1999, s. 168.

⁹⁷⁵ M. PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Konfesijně smíšené sňatky...*, s. 194 a 205. Dodejme však, že většími sídly byly v případě citované studie pouze městysy Plaňany a Cerhenice.

⁹⁷⁶ *Občanský zákoník...*, s. 63–64.

⁹⁷⁷ D. VESELSKÁ, *Mazal tov*, s. 40.

⁹⁷⁸ A. K. VITÁK, *O obcování s lidmi*, s. 59.

⁹⁷⁹ Bořivoj PRUSÍK, *Svatební noc a jiné humoresky*, Praha 1917, s. 6.

⁹⁸⁰ D. VESELSKÁ, *Mazal tov*, s. 136.

⁹⁸¹ B. PRUSÍK, *Svatební noc a jiné humoresky*, s. 9–14.

nevěstinu vlečku. Průvod zakončovali nevěstina matka s ženichovým otcem a nevěstin otec s ženichovou matkou.⁹⁸² Již na počátku dvacátých let 20. století však bylo zřejmě běžné, aby ženicha vedla k oltáři jeho matka a nevěstu její otec.⁹⁸³

Jedním z distinktivních rysů středních vrstev byl zlatý snubní prsten.⁹⁸⁴ Na jeho rubu bývalo často vyryto jméno partnera a datum sňatku. Vdaná žena měla snubní prsten nosit na pravé ruce. Toto umístění souviselo s tím, že když kněz svázal ženichovi a nevěště ruce štolou, jednalo se v případě ženy o právě o ruku pravou.⁹⁸⁵ Z některých vzpomínek vyplývá, že i v každodenním životě někteří muži snubní prsten nosili, přestože mohl být v případě určitých profesí na překážku, jak dokazuje případ mlynáře Karla Teyrla, který vinou snubního prstenu přišel o celý prst.⁹⁸⁶

Měšťanská nevěsta se od té, která pocházela z venkovských vrstev, ještě v polovině 19. století poměrně výrazně odlišovala. Podobně jako veškeré jiné ošacení podléhaly i svatební šaty panující módě. Měnily se střihy, barvy i materiály, z nich byly šaty vyráběny. Bílé svatební šaty se – stejně jako věneček – objevily v období romantismu.⁹⁸⁷ Zatímco ještě v první polovině 19. století se málokterá nevěsta vdávala v bílých šatech, od padesátých let se tato barva začala ve svatební módě prosazovat⁹⁸⁸ a v poslední třetině století se již jednalo o vžitou normu, byť na základě módních trendů variovanou: objevovaly se drobné barevné odchylky – v šedesátých letech byla zřejmě módní barvou šedivá,⁹⁸⁹ s přelomem století nabyla popularity barva krémová.⁹⁹⁰ Výrazněji se svatební móda proměnila na počátku 20. století, kdy začal být odkládán korzet a kdy se prosadila vzdušná linie oděvu. Protože v období secese se objevily první umělé materiály a tovární výroba umožnila zhotovovat krajky strojově,⁹⁹¹ móda – včetně té svatební – se výrazně zlevnila. Také podobu svatebních šatů ovlivnila první světová válka – aby mohl být oděv využíván i k jiným příležitostem, staly se praktickými šaty dvoudílné a větší popularity nabyl kostým.⁹⁹²

Nejčastějším materiálem, z kterého se šaty šily, bylo hedvábí. I zde ovšem docházelo k různým odchylkám: na počátku roku 1889 například doporučoval časopis *Nové mody* bílou toaletu z plyše a čínskému krepu. Protože pořizovací cena takového oděvu byla vysoká, bylo

⁹⁸² J. WOSÁTKA, *Jemný mrav v rodině...*, s. 51.

⁹⁸³ O. FASTROVÁ, *Co se sluší a nesluší*, s. 67.

⁹⁸⁴ Popelka BILIÁNOVÁ, *Do panského stavu. Svazek první*, Praha 1992, s. 199.

⁹⁸⁵ *Tamtéž*, s. 202.

⁹⁸⁶ Zdeněk ŠTĚPÁNEK, *Vzpomínky*, Praha 1966, s. 24.

⁹⁸⁷ Jana SKARLANTOVÁ, *Ze života prababiček*, Praha 2014, s. 84.

⁹⁸⁸ *Čtyři svatby stačí, drahoušku. Katalog výstavy Prachatického muzea. 13. června – 31. srpna*, [Prachatic 2014], s. [2].

⁹⁸⁹ V. WEIDENHOFFER, *Deník*, s. 39.

⁹⁹⁰ *Čtyři svatby stačí, drahoušku*, s. [3].

⁹⁹¹ *Tamtéž*, s. [2].

⁹⁹² *Tamtéž*, s. [3].

možné látky nahradit brokátom nebo plyšem. Šaty bývaly často zdobený krajkami. Z popisu svatebních šatů Marie Heritesové, která se vdávala roku 1880, také víme, že některé nevěsty si na svatbu pořídily dvojí šaty – slavnostnější z nich byly určeny pro církevní obřad, během hostiny si však novomanželka oblékla batistové šaty, které byly zřejmě jednodušší a praktičtější.⁹⁹³ Přesto se i v tomto ohledu projevovala u příslušnic středních nižších vrstev šetrnost, tolik vštěpovaná normativními příručkami: ještě ke konci století se v případě nutnosti navzdory své symbolické hodnotě přešívaly a obarvovaly rovněž svatební šaty.⁹⁹⁴

Příručka Olgy Fastrové vyšla sice až po vzniku samostatné ČSR, avšak řada doporučení vycházela ještě ze společenských podmínek doby předchozí. Nevěsta mohla buď obléci tradiční bílé šaty s dlouhým závojem, nebo cestovní či vycházkový oblek (obvykle kostým) a klobouk.⁹⁹⁵ Cestovní oděv umožňoval ihned po uzavření sňatku odcestovat. Zdá se, že na počátku 20. století byla tato forma relativně oblíbená.⁹⁹⁶ V dobové beletrii lze najít zmínky o některých svatebních pověrách. Jedna z nich praví, že svatební šaty „nemají být před první ohláškou ušité ani rozešité, natož jenom nastříhané“⁹⁹⁷, jinak že ze svatby sejde. Je ovšem možné, že touto pověrou se řídily jen nižší vrstvy společnosti, neboť v ego-dokumentech z druhé poloviny 19. století se podobnou informací ověřit nepodařilo.

Dlouho se odlišoval oděv nevěst židovských. Bigotní nevěsty oblékaly zpočátku sváteční šabatové šaty či tzv. *kirsén* (hedvábný kabátek podšitý kožešinou), jejich hlavu zdobil čepec nebo pokrývka, které měly důležitou rituální funkci, od padesátých let 19. století se však v případě méně ortodoxních rodin stále častěji objevovaly bílé svatební šaty a přibýly i další atributy typické do té doby pouze pro svatby katolické, jako byly věnečky a závoje na hlavách nevěst a svatební kytice. Závoj mohl být v některých případech zdoben hebrejským přáním *Mazal tov*.⁹⁹⁸ K tradičním prvkům oděvu židovských ženichů patřil kromě jarmulky *talit*, tj. modlitební šál.

Zmiňovaná bílá barva symbolizovala čistotu a nevinnost, stejně jako myrta, z níž se vyráběly věnečky, které mívaly nevěsty na hlavě, dále bývala myrta součástí svatební kytice a ozdobeny jí mohly být rovněž družičky a další svatebčané. Samozřejmostí byl až do první světové války závoj. Jemu zejména v první polovině 19. století předcházela čepička, užívaná v některých oblastech nejméně do padesátých let.⁹⁹⁹ Závoj býval vyšíván nebo krajkový

⁹⁹³ F. HERITES, *Vodňanské paměti a vzpomínky Františka Heritese*, s. 356.

⁹⁹⁴ H. ČAPKOVÁ, *Mojí milí bratři*, s. 29; Z. ŠTĚPÁNEK, *Vzpomínky*, s. 97.

⁹⁹⁵ Olga FASTROVÁ, *Co se sluší a nesluší. Základní společenská pravidla*, Karlín 1921, s. 65.

⁹⁹⁶ J. WOSÁTKA, *Jemný mrav v rodině...*, s. 51; srov. též. H. JELÍNEK, *Zahučaly lesy*, s. 332.

⁹⁹⁷ Popelka BILIÁNOVÁ, *Do panského stavu. Svazek třetí*, Praha 1995, s. 81.

⁹⁹⁸ D. VESELSKÁ, *Mazal tov*, s. 72 a 98.

⁹⁹⁹ *Čtyři svatby stačí, drahoušku*, s. [2].

a podobně jako myrtový věneček symbolizoval nevěstinu poctivost. Zatímco až do poslední třetiny 19. století velela móda přistupovat k oltáři s tváří závojem zahalenou, v osmdesátých letech se dosavadní přístup změnil.¹⁰⁰⁰ O sociálním statusu nevěsty vypovídala nákladnost krajek a také délka nevěstiny vlečky,¹⁰⁰¹ kterou nesla nejmladší družička.

Vedle svatebního oděvu byla v ženských časopisech věnovaná velká pozornost také doplňkům. K těm patřily punčochy, krajkový kapesník, vyráběný často z batistu, a obuv. Plátěné šněrovací botky byly postupně nahrazovány atlasovými střevíčky, některé bývaly zdobené a fakultativní byl rovněž podpatek. Volba kytice vycházela z dobové populární květomluvy a barvomluvy, některé normativní příručky proto doporučovaly „jen bílých květů myrtových a oranžových“.¹⁰⁰² Stuha mohla být zdobena datem sňatku nebo monogramem nevěsty. V *Nových (pařížských) modách* je dále možné sledovat i proměnu svatebních účesů.

Podle oděvu nevěsty se řídili další svatebčané.¹⁰⁰³ Po dlouhou dobu byla ve vlasteneckých kruzích mezi ženichy oblíbena čamara, ženil se v ní např. ještě František Herites v roce 1880,¹⁰⁰⁴ ale třeba i otec Zdeňka Štěpánka, Vincenc, roku 1896.¹⁰⁰⁵ Jiná byla situace po roce 1910: v případě, že nevěsta zvolila velkou toaletu, měl být ženich oblečen do fraku, k němuž kromě košile náležely také vesta, kravata, cylindr a rukavice.¹⁰⁰⁶ Typ ženichova oděvu byl dán rovněž časem svatby: k svatbám konaným večer byl doporučován právě frak, zatímco k dopoledním svatbám se lépe hodil redingot s kravatou, rukavicemi a cylindrem.¹⁰⁰⁷

Ve druhé polovině 19. století se v souvislosti s dostupností fotografické techniky rozšířilo pořizování svatebních fotografií. Zpočátku se opět jednalo o distinktivní rys vyšších společenských vrstev. Vzhledem k závažnosti životního kroku chtěli mít novomanželé uchovanou vzpomínku na výjimečný okamžik. Fotografování probíhalo vzápětí po skončení svatebního obřadu. Zpočátku docházeli zákazníci za fotografem a snímky novomanželů se navzájem velmi podobaly.¹⁰⁰⁸ Kromě portrétních fotografií novomanželů se pořizovaly rovněž skupinové záběry účastníků svatby, na nichž byla patrná společenská hierarchie.¹⁰⁰⁹ Na fotografiích je rovněž často zřejmé dominantní postavení muže, ale také chápání dobové

¹⁰⁰⁰ *Výbava nevěsty*, Nové mody, 1889, roč. 1, č. 2, s. 3.

¹⁰⁰¹ *Čtyři svatby stačí, drahoušku*, s. [3].

¹⁰⁰² A. K. VITÁK, *O obcování s lidmi*, s. 53.

¹⁰⁰³ O. FASTROVÁ, *Co se sluší a nesluší*, s. 65.

¹⁰⁰⁴ F. HERITES, *Vodňanské paměti a vzpomínky Františka Heritese*, s. 356.

¹⁰⁰⁵ Z. ŠTĚPÁNEK, *Vzpomínky*, s. 97.

¹⁰⁰⁶ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 56.

¹⁰⁰⁷ O. FASTROVÁ, *Co se sluší a nesluší*, s. 66.

¹⁰⁰⁸ H. BERÁNKOVÁ, *Svatební fotografie*, s. 312.

¹⁰⁰⁹ *Tamtéž*, s. 312.

morálky – vztah mezi novomanželi je naznačen nejvýše stiskem ruky.¹⁰¹⁰ V Praze patřil k nejznámějším fotografům podnik Jana Nepomuka Langhans, nazvaný J. F. Langhans, který se od roku 1880 nacházel v pražské Vodičkově ulici a měl pobočky také v několika dalších městech.¹⁰¹¹ Od osmdesátých let byly ateliéry zřizovány také v menších městech. Postupně začala být ateliérová fotografie nahrazována snímky pořízenými v pléně.¹⁰¹² Např. Vojtěch Weidenhoffer zaznamenal ve svém deníku první svatební fotografování v zahradě k roku 1895.¹⁰¹³

Náklady spojené se svatbou platili obvykle rodiče nevěsty.¹⁰¹⁴ Také z toho důvodu se svatební hostina nejčastěji konala v domácnosti nevěstinych rodičů, ve výjimečných případech také u rodičů ženicha. Za přípravu jídla byla vždy odpovědná hostitelka. Zdá se, že ve čtyřicátých letech 19. století nebyla hostina u nižších středních vrstev ještě zcela obvyklá. Barbora Štětková svého snoubence Jana Erazima Vocela 3. listopadu 1843 informovala o přípravách svatebního dne – podávat se měla svatební snídaně pro 24 osob, „*obědek domácí pro nás a dobrého přítele nám pak maminka přichystá asi k 3–4 hodině odpoledne. Pro všechny nám není možná skrze nepříhodnou naši kuchyni – a pak z toho nepochází nic než – pomluvy*“.¹⁰¹⁵ Svědčí o tom také zmínky v korespondenci Karla Havlíčka týkající se toho, jak si představuje oslavu svého chystaného sňatku s Fany Weidenhoffrovou: „*Časné ráno v pondělí nás Klejzar okopuluje. Ten den pondělek zůstaneme my pohromadě v Brodě a uděláme si, t. j. Tomek, já, Gabler, Čupr, Klejzar a Žák a žádný jiný víc, nějakou švandu mezi sebou u nás doma. Zavřeme se tam a nepustíme žádného, já z Prahy přivezu nějaké víno a bude konec*“.¹⁰¹⁶ Když se o šest let později konala svatba Johany Rottové a Petra Mužáka, byla přípravou svatební tabule pověřena rodinná přítelkyně, které paní Rottová jen pomáhala.¹⁰¹⁷ Fyzik Vladimír Novák, jehož nevěsta pocházela ze Semil, se ženil v Praze a po slavnostním obědě zamířili novomanželé ještě na hostinu, která byla uspořádána na jejich počest právě v Semilech.¹⁰¹⁸ Ke konci století se rozšířil zvyk pořádat tyto oslavy v hotelech.¹⁰¹⁹ V Praze se v té době odbývaly hostiny také v kuchařské škole spolku

¹⁰¹⁰ Tamtéž, s. 313.

¹⁰¹¹ Pavel SCHEUFLER, *Jan Langhans*, Praha 2005, s. 20–21 a 23.

¹⁰¹² H. BERÁNKOVÁ, *Svatební fotografie*, s. 313.

¹⁰¹³ V. WEIDENHOFFER, *Deník*, s. 194.

¹⁰¹⁴ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 57.

¹⁰¹⁵ Cit. dle J. v. LEEUWEN-TURNOVCOVÁ – J. STRÁNÍKOVÁ, *Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts. Band 2*, s. 354.

¹⁰¹⁶ LA PNP, f. Karel Havlíček, korespondence odeslaná, dopis Fany Weidenhoffrové ze 30. 7. 1846.

¹⁰¹⁷ A. ČERMÁKOVÁ-SLUKOVÁ, *O sňatku Karoliny Světlé*, s. 59.

¹⁰¹⁸ V. NOVÁK, *Vzpomínky a paměti*, s. 207.

¹⁰¹⁹ J. WOSÁTKA, *Jemný mrav v rodině...*, s. 50.

Domácnost. Cena všech pokrmů pro jednoho hosta začínala v roce 1904 na 4 korunách.¹⁰²⁰ Někdy se hostina konala již v předvečer svatby. Snoubenci se k této variantě uchýlovali v případě, že chtěli ihned po obřadu odcestovat.¹⁰²¹

Velikost svateb bývala různá a odvíjela se od sociálního statusu novomanželů. František Jaroslav Čech ve svých dopisech budoucí ženě napsal: „*Veliká schůzka, zvláště ale cizích hostů, by mně byla nejvejš odporná, ještě protivnější by mi bylo dlouhé hodování, plesy a jiné hlomozivé, nemoudré ničemnosti. Nejlépe bude, když pražádného nepozveme mimo několika nejlepších přátel a když ve vši tichosti v průvodu malém při mši úplně tiché, bez zvonění a varhan oddati se dáme. Po oddavkách navštívíme Sutomskou horu, pak přijdeme ku krátkému obědku a naobědvavše se, někam do okolí buď pěšky půjdeme, nebo vyjedeme.*“¹⁰²²

V jednom z pozdějších dopisů se dokonce vyjádřil v tom duchu, že kdyby to bylo možné, odmítl by sňatek v kostele: „*Nejvážnější krok musí být ceremoniemi zohyzen; všude samé formy, holé formy, pod kterými duch a cit jako pod ledovou kůrou umírá.*“¹⁰²³ Zdá se, že ještě na počátku padesátých let nebyvaly hostiny ani v případě lokálních elit velké; na svatbě Karoliny Světlé a Petra Mužáka bylo podle slov jejich neteře Anežky Čermákové-Slukové jen kolem 20 hostů. Jejich nízký počet mohl snad být zapříčiněn tím, že ze strany ženicha příbuzní úplně chyběli, neboť dopravní spojení mezi Prahou a Podještědím bylo v zimním období jen těžko dostupné.¹⁰²⁴ V době, kdy sebevědomí českých středních vrstev narůstalo, mohlo být na hostině přítomno až 80 hostů.¹⁰²⁵ Vojtěch Weidenhoffer ve svém deníku poměrně detailně zaznamenával počty hostů na svatbách, kterých se zúčastnil v roli svědka nebo otce nevěsty či ženicha. Těchto hostin se účastnilo mezi 25 až 40 osobami. Zastoupeni byli nejbližší příbuzní s dětmi, svědci, mládenci a družičky, oddávající kněz a jemu asistující kaplani. Mezi blízké byli počítáni Weidenhofferovi nejbližší spolupracovníci. V případě větších svateb se sestavoval svatební pořádek, což dokládají např. paměti Františka Weyra, který tuto skutečnost zmiňuje v souvislosti se svatbou konanou ve Vídni roku 1877.¹⁰²⁶

Zdá se, že nejednotná byla praxe týkající přítomnosti dětí na svatební hostině. Z některých ego-dokumentů vyplývá, že účast dětí byla běžná a byl jim např. vyhrazen zvláštní stůl,¹⁰²⁷ jindy byla naopak pokládána za nevhodnou.¹⁰²⁸ Stoly bývaly sestaveny do

¹⁰²⁰ *Nové pařížské mody*, 1904, roč. 10, č. 22, s. 25.

¹⁰²¹ J. WOSÁTKA, *Jemný mrav v rodině...*, s. 51.

¹⁰²² Srov. též F. J. ČECH, *Životní román Fr. Jaroslava Čecha*, s. 42.

¹⁰²³ *Tamtéž*, s. 69.

¹⁰²⁴ A. ČERMÁKOVÁ-SLUKOVÁ, *O sňatku Karoliny Světlé*, s. 59.

¹⁰²⁵ V. WEIDENHOFFER, *Deník*, s. 75.

¹⁰²⁶ F. WEYR, *Paměti I*, s. 62.

¹⁰²⁷ V. WEIDENHOFFER, *Deník*, s. 120.

¹⁰²⁸ F. WEYR, *Paměti I*, s. 59.

tvaru podkovy, ženich a nevěsta zpravidla sedávali v čele, pouze v případě ortodoxních židů mohli mít muži a ženy oddělené tabule, nebo dokonce místnosti.¹⁰²⁹

Jako normativní příručky sloužily při přípravě svatební tabule česky psané kuchařské knihy, počínaje Magdalenou Dobromilou Rettigovou. Všechny pokrmy měly na slavnostním stole předem určené místo.¹⁰³⁰ Nechyběly zde polévky, masitá jídla, ryby ani sladké pochutiny. Také svatební menu bylo z hlediska příslušnosti k sociální vrstvě silně příznakové, v movitějších rodinách se mohl v jídelníčku objevit např. losos. Již v druhé polovině 19. století měl jistou symbolickou roli svatební dort. Přestože ještě v polovině 19. století se městské hostiny co do velikosti příliš nelišily od těch venkovských (přestože trvaly jen jeden den), postupem času převládala také mezi středními vrstvami šetrnost, která se projevila zejména v době první světové války.¹⁰³¹ U větších podnikatelů mohli mít ze svatby profit také jejich zaměstnanci. Ne všichni však byli tak osvícenými zaměstnavateli jako Vojta Náprstek.¹⁰³²

Z hlediska skladby pokrmů se svatební hostina výrazněji lišila pouze v případě židovské komunity, resp. její ortodoxní části. V takovém případě byl prvním chodem chléb a jídla musela být připravena z potravin odpovídajících rituální čistotě. Vhodný musel být také způsob úpravy a užívané nádobí. Pokrmy pak často symbolicky souvisely s plodností.¹⁰³³ Součástí židovské hostiny byla rovněž ženichova přednáška týkající se některého náboženského tématu. V závěru byla pronášena modlitba po jídle, následovaná sedmi požehnáními oddávajícího. Poté následoval tanec, přičemž měl důležité místo tanec všech přítomných mužů s nevěstou.¹⁰³⁴

Součástí svatební hostiny byly v městském i venkovském prostředí přípitky. O jejich oblibě vypovídá rovněž řada normativních příruček.¹⁰³⁵ Přípitky měly v rámci svatebního přechodového rituálu nezpochybnitelnou funkci. Jejich obsah mohl být typizovaný, ale i velmi osobní. Vladimír Novák ve vzpomínkách uvádí: „*Strouhal jako první svědek měl rozmarný přípitek, v němž vzpomínal, jak mi často doručoval růžová psaníčka, která vybíral*

¹⁰²⁹ D. VESELSKÁ, *Mazal tov*, s. 135.

¹⁰³⁰ Zuzana PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, *Proměny svatebního stolování 1826–1940 se zaměřením na městské prostředí*, in: B. Jedličková – M. Lenderová – M. Kouba – I. Říha (eds.), *Krajiny prostřených i prázdných stolů I. Evropská gastronomie v proměnách staletí*, Pardubice 2016, s. 229–230.

¹⁰³¹ *Tamtéž*, s. 231.

¹⁰³² I. ŠTĚPÁNOVÁ – L. SOCHOROVÁ – M. SECKÁ, *Ženy rodiny Náprstkovy*, zejm. s. 92.

¹⁰³³ D. VESELSKÁ, *Mazal tov*, s. 135n.

¹⁰³⁴ *Tamtéž*, s. 138 a 142.

¹⁰³⁵ Např. *Knihy přípitků. Hojná sbírka básní a přání při svatbách obyčejných, stříbrných a zlatých, přípitků a žertovných článků k přednášení*, Praha s. d. [188?]; *Švábův veselý rádce. Díl III., Svatební veselí. Sbírká žertovných svatebních řečí pro plampače, tetičky a strejčky, mládence a družičky, svatební přípitky, telegramy, písně a průpovědi svatebčanů*, Praha [1901]; Julie VLASÁKOVÁ, *Přípitky o svatbách, křtinách, svatbách stříbrných a zlatých, májích, obžinkách a jiných příležitostech*, Mladá Boleslav [1912].

ze schránky na dopisy v domečku, ve fyzikálním ústavu.“¹⁰³⁶ Citujeme opět Vojtěcha Weidenhoffer: „*Při tabuli se pronášely přípitky na snoubence, na mládence a družičky, na rodiče nevěsty a ženicha, na veškeré hosty přítomné. Já jsem zvláště pronesl přípitek na přítomného p. hospodářského radu Jana Wenke a jeho velectěnou choť Emilii, děkuje jim za lásku a péči, kterou jako praví rodiče věnovali p. Doubkovi co nynějšímu mému milovanému synu.*“¹⁰³⁷ Integrální částí svatební hostiny bylo požívání alkoholu. Tento zvyk měl ovšem své odpůrce: podle autora článku *Alkoholismus a klerikalismus* byl alkohol požitý během svatebního veselí příčinou toho, že „*se plodí beztrestně mrzáci*“.¹⁰³⁸ Tento názor nebyl rozhodně ojedinělý.¹⁰³⁹ Na svatbách se rovněž tančilo, často za doprovodu piana. K oblíbeným svatebním písním patřila původně lidová skladba *Už mou milou ku oltáři vedou*, resp. *Už mou milou do kostela vedou*. Svatební hostiny končily často po půlnoci, někdy až v ranních hodinách. Někdy hosté, kteří pocházeli zdaleka, přespávali v místě konání slavnostního veselí.¹⁰⁴⁰

Na místo svatební hostiny měly být podle Jiřího Gutha zasílány také gratulace a telegramy osob, které se veselí neúčastnily.¹⁰⁴¹ Právě z tohoto důvodu měla být na svatebním oznámení uvedena adresa konání hostiny. Již kolem poloviny 19. století byla některá svatební blahopřání velmi zdobná, např. pokud byla vyrobena z tlačeného papíru a ozdobena kamínky.¹⁰⁴² Svatební dary mohly být estetické i ryze praktické povahy. Mohly souviset také s religiozitou rodiny: na počátku 20. století patřily k častým svatebním darům obrazy Madony,¹⁰⁴³ předměty náboženského charakteru však byly častým svatebním darem také novomanželům židovským.¹⁰⁴⁴ U židů se pořizovalo zejména vybavení do nové domácnosti, např. předměty určené k oslavě šabatu nebo svátků či svazek Talmudu, avšak v sekularizovanějším prostředí se jednalo i o předměty pro osobní potřebu.¹⁰⁴⁵

V druhé polovině 19. století bývalo mezi novomanželi také zvykem se vzápětí po svatbě navzájem obdarovat. Tento zvyk vycházející patně ze starého zvyku tzv. jitřního daru, který zmiňuje ještě *Všeobecný občanský zákoník*,¹⁰⁴⁶ se objevoval také na venkově, v městském prostředí se ovšem jednalo o dary odlišného charakteru. Ačkoli normativní příručky uvádějí,

¹⁰³⁶ V. NOVÁK, *Vzpomínky a paměti*, s. 207.

¹⁰³⁷ V. WEIDENHOFFER, *Deník*, s. 142.

¹⁰³⁸ LEDEČ, *Alkoholismus a klerikalismus*, Volná myšlenka, roč. 5, č. 3, 1. 7. 1909, s. 75.

¹⁰³⁹ V. K., *Člověk a jeho poměr k přírodě*, Praha [1879], s. 106.

¹⁰⁴⁰ B. PRUSÍK, *Svatební noc a jiné humoresky*, s. 18.

¹⁰⁴¹ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 53.

¹⁰⁴² *Čtyři svatby stačí, drahoušku*, s. [39].

¹⁰⁴³ *Eros*, roč. 1, č. 3, s. [6].

¹⁰⁴⁴ D. VESELSKÁ, *Mazal tov*, např. s. 148.

¹⁰⁴⁵ *Tamtéž*, s. 138.

¹⁰⁴⁶ *Občanský zákonník...*, s. 662–663.

že ženich nevěstě kromě snubního prstenu nic darovat nemusí, pokládal se za vhodný dárek šperk, např. náramek.¹⁰⁴⁷ Svatební dar Viléma Mrštíka svědčí o tom, že úkolem ženichova svatebního daru bylo nevěstu potěšit a ozdobit – své ženě Boženě daroval kabelku.¹⁰⁴⁸ Tento zvyk byl rozšířen také v rodinách, které nedisponovaly velkým majetkem, což ilustrují např. vzpomínky Jaroslava Seiferta. Jeho rodiče, kteří byli podle básnickových vlastních slov zastánci opačného světonázoru, dali vzájemnými svatebními dary najevo, že respektují stanoviska svého partnera. Zároveň se jednalo o předměty praktické, které mohly sloužit k denní potřebě.¹⁰⁴⁹ U židů si ženich s nevěstou vyměňovali dary ještě před svatbou; mohlo se jednat o modlitební knihu, šperky, slavnostní kabátek *kirsén* nebo šátek v případě nevěsty a o slavnostní roucho, modlitební šál či vyšivanou tašku k jeho uložení v případě ženicha.¹⁰⁵⁰

Právě ve druhé polovině 19. století se stále častěji začal ve vyšších a středních městských vrstvách rozšiřovat zvyk odjet po skončení slavnosti na svatební cestu. Lokace i délka cesty se odvíjely od společenské prestiže, finančních možností novomanželů i pracovního vytížení muže. Ti, kteří příliš movití nebyli, konali svatební cestu v rámci českých nebo rakouských zemí: v roce 1880 podnikli originální svatební cestu novomanželé Heritesovi z Vodňan: den po sňatku se vydali na pěší výlet jižními Čechami a za několik dní se plavili ze Zvíkova na Orlík na vorech.¹⁰⁵¹ Janáčkovi zase jeli do Obříství k příbuzným nevěsty.¹⁰⁵² Co se týče zahraničí, jezdilo se zejména na západ¹⁰⁵³ a na jih; k velmi oblíbeným destinacím patřila Itálie.¹⁰⁵⁴ Někdy také podnikli manželé větší cestu, při níž byli téměř neustále v pohybu: v polovině osmdesátých let absolvovala podobnou cestu dcera německobrodského měšťana Vojtěcha Weidenhofferů s manželem. V průběhu tří týdnů navštívili Vídeň, Horní Rakousy, Tyrolsko a Švýcarsko.¹⁰⁵⁵ Relativně nezvyklou destinací byly severské země – taková lokalita musela odpovídat životní filozofii novomanželů, jako tomu bylo v roce 1905 v případě Rudolfa Těsnohlídka a Jindry Kopecké, jejichž svatební cesta skončila tragicky – smrtí novomanželky.

¹⁰⁴⁷ A. K. VITÁK, *O obcování s lidmi*, s. 57.

¹⁰⁴⁸ Božena MRŠTÍKOVÁ, *Vzpomínky*, Praha 1950, s. 39.

¹⁰⁴⁹ Antonín Seifert dostal od Marie Seifertové stříbrný řetízek k hodinkám zdobený portréty Marxe a Engelse, zatímco nevěsta byla obdarována zlatým křížkem na řetízku, srov. Jaroslav SEIFERT, *Všecky krásy světa. Příběhy a vzpomínky*, Praha 1982, s. 23.

¹⁰⁵⁰ D. VESELSKÁ, *Mazal tov*, s. 138.

¹⁰⁵¹ F. HERITES, *Vodňanské paměti a vzpomínky Františka Heritese*, s. 357.

¹⁰⁵² J. MACHAČOVÁ, *Žena tvůrce rodinných vztahů?*, s. 284.

¹⁰⁵³ Např. roku 1863 zamířili novomanželé Náprstkovi do Paříže, srov. I. ŠTĚPÁNOVÁ – L. SOCHOROVÁ – M. SECKÁ, *Ženy rodiny Náprstkovy*, zejm. s. 48, podobně jako novomanželé Jelínkovi, srov. H. JELÍNEK, *Zahučaly lesy*, s. 332.

¹⁰⁵⁴ *Výbava nevěsty*, *Nové mody*, 1889, roč. 1, č. 2, s. 3. Srov. též R. NASKOVÁ, *Jak šel život*, s. 55.

¹⁰⁵⁵ V. WEIDENHOFFER, *Deník*, s. 142.

Standardem se svatební cesty u středních vrstev staly zřejmě na počátku 20. století: když si v roce 1904 vzal tehdy jednačtyřicetiletý Vilém Mrštík osmadvacetiletou Boženu Pacasovou, položil jí otázku, zda jí nevadí, že nejedou na svatební cestu.¹⁰⁵⁶ Tvrzení dokazují to také dobové anekdoty.¹⁰⁵⁷ František Weyr odjel se svou ženou roku 1912 do Vídně, kde vyrůstal. Ve svých pamětech k tomu poznamenal: *„pravou ‚svatební cestu‘ jsme tedy vlastně nekonali, poněvadž jsem cesty toho druhu považoval vždy za velice pošetilé zařízení. Neboť jejich jediným rozumným účelem bývá přece útěk z normálního prostředí a k tomu není třeba dlouhého cestování.“*¹⁰⁵⁸

¹⁰⁵⁶ B. MRŠTÍKOVÁ, *Vzpomínky*, s. 19.

¹⁰⁵⁷ *Pouta na pout' životem*, Humoristické listy, roč. 47, č. 5, 29. 1. 1904, s. 5.

¹⁰⁵⁸ F. WEYR, *Paměti I*, s. 360.

8. Praxe a každodennost manželství

„Jen o velmi málo manželstvích můžeme říci, že jsou v pravdě a trvale šťastnými.“¹⁰⁵⁹

8.1 Instituce manželství

Díky osvícenským reformám z počátku osmdesátých let 18. století mohli katolíci nově uzavírat manželství s evangelíky, byla zrušena závaznost zasnub a v důsledku patentu o zrušení nevolnictví se poddaným usnadnil proces vstupu do manželství.¹⁰⁶⁰ Roku 1783 vyhlásil Josef II. tzv. manželský patent a uzavření sňatku se tak vymanilo z působnosti kanonického práva, přestože z něho v řadě otázek vycházelo a respektovalo jej. Nově bylo manželství definováno jako dobrovolná občanská smlouva mezi dvěma jedinci opačného pohlaví, ne jako svátost, a náleželo do jurisdikce civilních soudů.¹⁰⁶¹ Zákonnou normou, která měla v celé druhé polovině dlouhého 19. století přímý vliv na aplikaci rodinného, resp. manželského práva v praxi, byl *Všeobecný občanský zákoník*, který vstoupil v platnost od 1. ledna 1812 a který víceméně potvrdil právě manželský patent Josefa II.¹⁰⁶² K novelizaci manželského práva došlo pak v letech 1835 a 1841. Poté, co byl roku 1855 uzavřen mezi římskokatolickou církví a habsburskou monarchií konkordát, byla od 1. ledna 1857 ve věcech manželského práva dočasně zrušena platnost *Všeobecného občanského zákoníku* a manželské záležitosti byly znovu podřízeny církvi – zejména tím, že problematika sporů se znovu vrátila do kompetence soudů církevních. Mělo se však jednat o stav dočasný; již krátce po zavedení rakouské ústavnosti se snažili liberálové prosadit zrušení konkordátu a politického konsensu k manželství.¹⁰⁶³ Tyto snahy vyvrcholily na konci šedesátých let májovými zákony z roku 1868. Poslední novela manželského práva vstoupila v platnost roku 1876.¹⁰⁶⁴

Muž zastupoval rodinu před soudy a úřady, po právní i hmotné stránce byl tedy za členy své domácnosti odpovědný. Zatímco ve venkovském prostředí se na pracovním procesu většinou podíleli oba manželé, u měšťanských vrstev pracoval obvykle pouze muž, čímž byla míra jeho zodpovědnosti za rodinu vyšší než u jiných společenských tříd. Ženy zůstávaly závislé na přísunu financí, který získaly od živitele. V důsledku toho nebyla ženská práce

¹⁰⁵⁹ K. MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní*, s. 93.

¹⁰⁶⁰ J. KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, s. 119–120.

¹⁰⁶¹ Podrobněji Karl W. SCHWARZ, *Mezi tolerancí a netolerancí. Poznámky k josefinskému manželskému právu*, in: Po vzoru Berojských. Život i víra českých a moravských evangelíků v předtoleranční a toleranční době, Praha 2008 s. 387–397.

¹⁰⁶² K rozdílu mezi *Všeobecným občanským zákoníkem* a kanonickým právem, srov. Zuzana PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, *Die Ehe aus der Sicht des Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuchs und des Kirchenrechts*, in: Bürgerliche Gesellschaft auf dem Papier. Konstruktion, Kodifikation und Realisation der Zivilgesellschaft in der Habsburgermonarchie, Berlin 2014, s. 127–143.

¹⁰⁶³ Podrobně J. KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, s. 136–141.

¹⁰⁶⁴ *Tamtéž* s. 131–145.

tolik ceněna.¹⁰⁶⁵ Majetek mohli mít manželé oddělený nebo společný, vždy jím ovšem disponoval muž.¹⁰⁶⁶

Přestože manželské právo od roku 1811 do roku 1918 větších změn nedoznalo, společnost se v důsledku ekonomických, společenských či demografických změn výrazně vyvíjela. Že manželství alespoň částečně pozbývá hospodářskou funkci, kterou mělo dříve, uváděl již v roce 1873 olomoucký zastánce ženské emancipace Václav Šílený. Podle něj „*velký počet mladých mužů, třeba by jim nescházelo hmotných prostředků, nesnaží se vejít v manželství, jelikož naleznou ukojení veškerých svých denních potřeb i mimo rodinu, a sice laciněji a po případě i pohodlněji, nežli se mnohdy v rodině státi může*“.¹⁰⁶⁷ Někteří odpůrci moderních přístrojů do domácností měli strach, že muži nebudou mít důvod se ženit, pokud práci ženy nahradí stroj.¹⁰⁶⁸

Instituce manželství se od devadesátých let 19. století začala stále více stávat předmětem nejrůznějších debat. Zatímco ve světovém měřítku zpochybňovali manželství anarchisté hlásající volnou lásku i feministky žádající zrušení manželství,¹⁰⁶⁹ v českém kontextu se spíše jednalo o debaty týkající se emancipace žen či úprav manželského práva,¹⁰⁷⁰ kam spadala mj. problematika rozvodu, omezování sňatečnosti (např. ze zdravotních důvodů)¹⁰⁷¹ či zavedení obligatorního občanského sňatku. Diskuse, vedená většinou příslušníky inteligence patřícími do různých názorových táborů byla mj. ovlivněna zpochybněním dobově platných genderových stereotypů, nespokojeností v manželství, kterou někteří již nehodlali trpně snášet, a sekularizací společnosti. Argumentace zastánců „tradičních hodnot“ přitom vycházela z dichotomických rozdílů mezi oběma pohlavími v té podobě, v jak byly vytvořeny již na konci 18., resp. v první polovině 19. století. Nezanedbatelné byly rovněž vlivy demografické: se stoupající střední délkou života vzrostla také průměrná délka manželství. Osoby, které sňatek uzavřely na konci století, prožily v manželství průměrně 35–40 let.¹⁰⁷² Je třeba zmínit také skutečnost, že na počátku 20. století se ve větší míře začala objevovat beletrie, která reagovala na rozpad rodinných vztahů v prostředí středních městských vrstev, namátkou např. román *U snědeného krámu* Ignáta Herrmanna, díla Anny Marie Tilschové nebo některé práce Karla Matěje Čapka-Choda.

¹⁰⁶⁵ *Dějiny obyvatelstva...*, s. 206–207.

¹⁰⁶⁶ J. KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, s. 197–198.

¹⁰⁶⁷ Václav ŠÍLENÝ, *Poměr ženy k sociální a národnostní otázce*, *Ženské listy*, roč. 1, č. 4, 1. 4. 1873, s. 31.

¹⁰⁶⁸ I. ŠTĚPÁNOVÁ – L. SOCHOROVÁ – M. SECKÁ, *Ženy rodiny Náprstkovy*, zejm. s. 75.

¹⁰⁶⁹ J. C. BOLOGNE, *Svatby*, s. 252–253.

¹⁰⁷⁰ Ke konzervativcům patřil např. Prokop ZALETĚL, *O manželství*, Hradec Králové 1905.

¹⁰⁷¹ Srov. např. L. HAŠKOVEC, *Snahy veřejného zdravotnictví...*; V. WALTER, *Manželství a jeho vliv...*, Sana mens, *Láska a zdravotnictví*.

¹⁰⁷² L. FIALOVÁ, *Sňatkový věk obyvatelstva Starého Města pražského...*, s. 179.

František Bakule, přesvědčený zastánce ženské emancipace, prosazoval zrovnoprávnění žen, které by se odrazilo na jejich postavení ve společnosti i v rodině: „*Vrchní vedení domácnosti bylo by s počátku v rukou obou. Kdo z manželů by osvědčoval náhledy praktičtější a užitečnější společnému životu, toho mínění ve sporných případech by nabylo vrchu zcela právem, poněvadž by rozhodnutí to cílilo k obapolnému štěstí a nepokořovalo by druhého. [...] Žena tím způsobem by dosáhla svého práva, byla by rozumně vychována, uvědomělá a jistě by neupírala muži důstojnost primátu v rodině, ctíc ho jako fyzicky silnějšího ochránce svého, jenž neutlačuje, ale osvobozuje a hájí.*“¹⁰⁷³

8.2 Nová domácnost

Zatímco po svatbě se každodenní život muže příliš nezměnil, v případě nevěsty nastaly výrazné životné změny. Společně se sociálním statutem přijala žena nové jméno a stala se paní vlastní domácnosti. Vdaná žena měla nejenom jiná práva a povinnosti, ale lišit se měl také její oděv: šaty odpovídaly postavení jejího manžela ve společnosti, specifickým distinktivním rysem středních vrstev byl klobouk a také účes.¹⁰⁷⁴ V případě nižších středních vrstev se teprve postupně začala oddělovat ložnice od dalšího obytného prostoru, u vyšších středních vrstev se začal standard oddělených ložnic, které byly běžné ještě v první polovině 19. století, pomalu ztrácet.¹⁰⁷⁵ K atypickému modelu oddělených ložnic se po svatbě uchýlili manželé Náprstkovi a Mrštíkovi, jejichž společný život se lišil také v dalších aspektech a kteří byli tomto případě spíše výjimkou.¹⁰⁷⁶

Vlastní domácnosti se mladá paní ujímala po svatbě a případné svatební cestě. Zdá se, že některým nevěstám přivázely výbavu do domácnosti jejich matky v době, kdy byli novomanželé na cestách.¹⁰⁷⁷ Se zařizováním bytu se však většinou začínalo již před svatbou. Vzhledem k tomu, že úkolem mladé paní bylo většinou následovat manžela, připadala starost o pronájem nebo koupi bytu či domu zpravidla muži.¹⁰⁷⁸ Pokud ženich pracoval ve větší vzdálenosti od místa bydliště nevěsty, odesílala se výbava do místa jeho působnosti s určitým předstihem.¹⁰⁷⁹ Ve středních a vyšších vrstvách bylo samozřejmé, že k domácnosti patřila také hospodyně či služka (zpravidla se jednalo o dosud neprovdané dívky nebo trvale neprovdané ženy), do méně movitých rodin docházela posluhovačka. Po materiální stránce bývala běžná

¹⁰⁷³ F. K. BAKULE, *Žena a její kouzlo*, s. 77.

¹⁰⁷⁴ J. SKARLANTOVÁ, *Ze života prababiček*, s. 70.

¹⁰⁷⁵ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 57.

¹⁰⁷⁶ B. MRŠTÍKOVÁ, *Vzpomínky*, s. 41.

¹⁰⁷⁷ *Výbava nevěsty*, *Nové mody*, 1889, roč. 1, č. 2, s. 7.

¹⁰⁷⁸ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 131.

¹⁰⁷⁹ L. KUBA, *Zaschlá paleta*, s. 285.

pomoc rodičů, zejména v prostředí středostavovské inteligence.¹⁰⁸⁰ Někdy však novomanželé pomoc rodičů odmítli: když matka Heleny Malířové nabízela svému zeti finanční podporu, „aby mohl dostudovat a zajistit ženě lepší budoucnost, chtěla oba do té doby žít, ale Jan Malíř nedovedl přijmout pomocné ruky [...]“,¹⁰⁸¹ na návrh nepřistoupil.

V prvních týdnech a měsících po svatbě se manželé museli navzájem sžít. Příručky společenského chování doporučovaly, aby muž k sobě manželku upoutal, „prokazoval jí všelikou pozornost“, objevil se dokonce imperativ: „hled’ vyhověti každému [jejímu] rozumnému přání“. ¹⁰⁸² Z dochovaných ego-dokumentů se zdá, že první manželský nesoulad způsoboval konflikt mezi tím, co jeden z manželů očekával, a mezi žitou realitou. Kromě oblasti intimní (srov. níže) patřilo k třecím plochám zejména kuchařské umění mladé paní. Přestože dívky ze středních městských vrstev, resp. dívky, které byly vychovávány tak, aby se staly manželkami příslušníků středních městských vrstev, měly být podle normativní literatury vedeny zejména k tomu, aby dobře pečovaly o domácnost a manžela, v praxi k určitým rozdílům docházelo. Vařit neuměla například Augusta Braunerová. Když dal její manžel najevo určitou nelibost, utekla prý k rodičům.¹⁰⁸³ Podobně tomu bylo u Boženy Čapkové, jejíž výchova údajně nebyla v období dospívání v souladu s její genderovou rolí.¹⁰⁸⁴

8.3 Manželství podle normativní literatury

Rozdělení rolí v domácnosti korespondovalo s tím, jakým způsobem byly v dobovém diskurzu prezentovány dichotomické rozdíly mezi muži a ženami. Zatímco racionální muž měl rozhodovat, úkolem senzitivní ženy bylo hledat řešení a kultivovat.¹⁰⁸⁵ Muž byl prezentován jako hlava rodiny a nejvyšší autorita.¹⁰⁸⁶ Žena byla rovněž povinna podřídit se autoritě svého manžela.

Povinnosti mužů i žen v manželství vymezovala poměrně zevrubně normativní literatura; muž byl ženě povinován hmotně ji zabezpečit, ona měla vytvářet co nejlepší podmínky k tomu, aby se mohl živitel zcela věnovat výkonu profese, kterému bylo vedení domácnosti plně podřízeno. O tom, jakou roli přikládali čeští vlastenci, zklamání vývojem po roce 1848, v padesátých letech 19. století svým domácnostem, svědčí slova Františka Augusta Braunera Aloisi Vojtěchu Šemberovi: „Blaze tomu, kdo v dobách tak trudných [...] nachází

¹⁰⁸⁰ J. MACHAČOVÁ, *Žena tvůrce rodinných vztahů?*, s. 286.

¹⁰⁸¹ R. NASKOVÁ, *Jak šel život*, s. 64.

¹⁰⁸² J. KVĚTENSKÝ, *Nejnovější nejúplnější tajemník lásky...*, 1891, s. 30

¹⁰⁸³ V. HELLMUTH-BRAUNER, *Paměti rodu*, s. 65.

¹⁰⁸⁴ H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 20.

¹⁰⁸⁵ J. MACHAČOVÁ, *Žena tvůrce rodinných vztahů?*, s. 294.

¹⁰⁸⁶ Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha – Litomyšl 2006, zejména s. 148–153.

*útěchy v lůně domácnosti. [...] Mám moudrou ženu, žiju s ní šťastně.*¹⁰⁸⁷ Pokud byl živitel služebně přeložen, rodina ho měla následovat. Typicky se tento problém týkal zejména úředníků a státních zaměstnanců, kde nebylo časté stěhování výjimkou.¹⁰⁸⁸ Manželka měla také ctít specifika plynoucí z výkonu té které profese.¹⁰⁸⁹

Normativní literatura katolické provenience se jednak držela bible a jiných kanonických textů, jednak byla svým charakterem konzervativnější než jiné příručky obdobné povahy.¹⁰⁹⁰ Muž, jehož pozice plynula ze skutečnosti, že rodinu živil, byl nezpochybnitelnou hlavou domácnosti. K hlavním ctnostem křesťanského manžela a otce patřily přičinlivost a šetrnost, ne však lakota. Jako osoba odpovědná za celou rodinu měl muž bdít nad dodržováním mravnosti a zbožnosti. Žena pak měla být zejména poslušnou manželkou, která svému partnerovi vytvoří potřebné emocionální zázemí, a dobrou hospodyní, jejími nejdůležitějšími ctnostmi byly píle a šetrnost. Normativní příručky i zde důrazně varovaly před lakotou. Povinností každé dobré křesťanky pak měla být zbožnost.¹⁰⁹¹ Jako bytost založená citově měla být žena zbožná, a pokud byl její manžel ve víře vlažný, měla se ho snažit přivést do lůna církve zpět.¹⁰⁹²

Průkopnice žánru česky psané a zároveň sekularizované normativní literatury Magdalena Dobromila Rettigová se domnívala, že se muži po napoleonských válkách nechtěli ženit kvůli nedostatkům, které byly způsobeny nedokonalým vychováním dívek,¹⁰⁹³ z její práce *Mladá hospodyňka w domácnosti* plyne, že se žena měla muži plně podřídít, dělat vše pro jeho blaho, vyvarovat se „*mrzutostí*“ a nezavdávat mu podněty k nespokojenosti. Ani v případě mužových neřestí neměla překračovat dobový stereotyp – za všech okolností měla zůstat v submisivní pozici. Byla to náboženská víra, co jí mělo být oporou v tom, aby byla trpělivá a věrná.¹⁰⁹⁴ Ruku v ruce s tím, co by žena měla dělat „*aby manželovy spokojenosti došla*“, šly činnosti vyplývající z praktického chodu domácnosti. Kromě pracovitosti a šetrnosti byla rozhodující péče o zevnějšek domácnosti i svůj vlastní a zejména čistota.

K nejstarším nekatolickým normativním příručkám, v nichž se dále nacházely rady, jak se má vdaná žena chovat vůči manželovi, patřila také útlá knížečka *Umění zalíbiti se*

¹⁰⁸⁷ Cit. dle V. HELLMUTH-BRAUNER, *Paměti rodu*, s. 66.

¹⁰⁸⁸ P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Z moci úřední*, s. 469.

¹⁰⁸⁹ *Učitel a choť jeho*, s. 3. K povinnostem manželsky venkovského lékaře srov. též H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 55.

¹⁰⁹⁰ Viz např. V. MACEK, *Stav manželský a příprava k němu*.

¹⁰⁹¹ *Tamtéž*, zejm. s. 115–127.

¹⁰⁹² Milena LENDEROVÁ, *Bůh a víra na stránkách dívčích a ženských deníků 19. století*, in: Z. Hojda – R. Prahel (eds.), *Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století. Sborník příspěvků z 22. ročníku symposia k problematice 19. století*, Plzeň, 7.–9. března 2002, Praha 2003, s. 72.

¹⁰⁹³ M. D. RETTIGOVÁ, *Mladá hospodyňka...*, s. 9.

¹⁰⁹⁴ *Tamtéž*, s. 12–13.

manželům a jejich lásky i vážnosti sobě získati a zachovati, napsaná Františkem Bohumilem Tomsou,¹⁰⁹⁵ který v době vydání této brožury patřil již ke starší generaci autorů. Koresponduje s tím například fakt, že rady ženám jsou formulovány ve formě imperativu. Žena měla respektovat své submisivní postavení v rodině, mírnit svou emocionalitu a respektovat vlastnosti, které byly v 19. století mužům tradičně připisovány. Zajímavý je Tomsův pohled na manželskou lásku: „*Láska trvá jenom tehdy, stále-li ještě něčeho doufá a očekává, není-li ještě úplně nasycena a nemusí-li sobě přiznati, že nemůže dále.*“¹⁰⁹⁶

Jak poukázala Milena Lenderová, starší preskriptivní literatura nevěnovala pozornost genderovému konstruktu matky.¹⁰⁹⁷ K mateřství se začala vyjadřovat až normativní produkce v šedesátých letech 19. století.¹⁰⁹⁸ Matka měla být především laskavá, trpělivá, obětavá, společně s prohloubením citových vazeb se proměňovala také míra intimity.¹⁰⁹⁹ Obraz matky v beletrii se proměňoval spolu s emancipací českého národa i žen a ubýváním počtu dětí rodině. Změnu v chápání rodinných vztahů naznačují také některé prameny osobní povahy: „*Celý náš život rodinný ovládan byl pouze a jedině dětmi. Jen v létě při krátké mé dovolené svěřili jsme děti starostlivé babičce Bělohradské ve Chvalech a vyjeli jsme si [se] ženou někam do světa.*“¹¹⁰⁰

Prací v domácnosti žena prospívala nejen manželovi a dětem, ale jejich prostřednictvím také celému národu. Přestože se již dříve objevily názory, které „tradiční“ rozdělení rolí (plně) neakceptovaly, či dokonce zpochybňovaly, pokračoval tento trend ještě na počátku 20. století: „*Slovy vlídnými a něžnými těší [žena] manžela, když byl v zápase o živobytí raněn a zneuznán, slovy láskyplnými krotí náhlé výbuchy jeho vášní, slovy utěšujícími sílí jej v boji životním a povzbuzuje k další činnosti, když energie jeho ochabuje.*“¹¹⁰¹ Mladší normativní příručky se lišily tím, že ve větší míře zdůrazňovaly, jak je práce ženy v domácnosti důležitá. Posunul se však také názor na formální vzdělání žen, které měly zajistit tzv. hospodyňské školy. Podle Marie Trachtové měla mít hospodyně na konci prvního desetiletí 20. století tyto vlastnosti: měla svou práci dělat s láskou, být zbožná, čistotná, pořádná, pilná a pracovitá, šetrná, dobročinná a obětavá, národně uvědomělá a stále se vzdělávající.¹¹⁰²

¹⁰⁹⁵ F[rantišek] B[ohumil] T[OMSA], *Umění zalíbiti se manželům a jejich lásky a vážnosti sobě získati a zachovati. Dárek nevěstám a mladým manželkám*, Praha 1854.

¹⁰⁹⁶ *Tamtéž*, s. 7.

¹⁰⁹⁷ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 174.

¹⁰⁹⁸ M. FILIPOWICZ, *Roditelky národů*, s. 103.

¹⁰⁹⁹ *Tamtéž*, s. 145.

¹¹⁰⁰ C. HORÁČEK, *Vzpomínky z mého života*, s. 152.

¹¹⁰¹ Marie TRACHTOVÁ, *Domáci hospodářství*, Praha [1909], s. 5.

¹¹⁰² *Tamtéž*, s. 5–8.

Mladší preskriptivní literatura tradiční rozdělení rolí v domácnosti nezpochybňovala, přiznávala však ženám právo na seberealizaci. Tuto skutečnost je možné vnímat v kontextu postupující ženské emancipace, k jejímž projevům lze řadit také užívání nejrůznějších strojů a přístrojů, které práci výrazně ušetřily a spořily především čas.¹¹⁰³ I když odborná literatura neustále zdůrazňovala podřízenou roli ženy, po celou druhou polovinu 19. století karikovali malíři českých humoristických časopisů muže žijící v područí manželky. Tato skutečnost vycházela z toho, že se v domácnosti ve stále větší míře uplatňovala autorita ženy, neboť muž reprezentoval rodinu zejména na veřejnosti.¹¹⁰⁴ Mladá generace literární kritiky nesouhlasila s pragmatickým pohledem na manželství: žena podle nich neměla být omezena pouze na hospodyně pečující o manželovo pohodlí.¹¹⁰⁵ Také studie Jany Čechurové založená na válečné korespondenci manželů Rašínových vede k tomu, že koncept oddělených sfér byl – alespoň v některých rodinách – na konci dlouhého 19. století alespoň částečně opouštěn.¹¹⁰⁶ Také některé další dokumenty osobní povahy dávají tušit, že interpretovat problematiku jen na základě normativní literatury by bylo chybné.¹¹⁰⁷ Model oddělných sfér, který měl teoreticky vést k naprostému oddělení záležitostí pracovních a věcí týkajících se domácnosti, mohl být v praxi uplatňován pouze v některých rodinách, jak dávají tušit některé ego-dokumenty či úžeji zaměřená normativní literatura.¹¹⁰⁸

Jakou váhu přikládali muži práci svých žen v domácnosti, je možné zjistit z některých deníků a vzpomínek. V denních zápisech Vojtěcha Weidenhofferera se zmínky o jeho ženě objevují zejména v době, kdy nebyla v domácnosti přítomna. Může to být jednak odraz citové vazby mezi manžely, jednak může jít o projev toho, že Weidenhoffer postrádal svou ženu ve vedení domácnosti.¹¹⁰⁹ K němu patřilo často také hospodaření s rodinnými financemi. František Wyer, ve svých pamětech uvádí, že jeho dědeček si nechával „*pouze malé kapesné pro své výdaje v hostinci*“, ¹¹¹⁰ ostatní příjmy odevzdával své ženě.

Ideál „*tehdejšího měšťácko-literárního manželství*“ popsala ve svých vzpomínkách Eva Vrchlická. Žena jejího strýce Bedřicha Frída Božena „*[si] vedla [...] jako zbožňující a zbožňovaná milénka, neskrývala, že je neomezenou vládkyní své domácnosti, ale všechno*

¹¹⁰³ P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.*, s. 129–133.

¹¹⁰⁴ V. FRONK, *Sebereflexe české společnosti*, s. 149.

¹¹⁰⁵ D. MOCNÁ, *Případ Kondelík*, s. 111.

¹¹⁰⁶ J. ČECHUROVÁ, *Poněkud potočený gender pohled*, s. 152–162.

¹¹⁰⁷ Např. dopis Leopolda Hansmanna Boženě Němcové z 12. 9. 1859 ; v něm je třeba brát v potaz i jistou míru autostylizace, srov. B. NĚMCOVÁ, *Korespondence II*, s. 279.

¹¹⁰⁸ Např. žena učitele se má podle tohoto textu zapojovat do života školy a přispívat svým dílem k jejímu zvelebování: „*Život a živost, radost a ruch školy na mnoze záleží na učitelově.*“, viz *Učitel a choť jeho*, s. 3–5. V řemeslnických rodinách a obchodnických rodinách se žena rovněž často podílela na chodu živnosti.

¹¹⁰⁹ V. WEIDENHOFFER, *Deník*.

¹¹¹⁰ F. WEYR, *Paměti I*, s. 16.

její úsilí se upínalo k dobru a blahu pána domu. [...] Byla vynalézavá kuchařka a ostražitá hospodyně, přiložila svou [...] ruku ke každému dílu, ale mohlo se do jejího domu vejít kdykoli bez ohlášení a všechno se jen lesklo a honosilo pořádkem a ona sama i její služka byly upraveny a vystrojeny, jako by očekávaly hosty. Při tom však vyráběla složité ruční práce, četla, co kde vyšlo, včetně kritik, chodila do divadla, koncertů, navštěvovala literární salóny, dobročinné spolky a také sama psala. Svého jediného syna, ač se o něho chvěla [...], vychovávala velmi přísně.¹¹¹¹ Ve vzdělaneckých kruzích bylo povinností ženy, aby si držela určitou kulturní úroveň; uměleckou nebo literární činností měla matka přispět k výchově svých dětí.¹¹¹² Některé ego-dokumenty však naznačují, že ne všichni intelektuálové respektovali záliby svých žen.¹¹¹³

Za problematické bylo v katolickém diskurzu pokládáno manželství nábožensky smíšené.¹¹¹⁴ V průběhu druhé poloviny 19. století tak bylo některými vlastenci nahlíženo i na manželství česko-německá; v uvědomělé vlastenecké společnosti byla partnerským ideálem dobrá Češka. Pokud se tomuto konceptu některý z předních mužů českého národního života zpronevěřil, vystavoval se případné kritice „za národní zradu v oblasti volby životního partnera“.¹¹¹⁵ Zdá se však, že zejména starší generace vlastenců nepřikládala jazykovým preferencím na sňatkovém trhu větší roli, muži se však snažili své partnerky v češtině vzdělávat. U manželů Palackých byla komunikační řeč v písemné i ústní formě němčina, Terezie Palacká se česky začala ve větší míře učit až v posledním desetiletí svého života.¹¹¹⁶ Výše uvedenou skutečnost potvrzuje i manželství Jana Helcelety s Marií, roz. Möllnerovou, který sice měl zpočátku snahu naučit dívku česky, avšak ta se s jeho vlasteneckými postoji příliš neztotožňovala.¹¹¹⁷ Politik František August Brauner hájící od čtyřicátých let české národní zájmy byl rovněž ženat s Němkou Augustou, roz. Neumannovou. Ta však musela při svatbě slíbit, že s manželem bude doma mluvit česky.¹¹¹⁸ Otec pozdějšího spisovatele Františka Heritese se stal po roce 1848 uvědomělým Čechem, jeho matka však užívala navzdory svému původu v komunikaci s manželem němčinu, která byla také jediným jejím

¹¹¹¹ E. VRCHLICKÁ, *Dětství a mládí s Vrchlickým*, s. 118–119.

¹¹¹² M. LEDNEROVÁ, *K hříchu...*, s. 264.

¹¹¹³ H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 192.

¹¹¹⁴ Srov. např. H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály...*, s. 164. Z pramenů viz např. Ignaz Alphons STELZIG, *Bětuška. Obrázky ze života ve smíšeném manželství*, Praha 1858.

¹¹¹⁵ V. MACURA, *Znamení zrodu a české sny*, s. 399.

¹¹¹⁶ Jiří KOŘALKA, *Průhled do způsobu života pražské měšťanské rodiny Měchurovy a Palackého kolem poloviny 19. století*, Lidé města 5, 2003, on-line.

¹¹¹⁷ Jan HELCELET, *Korrespondence a zápisky Jana Helcelety*, eds. B. Navrátil – J. Kabelík, Brno 1910, např. s. 20.

¹¹¹⁸ Srov. V. HELLMUTH-BRAUNER, *Paměti rodu*, s. 66.

komunikačním prostředkem v projevu písemném.¹¹¹⁹ S Němkou Rosou Nobackovou se po smrti první ženy Anny oženil také Julius Grégr.¹¹²⁰ Jako další příklady mohou sloužit manželství Eduarda Alberta či Emila Holuba. Na problematiku smíšených manželství reagovala hojně také beletrie, např. románová tvorba určená mladým dívkám, která měla v takových případech výrazný didaktický rozměr. Pokud došlo k uzavření jazykově smíšeného manželství, mohly se objevit odmítavé reakce rodiny.¹¹²¹ Zdá se také, že příslušníci starších generací a vyšších středních vrstev byli v tomto ohledu tolerantnější. Objevily se i případy, kdy se ženy narozené v německých rodinách po sňatku začaly angažovat v českém veřejném životě. Příkladem může být manželka prof. Ladislava Čelakovského Aloisie.¹¹²²

Příslušníci vzdělaných středních tříd, kteří češtinu v písemném i ústním kontaktu často uplatňovali, pochopitelně měli na své ženy (a také dcery) výrazný vliv, plynoucí z dominantního postavení muže v rodině, který v některých případech mohl vést až k jejich počeštění;¹¹²³ ve smíšené rodině vyrůstala např. Zdeňka Schulzová. Po svatbě jí Leoš Janáček vedl k tomu, aby mluvila česky, zakazoval německé knihy, vodil ji do české společnosti, vyžadoval tradiční vztahy v rodině, založené na patriarchálním principu.¹¹²⁴

8.4 Potomstvo

Přesná data, která by vyhodnocovala, kolik měsíců trval v průměru interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte, chybějí, neboť rekonstrukce rodin je disciplína velmi náročná a pro městské prostředí druhé poloviny dlouhého 19. století to platí dvojnásob. Přesto lze říci, že první potomek se zpravidla narodil do roka od svatby.¹¹²⁵

Prakticky po celé 19. století byly meziporodní intervaly vdaných žen poměrně krátké, pokud tomu tak nebylo, oddalovaly další koncepci zejména dočasná sterilita – např. po těžkém porodu –, pohlavní zdrženlivost nebo potraty.¹¹²⁶ Jejích délku mohlo ovlivňovat také kojení. Příčinou nižšího počtu dětí v rodině mohly být také věkový rozdíl manželů, faktický rozpad manželství, zdravotní stav obecně, zapojení žen do pracovního procesu nebo dočasná

¹¹¹⁹ F. HERITES, *Vodňanské paměti a vzpomínky Františka Heritese*, s. 24.

¹¹²⁰ Eduard GRÉGR, *Historie rodiny*, ed. I. Koutská, [Praha 1996].

¹¹²¹ Srov. např. F. WEYR, *Paměti I*, s. 58–59.

¹¹²² *Paní Louisa Čelakovská, rodem Knafová*, *Ženský svět*, roč. 8, č. 13, 5. 7. 1904, s. 167.

¹¹²³ J. v. LEEUWEN-TURNOVCOVÁ – J. STRÁNÍKOVÁ, *Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts. Band 2*.

¹¹²⁴ J. MACHAČOVÁ, *Žena tvůrce rodinných vztahů?*, zejména s. 284–285.

¹¹²⁵ M. HLAVÁČKA a kol., *České země v 19. století I*, s. 209.

¹¹²⁶ L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 210 a 212.

nepřítomnost jednoho z manželů.¹¹²⁷ Na základě lokálních sond lze uvést, že na počátku 19. století vdané ženy průměrně rodily 11 nebo 12 dětí, jejichž počet do roku 1880 klesl na 8 či 9.¹¹²⁸ Reálně však byly nukleární rodiny menší, neboť počet jejich členů ovlivňovala vysoká míra kojenecké úmrtnosti. Meziporodní intervaly činily asi 2,5 roku¹¹²⁹ a pokrývaly téměř celé období, kdy byla žena fertilní. Pro konec století je ovšem charakteristické, že se počet dětí narozených v rodině začal snižovat. Tento fakt souvisel jednak s vyšším věkem při vstupu do manželství, dále s prodlužováním délky lidského života a zlepšením úmrtnostních poměrů,¹¹³⁰ jednak se zintimňováním rodinných vztahů.

Tento jev, který se označuje jako demografická revoluce, se ze začátku uplatňoval zejména ve velkých městech, ke kterým v českých zemích patřily Praha nebo Liberec, později v dalších městech a teprve posléze na venkově.¹¹³¹ Již v roce 1869 byla úroveň manželské plodnosti v obcích se zvláštním obecním zřízením znatelně nižší než v ostatních typech sídel.¹¹³² Rysy městského typu reprodukce se přitom uplatňovaly také v obcích nad 2000, resp. 5000 obyvatel.¹¹³³ Velmi rozdílná přitom byla situace v oblastech zemědělských a těch, kterých se v druhé polovině 19. století výrazně dotkla industrializace.¹¹³⁴

Zatímco v Čechách se plánované rodičovství po demografické stránce projevilo již na konci 19. století, na Moravě a ve Slezsku k tomu došlo až v průběhu let 1900–1910.¹¹³⁵ Z hlediska sociálních vrstev se tato strategie objevila brzy např. v úřednických rodinách.¹¹³⁶ Přestože paměti Františka Dědiny se týkají spíše života na vesnici, objevuje se v nich zmínka, že již od šedesátých let existovala v některých rodinách snaha omezovat počet dětí na dvě nebo tři.¹¹³⁷ Přestože plánované rodičovství bylo především strategií ekonomickou, mohlo být v některých případech důvodem změny demografického režimu také individuální rozhodnutí ženy již více nerodit.¹¹³⁸ Plánované rodičovství se mohlo projevit nejen omezením počtu dětí v rodině, ale také odkládáním mateřství na delší dobu po sňatku. Svědčí o tom třeba dopis Josefa Němce z konce roku 1856, kdy podával ženě zprávu o životě manželů Šetlíkových

¹¹²⁷ Ludmila FIALOVÁ, *Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce*, Historická demografie 15, 1991, s. 144 a 153.

¹¹²⁸ *Tamtéž*, s. 143 a 153.

¹¹²⁹ M. HLAVÁČKA a kol., *České země v 19. století I*, s. 209.

¹¹³⁰ K tomu např. L. FIALOVÁ, *Sňatečnost obyvatelstva v českých zemích...*, s. 46.

¹¹³¹ Podrobněji srov. Ludmila FIALOVÁ, *Rozdíly v poklesu plodnosti v českých zemích ve venkovských a městských oblastech v letech 1869–1930*, Historická demografie 8, 1983, s. 133–147, a L. FIALOVÁ, *Změny ve vývoji plodnosti...*, zejm. s. 154–160.

¹¹³² L. FIALOVÁ, *Rozdíly v poklesu plodnosti...*, s. 137.

¹¹³³ *Tamtéž*, s. 138.

¹¹³⁴ *Tamtéž*, s. 134.

¹¹³⁵ M. HLAVÁČKA a kol., *České země v 19. století I*, s. 209.

¹¹³⁶ P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Z moci úřední*, s. 469.

¹¹³⁷ F. DĚDINA, *Bejvávalo. Paměti Františka Dědiny*, s. 360.

¹¹³⁸ L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 214.

žijících v Celovci: „[Šetlík] šel mě vyprovázet k dostavníku a začal pozděleka o Božence [...], že si nepřeje, aby měl už teď rodinu, aby alespoň mohla Boženka ještě něco na světě užít, a že se tomu hledí co možná vyhnout, aby nepřišlo žádné dítě atd.“¹¹³⁹ Demografická revoluce měla dalekosáhlé důsledky v oblasti populační, sociální, ekonomické i citové. Někteří moralisté, kteří s tímto vzorcem chování nesouhlasili, prohlašovali, že omezování porodnosti vede k růstu požívačnosti ve městech.¹¹⁴⁰

Těhotenství a blížící se porod, resp. potrat, byly ještě v druhé polovině 19. století nemalým rizikem, zvláště pokud nebyla žena zcela zdráva. O strachu z porodu, který prožívala Johana Mužáková, se dočteme v dopise její sestry Sofie Rottové adresovaném Boženě Němcové. Oporou měl v takových chvílích být vedle ženských příbuzných a blízkých přítelkyň právě manžel: „[...] přiznala se mi, že někdy jí přijde taková fantazie, tu myslí, že kdyby Mužák ji trochu pohajcal, všecka bolest že by ji přešla.“¹¹⁴¹ Toho, že porod může vážně ohrozit zdraví nebo dokonce život partnerky, si byli vědomi i muži, kteří věnovali v dokumentech osobní povahy pozornost také stavu své ženy krátce po porodu,¹¹⁴² kdy bylo nebezpečí ztráty největší. Spíše než korespondence zde mají vyšší výpovědní hodnotu deníkové záznamy, které spíše mohly být odrazem skutečného stavu mysli než dobových společenských konvencí. Zápisky Jaromíra Čelakovského dokazují, v jak úzkém vztahu lidé narození nového člena rodiny i smrt vnímali: „Ženuška moje v stavu požeňnaném se nalézá, což by mě k radostné naději povzbuzovalo, že největší přání moje vyplněno bude – leč s jejím zdravím, s úzkostí tuším, že nedobře to stojí. Píšu to rukou třesoucí, neboť její smrt znamenala by pro mne uvadnutí všech květů života mého.“¹¹⁴³ Řada normativních příruček vycházejících z lékařského prostředí se na konci století vyjadřovala k tomu, jak by o sebe měla těhotná žena pečovat. Vzhledem k tomu, že budoucí matka mohla být v požeňnaném stavu citlivější, měl být manžel její oporou; genderové role se tedy v tomto období – jak se alespoň zdá z tohoto typu pramenů – částečně obrátily.¹¹⁴⁴

Ve druhé polovině 19. století vytvořily normativní literatura společně s dobovou beletrií nový model ideálu láskyplné a pečující matky, který část žen naplňovala a část jím byla frustrována.¹¹⁴⁵ V přístupu k dětem se ve středostavovských rodinách zřejmě uplatňovaly dva modely – tradiční patriarchální a liberálnější. Podle prvního modelu, který se postupem času

¹¹³⁹ B. NĚMCOVÁ, *Korespondence II*, s. 368.

¹¹⁴⁰ *Tamtéž*, s. 214.

¹¹⁴¹ B. NĚMCOVÁ, *Korespondence I*, s. 243–244.

¹¹⁴² Srov. např. V. WEIDENHOFFER, *Deník*, s. 18, 32 a zejména s. 37. K potratu viz s. 113.

¹¹⁴³ Jaromír ČELAKOVSKÝ, *Moje zápisky, 1871–1914*, eds. L. Velek – A. Velková, Praha 2004, s. 59.

¹¹⁴⁴ Jan JANDA, *Mladá matka. Poučení, jak se má žena zachováti od početí až k samostatné výživě dítěte*, Praha 1875, s. 54.

¹¹⁴⁵ M. FILIPOWICZ, *Roditelky národů*, s. 144–145.

uplatňoval stále méně, byl vychováván např. Jan Zrzavý, který o svém otci uvedl: „*Moc si nás nevšímal [...], málokdy s námi promluvil [...]. Se vším jsme běhali jenom za maminkou do kuchyně, tatínka jsme se báli [...]. Tatínka jsme viděli doma většinou jenom večer.*“¹¹⁴⁶ Podobné vzpomínky však nejsou u nižších středních vrstev obyvatelstva tak řídké, jak by se mohlo zdát. Za velmi netypické lze v tomto kontextu pokládat dopisy Josefa Němce, který se roku 1860 synu Karlovi velmi otevřeně vyjadřoval o svém vztahu s manželkou Boženou.¹¹⁴⁷ Také v otázce mateřství platilo, že mezi oficiálním diskurzem a žitou realitou byly nemalé rozdíly.¹¹⁴⁸

Vysoká plodnost manželů byla až do roku 1918 bezpříznaková, pozornost okolí upoutávaly páry, které potomky neměly. Patřil k nim rovněž právník a vysokoškolský pedagog František Weyr, který ve svých pamětech uvedl: „*To, co v manželství hledá každý normální muž (třebaže někdy nevědomky), totiž rodinu, jsem bohužel nenašel [...]. Ale jako vše na tomto světě, má i stav bezdětného manžela vedle svých nesporně stinných stránek své nesporné výhody. Poznal jsem totiž ve svém životě, že mnohé ženy nerozdělují svou lásku a péči stejným dílem mezi svého manžela a své děti [...]. To, co jsem zde řekl o prvenství ženiny lásky k dítěti, platí i pro případy, kdy otec dítěte zůstává nespornou hlavou rodiny a skutečným ‚přednostou domácnosti‘, jehož pohodlí se stává první starostí manželčinou.*“¹¹⁴⁹

8.5 Stereotyp manželství

Statistická data ukazují, že na konci 19. století bylo pracovně aktivních necelých 41 % žen, většinu ovšem tvořily dělnice a služby, jen 8 % zastávalo samostatné povolání či mělo samostatné postavení (13 % z nich pracovalo v zemědělství) a jen 0,2 % žen vykonávala kvalifikovaná profese.¹¹⁵⁰ Žena v domácnosti se tak objevovala převážně jen v měšťanských rodinách, kde bylo po sňatku hlavním úkolem manželky utvořit takové zázemí, které by muži umožňovalo věnovat se plně a nerušeně jeho profesi. K této problematice se vyjádřila ve svém dopise z června 1855 také Božena Němcová: „*Mužovi se nelíbí, že se tak zcela oddávám spisovatelství, raději by viděl, abych virtuózní hospodyní byla, – nahlížím, že bychom šťastnější byli a že on šťastným se cítit nemůže, nemaje ženu, jak by si jí přál [...].*“¹¹⁵¹ Je však

¹¹⁴⁶ J. ZRZAVÝ, *Jan Zrzavý vzpomíná na domov...*, s. 11.

¹¹⁴⁷ Helena KOKEŠOVÁ (ed.), „*Jen kdyby ta mama byla jiná...*“ (Výběrová edice korespondence Josefa a Karla Němcových), in: Božena Němcová. Sborník k 140. výročí úmrtí. Literární archiv 34, 2002, zejm. s. 403, 405–406.

¹¹⁴⁸ M. FILIPOWICZ, *Roditelky národů*, s. 158.

¹¹⁴⁹ F. WEYR, *Paměti I*, s. 360–361.

¹¹⁵⁰ P. HORSKÁ, *Vliv počátků samostatné výdělečné činnosti žen...*, s. 225.

¹¹⁵¹ B. NĚMCOVÁ, *Korespondence II*, s. 141.

třeba počítat také s tím, že Němcová se v listech svým přátelům různě stylizovala a mohla pouze plnit určitou komunikační roli.

Mnoho mužů pokládalo péči ženy za standard, byli však také ti, kteří zejména po smrti manželky dokázali vysoce ocenit dobré kvality hospodyně.¹¹⁵² Nepřítomnost ženy v domácnosti přitom byla výrazně příznaková; byla často spojena se špatným zdravotním stavem, péčí o nemocné blízké či pobytem u dcery, která se chystala k porodu nebo prožívala šestinedělí. V případě bezdětného Františka Weyra mohla jeho žena podřídit veškerý svůj život péči o manželovo pohodlí a také pomoci v jeho vědecké práci, zároveň ho dokázala i náležitě reprezentovat: „*Moje žena měla smysl pro mou vědeckou práci a stala se mně brzy platnou pomocnicí v ní. Naučila se rychle a bez cizího návodu psát na stroji a psala podle mého diktanda nebo mně pořizovala opisy. Vedla mně v evidenci různé věci týkající se mé vědecké a úřední činnosti, uspořádala mně knihovnu a podobně. Nenamítala nic proti tomu, že jsem nadále zachovával určité zvyky ze svého mládeneckého života, jako častou návštěvu pánských večerních společností, a přizpůsobila se i mé potřebě viděti okolo sebe občas ve vlastní domácnosti hosty, jak jsem tomu byl z domova zvyklý. Sešli jsme se i v kulinářských zálibách: ženu, která by byla zanedbávala kuchyň, byl bych asi sotva snesl. [...] Na [...] četných mezinárodních kongresech, které jsme během let navštívili a jichž bych se byl bez ní sotva asi v takovém počtu zúčastnil, poznal jsem, jakou cenu má žena, která svého muže dovede v podobném mezinárodním prostředí náležitě reprezentovat svým zjevem, povšechnou inteligencí, znalostí cizích řečí a společenským vystupováním.*“¹¹⁵³

Jak ukazuje také spolupráce manželů Herbenových při vydávání *Času*, oddělené sféry začínaly v některých rodinách postupně mizet.¹¹⁵⁴ Muži, kteří byli umělecky činní, často pozitivně ovlivňovali a také podporovali své manželky; svědčí o tom příklady Anny Sázavské, Zdeňky Hostinské, Anny Boudové-Suchardové nebo Boženy Mrštíkové. Zejména ke konci století mohlo dojít k porušení vžitých norem chování např. v důsledku vážné nemoci živitele rodiny. Z ego-dokumentů víme, že žena mohla nemocného muže v jeho profesi v některých případech dočasně zastoupit.¹¹⁵⁵ Řadu manželství poznamenala první světová válka. Právě toto období poměrně výrazně určilo další směřování obou genderových rolí.

¹¹⁵² A. SEDLÁČEK, *Paměti z mého života*, s. 60.

¹¹⁵³ F. WEYR, *Paměti I*, s. 363.

¹¹⁵⁴ Při vydávání *Lumíra* pomáhala svému muži rovněž Marie Sládková. Koncept oddělných sfér někdy částečně zpochybňuje také korespondence: dopisy Terezie a Františka Palackých prozrazují, že manželka českého politika v polovině století byla poměrně detailně zasvěcována do dění v Čechách i celé monarchii, srov. např. Jiří KOŘALKA (ed.), *Lobkovický zámek v Neratovicích v životě a díle Františka Palackého*, Praha 2007, s. 137–180.

¹¹⁵⁵ L. VANČUROVÁ, *Dvacet šest krásných let*, s. 17. Náznaky však lze najít také v podstatně starších dokumentech; ve svém dopise ze 14. července 1848 vyzývá František Jaroslav Čech svou ženu Kláru, že v době jeho nepřítomnosti musí být dětem i otcem, srov. F. J. ČECH, *Životní román Fr. Jaroslava Čecha*, s. 92.

Ženy byly nuceny se v mnohem větší míře než doposud zapojit do pracovního procesu. Specifické bylo postavení žen, jejichž muži byli v průběhu války vězněni, případně narukovali,¹¹⁵⁶ resp. pobývali v exilu. Karla Rašínová byla v letech 1915–1917 nucena postarat se o rodinu, ale zároveň svému muži pobyt ve vězení ulehčovala tím, že v dopisech neuváděla, kolik úsilí jí stojí sehnat potraviny.¹¹⁵⁷ Právě aprovizace byla jedním z témat, které se ve válečné korespondenci manželů Rašínových pravidelně opakovaly. Dopisy dávají tušit, že zejména v prvním a druhém roce války bylo možné sehnat některé komodity díky síti sociálních vazeb, které Alois Rašín měl.¹¹⁵⁸ Tradiční genderové role byly porušeny také v rodině právníka Františka Koželuha: aby se mohl vrátit z internačního tábora, byla jeho žena nucena vykonat ponižující návštěvu u moravského místodržícího Oktaviana Regnera von Bleyleben.¹¹⁵⁹

Dosavadní bádání ukazuje, že vdané ženy, které vstoupily do veřejného prostoru, většinou měly manželovu podporu. I když někteří vlastenci nebyli příznivci ženské emancipace (typickým příkladem byl politik František Ladislav Rieger), většinou podporovali činnost svých žen spojenou se službou pro národ, např. formou filantropie, účastí ve spolcích apod.¹¹⁶⁰ Soukromé aktivity ženy však neměly narušovat chod domácnosti a neměly být na úkor péče o manžela a děti.¹¹⁶¹ Známy je případ Terézy Novákové,¹¹⁶² na lokální úrovni je možné uvést jako příklad Barboru Hoblovou, ženu profesora na mladoboleslavském gymnáziu, která proslula svými národopisnými sběry, ale také angažovaností v tzv. ženské otázce. Práce, kterou Hoblová vykonala, by nikdy nebyla možná bez pomoci a podpory jejího manžela: Antonín Hobl nejenže umožňoval své ženě vykonávat společensky prospěšnou činnost, ale také jí pomáhal s národopisnými sběry, přepisoval její zběžné poznámky, Spolku paní a dívek, v němž paní Barbora působila, daroval některé své knihy a podílel se na jeho přednáškové činnosti. Společenské angažovanosti Barbory Hoblové nahrávala i rodinná situace: manželé vychovávali pouze dvě děti – syna Jaroslava a adoptivní dceru Boženu, již si osvojili. Je velice pravděpodobné, že kdyby v rodině žilo dětí více, neměla by Barbora tolik času věnovat se aktivitám mimo vlastní domácnost.¹¹⁶³

¹¹⁵⁶ Srov. též Rudolf KUČERA, *Život na příděl. Válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*, Praha 2013, s. 93n. Přestože se práce věnuje dělnictvu, některé poznatky mohou být vztaženy na celou městskou společnost.

¹¹⁵⁷ J. ČECHUROVÁ, *Listy Aloise Rašína...*, s. 91.

¹¹⁵⁸ TÁŽ, *Poněkud pootočený...*, s. 154.

¹¹⁵⁹ H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 272–273.

¹¹⁶⁰ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i modlitbě*, s. 239.

¹¹⁶¹ *Tamtéž*, s. 259.

¹¹⁶² Irena ŠTĚPÁNOVÁ, *Teréza Nováková*, Praha 2008, např. s. 56.

¹¹⁶³ Srov. Lenka PROCHÁZKOVÁ, *Z listáře Barbory Hoblové*, in: *Boleslavica* '12, roč. 5, 2012, s. 159–181.

Průměrná městská domácnost byla tvořena nukleární rodinou, která se skládala z živitele rodiny, jeho ženy a dětí. Kromě toho s nimi mohla žít služka, přechodně některý z příbuzných, nejčastěji jeden některý ze studujících sourozenců, ovdovělých rodičů či neprovdaná sestra. Každodenní manželskou komunikaci střední městské třídy zachytil podle literární historičky Dagmar Mocné velmi věrně ve svém humoristickém románu Ignát Herrmann.¹¹⁶⁴

Příslušníci střední městské vrstvy, kteří byli profesně aktivní mimo vlastní domácnost, docházeli téměř ve všech případech na oběd domů. Okamžiky u stolu bývaly časem, který rodina trávila společně. Podobně mohly některé rodiny spojit chvíle strávené na nedělní procházce a či společná četba periodik a literatury, případně jiné společné zájmy. Náplní volného času byl rovněž spolkový život, ženy a děti se takových aktivit mohly po většinu sledovaného období účastnit pouze v omezené míře.¹¹⁶⁵ K rodinným festivitám patřily kromě Vánoc zejména svátky a narozeniny jednotlivých členů rodiny.¹¹⁶⁶ Z deníku Anny Cardové-Lamblové víme, že k tradičním dárkům k svátku patřila kytice od manžela.¹¹⁶⁷ O letních prázdninách jezdily movitější rodiny z velkých měst na letní byty, jiné cestovaly. V některých případech byla rodina v létě na určitou dobu oddělena, jak dokládá bohatá korespondence některých příslušníků střední třídy, např. středoškolského profesora Aloise Jirásky.¹¹⁶⁸ Manželé Sedláčkovi, kteří byli bezdětní, uplatňovali jiný model: August Sedláček, který měl jako středoškolský profesor prázdniny, se v archivech věnoval historickému bádání, a jeho žena Ernestina odjížděla k otci a bratrovi, kterým pomáhala v domácnosti.¹¹⁶⁹

K manželskému stereotypu se v jednom ze svých dopisů manželovi vyjádřila také Božena Němcová: „*To je však pravda, že kdy jsi vzdálen, se mi zdáš pěknější, a že po Tobě častěji si zatoužím. Je to přirozené a Tobě snad také tak je. Když jsou dva ustavičně pospolu, všechny svoje potřeby jeden před druhým vykonává, pěkné, nepěkné, tu se zevšední jeden druhému. Není pak touhy ani poezie, je to jen zvyk a potřeba, co je k sobě vábí, – a to je, co se mi protiví. Mně by se každý muž zprotivil, kdyby ustavičně byl okolo mě.*“¹¹⁷⁰ Manželé, kteří si to mohli z existenčního hlediska dovolit, tak někdy žili ve vyšším věku téměř odděleně. Byl

¹¹⁶⁴ D. MOCNÁ, *Případ Kondelík*, s. 91. K proměně vztahu po vstupu do manželství srov. např. Irena ŠTĚPÁNOVÁ, *Konvence a láska. Z dopisů Terézy Lanhausové-Novákové*, in: M. Vojáček (ed.) *Reflexe a sebereflexe ženy...*, s. 251–257.

¹¹⁶⁵ K manželskému životu v poslední třetině 19. století srov. např. M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 243–245.

¹¹⁶⁶ Srov. M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 300.

¹¹⁶⁷ LA PNP, f. Anna Cardová-Lamblová, rukopisy vlastní, deníky, deník z léta 1879.

¹¹⁶⁸ Jaroslava JANÁČKOVÁ, *V rodinném kruhu*, in: Alois Jirásek dnes. Sborník přednášek z literárně vědního semináře konaného 24.–26. května 1996 v Hronově, Hronov 2000, s. 56.

¹¹⁶⁹ A. SEDLÁČEK, *Paměti z mého života*, s. 61

¹¹⁷⁰ B. NĚMCOVÁ, *Korespondence III*, s. 133.

to případ manželů Grégrových; Eduard bydlel ve Lštění, Antonie v Praze a vídali se jen málo.¹¹⁷¹

8.6 Manželství v krizi

Přestože normativní příručky přinášely společně s mravoučnou literaturou návody na to, jak prožít spokojené manželství, životní praxe byla leckdy jiná. Disproporce mezi očekáváním muže a ženy se někdy projevila již před sňatkem,¹¹⁷² v některých případech až po něm. Některé paměti naznačují, že rozchody manželů byly možná častější, než by se mohlo zdát, avšak existovala snaha tuto skutečnost nezveřejňovat.¹¹⁷³ Např. o rozkolu a odděleném bydlení manželů Josefa Bojislava a Františky Božislavy Pichlových se v dobových pramenech zmínky neobjevují, máme k dispozici pouze osobní vzpomínky současníků či nepřímé doklady, jako byla slova z nekrologu básničky¹¹⁷⁴ či existence různých míst, kam byli manželé pohřbeni.¹¹⁷⁵ Zajímavým dokladem jsou v tomto ohledu také matriční knihy oddaných, v nichž se někdy objevuje rozvodová dokumentace z let 1919–1920, kdy československá ústava umožnila rozvod pro všechny občany republiky bez ohledu na vyznání. Lidé, kteří spolu v některých případech (formálně) žili až několik desítek let, využívaly této možnosti a dávali se rozvést „*pro nepřekonatelný odpor*“. Důvody rozpadu manželství mohly mít nejrůznější příčiny.

Publikace K. Malého přinášela důvody toho, proč se řada českých manželství ocitla v krizi. Byli jimi například brzký nebo naopak pozdní vstup do manželství, odlišný způsob dosavadního života a světonázoru, věkový rozdíl, různost povah, „*mravní a tělesné vady, které byly zatajeny nebo zamlčeny*“; nedostatek finančních prostředků, neochota ženy plnit svou roli v domácnosti či nedostatečná manželská láska.¹¹⁷⁶ Malý rovněž varoval před tím, aby mladí lidé uzavírali manželství pouze proto, aby mohli legálně ukájet svůj pohlavní

¹¹⁷¹ E. GRÉGR, *Historie rodiny*, s. 45.

¹¹⁷² Petra ŠTĚPÁNKOVÁ, „*Když jdu, tak jdu*.“ *Nezadržitelná Božena Viková-Kunětická*, in: P. Hanáková – E. Kalivodová – L. Heczková (eds.), *V bludném kruhu. Mateřství a vychovatelství jako paradoxy modernity*, Praha 2006, s. 17.

¹¹⁷³ F. WEYR, *Paměti I*, s. 17. Svědčí o tom i případ manželů Sovových, jejichž manželství se rozpadlo podstatně dříve, než došlo roku po vzniku samostatné ČSR k rozvodu. Marie Sovová dokonce porodila svému příteli Františku Ludikarovi dva syny, srov. Jakub RAŠ, *Životní cesta Antonína Sova*, in: A. Sova, *Já nikdy nechci dohotoven být*, Pacov 2004, s. 187.

¹¹⁷⁴ Marie Čacká, *něžná pěvkyně lásky mateřské, skonala dne 18. března 1882 v 70. roce svého věku*, *Ženské listy*, roč. 10, č. 4, 1. 4. 1882, s. 51.

¹¹⁷⁵ Milena LENDEROVÁ, *Marie Čacká v kontextu „ženských“ mystifikací. Marie Čacká – Františka Božislava Svobodová – Františka Pichlová*, in: M. Hrdina – K. Piorecká (eds.), *Historické fikce a mystifikace v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 33. ročníku symposia k problematice 19. století*, Praha 2014, s. 274.

¹¹⁷⁶ K. MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní*, s. 94.

puď.¹¹⁷⁷ Lékař Pavel Durdík upozorňoval také na to, že se snoubenci v řadě případů při vstupu do manželství téměř neznají.¹¹⁷⁸

V jednom ze svých dopisů sestře Sofii Podlipské vypsala příčinou svých manželských problémů Karolina Světlá: „*Můj muž je ušlechtilý, dobrý, nanejvýš mravní, ideál v mnohém ohledu, ale on nemá za celý den pohledu a slůvka pro mne, a hovoříme-li dohromady, tu se teprve ukáže, že nás zajímá to nejheterogenštější. Chci-li, by on si v rozmluvě liboval, musím se k předmětům, o nichž řeč, teprve nutit, a on taktéž, my jsme ty dva póly: on rozum, pozitivnost, rozvaha, já fantasie, fantasie a zas fantasie, on kráčí, já chci létat.*“¹¹⁷⁹ Rozdílné očekávání od povahy manželského soužití, plynoucí z rozdílných povah, bylo jistě příčinou manželského rozkolu Bettiny a Bedřicha Smetanových.¹¹⁸⁰ Ve svých vzpomínkách naznačuje Helena Koželuhová-Čapková, že její manželský nesoulad plynul z rozdílu povah – naplňování tradiční ženské role pak v jejím případě bylo jakýmsi útekem od každodenní reality: „*bylo prozíravější navléci na sebe odvěké ženské mimikry domácích ctností a nelišit se v tom od jiných žen, a věru není ta role příliš těžká, je vlastně jen věcí zvyku.*“¹¹⁸¹

Řada nešťastných manželských dvojic se objevovala rovněž u divadla.¹¹⁸² Přestože i zde existovaly jisté výjimky, je možné hledat příčiny v otázce existenční, částečnou roli však mohla hrát i skutečnost, že v tomto uměleckém oboru se objevovala řada velmi emotivních jedinců. V neposlední řadě je třeba vzít v potaz rovněž argumenty mravokárců, kteří upozorňovali na hříšný způsob života u divadla. Někdy však byly příčinou individuální povahové rysy jednoho z partnerů: bratr Johany a Sofie Rottových patrně duševně tyranizoval svou ženu, vyčítal jí například, pokud přijímala návštěvy,¹¹⁸³ což patřilo k dobovému společenskému standardu.

Obecně lze říci, že téměř všechny manželské potíže plynuly z toho, že byly na jedné či druhé straně porušovány dobový genderový stereotyp či vžitá společenská norma chování. Pokud byly příčinou sporů záležitosti existenční, nenaplňoval svou společenskou roli muž. V některých případech žena nedostatečně vykonávala svou roli hospodyně, špatně vařila, pečovala o domácnost nebo zanedbávala svůj vzhled. V dobových anekdotách se objevuje

¹¹⁷⁷ Tamtéž, s. 101.

¹¹⁷⁸ P. DURDÍK, *Manželství v tropech*, s. 180–181.

¹¹⁷⁹ B. VÁCLAVEK (ed.), *Český listář. 296 českých listů z šesti století*, s. 344.

¹¹⁸⁰ Olga MOJŽÍŠOVÁ, *Jak prožíval Bedřich Smetana své stáří*, in: Z. Hojda – M. Ottlová – R. Prah, *Věché stáří, nebo zralý věk moudrosti? Sborník příspěvků z 28. ročníku symposia k problematice 19. století*, Plzeň, 28. února – 1. března 2008, Praha 2009, s. 98.

¹¹⁸¹ H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 192–193.

¹¹⁸² Srov. M. LENDEROVÁ, *K hříchu...*, s. 228–229. V tomto kontextu zmiňme také atypické manželství Josefa Kajetána Tyla, jehož potomky porodila jeho švagrová.

¹¹⁸³ E. VRCHLICKÁ, *Dětství a mládí s Vrchlickým*, s. 143.

motiv pozdního prozření po svatbě, které se typicky týká výhradně mužů:¹¹⁸⁴ zatímco muž musel své kvality – totiž profesní uplatnění a z něho plynoucí standardy – prokázat již před svatbou, ženy se většinou prokazovaly až po sňatku – jednalo se zejména právě o záležitosti spojené s péčí o domácnost. Výrazného porušení genderového stereotypu ženy, manželky a matky se roku 1906 dopustila spisovatelka Majerová, která tehdy sama odcestovala do Paříže.¹¹⁸⁵ Její jednání je však třeba posuzovat v kontextu celého jejího dosavadního života: Majerová patřila k pražské anarchobohémě a její manželství s Jiřím Stivínem se výrazně vymykalo dobovým standardům.

Další příčinou mohla snad být také manželská nevěra, která byla jednak porušením křesťanského desatera, jednak výrazným poklesem vůči panující měšťanské morálce. Karel Václav Rais ve svých vzpomínkách na dětství strávené v Bělohradě sice uvádí, že se jednalo o jev řídký, jeho názor mohl být však zkreslený tím, že před dětmi se podobné záležitosti tajily, nemluvalo se o nich, „*leda s opovržlivým úšklebkem*“.¹¹⁸⁶ V tomto směru byla atypická rodina básníka Jaroslava Vrchlického (vl. jm. Emil Frída), který měl v mládí blízko k ovdovělé spisovatelce Sofii Podlipské. Podlipská přiměla Vrchlického ke sňatku se svou dcerou Ludmilou, avšak zřejmě se nejednalo o šťastnou volbu. O tom, že otcem dvou mladších dětí, které Ludmila Frídová porodila, je herec Jakub Seifert, se v Praze ve vyšších společenských kruzích všeobecně vědělo.¹¹⁸⁷ Manželskou krizi řešil básník vztahem ke Karle Bezdíčkové.¹¹⁸⁸ Příklady Zdeňka Fibicha, Josefa Bohuslava Foerstra či Leoše Janáčka dávají tušit, že manželská nevěra v uměleckých kruzích nebývala až tak neobvyklá.

Z některých dochovaných ego-dokumentů, k nimž patří výše zmíněné dopisy Anny Bernardové, vyplývá, že někdy mohl být příčinou manželského nesouladu rozpor mezi ideálními představami a realitou manželství. Odvodit to lze ostatně také z dívčí četby,¹¹⁸⁹ pro niž byla příznačná, jak již bylo uvedeno, vysoká míra didaktické funkce. Některé ženy rovněž marně doufaly, že po sňatku muž některé své návyky a stereotypy změní.¹¹⁹⁰ Muži naopak očekávali, že způsoby chování jejich partnerky se v manželství nezmění. Svědčí o tom např. slova Františka Ladislava Riegra, která napsal Marii Palacké krátce před svatbou v srpnu

¹¹⁸⁴ V. FRONK, *Sebereflexe české společnosti*, s. 150.

¹¹⁸⁵ D. NÝVLTOVÁ, *Femme fatale české avantgardy*, s. 122–124.

¹¹⁸⁶ K. V. RAIS, *Ze vzpomínek I*, s. 251. Zprostředkovaně k prožívání manželské nevěry u středních vrstev ve venkovském prostředí viz vzpomínky H. ČAPKOVÁ, *Mojí milí bratři*, s. 72–73.

¹¹⁸⁷ E. VRCHLICKÁ, *Dětství a mládí s Vrchlickým*, s. 137.

¹¹⁸⁸ *Tamtéž*, např. s. 308–309.

¹¹⁸⁹ Srov. např. T. DVORSKÁ, *Svéhlavička babičkou*, s. 139.

¹¹⁹⁰ P. DURDÍK, *Manželství v tropech*, s. 189–190.

1853: „[...] doufám, že mi zachováš po ten krásný čas něco té veselé mysli a té bodrosti rozmaru, kterýž mne u Tebe vždy tak blažívá.“¹¹⁹¹

Nejlépe je zřejmě zmapovaná manželská krize Boženy a Josefa Němcových: spisovatelka opakovaně porušovala dobový genderový stereotyp: byla velmi emancipovaná, od určité doby nežila s mužem v místě, kde vykonával svou profesi, ale bydlela s dětmi sama v Praze, přijímala u sebe mužské návštěvy a v době, kdy domácnost s mužem sdílela, s ním – lze-li soudit z jejích dopisů, kde se samozřejmě mohla literárně stylizovat – sexuálně nežila. Odloučení Němcových možná jejich krizi paradoxně oddálilo.¹¹⁹² I když spisovatelka se po rozchodu s mužem chtěla živit samostatně, její fyzické ani psychické síly již k tomu plně nedostačovaly.

K velmi netypickým patřilo manželství Kamily a Richarda Preissových. Po prvním rozvodu, opětovném sňatku a narození dcery Preiss do domácnosti své ženy pouze docházel,¹¹⁹³ je však třeba poznamenat, že vdova po Josefu Kaizlovi byla příslušnicí vyšší střední třídy a byla finančně relativně nezávislá. Pokud došlo k faktickému rozpadu manželství, byly v podstatně snazší situaci ženy, které neměly vlastní potomky. Podobně jako ženy trvale neprovdané se uchýlovaly k příbuzným, kde pomáhaly pečovat o děti a domácnost.¹¹⁹⁴

8.7 Zlatá, stříbrná a diamantová svatba

Protože průměrný věk osob starších 15 let nepřekročil ve druhé polovině 19. století hranici 40 let,¹¹⁹⁵ dožívalo se 25. výročí svatby asi jen 20 % manželů.¹¹⁹⁶ V případě zlaté svatby byla tato čísla ještě mnohem nižší a diamantové svatby, které završovaly 60 let společného soužití, bývaly v 19. století velmi vzácné.

Podobně jako svatba samotná, byly stříbrná i zlatá svatba událostí, která měla širší společenský dosah: netýkaly se pouze manželů, ale celé rodiny, rodinných přátel a širší komunity. Na stříbrné a zlaté stavby upozorňovala také různá periodika.¹¹⁹⁷ Nakolik se jednalo o slavnost veřejnou, záviselo zřejmě na společenské prestiži, ale i naturelu či zdravotním stavu manželů. Deníkové zápisy Vojtěch Weidenhoffer dokazují, že v této

¹¹⁹¹ F. L. RIEGER – M. PALACKÁ, *Milostné dopisy...*, Praha 1932, s. 129.

¹¹⁹² M. POKORNÁ, *Biografie – příležitost pro výzkum manželství a rodiny*, s. 102.

¹¹⁹³ Srov. Z. KAIZLOVÁ, *Dívčí deníky Zdenky Kaizlové*, např. s. 15.

¹¹⁹⁴ F. WEYR, *Paměti I*, s. 74.

¹¹⁹⁵ L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 157.

¹¹⁹⁶ *Tamtéž*, s. 169.

¹¹⁹⁷ *Z Poličky. Zlatá svatba*, Jitřenka. Časopis pro zábavu a poučení, č. 20, 1907, s. 332.

rozvětvené německobrodské patricijské rodině se významná výročí svatby slavila v širokém rodinném kruhu.¹¹⁹⁸

Stejně jako sňatek měly také oslava stříbrné a zlaté svatby část církevní a světskou. Pokud chtěla rodina odbývat stříbrnou svatbu slavnostněji, pozvala hosty, s nimiž šla v průvodu do kostela, existovaly však rodiny, v nichž se stříbrná svatba odbývala skromněji – manželé se do kostela vydali sami nebo s nejbližšími rodinnými příslušníky.¹¹⁹⁹

V případě zlaté svatby, která byla svou podstatou vzácnější, bývala slavnost okázalejší. Pokud manželé bydleli v místě, kde svatba před lety probíhala, slavilo se výročí obvykle ve stejném kostele. Obřad se svou formou podobal tomu svatebnímu: byl přítomen družba i družičky – obvykle se jednalo o rodinné příslušníky. Při této příležitosti se konaly zvláštní modlitby a každému z manželů, klečícímu před oltářem, dal kněz do ruky poutnickou hůl ozdobenou rozmarýnou.¹²⁰⁰ Součástí obřadu byly rovněž kázání a mše svatá.¹²⁰¹ Jsou doloženy i případy, kdy kněz po ranní bohoslužbě zavítal s dalšími farníky přímo do domu jubilantů, kteří se v průvodu přemístili do kostela, kde probíhala slavnostní mše.¹²⁰² Katoličtí manželé obvykle přijali svatou hostii a požehnání. Sami pak žehnali svým dětem, vnoučatům, případně pravnoučatům. Religióznější manželé pak mohli chrámu, v němž se zlatá svatba konala, věnovat určitý finanční nebo hmotný dar a přítomným farníkům natištěnou modlitbu.¹²⁰³ V menších městech bývala zlatá svatba významnou společenskou událostí. V případě, že již byl jeden z manželů nemohoucí, dostavil se do chrámu pouze jeho protějšek s rodinnými příslušníky.¹²⁰⁴ Určité doprovodné prvky bývaly shodné s vlastní svatbou: někteří manželé si nechávali k této příležitosti natisknout slavnostní pozvánky,¹²⁰⁵ součástí oslav bývaly také blahopřání a dary. U osob, které byly veřejně známé nebo se společensky angažovaly, se zejména v ženských časopisech objevovaly blahopřejné zprávy a někdy byly uveřejněny i fotografie jubilujících manželů.¹²⁰⁶

Po mši následovala hostina – většinou v domácím prostředí. Časopis *Nové pařížské mody* na počátku 20. století uváděl, že při stříbrné svatbě by paní měla být oblečena „do světle šedých hedvábných šatů, zdobených stříbrnými kytičkami myrty, které se i do účesu a na prsa připevní“, manžel měl být „v černých šatech oděný, [...] se stříbrnými květy myrty,

¹¹⁹⁸ V. WEIDENHOFFER, *Deník*, s. 93

¹¹⁹⁹ *Praktický rádce*, Nové pařížské mody, roč. 21, č. 13, 1909, s. 18.

¹²⁰⁰ Franz FISCHER – František POIMON, *Obřady katolické církve*, Olomouc 1868, s. 46.

¹²⁰¹ J. S., *Ve Švihově*, Blahověst, roč. 17, č. 6, 25. 2. 1867, s. 96–97.

¹²⁰² *Z Písečné*, Blahověst, roč. 18, č. 29, 15. 10. 1868, s. 459–460.

¹²⁰³ *Od Hradce Králové*, Blahověst, roč. 27, č. 18, 25. 6. 1877, s. 237–238.

¹²⁰⁴ J. ŠT. K., *Z Písečné*, Blahověst, roč. 19, č. 35, 15. 12. 1869, s. 552.

¹²⁰⁵ Jan KROUSKÝ, *Dopisování Jana Krouského a jeho přátel (1840–76)*, ed. J. V. Šimák, Praha 1932, s. 233.

¹²⁰⁶ *Česká hospodyně*, roč. 9 (4), č. 29, 7. 5. 1908, s. 199 a 202.

v knoflíkové dírice provléknutými“.¹²⁰⁷ Doma jubilanti přijímali gratulace svých hostů a případně i zmíněné dary. Redaktor časopisu *Nové pařížské mody* doporučoval, aby děti darovaly rodičům k stříbrné svatbě jejich portréty, které mohly být vymalovány dle fotografií, případně rodinné podobizny. Obrázky mohly být doplněny vlastnoručně zdobeným rámem. Za vhodnou byla pokládána také „každá lepší ruční práce, již se obyčejně za dary používá, jako: vyšívání pokrývky, poduška do houpací židle neb na divan, pruh přes židli, lambrekyny,¹²⁰⁸ mapa na psací stůl pro pana otce, pro paní matku zas třeba nějaké milieu¹²⁰⁹ a podobně.“¹²¹⁰ Jídlo bývalo slavnostnější a stolování trvalo déle, než bylo běžné. Právě u stolu bývaly pronášeny slavnostní projevy. Řečník se v takovém případě mohl inspirovat v společenských katechismech;¹²¹¹ typizované proslovy se navzájem podobají, vždy je akcentována dlouhověkost manželů. Je možné, že počínaje stříbrnou svatbou probíhaly v obdobném duchu také oslavy dalších významných svatebních výročí.¹²¹² Stříbrná i zlatá svatba byly také příležitostí k životnímu bilancování.¹²¹³

Již zmíněný německobrodský měšťan Vojtěch Weidenhoffer ve svém deníku uvedl, že chtěli s manželkou svou stříbrnou svatbu roku 1879 slavit v tichosti, avšak děti připravily velkolepější oslavu: „Na den slavnostní upraven pokoj hlavní ke schůzi hostů. Ozdobena kolem zelení, nacházela se moje a mojí manželky velká podobizna v tom samém pokoji slušně ověncena. Vedle těchto podobizen umístěné byly podobizny mojich rodičů a otce mojí manželky. Hosté, veskrze příbuzní, sešli se o deváté hodině ranní a tu předstoupila naše dcera Ludmila co družička oblečená, odevzdala nám každému pěknou kytici a přednášela pěknou, slavnosti přiměřenou báseň, kterou nám pak v krásném skvostném svazku na památku odevzdala. Pak předstoupil syn Viktor a přednášel pěknou od něho zpracovanou řeč, obsahující průběh našeho života v uplynulých 25 letech. Řeč tato všeobecné obliby došla. Na to přikročil Viktor k obrazu zahalenému rouškou a odstraniv roušku objevil se obraz utěšený, představuje nás s dítkami a babičkou v dobře provedených fotografiích.“¹²¹⁴ Slavnostní mše se odbývala za velké účasti lidu a byla provázena zpěvem a hrou na varhany. Hostiny se zúčastnilo asi 30 osob, většinou příbuzných. Manželé obdrželi také řadu blahopřání.

¹²⁰⁷ *Praktický rádce*, Nové pařížské mody, roč. 21, č. 13, 1909, s. 18.

¹²⁰⁸ Ozdobný látkový závěs.

¹²⁰⁹ Vyšívání dečka.

¹²¹⁰ *Praktický rádce*, Nové pařížské mody, roč. 8, č. 7, 1. 4. 1902, s. 25.

¹²¹¹ *Kniha přípitků*, František Josef ANDRLÍK, *Všeobecný gratulant český. Největší sbírka původních přání ku všem příležitostem pro každý stav a stáří*, Praha 1892.

¹²¹² M. ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, *Zápisky*, s. 456–457.

¹²¹³ Jak oslavy zlaté svatby probíhaly, je možné zjistit mj. z dobové beletrie, srov. Svatopluk ČECH, *Filemon a Baucis*, in: *Povídky, arabesky a humoresky*, Praha 1883, s. 21, či Otakar JEDLIČKA, *Zlatá svatba*, in: *Květy*, roč. 3, č. 2, 1881, s. 244–248; František HERITES, *Nálady a zátiší. Zlatá svatba*, in: *Lumír*, roč. 25, č. 20, 10. 4. 1897, s. 231–2.

¹²¹⁴ V. WEIDENHOFFER, *Deník*, s. 124.

Dopis Bohuše Strettiho týkající se stříbrné svatby jeho rodičů vykazuje řadu podobností, přestože ho od výše popsaného jubilea dělí více než dvacet let: „*V saloně jsme sestavili na stole velkou skupinu z květin a do popředí jsme dali ozdobnou mapu se čtyřmi velkými podobiznami rodičů před a po 25 letech, jež Viktor pérem kreslil. Pak jsme odevzdali nás všech fotografie a Richard napsal dvě krátké, ale velmi charakteristické skladby na tyto dvě doby ze života rodičů. V pokoji jsme rozvěsili lampiony s nápisy, rozestavili květiny a menší dárky a pak jsme zavolali rodiče. Richard hrál k tomu komponovaný slavnostní pochod, pak jsme přáli a byli jsme velmi šťastni. [...] V sobotu ráno jsme byli všichni spolu v kostele a pak celé odpoledne chodily gratulace a květiny [...]. [...] Večer jsme byli všichni v Národním divadle na ‚Dubrovském‘ (od Nápravníka).*“¹²¹⁵ Oslavy se neúčastnili sourozenci jubilujících manželů, a jak podotkl sám Bohuš Stretti, byla tak příprava slavnosti méně pracná.

O tom, že se podobné slavnosti odehrávaly na konci 19. a počátku 20. století spíše v intimní rodinné atmosféře, svědčí také vzpomínky dcery malíře Mikoláše Alše. Alšovi, kteří slavili stříbrnou svatbu 29. dubna 1904, si k této příležitosti objednali u cukráře dva velké dorty, přichystali smažené kůzlátka a v kruhu nejbližších příbuzných zavzpomínali na obřad, který se odehrál v jihočeských Miroticích, a na následnou oslavu konanou v nedalekém budském dvoře.¹²¹⁶

Z některých dokumentů osobní povahy vyplývá, že výročí svatby byla středními městskými vrstvami v 19. století reflektována i tehdy, pokud se o významná jubilea nejednalo.¹²¹⁷ Dokladem může být deníkový záznam Anny Cardové-Lamblové, která si při cestách po Šumavě poznamenala: „*[...] na naše zdraví (byl náš svatební den) jsme spolu sklenku křišťálového moku vyžunkli [...].*“¹²¹⁸ U židů se výročí asi původně neslavila, ale pod vlivem asimilace se v méně rigidních rodinách začaly podobné slavnosti objevovat také.¹²¹⁹

¹²¹⁵ Cit. dle M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 366.

¹²¹⁶ M. SVOBODOVÁ-ALŠOVÁ, *U nás doma*, s. 87.

¹²¹⁷ V. WEIDENHOFFER, *Deník*, s. 63.

¹²¹⁸ LA PNP, f. Anna Cardová-Lamblová, rukopisy vlastní, deníky, deník z léta 1883.

¹²¹⁹ D. VESELSKÁ, *Mazal tov*, s. 44.

9. Rozvod a rozluka v dlouhém 19. století

„[...] rozvod je vlastně věcí soudu a [...] stojí asi trojnásobnou pochůzku ke stáním, více pochůzek k advokátovi, a nejvíce peněz, než taková věc se vyřídí.“¹²²⁰

9.1 Zánik manželství

Ačkoli rakouské manželské právo bylo založeno na kanonickém principu,¹²²¹ patřilo jako jedna ze součástí *Všeobecného občanského zákoníku* do oblasti práva civilního. Pro katolíky, nekatolíky a židy však platily jiné zákonné normy. Manželské záležitosti vyjmul z kompetence církevních soudů prvně již Josef II.¹²²² Když potom císař František Josef I. uzavřel roku 1855 s papežem Piem IX. konkordát, byl přijat nový manželský zákon platící v letech 1857–1868, resp. 1870, podle něhož podléhaly spory katolických manželů znovu církevním soudům.¹²²³ Ve srovnání s jinými evropskými zeměmi šlo o evidentní krok zpět. Pouze majetkové nesrovnalosti v rámci manželství či otázky výživy a péče o děti tehdy rozhodovaly soudy světské.¹²²⁴ Až májové zákony z roku 1868 vyňaly katolická manželství, kterých byla v této době naprostá většina, z dosahu kanonického práva a dosažení rozvodu tak učinily snazším.¹²²⁵ Výše zmíněný konfesijní princip však zůstal platný do konce monarchie a změnila ho až manželská reforma z roku 1919.

Podle *Všeobecného občanského zákoníku* mohlo být manželství ukončeno několika způsoby. Nesporně zanikalo smrtí či prohlášením za mrtvého jednoho z manželů.¹²²⁶ Pro katolíky připadalo v úvahu zneplatnění svatebních smluv (§ 94–102) a rozvod od stolu a lože (*Scheidung von Tisch und Bett*). Římskokatolická církev chápala manželství jako jednu ze svátostí, bylo tudíž nerozlučitelné.¹²²⁷ Právním rámcem byly v tomto případě § 103–109.¹²²⁸ Jiná opatření v úvahu nepřípadala ani tehdy, když byl jen jeden z manželů katolíkem. Pokud však byli oba manželé původně nekatolíky a jeden z nich během trvání manželství přestoupil

¹²²⁰ Josef MERHAUT, *Rozvod manželů Brdlikových*, in: Povídky, Třebíč 1890, s. 154.

¹²²¹ Renáta ŠÍNOVÁ – Ondřej ŠMÍD, *Dohoda manželů jako předpoklad trvalého ukončení manželského soužití od Všeobecného občanského zákoníku po současnost*, in: J. Dvořák – K. Malý (eds.), 200 let Všeobecného občanského zákoníku, Praha 2011, s. 430.

¹²²² J. KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, s. 120.

¹²²³ R. ŠÍNOVÁ – O. ŠMÍD, *Dohoda manželů jako předpoklad trvalého ukončení...*, s. 430. Podrobně Z. PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, *Každodennost manželství*, zejm. s. 36–42.

¹²²⁴ K. RÝZLER, *Vznik, rozvod a rozloučení manželství*, s. 10; Z. PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, *Každodennost manželství*, s. 177.

¹²²⁵ Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Rozwód w Czechach na przełomie XIX i XX wieku*, in: A. Żarnowska – A. Szwarc (eds.), *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, Warszawa 2004, s. 236.

¹²²⁶ Lenka WESTPHALOVÁ, *Historicko-právní pohled na rozvod manželství*, in: K. Bubelová (ed.), *Pocta Eduardu Vlčkovi k 70. narozeninám*, Olomouc 2010, s. 467.

¹²²⁷ K. RÝZLER, *Vznik, rozvod a rozloučení manželství*, s. 4.

¹²²⁸ R. ŠÍNOVÁ – O. ŠMÍD, *Dohoda manželů jako předpoklad trvalého ukončení...*, s. 428–450.

na katolickou víru, mohlo dojít k manželské rozluce (viz níže) na návrh nekatolického manžela.¹²²⁹

Zákon přesně stanovoval podmínky, za nichž nebylo manželství platné, a mělo být tedy anulováno. Těmito překážkami byly chybně provedený svatební obřad, příbuzenství, cizoložství, slib čistoty, vyšší svěcení, únos či pokus o zavraždění manžela,¹²³⁰ případně pokud bylo manželství uzavřeno pod jinou identitou jednoho ze snoubenců.¹²³¹ Nebylo také možné, aby křesťan uzavřel sňatek mimo rámec křesťanských církví, a pochopitelně nebyla možná ani polygamie.¹²³² O zneplatnění rozhodoval po roce 1868, resp. 1870 příslušný okresní soud, vůle k němu ze strany státu byla ovšem minimální.¹²³³ V tomto duchu mohla žádat pouze „nevinná strana“, a to tehdy, pokud o překážce před uzavřením sňatku nevěděla. Příčinou, pro niž bylo možné manželství anulovat, bylo také nenaplnění manželství, neboli „stálá nemohoucnost“. Tomu však musel předcházet posudek znalců, mezi něž patřili lékaři a porodní báby.¹²³⁴

9.1.1 Rozvod

Když na konci padesátých let 19. století vrcholila manželská krize Josefa a Boženy Němcových, sepsal Němec žádost o rozvod. Důvody, které uvedl, mohou do jisté míry sloužit jako dobově reprezentativní, ať už se jednalo o odpor, který spisovatelka k manželovi chovala, nedostatečné naplňování ženské genderové role či neshody ve výchově dětí.¹²³⁵ Na první pohled se může zdát, že Němec od své ženy vyžadoval naplňování dobového ženského stereotypu (srov. též výše), jeho slova „[a]by [...] když ne domácí, tak alespoň literární práci k výživě něčím přispěla“¹²³⁶ však toto tvrzení relativizují.

Rozvod, který se většinou stával východiskem mnohaletých manželských konfliktů, mohl proběhnout na žádost obou stran, ale také jen jedné z nich, pokud k tomu měla pádný

¹²²⁹ L. WESTPHALOVÁ, *Historicko-právní pohled na rozvod manželství*, s. 476.

¹²³⁰ Z tohoto důvodu bylo roku 1907 anulováno manželství kněze Emila Dlouhého-Pokorného, který byl původně knězem římskokatolickým, ale ještě předtím, než byl exkomunikován, se stal starokatolíkem. Poté, co roku 1911 přestoupil k Jednotě bratrské, se s Františkou Roubíčkovou oženil znovu, aby pak bylo jeho manželství roku 1915 rozvedeno, viz *Pan Emil Dlouhý-Pokorný*, Našinec, roč. 51, č. 541, 18. 11. 1915, s. 3. Srov. též Pavel MAREK, *Emil Dlouhý-Pokorný. Život a působení katolického modernisty, politika a žurnalisty*, Brno 2007, s. 71–74.

¹²³¹ K. RÝZLER, *Vznik, rozvod a rozloučení manželství*, s. 28.

¹²³² *Tamtéž*, s. 36.

¹²³³ „Vůbec pokládá se za to, že manželství jest platné. Právě-li tedy kdo, že jest tu nějaká překážka, nechat ji úplně dokáže [...]“, *tamtéž*, s. 38.

¹²³⁴ *Tamtéž*.

¹²³⁵ Magdaléna POKORNÁ, *Josef Němec. Neobyčejný muž neobyčejné ženy*, Praha 2009, s. 93.

¹²³⁶ TÁŽ, *Manželství z 19. století. Ideál – realita – rozvrat (na příkladu manželů Boženy a Josefa Němcových)*, in: M. Řepa (ed.), *19. století v nás*, s. 499.

důvod.¹²³⁷ Měl tedy dvě formy: dobrovolnou a nedobrovolnou;¹²³⁸ dobrovolný rozvod vycházel ze vzájemné dohody manželů, nedobrovolný se prováděl ve sporném řízení. Mezi příčiny, kvůli nimž mohl být rozvod povolen, patřilo cizoložství, útěk od manžela či manželky, nepořádný život, který měl za následek újmu na majetku či rodinné cti, ubližování na zdraví, úklady o život partnera a trvalá vada na těle, při níž existovalo nebezpečí nákazy.¹²³⁹ Jednalo se zejména o duševní a nakažlivé choroby, zejména pohlavní, a také o alkoholismus.¹²⁴⁰ Rýzler v této souvislosti uvádí náruživé hraní karet a výstřednost pohlavní.¹²⁴¹ Zuzana Pavelková Čevelová, která analyzovala soudní akta církevních soudů v době platnosti konkordátu, uvedla, že mezi důvody rozvodu – byť jen dočasného – z pohledu katolické církve kromě výše uvedeného patřilo ještě odpadnutí partnera od katolické víry.¹²⁴²

I v takových případech, kdy existovala mezi manželi ve věci rozvodu vzájemná shoda, museli se podrobit třem smiřovacím pokusům. Do roku 1868 měl manžele smiřovat duchovní, od roku 1868 příslušela tato povinnost soudu.¹²⁴³ Pokud byly pokusy neúspěšné, dostali manželé příslušné vysvědčení, které přiložili k žádosti o rozvod.¹²⁴⁴ Ačkoli rozvod neznamenal faktický zánik manželství, docházelo k rozdělení společného majetku a žena přestala podléhat vůli manžela, jak dokládají slova Josefa Němce, adresovaná spisovatelce Boženě: „*Právně rozvedená nejsi, a proto podléháš muži, bez jeho svolení nesmíš takového něco podniknout [...]*“.¹²⁴⁵ Pokud došlo k rozvodu zaviněním muže, měl manžel vůči ženě vyživovací povinnost; pokud byla viníkem žena, tuto povinnost neměl.¹²⁴⁶

Problémy s majetkovým vypořádáním a skutečnost, že byl rozvod poměrně nákladnou záležitostí, mohly být příčinou toho, proč k rozvodům navzdory časté míře manželských problémů tak hojně nedocházelo. Rozvod byl navíc nedostatečným řešením: muž a žena

¹²³⁷ Arnošt GERÖ, *Volnost cizozemců v Uhrách manželství rozlučovati a uzavíratí. Se zvláštním zřetelem k právním poměrům rakouským, ruským a italským. Praktický rádce pro advokáty, soudní a administrativní úředníky, a zejména pro rozvedené katolické cizozemce, kteří nové manželství uzavřítí zamýšlejí*, Praha [po 1911], s. 32.

¹²³⁸ L. WESTPHALOVÁ, *Historicko-právní pohled na rozvod manželství*, s. 467.

¹²³⁹ Daniela TINKOVÁ, *Porušený řád manželský. Problémy rozvodu, adulteria a nemanželských dětí v rakouském a francouzském občanském právu na přelomu 18. a 19. století*, in: J. Kotulán – D. Uhlíř (eds.), *Evropa 1805. Sborník prací 5. Mezinárodního napoleonského kongresu*. Brno, 26.–28. září 2005, Brno 2006, s. 546–547.

¹²⁴⁰ Z. PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, *Každodennost manželství*, s. 108.

¹²⁴¹ K. RÝZLER, *Vznik, rozvod a rozloučení manželství*, s. 41.

¹²⁴² K důvodům rozvodu srov. Z. PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, *Každodennost manželství*, s. 102–110.

¹²⁴³ D. TINKOVÁ, *Porušený řád manželský*, s. 546.

¹²⁴⁴ K. RÝZLER, *Vznik, rozvod a rozloučení manželství*, s. 39.

¹²⁴⁵ M. POKORNÁ, *Josef Němec. Neobyčejný muž neobyčejné ženy*, s. 97.

¹²⁴⁶ K. RÝZLER, *Vznik, rozvod a rozloučení manželství*, s. 42.

mohli své soužití kdykoli znovu obnovit (§ 110),¹²⁴⁷ nemohli naopak uzavírat další sňatky. Pokud vykonával muž profesi, která byla pod penzí, měla vdova po smrti manžela na finance nárok, i když byli manželé rozvedeni. Byl to případ Anny Pammrové, jejíž muž František Kroh zemřel roku 1915.¹²⁴⁸ Kromě rozdělení majetku bylo třeba řešit i problém, komu budou svěřeny děti ze svazku vzešlé. Situace manželů K., jejichž případ byl v březnu roku 1906 uveřejněn v *Nedělní příloze Národních listů*, ukazuje, že soudy mohly situaci vnímat protichůdně a možná si s ní ani často nevěděly rady. V tomto případě zažádal po rozvodu o svěřeni patnáctiletého syna do péče nejprve otec. Matka však podala protinávrh a poručenský soud jí syna svěřil. Když se otec odvolal u zemského soudu v Praze, byl potomek svěřen do jeho péče. Matka se ovšem obrátila na Nejvyšší soud ve Vídni a ten dítě přiřkl opět jí. Argumentem bylo, že v otcově domácnosti by dítě bylo svěřeno hospodyně, a „tedy osobě cizí“.¹²⁴⁹ Po rozvodu výše zmiňovaných manželů Krohových byl společný syn svěřen do péče matky. Povinností otce bylo přispívat na dítě finančně. V deníku si ovšem Anna Pammrová poznamenala, že ve skutečnosti tak učinil pouze jednou.¹²⁵⁰

Dobře zmapovaná je manželská krize Ferdinanda Fingerhuta-Náprstka a jeho ženy Marie. Mezi manželi byl více než dvacetiletý věkový rozdíl, Marii se navíc krátce po sobě narodily dvě dcery, k nimž zřejmě neměla dostatečně silnou citovou vazbu.¹²⁵¹ Žádost o rozvod podala mladá paní poté, co za sebou měla již dvě milostná dobrodružství. Ačkoli se z mimomanželského svazku Marie Fingerhutové narodily s odstupem 13 měsíců dvě děti, na přechodnou dobu se ke svému muži vrátila, načež se opět uchýlila k milenci, kterému posléze porodila ještě jednoho potomka. Legitimní dcery Ludmila a Božena Fingerhutovy byly roku 1869 svěřeny do péče pěstounky Ludmily Staňkové, manželství bylo knížecím arcibiskupským soudem v Praze rozvedeno a Fingerhutové bylo navraceno její někdejší věno.¹²⁵² Českou vlasteneckou společností, pro niž byla rodina jednou z nejvyšších hodnot, muselo být dění v rodině Fingerhutových vnímáno jako skandální, neboť svatebními svědky byli dva přední představitelé českého politického života – František Palacký a František

¹²⁴⁷ Byl to případ právníka Richarda Preisse a jeho ženy Kamily, jejímž prvním mužem byl ekonom a politik Josef Kaizl. Po prvním rozvodu Preissovi svůj manželský slib obnovili, narodila se jim dcera Adriena, ale zřejmě na přelomu let 1917 a 1918 se znovu rozvedli. Vzhledem k tomu, že Preiss se po první světové válce znovu oženil, muselo být po vzniku ČSR manželství rozloučeno, srov. Z. KAIZLOVÁ, *Dívčí deníky Zdenky Kaizlové*, s. 10 a 124.

¹²⁴⁸ Alma KŘEMENOVÁ, *Anna Pammrová*, Tišnov 2005, s. 184.

¹²⁴⁹ *Právo matky k dítěti*, Národní listy, roč. 46, č. 65, 7. 3. 1906, s. [5].

¹²⁵⁰ A. KŘEMENOVÁ, *Anna Pammrová*, s. 162.

¹²⁵¹ I. ŠTĚPÁNOVÁ – L. SOCHOROVÁ – M. SECKÁ, *Ženy rodiny Náprstkovy*, s. 150–155.

¹²⁵² Ludmila SOCHOROVÁ, *Revolta ženy*, in: M. Vojáček (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy...*, s. 237.

Ladislav Rieger.¹²⁵³ Ani po rozvodu však skandál neutichl: soudního uznání Mariina syna jako nemanželského dítěte docílil Fingerhut až roku 1875. Po rozvodu čerpala Marie finance z věna a živila se také jako učitelka hudby. Když jí roku 1880 peníze došly, snažila se k muži neúspěšně vrátit. Nebyla jí však vyplacena ani renta, o niž ho žádala.¹²⁵⁴

9.1.2 Rozvod jako společenské stigma

Povinností ženy v druhé polovině 19. století bylo, aby poslouchala manžela; rozvod byl ve středních vrstvách vnímán jako revolta vůči muži a společensky neúnosný jev.¹²⁵⁵ Rozvody byly stigmatem zejména v předních českých rodinách. Zřejmě z tohoto důvodu nebylo nikdy rozvedeno nešťastné manželství Marie Červinkové-Riegrové a jejího muže Václava.¹²⁵⁶ Jen na první pohled může překvapit, že ob+ránce tradičních rodinných hodnot František Ladislav Rieger radil, aby se dcera jeho přítele Anna Lauermannová-Mikschová (1852–1932) rozvedla se svým mužem. I v očích konzervativní společnosti však mohla být pádným důvodem k rozvodu duševní nemoc, jíž Josef Lauermann trpěl.¹²⁵⁷

Zdá se, že pro rozvedené ženy, třebaže byly literárně činné a touto činností se dokonce živily, byl rozvod traumatem a možná i společenským tabu. Důkazem jsou (ne)dochované ego-dokumenty Anny Lauermannové-Mikschové a Boženy Benešové. První z nich si po celý svůj život vedla osobní deník, záznamy z období, kdy bylo její manželství s Josefem Lauermannem rozvedeno, však chybí; snad je spisovatelka sama zničila.¹²⁵⁸ Vzápětí po rozvodu odjela do Itálie, zřejmě také proto, aby zmizela z dosahu zvědavých zraků pražské společnosti. Benešová, která vedla rozsáhlou intimní korespondenci se svou přítelkyní Růžnou Svobodovou, se sice tématu rozvodu na několika místech své korespondence nevyhnula, její informace však zůstaly pouze v obecné rovině.¹²⁵⁹ O potížích v manželství se ve svých denících zmiňovaly Helena Horká a Marie Majerová jen formou narážek.¹²⁶⁰ Že byl rozvod jakýmsi stigmatem, bylo patrné v případě státních a někdy i privátních úředníků,

¹²⁵³ Archiv hlavního města Prahy (dále: AHMP), f. Sbirka matrik, matriční kniha oddaných BBČ 022, 1854–1874, fol. 36.

¹²⁵⁴ I. ŠTĚPÁNOVÁ – L. SOCHOROVÁ – M. SECKÁ, *Ženy rodiny Náprstkovy*, s. 208.

¹²⁵⁵ P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Rozwód w Czechach na przełomie XIX i XX wieku*, s. 237.

¹²⁵⁶ Anna LAUERMANNOVÁ-MIKSCHOVÁ, *Lidé minulých dob. Kniha lidských a básnických osudů*, ed. M. Rutte, Praha 1941, s. 73. Informaci jsem našla in: P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Rozwód w Czechach na przełomie XIX i XX wieku*, s. 241.

¹²⁵⁷ Anna LAUERMANNOVÁ-MIKSCHOVÁ, *Z deníků Anny Lauermannové-Mikschové*, eds. T. Riedlbauchová – E. Farková, Praha 2014, s. 23.

¹²⁵⁸ TÁŽ, *Z deníků Anny Lauermannové-Mikschové*, s. 11.

¹²⁵⁹ Dobrava MOLDANOVÁ, *Na písčítých půdách. České spisovatelky na přelomu 19. a 20. století*, Praha 2011, s. 49.

¹²⁶⁰ M. LENDEROVÁ, *A ptáš se, knížko má...*, s. 172 a 192.

u nichž nebylo žádoucí, aby byli rozvedeni.¹²⁶¹ Ačkoli se pozdější československá senátorka Božena Ecksteinová-Hniličková, rozená Olmerová (1871–1930), mohla jako rozvedená žena znovu vdát až po smrti svého prvního muže, zapsal snaživý úředník roku 1911 do pobytových přihlášek pražského policejního ředitelství namísto původního statusu *ovdovělá*, což posléze škrtl, stigmatizující *rozvedená*,¹²⁶² ačkoli to bylo samoúčelné.

Pro ženu, jejíž status byl odvozován ze socioprofesionálního statusu manžela, byl rozpad manželství těžkou zkouškou. Ačkoli bylo rozvedené ženě často vráceno věno, musela se většinou stát finančně nezávislou. V některých případech nezbývalo nic jiného, než aby se vrátila zpět k rodičům, jako úřednice a začínající spisovatelka Lila Bubelová.¹²⁶³ Božena Benešová žila paradoxně i po rozvodu v jedné domácnosti s manželem.¹²⁶⁴ Rozvodu od stolu a lože většinou předcházelo období, kdy spolu manželé nežili, jako v případě výše zmíněných Němcových, u nichž k rozvodu již dojít nestačilo, či Ecksteinových – zatímco paní Božena bydlela s dětmi v Praze, její muž se zdržoval v Berlíně.¹²⁶⁵ Odloučeně žili také rodiče spisovatelky Heleny Dvořákové, rozené Čubové.¹²⁶⁶

9.1.3 Rozluka

Rozdílná byla situace u nekatolíků. V jejich případě mohla kromě rozvodu proběhnout také rozluka (*Trennung der Ehe*), která znamenala definitivní zánik manželství – rozloučené osoby mohly uzavírat nové sňatky.¹²⁶⁷ Manželskou rozluku právně vymezovaly § 115–116, resp. 117–122. Tato zákonná ustanovení platila pro evangelíky, osoby bez vyznání (od roku 1870)¹²⁶⁸ i židy, v jejichž případě platily ještě § 133–136. Jak již bylo uvedeno výše, pokud ke katolické církvi přistoupil jeden z partnerů v době trvání manželství, mohlo na návrh nekatolického partnera také dojít k rozluce.¹²⁶⁹

Proces rozluky byl dvoustupňový. Důvody byly podobné jako důvody sporného rozvodu. Patřilo mezi ně cizoložství, opětovné špatné nakládání, nepřekonatelný odpor, neznámý pobyt manžela (neobjevil-li se na vyzvání soudu do jednoho roku), odsouzení za

¹²⁶¹ P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Rozwód w Czechach na przełomie XIX i XX wieku*, s. 236.

¹²⁶² Národní archiv (dále: NA), f. Policejní ředitelství (dále: PŘ) I, konskripce, karton (dále: kart.) 185, obraz (dále: obr.) 351.

¹²⁶³ Marcella HUSOVÁ, *Bubelová, Lila*, in: Biografický slovník českých zemí 8. Brun–By, Praha 2007, s. 266.

¹²⁶⁴ Dobrava MOLDANOVÁ, *Božena Benešová*, Praha 1976, s. 27–28.

¹²⁶⁵ NA, f. PŘ I, konskripce, kart. 185, obr. 352.

¹²⁶⁶ Tamtéž, kart. 83, obr. 3. Informace o rodičích H. Dvořákové viz in: Marcella HUSOVÁ, *Dvořáková, Helena*, Biografický slovník českých zemí 15. Dvořák–Enz, Praha 2012, s. 496.

¹²⁶⁷ D. TINKOVÁ, *Porušený řád manželský*, s. 547.

¹²⁶⁸ R. ŠÍNOVÁ – O. ŠMÍD, *Dohoda manželů jako předpoklad trvalého ukončení...*, s. 432.

¹²⁶⁹ L. WESTPHALOVÁ, *Historicko-právní pohled na rozvod manželství*, s. 467.

zločin na dobu nejméně pět let, zlomyslné opuštění manžela a úklady o život.¹²⁷⁰ V případě, že chtěli být manželé rozloučeni pro nepřekonatelný odpor, nemusel soud rozluku povolit hned, ale mohl je nejprve rozvést od stolu a lože.¹²⁷¹ Byl-li jeden z partnerů označen jako viník rozpadu manželství z důvodu cizoložství či jiného trestního činu, nemuselo mu být po rozluce povoleno případné nové manželství. Manželství židovské mohlo být rozloučeno po vzájemné dohodě či také jen z vůle muže, pokud bylo důvodem cizoložství manželky.¹²⁷² Smírčí institucí zde byl rabín, který v případě neúspěchu zachovat vztah vystavil potvrzení, ale také soud, jenž mohl na dva měsíce proces rozluky odročit. Pokud bylo manželství rozvedeno nebo rozloučeno, měli někdejší manželé povinnost informovat příslušného „matrikuláře“, aby bylo možné zaznamenat informaci do matriky. Stejně tak museli pověřenou osobu informovat v případě, že došlo k obnovení společného soužití.¹²⁷³ Některé farní matriky římskokatolické provenience však dokládají, že snoubenci či pověření duchovní nebyli vždy důslední a záznamy o rozvodu se do příslušných knih nezapsaly.¹²⁷⁴

9.1.4 Rozloučení manželství na území Uherského království

Jak již bylo výše uvedeno, katoličtí manželé mohli být pouze rozvedeni. Pokud ovšem byla jejich situace neúnosná, mohli soužití ukončit ve státě, který takové řešení umožňoval.¹²⁷⁵ Museli se ovšem vzdát své katolické víry. V případě obyvatel Rakouska se tak po roce 1894 stávalo nejčastěji v Uhrách, kde po rakousko-uherském vyrovnání v roce 1867 mohla platit jiná zákonná opatření než v rakouské části monarchie. Tuto možnost nevyužívali pouze občané Rakouska, ale také třeba Ruska a Itálie.

V Uhrách mohli manželé rozloučit své manželství, aniž by byli předtím rozvedeni; bylo k tomu ovšem nutné nabýt uherského státního občanství. Dělo se tak formou smluvně uzavírané adopce, s níž i v případě zletilých rakouských státních příslušníků musel souhlasit také otec, pokud byl ještě naživu. Adopcí se změnilo nejen jméno jedince, ale také jeho státní občanství a domovská obec.

Právním rámcem, který rozluku v Uhrách zajišťoval, byl § 114 zákona 34 z roku 1894. Pokud neměli manželé společné bydliště v Uhrách, byl soud, který měl rozluku provést,

¹²⁷⁰ Tamtéž, s. 467–8.

¹²⁷¹ Tamtéž, s. 468.

¹²⁷² R. ŠÍNOVÁ – O. ŠMÍD, *Dohoda manželů jako předpoklad trvalého ukončení...*, s. 432.

¹²⁷³ Kamil HENNER, *O uherském právu manželském*, in: Sborník věd právních a státních, roč. 5, č. 1–3, 1904–1905, s. 64.

¹²⁷⁴ Srov. např. AHMP, f. Sbírka matrik, matriční kniha narozených ŠT N36, 1892–1896, fol. 38. Zde se u jména Marie Hennerové, později provd. Pujmanové, záznam týkající se jejího rozvodu s Vlastislavem Zátkou nenachází.

¹²⁷⁵ K tomu podrobně A. GERÖ, *Volnost cizozemců v Uhrách manželství rozlučovati a uzavíratí*.

určený tamějším ministerstvem spravedlnosti.¹²⁷⁶ Pokud již byli manželé rozvedeni v jiném státě, uherský soud důvody rozvodu již neprověřoval, uznal-li je za důvodné.¹²⁷⁷ V případě, že od rozvodu na území rakouské části monarchie uplynuly již více než dva roky, stačilo jen podat žádost, aby byl tento rozsudek změněn v uherskou rozluku, pokud byly důvody k rozvodu pádné.¹²⁷⁸ Manželé museli předložit soudu dekret o nabytí státního občanství, vysvědčení o společném bydlišti, případně výměr o rozvodu. Vyřízení všech náležitostí se mohlo protáhnout až na dobu jednoho měsíce.¹²⁷⁹ Tuto lhůtu bylo možné zkrátit tím, že protistrana předložila souhlas s delegovaným soudem. Absolutními (nezpochybnitelnými) důvody pro rozloučení manželství byly cizoložství, „*smilstvo proti přirozenosti*“ (tj. homosexualita), mnohoženství a úklady o život manžela.¹²⁸⁰ Podmíněné důvody, mezi něž patřilo opakované porušení manželských povinností, svádění dětí ke zločinům, nemravný život, zanedbávání rodinných či vyživovacích povinností, musely být soudem zkoumány.

V případě, že rozluce nepředcházela rozvod, musel celý proces proběhnout na území Uher. Soud pak musel vzít rovněž v úvahu, zda důvody k rozluce manželství nastaly před nabytím uherského státního občanství anebo až po něm.¹²⁸¹ Jestliže byly té povahy, aby bylo možné manželství ukončit nejen podle *Všeobecného občanského zákoníku*, ale také uherského manželského zákona, svazek mohl být rozveden.

Pokud byl člověk v Uhrách rozloučen, mohl zde uzavřít nové manželství;¹²⁸² ženich měl za povinnost předložit kromě jiných požadovaných dokumentů také rozsudek o rozloučení manželství, nevěsta musela doložit také to, že od doby rozluky uteklo nejméně deset měsíců (aby bylo vyloučeno, že s předchozím mužem neotěhotněla), případně musela získat dispenzi. O tom, že docílení manželské rozluky bylo vnímáno jako aktuální, svědčí skutečnost, že první vydání drobného tisku uherského advokáta Arnošta Gerö, který pojednával o praktických aspektech rozvodu na území Uher, bylo do půl roku rozebráno.¹²⁸³

9.2 Rozvod a rozluka a jejich rezonance ve společnosti

Již ve čtyřicátých letech se v některých časopisech objevovaly zmínky o rozvodu. Institut obhajovala např. literárně činná žena vystupující pod pseudonymem Slovanka.¹²⁸⁴ Revoluce

¹²⁷⁶ *Tamtéž*, s. 27.

¹²⁷⁷ *Tamtéž*, s. 33–34.

¹²⁷⁸ *Tamtéž*, s. 34.

¹²⁷⁹ *Tamtéž*, s. 29.

¹²⁸⁰ *Tamtéž*, s. 32.

¹²⁸¹ *Tamtéž*, s. 35.

¹²⁸² *Tamtéž*, s. 38.

¹²⁸³ *Tamtéž*, s. 3.

¹²⁸⁴ Vlasta KUČEROVÁ, *K historii ženského hnutí v Čechách. (Amerlingova éra)*, Brno 1914, s. 53.

1848 byla v tomto směru velkým příslibem. Přestože společnost doufala, že přístup k rozvodu bude liberálnější, nestalo se tak.¹²⁸⁵ Řada autorů preskriptivních příruček viděla příčinu manželských krizí v nuzných poměrech,¹²⁸⁶ že však manželské problémy postihovaly i rodiny, které dostatkem netrpěly, netřeba dokládat.

Počty rozvedených a rozloučených osob v populaci českých zemí byly až do konce dlouhého 19. století velice nízké; roku 1880 žilo v českých zemích 2 957 rozvedených a rozloučených osob,¹²⁸⁷ o 30 let později jich bylo 14 161, roku 1920 pak 52 871.¹²⁸⁸ V případě posledního uvedeného čísla je třeba si uvědomit, že jsou v této statistice zahrnuty katolické manželské páry, které manželství ukončily až poté, co vstoupila v platnost manželská novela z května 1919 (viz níže). Ani liberálnější devadesátá léta nepřinesla změnu: nový sňatek neuzavřelo více než 20 rozloučených osob ročně.¹²⁸⁹ Statistiky, které by byly založeny na konfesijním nebo stavovském principu, patrně neexistují, také u evangelíků však byly manželské rozvody a rozluky vzácností,¹²⁹⁰ což ovšem odpovídá nízkému počtu osob příslušejících k této náboženské menšině.

Navzdory výše uvedeným číslům se stala problematika manželské rozluky politikem, které se dostalo také na stránky denního tisku. Že byl rozvod polovičatým řešením, vnímali již současníci.¹²⁹¹ Objevil se také názor, že církev obešla dogma o nerozlučitelnosti manželství tím, jak liberálně přistupovala k případům anulace, při níž vykládala některá pravidla příliš benevolentně.¹²⁹² Částí společnosti byl konfesijní princip, uplatňovaný při rozvodu a rozluce, vnímán jako anachronický, neodpovídající potřebám moderního občanského státu.¹²⁹³ Argumentem angažovaného právníka Karla Rýzlera bylo např. toto tvrzení: *„Lidstvo vyspělo, touží po větší míře svobody a i v manželství musí býti ponechány širší meze pro volnost individua. [...] Musí býti zrušitelným poměr, při kterém šťastný život rodinný jest nemožný a jehož další trvání budí pohoršení a ohrožuje mravnost. [...] Rozvod nutí rozvedené manžely k nepřirozenému celibátu, vede pravidelně k nepořádnému životu a ke konkubinátu a budí*

¹²⁸⁵ P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Rozwód w Czechach na przełomie XIX i XX wieku*, s. 236.

¹²⁸⁶ *Tamtéž*.

¹²⁸⁷ L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 165.

¹²⁸⁸ *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Růst, koncentrace a hustota obyvatelstva, pohlaví, věkové rozvrstvení, rodinný stav, státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání*. Praha 1934, s. 44, cit. dle M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (eds.), *Žena v českých zemích...*, s. 663–664.

¹²⁸⁹ L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva v českých zemích*, s. 165.

¹²⁹⁰ *Sňatek katolíka s nekatolíkem, jehož manželství bylo rozloučeno*, *Volná myšlenka*, roč. 4, č. 7, 1. 11. 1908, s. 224.

¹²⁹¹ A. GERÖ, *Volnost cizozemců v Uhrách manželství rozlučovati a uzavírati*, s. 4, a K. RÝZLER, *Vznik, rozvod a rozloučení manželství*, s. 54.

¹²⁹² *Tamtéž*, s. 54–55.

¹²⁹³ *Tamtéž*, s. 5 a 8.

právě tak pohoršení jako nešťastné a svárlivé manželství.“¹²⁹⁴ Rýzler také vyvracel častý argument odpůrců všeobecné rozluky, že by k rozluce docházelo nadmíru – důvody stanované zákonem neměly být rozšířeny, pouze se měly nově týkat také katolických manželů.¹²⁹⁵

Možnost všeobecné manželské rozluky byla blízká i bohémě, anarchistům a socialistům, kteří se však mezi příslušníky středních vrstev objevovali zřídka. Manželská reforma pro ně byla jen jedním z vývojových stupňů vedoucích ke konceptu volné lásky. Podle nich však nebylo možné nereflektovat sociální realitu, v níž se do pracovního procesu zapojovalo stále více žen (byť z nižších sociálních vrstev): „Čím snáze lze manželství zrušiti, tím častěji manželé budou i milenci [...], zvláště když současně také se uvolňuje hospodářská odvislost ženy od muže.“¹²⁹⁶

Katoličtí duchovní bránili v souladu s postoji předních představitelů církve nerozlučitelnost manželství. Jejich cílem mělo být zabránit rozvodům v maximální možné míře.¹²⁹⁷ Ani po zrušení platnosti konkordátu nebylo stanovisko světského soudu z hlediska kanonického práva pro katolíky závazné.¹²⁹⁸ Upozorňovali často na škodlivé následky rozvodů.¹²⁹⁹ Představitelé katolické církve se v diskusích, které proti reformě manželského práva vedli, často uchýlovali k velmi emotivní rétorice: „Manželská rozluka! Těš se, ženo, matko! Znechutíš-li se muži, budeš zapuzena od svých dětí, zaujme tvé místo u nich bezectná cizoložnice, a kdo bude potom tvoje děti vychovávat a povede je k Bohu? Snad ta cizoložnice, která jeho zákon nohama šlape? Ale těš se i ty, muži! I ty můžeš býti zapuzen od svých dětí anebo donucen je opustiti, a tvé místo zaujme cizoložník, a jak ten se bude o tvé děti starati?“¹³⁰⁰ V diskusích také rezonovaly národnostní a jazykové boje, které se na začátku 20. století dále stupňovaly.¹³⁰¹

Zastáncem tradičních názorů byla i některá konzervativně orientovaná periodika. Dopisovatel *Osvěty lidu* se např. domníval, že pokud by byla rozluka povolena všeobecně, vedlo by to ke společenské promiskuitě a tím i k ochromení zemědělské činnosti na

¹²⁹⁴ Tamtéž, s. 55

¹²⁹⁵ Tamtéž, s. 56.

¹²⁹⁶ Ludwig GUMFLOWICZ, *Manželství a volná láska*, Královské Vinohrady [1904], s. 26.

¹²⁹⁷ Z. PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, *Každodennost manželství*, s. 99.

¹²⁹⁸ Tamtéž.

¹²⁹⁹ G. DENZLER, *Zakázaná slast*, s. 87.

¹³⁰⁰ Zpráva o IV. všeobecném sjezdu katolíků českoslovanských, který konán v Praze od 29. srpna do 2. září 1908, Praha 1909, s. 138.

¹³⁰¹ Julius NEJEDLÝ, *O právním a společenském postavení zvláště ženy pro případ, že by došlo k navrhovaným reformám práva manželského*, Praha 1906, s. 22.

venkově.¹³⁰² Příspěvatel *Novin těšínských* zase uvedl, že možnost uzavřít po rozluce nový sňatek „škodí mnoho výchově dětí a podkopává mravnost“.¹³⁰³

9.3 Manželská novela z roku 1919

Ještě před schválením první československé ústavy vešla v platnost novela upravující vztahy mezi manželi. Dne 14. listopadu 1918, kdy proběhla vůbec první schůze Revolučního národního shromáždění, došlo také k jednání o úpravě manželského práva. Impuls vzešel od Václava Boučka, stoupence ženské emancipace, který již v roce 1906 vydal nákladem Ústředního spolku českých žen drobný spis s názvem *Proč se domáháme reformy práva manželského?*¹³⁰⁴ Původní návrh prosazoval občanský sňatek jako jedinou možnou formu uzavření manželství a umožnění rozluky pro příslušníky všech náboženských vyznání.¹³⁰⁵ Zákon č. 320/1919 Sb., který byl nakonec schválen, se od něj lišil: umožňoval fakultativní občanský sňatek a byla povolena rozluka manželství. Důvody, pro něž bylo manželskou rozluku možné žádat, byly přejaty z rakouského *Všeobecného občanského zákoníku* a dále rozšířeny: přibyla k nim řada dalších, např. hluboký rozvrat manželství.¹³⁰⁶ Při projednávání zákona bylo mj. konstatováno, že většina žen je finančně závislá na svém muži, a po manželské rozluce či rozvodu může zůstat bez prostředků, což se týkalo zejména žen ze středních vrstev.¹³⁰⁷ Senátorka Františka Plamínková proto prosazovala, aby měli manželé vůči svým rozloučeným manželkám vyživovací povinnost. Výsledkem jejího úsilí bylo, že manželovy požitky měly být rozděleny mezi jeho první a druhou ženu.¹³⁰⁸ Rozvedených a rozloučených žen po roce 1919 přibýlo: příkladem může být spisovatelka Marie Wagnerová, rozená Černá, která byla rozvedena roku 1920. Poté, co opustila manžela, odešla zpět k rodičům a později na faru v Mníšku pod Brdy, odkud pocházela. Aby se stala finančně soběstačnou, živila se psaním knih. Byla natolik úspěšná, že se pod pseudonymem F. Háj trvale zapsala do dějin literatury jako autorka postavy Káji Maříka.¹³⁰⁹

¹³⁰² *Dopis z Prahy*, Osvěta lidu, roč. 13, č. 7, 15. 2. 1907, s. 2.

¹³⁰³ *Z kraje*, Noviny těšínské, roč. 12, č. 19, 7. 4. 1906, s. 3.

¹³⁰⁴ Václav BOUČEK, *Proč se domáháme reformy práva manželského?*, Praha 1906. Na Boučkův spis reagovali někteří představitelé katolické církve, srov. Karel HUBÍK, *Je-li s katolického stanoviska dovolena rozluka manželství? Odpověď na Náboženské důvody dra. Václava Boučka v jeho spisku: Proč se domáháme reformy práva manželského?*, Kroměříž 1906.

¹³⁰⁵ Dana MUSILOVÁ, *Z ženského pohledu. Poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky 1918–1939*, Hradec Králové 2007, s. 71

¹³⁰⁶ L. WESTPHALOVÁ, *Historicko-právní pohled na rozvod manželství*, s. 469.

¹³⁰⁷ D. MUSILOVÁ, *Z ženského pohledu*, s. 70.

¹³⁰⁸ *Tamtéž*, s. 71.

¹³⁰⁹ D. MOCNÁ, *Červená knihovna*, s. 199.

10. Vdovství a vdovectví

„Jak změnil se všechno rázem, když nelítostnou svojí rukou zasáhne mnohdy předčasně neúprosná smrt v život tento a ze středu jeho vezme hlavu nejdražší, otce, živitele.“¹³¹⁰

10.1 Vdovství a vdovectví jako sociální kategorie

Jak již bylo uvedeno výše, vdovství a vdovectví v městském prostředí druhé poloviny 19. století je tématem, které nebylo českou historiografií dosud podrobněji reflektováno.¹³¹¹ Práce spadající do období raného novověku nebo vztahující se k venkovskému prostoru první poloviny 19. století tak mohou být inspirativní především metodologicky.¹³¹²

Přestože se může zdát, že vymezení vdovectví, resp. vdovství, nepředstavuje výraznější problém, zahraniční literatura upozorňuje na nejednoznačnost této sociální kategorie. Problém v tomto ohledu mohou způsobit například druhé a další sňatky ovdovělých osob.¹³¹³ Vzhledem k tomu, že úmrtnost osob ve středním věku byla i v 19. století ještě relativně velká (srov. níže), byl v populaci vysoký také podíl ovdovělých osob. Z dlouhodobého hlediska převažovaly vdovy: ženy vstupovaly do manželství mladší a ty, které předčasně nezemřely např. v důsledku porodů či poporodních komplikací, se v průměru dožívaly vyššího věku než muži – téměř do konce 19. století bylo v populaci průměrně o 10 % více žen nejvyšších věkových ročníků.¹³¹⁴ Muži se navíc po ovdovění ženili častěji než ženy. Vzhledem k tomu, že na venkově se průměrná doba trvání manželství pohybovala kolem dvaceti let,¹³¹⁵ je pravděpodobné, že ve městech bývala o něco kratší, neboť příslušníci středních městských vrstev se ženili ve srovnání s průměrnou populací ve vyšším věku a riziko ovdovění s časem vzrůstalo. Právě v městském prostředí byla vyšší také nadúmrtnost žen, spojená s těhotenstvím, porodem a šestinedělím, vyčerpáním organismu v důsledku častých porodů (nebo potratů), ale také s péčí o nemocné, která je vystavovala vyššímu riziku nákazy. Jak

¹³¹⁰ Marie SEYDLEROVÁ, *Požadavky vdov po c. k. státních úřednících*, Praha [1899], s. 3.

¹³¹¹ A. KHADKA, *Zájem evropské historiografie o postavení vdov ve společnosti*, s. 177–194.

¹³¹² Přestože by bylo hypoteticky možné uvádět řadu demografických charakteristik (věk při ovdovění, délka trvání manželství, doba smutku v případě dalšího sňatku), neexistují v českém prostředí k tomuto tématu téměř žádné studie, neboť rekonstrukce městských rodin je pro industriální období časově velmi náročná a výsledky jsou vzhledem k relativně vysoké mobilitě nejisté. Nejblíže se našemu tématu blíží studie Alice VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé? Vdovy hospodařící na venkovských usedlostech v první polovině 19. století*, in: M. Vojáček (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy...*, s. 321–340, a monografie Markéty SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiřelí ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov (1785–1855)*, České Budějovice 2016. Téma vdov v městském prostředí dosud představuje jeden z badatelských okruhů, který dosud nebyl odbornou veřejností téměř reflektován.

¹³¹³ Marjo BUITELAAR, *Widows' worlds. Representations and realities*, in: *Between poverty and the pyre. Moments in the history of widowhood*, New York 1995, s. 1–2.

¹³¹⁴ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích...*, s. 127.

¹³¹⁵ M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiřelí ve venkovské společnosti*, s. 112. Přestože údaje platí pro venkovské prostředí první poloviny 19. století, žádné jiné údaje neexistují.

ovšem uvádí Pavla Horská, vysoká úmrtnost žen byla spojena také s jejich nedostatečnou výživou: právě ženy ze středních vrstev, jejichž ekonomický podíl na chodu domácnosti byl nižší než u jiných skupin obyvatelstva, se často, co se stravy týče, odbývaly.¹³¹⁶ Přestože se v průběhu druhé poloviny 19. století a na počátku století 20. úmrtnostní poměry neustále zlepšovaly,¹³¹⁷ množství vdov – a to i ze středních vrstev – se výrazně zvýšilo v průběhu první světové války. Tato skutečnost byla reflektována také v časovém spisku *Kriegerwaisen- und -witwenfürsorge*¹³¹⁸ a odrazila se i v tom, že v Čechách i na Moravě začaly v této době vznikat spolky na podporu válečných vdov. Rovněž výnosy z některých charitativních akcí jim byly určeny.

Prožívání vdovství a vdovectví bylo velmi individuální a opět výrazně asymetrické – odráželo a potvrzovalo dobově platné genderové stereotypy. Vdovectví ovlivňovala mnohem méně mužskou identitu, než ovlivňovalo vdovství identitu ženskou.¹³¹⁹ U ženy docházelo společně s ovdověním ke změně jejího sociálního statusu, který mohl mít (a často měl) také existenční rozměr. Aktivně jednající muž mohl samostatně zvolit svou další životní strategii, zatímco v případě městských žen se jejich možnosti odvíjely od věku, materiální i rodinné situace, ale rovněž od profesní příslušnosti manžela. Odlišovala se například doba smutku; přestože pro obě pohlaví stanovovala společenská konvence původně dva roky, v případě mužů se smutek většinou zkracoval na 18 měsíců a tzv. hluboký smutek činil jen polovinu této doby.¹³²⁰ V této životní etapě bylo nepřipustné docházet do společnosti (včetně účasti na svatbách po dobu prvního půl roku), v období polosmutku pak bylo možné navštěvovat společnosti vážného charakteru. Vdova dbající pravidel etikety nepřijímala po dobu šesti týdnů od manželovy smrti žádné návštěvy a v době hlubokého smutku byla nucena zrušit přijímací den, pokud jej měla ustanovený.¹³²¹ Po smrti muže bylo povinností vdovy pečovat o výchovu dětí.¹³²² Tyto ženy však nezodpovídaly za své nezletilé děti samy – tuto roli částečně plnili tzv. poručníci, kteří měli zejména spravovat majetek pozůstalých potomků. Poručník se mohl v některých případech měnit, jako tomu bylo u Zdeňky Havlíčkové či

¹³¹⁶ L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 206–207.

¹³¹⁷ *Tamtéž*, s. 164. U nižších vrstev společnosti byl důvodem snižování počtu druhých a dalších sňatků také zvyšující se množství námezdně pracujících.

¹³¹⁸ Hugo HELLER, *Kriegerwaisen- und -witwenfürsorge*, Prag 1915.

¹³¹⁹ M. BUITELAAR, *Widows' worlds*, s. 4.

¹³²⁰ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 79–80. Je ovšem třeba podotknout, že v této oblasti se normativní příručky lišily; J. Wosátka uvádí, že hluboký smutek po manželovi nebo manželce trvá pro obě pohlaví stejně dlouho, a to jeden rok, srov. J. WOSÁTKA, *Jemný mrav v rodině...*, s. 60.

¹³²¹ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 83.

¹³²² *Obecný zákoník*, s. 95.

Kamilly a Zdenky Kaizlových.¹³²³ Otázky týkající se poručnictví vymezoval podobně *Všeobecný občanský zákoník*.

Konvence přikazovala oběma pohlavím černý oděv, v období polosmutku byly přípustné všechny odstíny šedé a fialové. Pokud se žena již znovu provdat nechtěla, mohla tuto skutečnost demonstrovat černou barvou oděvu i po skončení povinného smutku. Doplnky měly rovněž prozrazovat smutek, mužům byly zapovězeny šperky, ženy pak měly v době hlubokého smutku nosit šperky černé, v období polosmutku byly povoleny perly a ametysty.¹³²⁴ Obliby nabily právě v 19. století černé smuteční šperky, což dokazuje např. časopis *Nové (pařížské) mody*, resp. inzertní přílohy jiných periodik. Stav vdovy mohl rovněž připomínat vlastní snubní prsten umístěný na levé ruce¹³²⁵ či prstýnek zemřelého manžela.¹³²⁶ Asymetrie postavení vdov a vdovců se promítala např. i ve snubním protokolu: zatímco ovdovělého muže, který se hodlal znovu oženit, se farář na lhůtu, která uplynula od smrti manželky, netázal, v případě nevěsty-vdovy tak činil.¹³²⁷ Postavení ovdovělého muže a ovdovělé ženy záviselo zejména na životní a hmotné situaci. V případě vdovy záviselo na jejích příjmech, které se po smrti muže mohly výrazně snížit, což se odvíjelo od charakteru nebožtíkovy profese.

Duchovní útěchu měla vdovám poskytnout víra. Křesťanská, resp. katolická vdova měla podle církevních nařízení respektovat určitá pravidla, zejména se zdržet světských svodů a žít v souladu s Bohem. Jejich hlavním úkolem bylo vychovat řádně děti. Truchlení bylo v souladu s rolí řádné manželky, avšak míra zármutku nesměla překročit určitou mez: „*zármutek jejich nesmí míru převršiti, ony nesmí proti Bohu reptati a na prozřetelnost naříkati*“.¹³²⁸ Přestože ani křesťanští teologové nezapovídali vdovám druhé sňatky, v očích představitelů církve měla vyšší status vdova, která se již znovu neprovdala. Autoři normativních příruček si však byli dobře vědomi toho, že status vdovy nedosahuje ve společnosti zdaleka takové prestiže, jako tomu bývalo v minulosti.¹³²⁹

Smrt – anebo vážná obava z ní¹³³⁰ – představovaly v životě rodiny výrazný zlom také z hlediska emocionálního. Snaha vyrovnat se s nastalou situací byla značně individuální:

¹³²³ Srov. M. LENDEROVÁ, *Dcera národa?*, např. s. 86 a dále; Z. KAIZLOVÁ, *Dívčí deníky Zdenky Kaizlové*, např. s. 10.

¹³²⁴ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 83.

¹³²⁵ Popelka BILIÁNOVÁ, *Do panského stavu. Svazek první*, Praha 1992, s. 202.

¹³²⁶ Věnceslava LUŽICKÁ, *Co sluší a nesluší. Příspěvek k dívčí výchově*, Praha 1893, s. 94.

¹³²⁷ J. K. PAULY, *Právní rádce pro duchovní správu v Čechách...*, s. 1116.

¹³²⁸ Jean Baptiste BOONE – Josef SVOBODA, *Křesťanská žena*, Praha 1866, s. 81.

¹³²⁹ *Tamtéž*, s. 78.

¹³³⁰ Když byla žena Vojtěcha Weidenhofferova nemocná a byla knězem zaopatřena, zapsal do svého deníku: „*Jak bolestný a smutný byl pro mě tento den, tato chvíle. [...] já byl jako smyslu zbaven žalem, celý skoromoucený*“, srov. V. WEIDENHOFFER, *Deník*, s. 88.

František Palacký zapsal smrt manželky ve svém deníku velmi stručně, zdánlivě bez větších emocí. O jeho citech však svědčí skutečnost, že každoročně hrob Terezie Palacké v Lobkovicích navštěvoval a že si její památku pravidelně připomínal také ve svých zápisech.¹³³¹ Německobrodský obchodník Vojtěch Weidenhoffer ve svém deníku detailně zaznamenal poslední hodiny své ženy.¹³³² V jeho případě se emoce promítly také do neverbální roviny deníkového záznamu: úmrtní den své ženy Vilemíny označil třemi křížky, v zápise se objevují také zvolací věty a oslovení Boha: „*Bože všemohoucí, jaký to byl ukrutně bolestný okamžik! Ten nářek ubohých osiřelých dítek, můj nevýslovný žal nad ztrátou mojí drahé choti, nad ztrátou tak neočekávanou. Bože, to byl okamžik, na který po celý můj život nezapomenu, který po vždy zanechá v srdci mém hluboký žal, přesmutnou upomínku.*“¹³³³ Podobným způsobem zřejmě prožíval smrt své ženy Marie Jaromír Čelakovský, který ve svých zápiscích uvedl: „*Zasáhla nás strašná rána skolem naší drahé mamy. [...] Ztráta ta je pro mne těžká, nenahraditelná. – Ave, anima pia! Pro slzy nelze psát dále...*“¹³³⁴ V případě pražského obchodníka Václava Vondráčka měli jeho příbuzní dokonce obavu, aby po smrti ženy nespáchal sebevraždu, neboť trpěl depresí.¹³³⁵

Naprosto výjimečné bylo postavení vdovce Josefa Němce, jež se odvíjelo od reflexe Boženy Němcové českou společností. Němec se plně ztotožnil s novou úlohou dbát o památku své ženy.¹³³⁶ Pieta po životním partnerovi byla společností zpravidla respektována. Tajemníky lásky uvádějí jako jeden z relevantních důvodů k odmítnutí nápadníka právě tento důvod.¹³³⁷ Osamělost vdovce mohla s odstupem času někdy vést k životnímu bilancování, jako u fyzika Vladimíra Novotného.¹³³⁸

Josefa Náprstkova patřila k ženám, které byly i po smrti manžela doživotně zajištěny. Po odchodu Vojty Náprstka se z ní stala zlomená vdova a v této situaci si zřejmě více než v předchozích desetiletích uvědomovala sociální poměry, z nichž vyšla: „*[...] poznávám, že jen muž uchová ženě to postavení, neb jak muž více není, tu každý dává cítit, že to není to co dříve [...]*“.¹³³⁹ Vyrovnat se se smrtí manžela jí pomáhala péče o jeho odkaz, muzeum,

¹³³¹ J. KOŘÁLKA (ed.), *Lobkovicův zámek v Neratovicích...*, s. 231–235.

¹³³² V. WEIDENHOFFER, *Deník*, s. 151–154.

¹³³³ *Tamtéž*, s. 153.

¹³³⁴ J. ČELAKOVSKÝ, *Moje zápisky, 1871–1914*, s. 194.

¹³³⁵ V. VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 28.

¹³³⁶ Helena KOKEŠOVÁ, *Korespondence rodiny Boženy Němcové*, in: M. Horký – R. Horký (eds.), *Božena Němcová – život, dílo, doba*, Česká Skalice 2006, s. 86–87.

¹³³⁷ J. KVĚTENSKÝ, *Nejnovější nejuplnější tajemník lásky...*, 1891, s. 20.

¹³³⁸ V. NOVÁK, *Vzpomínky a paměti*.

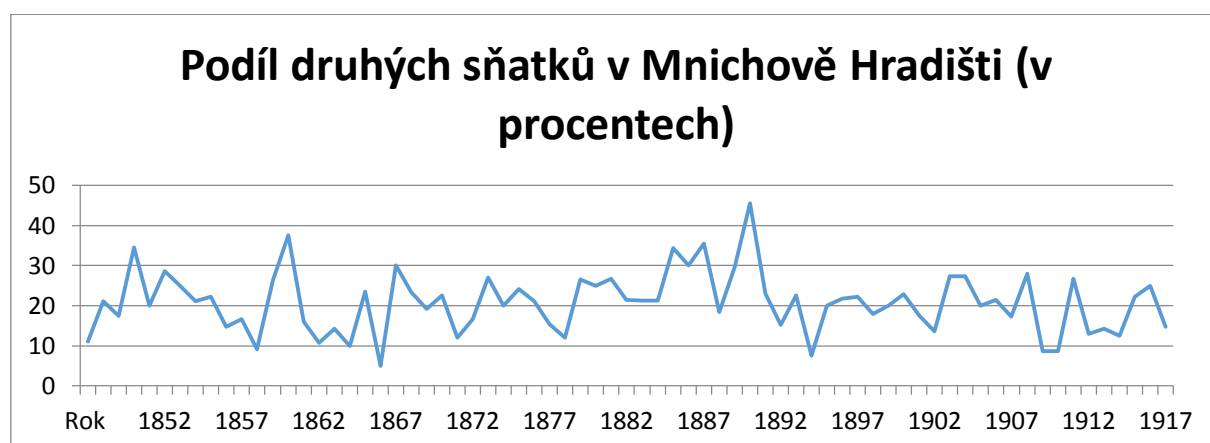
¹³³⁹ Milena SECKÁ, *Jen Náprstkova, prosím. Neobyčejný život v dobových pramenech*, Praha 2016, s. 161.

národopisné sbírky, aktivní účast v několika spolcích a zpočátku také psaní deníku. Od manželovy smrti však odmítala chodit do společnosti.¹³⁴⁰

10.2 Druhé a další sňatky

S tím, jak se v českých zemích zlepšovaly úmrtnostní poměry a ve větší míře se prosazovaly sňatky uzavřené na základě emocionálního pouta, snižoval se také podíl druhých a dalších sňatků. Zatímco v letech 1866–1867 činil 21 % u mužů a 10 % u žen, v letech 1910–1911 se hodnoty snížily na 11, resp. 6 %.¹³⁴¹ Teritoriální rozdíly mohly být způsobeny např. epidemiemi.¹³⁴² Ze studie Ludmily Fialové, která provedla analýzu pro farnost kostela sv. Havla na Starém Městě pražském, vyplývá, že v letech 1840–1899 podíl druhých a dalších sňatků zůstal i ve druhé polovině 19. století relativně vysoký: pohyboval se mezi 23,4 % a 20,2 % a nevymykalo se tak průměru v rámci celého století.¹³⁴³ Zatímco druhé sňatky mužů stagnovaly, podíl sňatků uzavřených vdovami stále klesal. Podrobnou analýzu druhých sňatků pro venkovské město Mnichovo Hradiště zachycuje graf 4. Z něho vyplývá, že rozdíly v jednotlivých letech byly značné. Porovnáme-li hodnoty v grafu s úmrtními matrikami, zjistíme, že podíl druhých a dalších sňatků odrážel s určitým zpožděním úmrtnostní poměry ve městě. Údaje zachycující hodnoty pro celá desetiletí rozdíly z jednotlivých let však již částečně vyrovnávají (srov. tabulka 2).

Graf 4 – Podíl druhých a dalších sňatků v Mnichově Hradišti v letech 1848–1918

Zdroj: SOA Praha, f. Sbírk. matrik Středočeského kraje, matriční knihy oddaných Mnichovo Hradiště 9, 16, 33.

¹³⁴⁰ Srov. Milena SECKÁ – Martin ŠÁMAL (eds.), *Byl to můj osud... Zápisky Josefy Náprstkové*, Praha 2014, s. 88–89.

¹³⁴¹ L. FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti...*, zejména s. 93.

¹³⁴² S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí nad Labem...*, s. 125.

¹³⁴³ L. FIALOVÁ, *Sňatkový věk obyvatelstva Starého Města pražského...*, zejm. s. 180.

Tabulka 2 – Druhé a další sňatky v Mnichově Hradišti v letech 1848–1918

Období	Počet sňatků	Vdovec + vdova		Vdovec + svobodná		Svobodný + vdova	
		Absolutně/procentuálně		Absolutně/procentuálně		Absolutně/procentuálně	
1848–1857	237	10	4,2	33	13,9	7	3,0
1858–1867	218	6	2,8	15	6,9	14	6,4
1868–1877	277	14	5,1	41	14,8	6	2,2
1878–1887	270	13	4,8	40	14,8	11	4,1
1888–1897	306	21	6,9	40	13,1	8	2,6
1898–1907	307	17	5,5	40	13,0	8	2,6
1908–1917	228	10	4,4	27	11,8	4	1,8
1918	27	2	7,4	2	7,4	0	0

Zdroj: SOA Praha, f. Sbírka matrik Středočeského kraje, matriční knihy oddaných Mnichovo Hradiště 9, 16, 33.

Protože studií, které by se zabývaly touto problematikou, není mnoho, může jako příklad posloužit i Ústí nad Labem, kde majoritu tvořilo obyvatelstvo s německým obcovacím jazykem: v letech 1860–1889 zde druhý nebo další sňatek uzavřelo 14,6 % mužů a 7,2 % žen z těch, kteří vstupovali do manželství.¹³⁴⁴ Nejčastěji docházelo ke sňatkům mezi vdovci a svobodnými ženami, podíl sňatků mezi svobodnými muži a vdovami neustále klesal, sňatky mezi vdovcem a vdovou byly spíše řidké. Z uvedených dat vyplývá, že muži měli šanci na uzavření druhého a dalšího sňatku podstatně vyšší. Vdovci si také zpravidla vybírali partnerky výrazně mladší, než byli sami:¹³⁴⁵ mladá žena měla více energie starat se o pozůstalé děti, navíc mohla snáze zastat práci v domácnosti a v neposlední řadě přivést na svět další potomstvo. Např. Karel Jaromír Erben vstoupil roku 1859 do manželství s Žofií Mastnou, která byla vrstevnicí jeho dcer z prvního manželství.¹³⁴⁶

V tajemnicích lásky jsou vdovy a vdovci prezentováni jako osoby oproštěné od mladického poblouznění, svůj nový vztah staví na přátelství a jistotě.¹³⁴⁷ Je ovšem otázkou, nakolik byla norma spjata s životní praxí. Druhé sňatky bývaly zpravidla méně okázalé

¹³⁴⁴ Srovnávací studie, které by braly v potaz sociální původ snoubenců, neexistují.

¹³⁴⁵ L. FIALOVÁ, *Využití výsledků českého...*, s. 94.

¹³⁴⁶ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 72.

¹³⁴⁷ J. KVĚTENSKÝ, *Nejnovější nejúplnější tajemník lásky...*, 1891, s. 20.

a konané „s větší zdrženlivostí pod tíží upomínek, které nutně budou se vznášeti ve vzduchu, zvláště vdává-li se vdova“.¹³⁴⁸ Přestože nevěsta neměla nést „žádné stopy po smutku“, oděv, svatební doplňky, květiny i výzdoba kostela, stejně jako snubní prsten z prvního manželství měly prozrazovat, že se jedná o druhý sňatek.¹³⁴⁹ Období povinného smutku bylo v případě žen stanoveno tak, aby bylo možno vyloučit případné těhotenství: činilo deset měsíců, přestože byla doporučována doba dvou let. Pokud se žena provdala v kratší lhůtě, než byly dva roky, byla povinna nosit smutek i jako novomanželka.¹³⁵⁰ To se patně týkalo vdovy po malíři Antonínu Slavíčkovi, Bohumily, která se již po půl roce provdala za rodinného přítele Herberta Masaryka.¹³⁵¹ Přestože i vdovcům byla teoreticky předepsána smuteční doba dva až tři roky, nebylo na dodržování normy v jejich případě hleděno tak přísně.¹³⁵² Karel Klostermann se např. znovu oženil po 6 měsících a 13 dnech a sňatek pro něj představoval východisko z hmotné nouze.¹³⁵³ Jeho vyznání byla dokonce psána na smutečním papíře.

Motivace ke vstupu do nového manželství se u obou pohlaví mohla výrazně lišit. Zatímco muži od manželství většinou očekávali zajištění vlastního pohodlí, které by jim plně umožňovalo věnovat se výkonu profese, nebo hledali ženu, která by se postarala o děti z prvního manželství či přivedla na svět (další) potomstvo, ženy se snažily druhým sňatkem upevnit své postavení ve společnosti, případně najít muže, který by jim pomohl nést odpovědnost za výchovu dorůstajících dětí, zejména synů.¹³⁵⁴

Pokud zemřela vdaná žena, která byla matkou malých dětí, bylo pravděpodobné, že se vdovec brzy znovu ožení. V některých případech došlo ke svatbě velmi záhy: protože Marie Čelakovská, roz. Ventová, údajně chtěla, aby se po její smrti František Ladislav Čelakovský podruhé oženil,¹³⁵⁵ došlo ke svatbě s Antonii Reissovou jen několik měsíců po Mariině smrti. Oddavky na jaře 1844 tak měly proběhnout „co možná bez hluku“.¹³⁵⁶ Ovocnářskému odborníku a učiteli na hospodářské akademii Karlu Němcovi zemřela žena Marie na konci června 1881. Němec zůstal sám se třemi dětmi. O tři měsíce později však již psal sestře, že našel ženu, která se pro něj a jeho poměry výborně hodí, a již 1. října se znovu oženil.¹³⁵⁷

¹³⁴⁸ J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 67.

¹³⁴⁹ *Tamtéž*, s. 68.

¹³⁵⁰ *Tamtéž*, s. 82.

¹³⁵¹ Josef TOMEŠ a kol., *Český biografický slovník XX. století. II. díl. K–P*, Praha – Litomyšl 1999, s. 345.

¹³⁵² J. GUTH, *Společenský katechismus*, s. 67.

¹³⁵³ Ivan MARTINOVSKÝ, *Stáří Karla Klostermanna*, in: *Věchové stáří...*, s. 81.

¹³⁵⁴ F. WEYR, *Paměti I*, s. 120.

¹³⁵⁵ Nevěstou měla být sama Antonie Reissová, srov. František Ladislav ČELAKOVSKÝ – Bohuslava RAJSKÁ, *Z let probuzení. Kniha druhá. Listy Fr. Lad. Čelakovského a Bohuslavy Rajske 1844–1845*, Praha 1872, s. 26.

¹³⁵⁶ *Tamtéž*, s. 122.

¹³⁵⁷ H. KOKEŠOVÁ, *Korespondence rodiny Boženy Němcové*, s. 88.

Někdy se vdovec oženil s blízkou příbuznou své zesnulé ženy;¹³⁵⁸ takový sňatek měl nesporné výhody: osiřelé děti svou tetu znaly, její citová vazba k nim bývala zpravidla hlubší, roli mohly hrát také důvody majetkové, nelze však vyloučit ani vzájemnou náklonnost. Je také známo, že v některých případech umírající žena vyjádřila přání, aby se manžel znovu oženil, případně určila i svou nástupkyni, jako Anna Fričová, roz. Ullmanová,¹³⁵⁹ nebo Růžena Fibichová. Zdeněk Fibich již deset dní po smrti ženy psal švagrové Betty, coby budoucí nevěstě. Jeho další dopisy však napovídají, že kromě hudby to byla právě smrt první ženy, která oba v zármutku spojila.¹³⁶⁰ Přestože u sešvagřených osob existovala církevní i civilní překážka, v případě, že některý z původních partnerů zemřel, odpadala.¹³⁶¹

Syn F. L. Čelakovského Jaromír ovdověl v roce 1907 v jedenašedesáti letech a jeho tři dcery v té době již byly dospělé. Zůstává otázkou, nakolik byl sňatek s Miladou Halovou v roce 1912 veden snahou zajistit si relativně pohodlné stáří: neprovdaná dcera Marie, které otci vedla po smrti matky domácnost, spáchala totiž v roce 1909 sebevraždu.¹³⁶²

Přesto byli i muži, kteří druhý sňatek po smrti ženy odmítli. Lékař Vladimír Vondráček ve svých vzpomínkách uvedl: „*Otec byl, čemu se říká ‚dobrá partie‘. Jak už to bývá, ženští členové rodiny chtěli zámožného vdovce oženit, i babička mu domlouvala, on se však již neoženil a neměl jsem dojem, že by byl měl velký zájem o ženy.*“¹³⁶³ Vdovci tak mohla vést domácnost také neprovdaná sestra,¹³⁶⁴ čímž se řešilo zároveň její postavení ve společnosti. Pokud se po smrti životního partnera rozhodl vdovec z nižších středních vrstev žít v nesezdaném svazku, narazil zpravidla na odpor okolí, zejména vlastních dětí: Theodora Němcová se nedokázala smířit s konkubinátem svého otce a pokládala jej za skandál.¹³⁶⁵

Zatímco v případě křesťanských vdov požívaly větší úcty ty ženy, které se již podruhé neprovdaly, židovským vdovám jejich tradiční právo přikazovalo vdát se za manželova nejstaršího bratra, a to zejména pokud se z předešlého svazku nenarodil potomek, resp. syn.¹³⁶⁶ Před uplatňováním tzv. *levitátu* bylo však v českých zemích upřednostňováno vyvázání se z této povinnosti. Probíhalo prostřednictvím obřadu zvaného *chalice*.¹³⁶⁷ V praxi narážel levirát také na zákonné normy z konce 18. a počátku 19. století, aspoň pokud se

¹³⁵⁸ Tyto sňatkové strategie zvolili např. geolog Cyril Purkyně, lékař Otakar Frankengerger, hudební skladatel Zdeněk Fibich, bělohradský měšťan Antonín Šulc či mnichovohradištský řídící učitel Jan Klíma.

¹³⁵⁹ Josef Václav FRIČ, *Paměti II*, ed. K. Cvejn, Praha 1960, s. 520 a 531.

¹³⁶⁰ Zdeněk Fibich. *Sborník dokumentů a studií o jeho životě a díle. Svazek 2*, Praha 1952, s. 638 a 639.

¹³⁶¹ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály...*, s. 176.

¹³⁶² J. ČELAKOVSKÝ, *Moje zápisky, 1871–1914*, s. 48.

¹³⁶³ V. VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 28.

¹³⁶⁴ Srov. např. F. WEYR, *Paměti I*, s. 162; viz též diplomová práce Lucie PAUROVÁ, *Vše pro bratry. Historie rodinného života v 19. století na příkladě rodiny Lamblových*, Praha 2012.

¹³⁶⁵ Vladimír ŮLEHLA, *Samotářská dcera Boženy Němcové Theodora*, Jičín 2014, s. 35.

¹³⁶⁶ D. VESELSKÁ, *Mazal tov*, s. 153.

¹³⁶⁷ *Tamtéž*, s. 156.

jednalo o muže, který byl již jednou ženat. Judaismus totiž v takových případech umožňoval polygamii.¹³⁶⁸

10.3 Existenční otázka

Postavení vdovy ve městě bylo v porovnání se životem vdovy na venkově většinou horší: v prostředí, kde většinou žila pouze nukleární rodina, byla žena po smrti muže odkázána sama na sebe, případně na sociální síť příbuzných, zatímco na venkově existoval ještě institut výminků nebo podruží.¹³⁶⁹ Strategie městských vdov po smrti manžela se tak výrazně lišily od venkovského prostředí: vdova se mohla znovu vdát, samostatné hospodaření bylo možné pouze v některých případech, někdy zůstala odkázána pouze na vdovský plat (srov. níže). Věková hranice při ovdovění se na venkově v první polovině 19. století pohybovala mezi 35 a 40 lety,¹³⁷⁰ lze proto předpokládat, že ve městech mohla v druhé polovině století být tato hranice o něco vyšší. Starší studie uváděly, že určující přitom byly věk a výše majetku. Jak ovšem ukázala Alice Velková, záviselo také na vlastnických právech a rodinných poměrech vdovy.¹³⁷¹

Právní předpisy platné v druhé polovině dlouhého 19. století rozlišovaly v rámci dědického práva situaci, kdy se ve svazku narodily více než tři děti. V takovém případě byl pozůstalý manžel nebo manželka dědicem stejného dílu jako potomci, avšak pokud se narodilo dětí méně, mohl partner zesnulého užívat čtvrtinu majetku, jejímž vlastníkem však byly děti.¹³⁷² Pozůstalý partner měl nárok na „*slušné vyživení*“.¹³⁷³ Pokud nebožtík potomka nezanechal, stal se pozůstalý partner dědicem čtvrtiny majetku, další části dědili nebožtíkovi příbuzní. Součástí dědictví však mělo být vše, „*co dle smluv svatebních, dle smlouvy dědičné, a dle posledního porřízení přísluší manželovi na živě pozůstalému z jmění druhého manžela*“.¹³⁷⁴ Manžel či manželka nepatřili mezi neopominutelné dědice; pokud tedy existovala závěť, nemuseli teoreticky zdědit nic.¹³⁷⁵ Pouze tehdy, pokud nežili žádní blízcí příbuzní, kteří by dědili, stal se partner zemřelého dědicem celého nebožtíkova majetku.¹³⁷⁶

Po smrti manžela měla vdova na základě *Všeobecného občanského zákoníku* (§ 1242) nárok na tzv. vdovský plat. Měl být vyplácen s tříměsíčním předstihem ihned po manželově

¹³⁶⁸ K této problematice srov. též Jiří KLABOUCH, *Zvláštní manželské právo osob židovského náboženského vyznání v letech 1783–1945*, Právněhistorické studie 5, 1959, s. 177–178.

¹³⁶⁹ M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti*, s. 134.

¹³⁷⁰ A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé?*, s. 325.

¹³⁷¹ *Tamtéž*.

¹³⁷² *Obecný zákoník...*, s. 435.

¹³⁷³ *Tamtéž*, s. 456.

¹³⁷⁴ *Tamtéž*, s. 435.

¹³⁷⁵ J. KLABOUCH, *Manželství a rodina...*, s. 199.

¹³⁷⁶ *Obecný zákoník...*, s. 435.

smrti. Zároveň měla být vdova ještě šest týdnů po manželově smrti vyživována z pozůstalosti, a pokud byla těhotná, tato doba se prodlužovala až na období po skončení šestinedělí (§ 1243). V případě, že se však znovu vdala, nárok na vdovský plat zanikal (§ 1244).¹³⁷⁷ Výše vdovského platu byla stanovena již ve smlouvě.¹³⁷⁸ Vdova také mohla po smrti muže disponovat svým věnem.¹³⁷⁹

Protože od postavení muže se odvíjelo postavení celé rodiny, mohl po smrti živitele výrazně klesnout životní standard všech členů domácnosti, zejména pokud byla vdova závislá jen na penzi, která jí byla pravidelně vyplácena. Ta se odvíjela od délky manželovy služby a jeho zásluh. Od roku 1850 byla penze poskytována vdovám, jejichž manžel dosáhl alespoň 60 let a žena za něj byla provdána nejméně čtyři roky. Přestože se postavení vdov po úřednících neustále zlepšovalo, penze byla i po letech vázána určitými podmínkami.¹³⁸⁰

Lišila se například podle toho, jestli se jednalo o úředníka státního, soukromého nebo obecního. Anna Řeháková uvádí ve svých vzpomínkách, jaké byly po smrti vrchnostenského správce Petrvoľfa další osudy jeho rodiny: vdova neměla vzhledem k délce jeho služby nárok na penzi, přesto jí Schwarzenberkové vyměřili slušné 600 zl. ročně, aby mohla zaopatřit sebe i čtyři děti a zachovat jim standard, na nějž měly vzhledem k socioprofesionálnímu statusu otce nárok.¹³⁸¹ V případně obecních úředníků se penze lišila také na základě místa výkonu nebožtíkovy profese. Např. v Praze měla po roce 1874 vdova po obecním úředníkovi nárok na penzi poté, co její muž odsloužil alespoň 10 let. Roční vdovská penze přitom činila nejméně 40 % manželova ročního slušného, nesměla však být vyšší než 800 zl. Pokud manžel na penzi nedosáhl, získala vdova odbytné, jež činilo 40 % nebožtíkova ročního platu.¹³⁸² Protože pražští úředníci byli na konci století rozděleni do několika hodnotných tříd, odvíjela se vdovská penze od hodnotního zařazení zesnulého úředníka. Od roku 1901 se tak její roční výše pohybovala mezi 800 a 2400 K.¹³⁸³ Vdovy po státních úřednících si výrazně polepšily díky zákonu 24. května 1906, kdy se výše penze zvedla o 75 % původní výměry.¹³⁸⁴

O tom, že vdovy po státních úřednících chtěly své postavení zlepšit, svědčí jednak existence Spolku vdov po c. k. státních úřednících, jednak příručka sepsaná Marií

¹³⁷⁷ Tamtéž, s. 666–667.

¹³⁷⁸ J. V. KURTÍN, *Všeobecný sekretář*, s. 364.

¹³⁷⁹ J. KLABOUCH, *Manželství a rodina...*, s. 199.

¹³⁸⁰ P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Z moci úřední*, s. 469–470. Srov též Karl MEGNER, *Beamte. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte des k.k. Beamtentums*, Wien 1985, s. 171–184.

¹³⁸¹ A. ŘEHÁKOVÁ, *Zašlé časy*, s. 177.

¹³⁸² Veronika KNOTKOVÁ, „Slavná rado městská, ráčíž mi povoliti příspěvek.“ *Penzijní zabezpečení pražských obecních úředníků, jejich vdov a sirotků*, in: *Věch stáří...*, s. 161–162.

¹³⁸³ Tamtéž, s. 163–164.

¹³⁸⁴ Tamtéž, s. 165.

Seydlerovou, v níž byly tyto požadavky zformulovány.¹³⁸⁵ Cílem spolku bylo dosáhnout rovnocenného postavení všech vdov a sirotek po c. k. státních úřednících, dále sbírání prostředků a udělování podpor.¹³⁸⁶ V roce 1896 byl sice odhlasován nový penzijní zákon, avšak výhody se ve větší míře nevztahovaly na vdovy, které již penzi požívaly.¹³⁸⁷ V takovém případě se žena musela obrátit na příslušný úřad, doložit nebožtíkovu praxi a požádat o penzi. Později bylo možné žádat také o pohřebné, případně o tzv. příspěvek na vychování nezaopatřených dětí.¹³⁸⁸ Nárok na něj vznikal v případě, že rodina byla nemajetná. K dalším mimořádným příspěvkům patřily tzv. výpomoc, která platila po omezeně dlouhou dobu, dary z milosti a dary z milosti jednou provždy. Zdaleka ne u všech pozůstalých však byly tyto žádosti vyřizovány kladně.¹³⁸⁹

Vdovy po soukromých úřednících měly podle zákona o penzijním pojišťování z roku 1906 nárok na polovinu renty, které manžel požíval nebo na kterou měl nárok.¹³⁹⁰ Aby však mohla být tato renta skutečně vyplácena, musela být žena provdána déle než rok, a nesměla nést odpovědnost za manželovu smrt. Pokud byla s mužem rozvedena, nesměla být tzv. viníkem rozvodu a manželství nesmělo být rovněž soudně rozvázáno. K dalším podmínkám patřilo, že manželovi nesmělo být v době uzavření sňatku více než 50 let a nesměl být v té době již penzistou. Při dalším sňatku vdova nárok na penzi ztrácela, avšak měla právo na trojnásobnou částku své roční vdovské renty.¹³⁹¹

Velmi těžké byly v polovině devadesátých let 19. století poměry Marie Sedlákové, vdovy po zemském školním inspektoru, jejíž roční penze činila pouze 480 zlatých a celá polovina z této částky připadala na nájem bytu. Její syn Jaroslav ve svých pamětech konstatoval, že si „*neuvědomovala nebo nechtěla uvědomit, že naše místo je teď mezi nejchudšími*“ a v případech skutečné nouze se uchýlovala k rozprodávání majetku.¹³⁹² Její poměry byly skutečně velmi nuzné, vezmeme-li v potaz, že Kamila Kaizlová, vdova po někdejším předlitavském ministru financí měla jen o několik let později penzi 3000 zlatých a oběma dcerám byla navíc vyplácena renta 600 zl.¹³⁹³ Ještě hůře na tom byly ženy, které byly provdány jen krátce a nárok na penzi neměly. Mohly tak získat jen mimořádnou podporu.¹³⁹⁴

¹³⁸⁵ M. SEYDLEROVÁ, *Požadavky vdov po c. k. státních úřednících*.

¹³⁸⁶ *Tamtéž*, s. 11–12.

¹³⁸⁷ *Tamtéž*, s. 4.

¹³⁸⁸ J. V. KURTÍN, *Všeobecný sekretář*, s. 406.

¹³⁸⁹ V. KNOTKOVÁ, „*Slavná rado městská, ráčiz mi povoliti příspěvek.*“, s. 167.

¹³⁹⁰ *Zákon ze dne 16. prosince 1906 č. 1 ř. z. z r. 1907 o pensijním pojišťování soukromých úředníků*, Praha [1907], s. 16.

¹³⁹¹ *Tamtéž*, s. 17.

¹³⁹² Jaroslav SEDLÁK, *Z lavice za katedru. Z pamětí učitele*, Praha 1960, s. 59.

¹³⁹³ Z. KAIZLOVÁ, *Divčí deníky Zdenky Kaizlové*, např. s. 10.

¹³⁹⁴ P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Z moci úřední*, s. 470.

Z finančních důvodů bývaly někdy odloženy tak důležité akty, k nimž patřila třeba instalace náhrobku zesnulého Františka Jaroslava Čecha.¹³⁹⁵

Právě z existenčních důvodů měnily některé vdovy se svými dětmi po smrti muže místo bydliště: udržet si větší byt bývalo často nad finanční možnosti vdov s malou penzí, tzv. služební byty byly navíc podmíněny výkonem profese. Uvedená strategie byla východiskem z nouze např. v případě matky citovaného Jaroslava Sedláka¹³⁹⁶ či Heleny Svobodové, vdovy po řídícím učiteli, která se z Prostějovska přestěhovala do Prahy, aby mohl syn Emanuel studovat na tamější univerzitě práva.¹³⁹⁷ Skutečnost, že po smrti manžela se některé vdovy věnovaly cele výchově potomků, potvrzují rovněž vzpomínky Marie Strettiové.¹³⁹⁸ Změna prostředí měla pochopitelně také psychologický efekt: vdovu rozptýlily starosti spojené se stěhováním a zajištěním nové existence; svou roli mohla sehrát také anonymita nového prostředí.

Relativně dobré bylo postavení vdov po živnostnících, které mohly v případě, že jim manžel podnik odkázal nebo byly spolumajitelkami, živnost vést i po smrti muže. *Všeobecný občanský zákoník* v takovém případě umožňoval zakázat vdově, která měla nejméně jedno dítě a stala se dědičkou majetku, nový sňatek.¹³⁹⁹ Pokud byly děti, které majetek zdědily, nezletilé, mohla vdova podnik samostatně spravovat do doby, než ho předala dědicům. Vedle známého příkladu Anny Náprstkové uveďme jako příklad vdovy po některých nakladatelích, přičemž k těm známějším patřily ve druhé polovině 19. století a na počátku věku dalšího Kateřina Jeřábková, Barbora Šolcová, Karolina Kobrová či Marie Bačkovská. Výraz „vdova“ se přitom často stával součástí nového názvu firmy – udržela se tak kontinuita s předchozím vlastníkem. Společenská prestiž těchto vdov byla jistě vyšší než u žen odkázaných pouze na vdovský plat nebo pomoc vlastní sociální sítě, navíc mohly samy disponovat majetkem a samostatně se rozhodovat.¹⁴⁰⁰ Někdy se však jednalo o dočasnou záležitost – vdova se mohla znovu vdát, přenechat živnost potomkům, případně ji prodat.¹⁴⁰¹ V případě, že se provdala, přecházela živnost většinou na nového manžela, zejména pokud se z předchozího svazku děti nenarodily nebo byly ještě příliš malé.

V určitých případech vyživoval vdovu její syn. Některé ženy si ovšem po smrti manžela musely najít vlastní zdroj obživy, ať to byla vlastní tvůrčí práce, výuka ručních prací,

¹³⁹⁵ F. J. ČECH, *Životní román Fr. Jaroslava Čecha*, s. 192.

¹³⁹⁶ J. SEDLÁK, *Z lavice za katedru*, s. 59.

¹³⁹⁷ M. SVOBODOVÁ-ALŠOVÁ, *U nás doma*, s. 101.

¹³⁹⁸ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 196.

¹³⁹⁹ *Občanský zákoník...*, s. 418.

¹⁴⁰⁰ Alice VELKOVÁ, *Staré ženy ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: *Věčné stáří...*, s. 208.

¹⁴⁰¹ Srov. M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti*, s. 181.

působení v soukromých vzdělávacích ústavech,¹⁴⁰² či pronajímání volných pokojů studentům. Vdova ze středních vrstev měla omezené možnosti výdělků také kvůli svému sociálnímu statusu: na rozdíl od žen z nižších vrstev se nemohla živit jako posluhovačka nebo dělnice. Pro některé vdovy se mohlo stát obživou poskytování bytu studentům, jako např. v případě Terezie Nebeské,¹⁴⁰³ Marie Dapeciové¹⁴⁰⁴ či výše jmenované paní Sedlákové, která poskytovala byt děvčatům. Zvýhodněny byly ty ženy, které získaly v mládí určitou kvalifikaci, např. průmyslovou, resp. obchodní a průmyslovou, pokračovací nebo hospodyňskou školu, případně absolvovaly kurzy pro vychovatelky a ošetřovatelky.¹⁴⁰⁵ Část příjmů matky Anny Řehákové, která ovdověla v době, kdy nejmladší z jejích potomků byli ještě v dětském věku, pocházela také z kondic, které během studií dával studující syn Václav.¹⁴⁰⁶

Některé ego-dokumenty dávají tušit, jak důležitá byla pro určité vdovy sociální síť, tvořená zejména rodinou a blízkými přáteli: existovaly ženy, které se po ovdovění vrátily do rodného města nebo přímo do otcovského domu, případně žily v domácnosti některého ze svých dětí, řidčeji v domácnosti rodičů zemřelého partnera. Vdova po Aloisi Vojtěchu Šmilovském, Anna Šmilauerová, se po smrti manžela přestěhovala do rodných Klatov, kde se ve velké míře účastnila veřejného života.¹⁴⁰⁷ V *Zápiscích* Jaromíra Čelakovského se pak objevuje zmínka o mladé vdově po PhDr. Mirumilu Neumannovi, docentu fyziky na pražské univerzitě, která roku 1873 zůstala v Praze sama a ve vyšším stupni těhotenství. Protože Neumann zemřel dva dny před Štědrým dnem, poskytli jí Čelakovští azyl.¹⁴⁰⁸ Některým vdovám skutečně nezbývalo nic jiného než spoléhat na solidaritu rodiny nebo přátel. Žofie Mrštíková, vdova po MUDr. Norbertu Mrštíkovi, byla na počátku 20. století v mnohem svízelnější situaci: protože její manžel vykonával profesi jen krátce, neměla nárok na penzi. Existenční záchranou tak pro ni byl návrh ředitele lázní Luhačovice MUDr. Františka Mareše, který jí navrhnul, aby spravovala nově zřízený lázeňský dům. Výše platu byla 500 rakouských korun, k němu náležely také byt a strava. Pro nemoc však Mrštíková nabídku nepřijala.¹⁴⁰⁹

Pro starší osamělé ženy byl v Praze založen Klemeňou Hanušovou spolek Dámský kruh, který měl svobodným i ovdovělým ženám ze středních vrstev poskytovat bydlení

¹⁴⁰² M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 261.

¹⁴⁰³ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 201.

¹⁴⁰⁴ M. HES, *Dandy nezná lásky k ženě*, s. 17.

¹⁴⁰⁵ M. LENDEROVÁ, *A ptáš se, knížko má...*, s. 54.

¹⁴⁰⁶ Anna ŘEHÁKOVÁ, *Zašlé časy. Vzpomínky*, Praha 1932, s. 44.

¹⁴⁰⁷ Josef BŘEZINA, *Děti slavných rodičů*, Praha 1995, s. 111.

¹⁴⁰⁸ J. ČELAKOVSKÝ, *Moje zápisky...*, s. 63 a 65.

¹⁴⁰⁹ B. MRŠTÍKOVÁ, *Vzpomínky. Díl první*, s. 256–257.

a stravu.¹⁴¹⁰ Již od ustavení samosprávy však vznikaly v jednotlivých obcích českých zemí fondy a nadace na podporu vdov a sirotek. Stát pomáhal také některým vdovám prostřednictvím státní tabákové režie, koncesovanými trafikantkami byly ovšem většinou ženy z nižších sociálních vrstev, byť existovaly určité výjimky.¹⁴¹¹ Sociální funkci měly také některé spolky,¹⁴¹² které poskytovaly podporu svým členům, ale i vdovám po nich.¹⁴¹³ Penzi od penzijního spolku pražského německého divadla tak například pobírala Marie Štěpánková, vdova po Janu Nepomuku Štěpánkovi, stejně jako vdovy po několika někdejších hercích.¹⁴¹⁴

¹⁴¹⁰ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 258.

¹⁴¹¹ Marie MACKOVÁ, *To byla c. k. trafika*, Praha 2010, zejm. s. 91–96.

¹⁴¹² Penzijní fondy a ústavy měly také některé průmyslové podniky a velkostatky, o jejich působnosti však dosud neexistuje téměř žádná literatura, s výjimkou Marie MACKOVÁ, *Penzisté a penzistky rakouské státní tabákové režie*, in: *Vetché stáří...*, s. 170–178. Pozornost je však věnována pouze vdovám a vdovcům po továrních dělnících a dělnicích.

¹⁴¹³ Srov. např. *Stanovy spolku pražských sladovníků ku podporování pomoci potřebných tovaryšův sladovnických a jejich vdov*, Praha 1865. Některé spolky založené na stavovské či profesní příslušnosti však na vdovy ani sirotky ještě na konci 19. století nepamatovaly, srov. *Stanovy České akademie císaře Františka Josefa pro vědy slovesnost' a umění*, Praha 1890; též např. *Stanovy ústředního spolku učitelského na Moravě a ve Slezsku*, [Brno asi 1900].

¹⁴¹⁴ Jitka LUDVOVÁ, *Penzijní spolek pražského německého divadla*, in: *Vetché stáří...*, s. 183.

11. Sexualita

„Když pak přišlo až k tomu manželskému spojení, divila jsem se, že tomuhle říkají lidé rozkoš, a dala jsem se konečně do prudkého pláče.“¹⁴¹⁵

11.1 Společenské tabu

Společenská tabu měla sexuálně-biologický základ. Ten, který se týkal sexuality ve středostavovském městském prostředí, vyplýval především z „*hysterizace ženského těla*“, které bylo podle Michela Foucaulta pro 19. století typické.¹⁴¹⁶ Vše, co se týkalo pohlavního života, těhotenství, porodu, mimomanželských dětí a infanticida, bylo pokládáno za společensky nežádoucí.¹⁴¹⁷ Z hlediska normativního tuto skutečnost vymezoval i *Všeobecný občanský zákoník*.¹⁴¹⁸ Lékař Vladimír Vondráček, který se narodil na konci století, k tomu poznamenal: „*Devatenácté století, počínající Svatou aliancí a naplněné duchem sociální evoluce a revoluce, bylo, jak známo, na rozdíl od století předcházejícího, velice prudérní. Poněvadž je však po sexu stále a vždy poptávka, bylo nutno jej tlumit. Vzniklo velmi přísné etické schéma, které se přirozeně musilo částečně změnit v pokrytectví. Nahé tělo bylo něco velmi nemravného. Dívky se prý v některých pensionátech musily koupat v koupacích oblecích. Když byly zaváděny do bytů první koupací vany, neobešlo se to bez jistého rozhořčení z mravnostních důvodů. Koupací úbory žen zakrývaly celé tělo, některé ženy dokonce nosily i punčochy. [...] Muži se sice koupali v krátkých plavkách, nebylo to však zcela v pořádku. V mořských lázních a v obojpohlavních koupalištích byla i pro muže předepsána koupací trika. [...] V pokrytecky cudném 19. století se pokládalo za velmi neslušné třeba již vyslovit slovo pohlaví. [...] Mezi neslušná slova patřila například i porodnice, těhotenství [...]*“¹⁴¹⁹ Pruderii bylo pochopitelně podřízeno také vykonávání osobní hygieny ve veřejných lázních.¹⁴²⁰

Měšťanské 19. století přistupovalo k sexualitě ambivalentně: i když byl pohlavní styk pokládán za ryze soukromou záležitost, podléhal veřejné kontrole.¹⁴²¹ Ve společnosti se však uplatňovala dvojí morálka, plynoucí z dichotomických rozdílů mezi oběma pohlavími –

¹⁴¹⁵ Vlasta JAVOŘICKÁ, *Můj život* 3, Brno 1999, s. 143.

¹⁴¹⁶ Teoreticky k tomuto konceptu: Milena LENDEROVÁ, *Touhy a slasti těla. Poznámky k sexualitě 19. věku a jejím pramenům*, Český časopis historický, roč. 110, č. 3–4, 2012, zejm. s. 730n.

¹⁴¹⁷ M. FILIPOWICZ, *Roditelky národů*, s. 154–155.

¹⁴¹⁸ M. LENDEROVÁ – D. TINKOVÁ – V. HANULÍK, *Tělo mezi medicinou a disciplínou*, s. 247.

¹⁴¹⁹ V. VONDŘÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 206–207. Pruderii v dlouhém 19. století potvrzuje řada dalších ego-dokumentů. Zdá se, že na vesnici bývali lidé – navzdory všudypřítomnému páření zvířat – na počátku 20. století rovněž velmi konzervativní: Zdeněk Štěpánek ve svých vzpomínkách uvádí, do jaké míry byla jeho babička pohoršena, když běželi chlapci do vesnice pouze v plavkách, srov. Z. ŠTĚPÁNEK, *Vzpomínky*, s. 42–43.

¹⁴²⁰ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 81.

¹⁴²¹ V. MACURA, *Znamení zrodu a české sny*, s. 390.

pudem ovládaným mužem a cudnou ženou.¹⁴²² Tento dobový konstrukt podporovala katolická církev, oporu však zpočátku nacházel také v lékařských názorech týkajících se fyziognomie lidského těla. Zatímco u mužů byly předmanželské styky v obecném diskurzu tolerovány, u dívek se jednalo o věc naprosto nepřipustnou.

Sexualita zůstávala až do devadesátých let 19. století tabuizována¹⁴²³ – cílem církve, školy i rodičů bylo, aby nevědomost dětí i dospívajících byla zachována co nejdéle.¹⁴²⁴ Pokud byla tato dobově podmíněná norma překročena, vyvolala náležitou reakci.¹⁴²⁵ Nejhuře na tom údajně byli právě příslušníci středních městských vrstev – zvláště pokud pocházeli z rigidního katolického prostředí.¹⁴²⁶ Jak uvádí Vladimír Macura na příkladu vzpomínek Svatopluka Čecha, již sama představa oděného (!) ženského těla představovala pro svobodné muže jisté tabu.¹⁴²⁷ Jen samotný náznak mohl být společensky nepřipustný. O tom, jak mohl být nepoučený ještě student tercié, svědčí vzpomínka Jana Vojáčka: „[...] přeli [jsme] se o tom, kterému pohlaví náleží jednotlivé figury ve skupině soch, a dohodli jsme se potom na tom, že nelze to zjistit, poněvadž sochy byly bez šatů“.¹⁴²⁸

V ego-dokumentech proto najdeme zmínky o sexualitě jen velmi zřídka.¹⁴²⁹ Výjimkou zřejmě byla Božena Němcová, která o ní v některých případech hovořila – jak vyplývá z její korespondence – otevřeněji než jiné ženy. Netypické je v jejím případě rovněž to, že uvedené listy byly určeny spíše mužům než ženám. O intimních záležitostech se však zřídka kdy hovořilo přímo.¹⁴³⁰ Ještě na samém konci 19. století se v lékařské příručce určené ženám objevila následující slova, která byla úvodem kapitoly *Život pohlavní*: „*Snahou naší jest, abychom při choulostivosti této otázky byli řekli to co možno nejstručněji.*“¹⁴³¹

11.2 Erotické dusno devadesátých let

I když Rakousko-Uhersko patřilo k zemím, kde se prosazovala přísná morálka vycházející z dogmat římskokatolické církve, nebylo možné, aby česká společnost zůstala imunní vůči

¹⁴²² M. LENDEROVÁ – D. TINKOVÁ – V. HANULÍK, *Tělo mezi medicinou a disciplínou*, s. 122–123.

¹⁴²³ Srov. též Václav PETRBOK (ed.), *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, Praha 1999.

¹⁴²⁴ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 96. Na odpor pražské společnosti tak v sedmdesátých letech 19. století narazilo například i anatomické muzeum, srov. Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Rákoska v dílně lidskosti. Česká škola v 19. století očima účastníků*, Praha 2016, s. 255–256.

¹⁴²⁵ V. MACURA, *Znamení zrodu a české sny*, s. 393.

¹⁴²⁶ P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Rákoska v dílně lidskosti*, s. 257.

¹⁴²⁷ V. MACURA, *Znamení zrodu a české sny*, s. 390–392.

¹⁴²⁸ Cit. dle P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Rákoska v dílně lidskosti*, s. 257.

¹⁴²⁹ M. LENDEROVÁ, *A ptáš se, knížko má...*, s. 182.

¹⁴³⁰ V. MACURA, *Znamení zrodu a české sny*, s. 400–401.

¹⁴³¹ Anna FISCHEROVÁ-DÜCKELMANNOVÁ – Anna BAYEROVÁ, *Žena lékařkou. Lékařská kniha, věnovaná péči o zdraví a léčbě nemocí se zvláštním ohledem na ženské a dětské nemoci, pomoc ku porodu a ošetřování dětí*, Vídeň 1900, s. 161.

západoevropskému vývoji. Příčin toho, proč začaly být sexualita a s ní spojené otázky detabuizovány, bylo hned několik. Celý proces souvisel s modernizací a sekularizací společnosti, která byla přirozenou reakcí na dosavadní vývoj: lidé se stále více vymaňovali z vlivu katolické církve,¹⁴³² jejíž představitelé měli poměrně jasnou představu o tom, jak by měl pohlavní život dobrého křesťana vypadat.¹⁴³³ Určitý podíl měly rovněž prosazující se individualismus a ženská emancipace – došlo k narušení tradiční komplementarity mužských a ženských rolí¹⁴³⁴ a tím i k jejich zpochybnění.

V devadesátých letech se v prostředí umělecké avantgardy začaly také v Čechách uplatňovat moderní umělecké směry, k nimž patřily zejména symbolismus a dekadence. S nimi byla spojena i řada projevů, které se vymykaly do té doby platným estetickým normám: cílem dekadentů bylo šokovat. V časopise *Moderní revue* se tak čtenář mohl setkat i s obhajobou homosexuality (třebaže otevřenost v intimních otázkách mezi mužem a ženou se stále ještě neobjevovala).¹⁴³⁵ Příslušníci nové umělecké generace přistupovali k ženě jinak než jejich předchůdci – byla pro ně (téměř) rovnocenným partnerem.¹⁴³⁶ Dekadence neměla pouze projevy verbální, ale také grafické. Často bylo zobrazováno nahé ženské tělo: např. v roce 1896 byly v Praze vystaveny práce berlínské malířky Anny Costenoblové.¹⁴³⁷ Na některých dekadentních obrazech se objevovaly také lesbické motivy. Paralelně s tím se začala rozmáhat i erotická fotografie, jejíž nárůst souvisel s rozšířením fotografické techniky a její dostupností.

Dekadence jako životní pocit i jako umělecký směr byla – podobně jako třeba anarchismus – záležitostí do jisté míry výlučnou (vždyť *Moderní revue* byla periodikem, které se profilovalo na poměrně úzce zaměřenou čtenářskou veřejnost). K určitému uvolnění a tím i k jisté toleranci v oblasti sexuality tak došlo v devadesátých letech zejména v kruzích avantgardních umělců.¹⁴³⁸ Středostavovská společnost na změny reagovala jen velmi zvolna, stejně jako státní aparát, který stíhal zločiny proti mravopověstnosti (nejznámějším příkladem je zřejmě konfiskace básnické sbírky Jiřího Karáska ze Lvovic *Sodoma*).¹⁴³⁹ Dekadenti útočili na hodnoty, které byly po celou druhou polovinu 19. století pilířem měšťanské morálky. Vůči

¹⁴³² Souhrnně srov. L. FASORA – J. HANUŠ – J. MALÍŘ (eds.), *Sekularizace českých zemí v letech 1848–1914*.

¹⁴³³ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství...*, s. 112.

¹⁴³⁴ D. MOLDANOVÁ, *Na písčitých půdách*, s. 16.

¹⁴³⁵ Radim KOPÁČ – Josef SCHWARZ, *Praha erotická. Průvodce*, Praha 2017, s. 59.

¹⁴³⁶ Srov. např. Otto M. URBAN, *Tragedie ženy v mužském mozku*, In: V mužském mozku. Sborník k 70. narozeninám Petra Wittliche, Dolní Břežany 2002 s. 201–215.

¹⁴³⁷ Martina PACHMANOVÁ, *Slyšet šepot duše v dunění moderního pokroku: K počátkům české ženské umělecké kritiky*, in: M. Bartlová – M. Pachmanová (eds.), *Artemis a dr. Faust. Ženy v českých a slovenských dějinách umění*, Praha 2008, s. 31–47.

¹⁴³⁸ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 98.

¹⁴³⁹ M. WÖGERBAUER a kol., *V obecném zájmu*, s. 511.

novým uměleckým směrům nemohly být imunní ani příslušnice starších generací, jakými byly Eliška Krásnohorská či Teréza Nováková. Patrné je to například na postoji k výše zmíněné výstavě *Tragédie ženy*, která byla českými uměleckými kruhy přijata kontroverzně. Svou otevřeností v oblasti sexuality se Costenoblová dotkla zejména těch, kteří patřili k obhájcům tradiční měšťanské morálky 19. století – zatímco Krásnohorská se cítila být pocity a náladami spojenými s *fin de siècle* ohrožena,¹⁴⁴⁰ u Novákové se s jednoznačným odmítnutím nesetkáváme.¹⁴⁴¹

Podstatně více než dekadence ale ovlivnila nazírání na lidskou sexualitu secese, která se stala dalším moderním uměleckým směrem konce 19. století. Jako ilustrace toho, jakým způsobem se tehdy normy změnily, může sloužit skutečnost, že spodničky se nově začaly šít z materiálů vydávajících šustivý zvuk, čímž mohly dráždit mužskou část společnosti.¹⁴⁴² Jak prokázala Dagmar Mocná, secesní literatura také posunula dosud zažitě normy (srov. níže) a obdobná situace zavládla i ve výtvarném umění: v secesní reklamě se například mohla objevit žena v nedbalkách.¹⁴⁴³ Rovněž sochy zobrazující nahá těla nebo jejich části se v prvních dvou desetiletích 20. století v Praze objevily, např. na budově Nové radnice na Mariánském náměstí, Obecním domě, původním Topičově domě na Ferdinandově (Národní) třídě a na řadě dalších staveb.¹⁴⁴⁴ Malíři tvořící v této době změnili svůj přístup k aktu: zatímco starší generace, kterou představoval např. Mikoláš Aleš, tvořila akty pozbývající erotiku, mladší malíři se již nebáli intimní části ženského zobrazovat detailně a zároveň eroticky. Erotický náboj měly také malby asi nejznámějšího českého malíře tvořícího v duchu tohoto uměleckého stylu – Alfonse Muchy.

Od konce 19. století docházelo k řadě vědeckých objevů v oblasti sexuality, ať se již týkaly léčby pohlavně přenosných chorob nebo vlivu tělesnosti na psychické utváření člověka (zejména učení Sigmunda Freuda).¹⁴⁴⁵ Díky tomu, že se o sexualitě jako takové začalo hovořit otevřeněji, vycházela v Čechách řada osvětových příruček zaměřených na pohlavní život muže a ženy. Hovořilo se rovněž o tzv. volné lásce, která nacházela odezvu zejména u pražské bohémy, a některých sexuálních odchylkách, k nimž kromě homosexuality patřily např. onanie, sadismus, masochismus, fetišismus, narcismus, voyeurství, resp. konzumace

¹⁴⁴⁰ Srov. např. Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Z nových směrů a proudů*, cit. dle Libuše HECZKOVÁ – Martina PACHMANOVÁ – Petr ŠÁMAL (eds.), *Jak odlesk měsíce v jezeře. Česká teorie a kritika umění v genderových souvislostech, 1865–1945*, Řevnice 2014, s. 140–141.

¹⁴⁴¹ Martina PACHMANOVÁ, *Slyšet šepot duše v dunění moderního pokroku. K počátkům české ženské umělecké kritiky*, in: M. Bartlová – M. Pachmanová (eds.), *Artemis a dr. Faust. Ženy v českých a slovenských dějinách umění*, Praha 2008, s. 31–47.

¹⁴⁴² J. SKARLANTOVÁ, *Ze života prababiček*, s. 70.

¹⁴⁴³ Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Zlaté časy české reklamy*, Praha 1999, s. 40, 185 a 187.

¹⁴⁴⁴ R. KOPÁČ – J. SCHWARZ, *Praha erotická*, s. 72, 101, 106.

¹⁴⁴⁵ *Tamtéž*, s. 241.

pornografie. Pozornost upoutalo několik málo senzačních případů, které se v té době objevily, i to však zanechalo ve společnosti jistou stopu.¹⁴⁴⁶ Na konci století se také díky tomu začala zmírňovat dosavadní pruderie a prosazovala se větší otevřenost.¹⁴⁴⁷ Svědčí o tom také některé ego-dokumenty. Předčasně zemřelý historik Ladislav Hoffmann napsal: „*Co je ‚nemravným‘ v tělesném obcování muže a ženy? Uvědomme sobě nejprve věc samu: máme pohlavní orgány, abychom se rozmnožovali, to je bez odporu jejich účel. Proč to se však neděje také tak mechanicky a lhostejně, jako např. prosté stisknutí rukou? K čemu ono podráždění a nervová ‚rozkoš‘? Proč máme pohlavní pud?*“¹⁴⁴⁸ Lékařské autority upozornily na to, že vztah mezi láskou a sexualitou je asymetrický, smyslnost však byla prvně prezentována jako jev naprosto přirozený.¹⁴⁴⁹ „*Styk muže se ženou je funkcí, kterou zdravé tělo vykonávat musí. Výstřednosti v obou směrech – úplné zdržování se neb přílišné holdování – příroda těžce trestá.*“¹⁴⁵⁰

Tyto procesy pochopitelně vyvolaly různé společenské reakce. Jedním z moralistů, kteří na ně ve své knižní produkci reagovali, byl František Bakule, který pokládal za příčiny mravního úpadku právě krizi erotického a sexuálního života.¹⁴⁵¹ Navzdory všemu, co bylo uvedeno výše, zůstala česká společnost poměrně prudérní, soudit tak můžeme např. z toho, že ještě v průběhu první světové války se gynekologie na lékařské fakultě oficiálně nepřednášela ani nezkoušela,¹⁴⁵² či z toho, jakým způsobem se před dospívajícími dětmi tajilo další těhotenství matky – a to i v rodinách, které jinak byly poměrně liberální.¹⁴⁵³

11.2.1 Pohlavní osvěta

Osobní vzpomínky dávají tušit, že pohlavní osvěta se mezi mládeží šířila často ústně, zejména od starších spolužáků či kamarádů.¹⁴⁵⁴ Anna Lauermannová-Mikschová k tomu ve svých vzpomínkách uvádí: „*Kterási rudovlasá přítelkyně na vyšší dívčí škole prolomila naši nevědomost o věcech tohoto hříšného světa, nevědomost o vztazích pohlavních. Náraz byl krutý. Co někdy vzdáleně bylo tušeno a úzkostně zase z mysli vyháněno, počínalo nabývat*

¹⁴⁴⁶ MORUS, *Světové dějiny sexuality*, s. 226–227.

¹⁴⁴⁷ Na konci 19. století se v periodiku *Ženský svět* objevily ukázky z deníku ruské malířky žijící ve Francii Marie Baškirceové, který byl na svou dobu nezvykle otevřený právě v oblasti sexuality, viz M. PACHMANOVÁ, *Slyšet šepot duše v dunění moderního pokroku*, s. 43. Skutečnost dokazují i citované pasáže ze zápisků Antonína Krecera.

¹⁴⁴⁸ Dagmar BLÜMLOVÁ, *Erotika v denících Ladislava Hofmana*, in: V. Petrbok (ed.), *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, s. 126.

¹⁴⁴⁹ „[...] láska [...] je potřebou těla, potřebou lidské přirozenosti. Není lásky beze smyslnosti.“, avšak „rozmnožování děje se i bez lásky“, P. DURDÍK, *Manželství v tropech*, s. 191.

¹⁴⁵⁰ B. VLASÁK, *Škola milenců*, s. 12.

¹⁴⁵¹ Jiří RAK, *Bakule, František Karel*, in: *Biografický slovník českých zemí 2*, Praha 2005, s. 185.

¹⁴⁵² V. VONDŘÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 319.

¹⁴⁵³ Z. KAIZLOVÁ, *Dívčí deníky Zdenky Kaizlové*, s. 46.

¹⁴⁵⁴ P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Rákoska v dílně lidskosti*, s. 257. Srov. např. V. KAPLICKÝ, *Hrst vzpomínek z mládí*, s. 61.

bizarně určitého tvaru“.¹⁴⁵⁵ Potvrzuje to rovněž normativní literatura, která tento trend vnímala jako problematický, zejména v případě dívek: „*Děvče musí svoje určení a cíl svého života dovídat se potají, dostává od soudružek, služek a z knih často šarlatánských informace chybné, otázky tak závažné zůstávají nezodpověděnými nebo jsou zodpovídaný chybně, a věc, která je zákonem přírody, prostým a neodvolatelným, dostává pikantní příchut', tím více, čím více se halí ve frivolní roucho.*“¹⁴⁵⁶ Eva Vrchlická, narozená roku 1888, ve svých vzpomínkách uvedla, že na počátku 20. století bylo již v Praze zcela běžné, že dívky již společně hovořily o „*věcech mladými dívkami dosud nepoznaných a v ledačem vzrušivě záhadných*“.¹⁴⁵⁷ V rámci školní výuky však byla anatomie pohlavních orgánů úmyslně vynechávána, suplovat ji snad částečně mohly veřejné přednášky.¹⁴⁵⁸ Později ji začala nahrazovat odborná literatura, nejprve ovšem bylo třeba vzdělat v této oblasti populaci dospělou. Ačkoli v rovině akademické se hovořilo o tom, že by mládež neměla zůstat v otázce pohlavní výchovy nepoučena (pedagogizace dětské sexuality je ostatně podle Foucaulta jedním z rysů prožívání sexuality v 19. století), v rovině praktické nebyla na tuto skutečnost česká společnost ani na konci 19. století připravena.¹⁴⁵⁹

Česky psaná produkce týkající se pohlavního života se zpočátku omezovala pouze na muže – zejména na sexuálně přenosné choroby¹⁴⁶⁰ či prevenci onanie.¹⁴⁶¹ Byl to právě muž, kdo měl být poučen o technice pohlavního styku a měl si být vědom rizik spojených s onanií či návštěvou nevěstinců, neboť „*[...] asi v 16. roce věku svého, má každý člověk hledět, by ohledně řízení pudu pohlavního nebyl potřebné vědomosti*“.¹⁴⁶² Podle lékaře Pavla Durdíka měl 14–16letého chlapce v této oblasti poučit otec: „*Rozumný otec synovi poví, jakým způsobem přicházejí děti na svět a též laskavě a vlídně poučí své dítě o významu přírodního chtíce.*“¹⁴⁶³ V praxi se tak údajně dělo pouze u židů.¹⁴⁶⁴ Právě šestnáctý rok byl zřejmě

¹⁴⁵⁵ A. LAUERMANNOVÁ-MIKSCHOVÁ, *Lidé minulých dob*, s. 15–16.

¹⁴⁵⁶ B. VLASÁK, *Škola milenců*, s. 20–21.

¹⁴⁵⁷ E. VRCHLICKÁ, *Dětství a mládí s Vrchlickým*, s. 270.

¹⁴⁵⁸ Helena KOPÁČOVÁ, *Marie Žlábková mravně pohoršující? K životnímu osudu emancipované ženy z první poloviny 20. století. (2. část)*, Zlatá stezka 7, 2000, s. 175–176.

¹⁴⁵⁹ M. LENDEROVÁ, *Touhy a slasti těla*, s. 732–733.

¹⁴⁶⁰ Em. KAPPER, *Tajné nemoce. Prostonárodní vysvětlení se zvláštním zřetelem na řádnou pomoc: pro nemocné a ty, kteří jimi být nechtějí*, Praha 1868. Tato příručka se dočkala pod upraveným názvem během následujících čtyřiceti let dalších čtyř vydání. K dalším podobně zaměřeným pracím patřily: J. Č., *Ochrana před nemocemi zvláště tajnými (pohlavními). Poučení důležité a prospěšné pro nemocné, postižené chorobami vznikajícími v poměrech pohlavních, v prostopášnosti a hejření i nákaze a přepjatosti v hovnění pudům a chťicům tělesným, zároveň s navedením, jak neduhům těmto lze předejiti a jak je vyléčiti*, Praha [1890]. Po roce 1900 se produkce výrazně rozšířila.

¹⁴⁶¹ Srov. M. LENDEROVÁ, *Touhy a slasti těla*, s. 736.

¹⁴⁶² V. K., *Věrný rádce pro mužské ve věcech pohlavních. Poučení všem trpícím slabostí pohlavních ústrojů*, Praha [mezi 1862 a 1882].

¹⁴⁶³ P. DURDÍK, *Manželství v tropech*, s. 141–142. Toto tvrzení ve svých pamětech částečně potvrzuje také V. Vondáček: „*Někdy i chlapci bývali poučeni otcem, starším bratrem či otcovským přítelem, aby se vyvarovali*

jakýmsi mezníkem z hlediska pohlavní osvěty, neboť od 16 let bylo v sedmdesátých letech například možno navštívit anatomické muzeum Antonia Crassé, které v té době bylo k vidění v Praze.¹⁴⁶⁵

Nárůst osvětové sexuologické produkce souvisel nejen se snahou zamezit šíření pohlavně přenosných chorob, ale také s rozvojem kulturní antropologie a teorií evolucionismu.¹⁴⁶⁶ Typické je, že v českém prostředí vycházely nejprve příručky překladové. První česky vydaná publikace určená pro obě dvě pohlaví nesla název *Člověk a jeho poměr k přírodě*.¹⁴⁶⁷ Produkce na toto téma se začala rozrůstat v devadesátých letech 19. století.¹⁴⁶⁸ Řada prací vyšla v Praze v nakladatelství Ignáce Leopolda Kobera, ať už se jednalo o práce italského lékaře Paola Manzegazzy¹⁴⁶⁹ či tituly ostatní.¹⁴⁷⁰ Později se tato produkce objevila i u malých mimopražských nakladatelů.¹⁴⁷¹ V roce 1896 vyšla příručka *Pohlavní zdravotní Seveda Ribbinga*,¹⁴⁷² brožura byla na svou dobu poměrně otevřená a zřejmě měla u české společnosti ohlas, neboť roku 1914 vyšla česky již popáté.¹⁴⁷³ K dalším pracím, které byly vydány opakovaně – a to i po roce 1918, patřily příručky N. Batisty.¹⁴⁷⁴ Postupně se objevily i první práce určené dětem a mládeži,¹⁴⁷⁵ resp. jejich vychovatelům.¹⁴⁷⁶

nebezpečí pohlavní nákazy. Já jsem žádného otcovského přítele neměl, a tak jsem si v 19 letech po prvním roce na medicíně přečetl *Das Sexualleben unserer Zeit* od Iwana Blocha (1908) [...]“ srov. V. VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 208.

¹⁴⁶⁴ Tamtéž, s. 142.

¹⁴⁶⁵ P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Rákoska v dílně lidskosti*, s. 255–256.

¹⁴⁶⁶ M. LENDEROVÁ, *Touhy a slasti těla*, zejm. s. 734.

¹⁴⁶⁷ V. K., *Člověk a jeho poměr k přírodě*.

¹⁴⁶⁸ Edvard SELIGSON – K. S., *Záhady pohlavního plození a samovolné předurčení jeho*, Písek 1898.

¹⁴⁶⁹ Paolo MANTEGAZZA, *Physiologie lásky*, Praha 1891; TÝŽ, *Hygienu lásky*, Praha 1895.

¹⁴⁷⁰ Auguste DEBAY, *Muž a žena v manželství. Přírodopis a lékařské dějiny manželů v nejzvláštnějších podrobnostech. Nová theorie o určení pohlaví při plození. Zvláštní hygiena ženy těhotné a novorozenátka*, Praha 1895; Lyman Beecher SPERRY – Karel WERNER, *Amerických lékařů Dra. Lymana a B. Sperry Pohlavní zdravotní. Důvěrné rady mladým mužům*, Praha 1899.

¹⁴⁷¹ Franz SCHÖNENBERGER – W. SIEGERT, *Život pohlavní*, Praha 1903; Hans Wegener, *My mladí muži. Pohlavní otázka vzdělaného mladého muže před sňatkem. Čistota, síla a láska*, Telč [1907]; Friedrich Wilhelm FOERSTER, *Pohlavní mravouka a výchova*, Hradec Králové 1908.

¹⁴⁷² Seved RIBBING, *Pohlavní zdravotní. Tři přednášky Seveda Ribbinga*, Praha 1896.

¹⁴⁷³ M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (eds.), *Žena v českých zemích...*, s. 223.

¹⁴⁷⁴ N. BATISTA, *Sebeochrana a pohlavní zdravotní. Svědomité a prospěšné rady i předpisy při všech nemocech pohlavních, poučení o pohlavní dospělosti, lásce a manželství, jakož i následcích onanie, pohlavních výstředností a nákazy*, Praha [mezi 1900 a 1912]. Jednalo se o 4. vydání.

¹⁴⁷⁵ Ellis ETHEHNER, *Odkud přišel bratříček?*, Praha 1902; Charles BURLUREAUX, *Co by dospívající děvče vědět mělo. Rady lékařovy dospívajícím děvčatům a jejich matkám*, Most 1909.

¹⁴⁷⁶ Viz např. Max OKER BLOM, *U strýce lékaře na venkově. Kniha pro rodiče*, Telč [1906?]; Čeněk SUCHÁNEK, *Pohlavní výchova mládeže*, Rychvald ve Slezsku 1906; A. K. OUSTECKÝ, *Sexuální (pohlavní) náměty čítanek pro školy obecné. Zkušenosti z praxe, výklady a návrhy pro učitele, rodiče, lékaře. Podrobná i stručná osnova učiva*, Jičín [1910]; *O pohlavní výchově mládeže. Podání spolkové rady Pedagogického musea Komenského c. k. zem. škol. radě pro král. České*, Praha 1917. K tématu sexuální osvěty u dětí a mládeže viz M. LENDEROVÁ – D. TINKOVÁ – V. HANULÍK, *Tělo mezi medicinou a disciplínou*, s. 247–258.

Autory původních českých prací týkajících se pohlavního života byli převážně muži,¹⁴⁷⁷ ženy většinou pouze překládaly. Pokud už se objevila výjimka v podobě původní práce napsané českou lékařkou, byla zpočátku vydávána anonymně.¹⁴⁷⁸ Ve chvíli, kdy na trhu existoval dostatek obecně zaměřené produkce, se tituly začaly specializovat.¹⁴⁷⁹ Později se také v této oblasti začala vést veřejná diskuse.¹⁴⁸⁰

I když donedávna byla za jedinou příručku pojednávající do roku 1918 o ženské sexualitě práce Anny Fischerové-Dückelmannové, volně přeložená Annou Bayerovou,¹⁴⁸¹ byla produkce určená ženám přeci jen bohatší: již v roce 1900 vyšla překladová práce pojednávající zejména o fyziologii dospívání, problematice manželství, těhotenství i porodu a péči o dítě.¹⁴⁸² O tři roky později převedla do češtiny MUDr. Klára Zdobíňská¹⁴⁸³ práci výše zmíněné rakouskouherské lékařky *Pohlavní život ženy*.¹⁴⁸⁴ Publikací, která zřejmě měla výrazně osvětový charakter, byla kniha K. Malého *Žena, její krása a život pohlavní*, jež do vzniku ČSR vyšla nejméně čtyřikrát.¹⁴⁸⁵ Čtenářky se v této příručce dozvěděly, jakým způsobem by o sebe měly dbát, aby si udržely zdravý a krásu, ale také to, jak jsou utvářeny pohlavní orgány muže a ženy a jak probíhá pohlavní styk. Později vznikaly popularizační příručky určené širokým čtenářským vrstvám. Roku 1900 tak vyšla v edici Pokladnice praktických vědomostí vydávané Mamertem Knappem v Karlíně brožura *Žena v nemoci*,¹⁴⁸⁶ ve které bylo otevřeně pojednáno o gynekologických potížích, které se v životě ženy mohly objevit. Přestože autorem byl s největší pravděpodobností lékař, práce nebyla prosta řady dobově podmíněných názorů, které odrážely tehdejší měšťanskou morálku. Zánět pochvy neboli bílý tok mohl mj. způsobovat „častý styk s druhým pohlavím, honba po zábavách

¹⁴⁷⁷ J. MORAVSKÝ, *Normální a chorobný pohlavní život muže a ženy*, Mladá Boleslav [mezi 1901 a 1925]; Karel VRANÝ, *Sebeochrana a pohlavní hygiena*, Praha [1905]; Bohuslav HORÁK, *Pohlavní zdravotní péče mužů i žen v manželství*, 2. vyd., Praha [1908]; Vladislav KURKA, *Pohlavní zdravotní péče a sebeochrana*, Kladno 1911.

¹⁴⁷⁸ K[lára] Z[DOBIŇSKÁ], *Stručná pohlavní zdravotní péče. Přehled pokynů a rad v příčině pohlavního života člověka*, Karlín [1900]. Byl to možná i případ práce A. M. Š., *Stručná pohlavní zdravotní péče*, Brno 1914, jejíhož autora se mi nepodařilo určit.

¹⁴⁷⁹ Otakar ROŽÁNEK, *Pud pohlavní a prostituce. Vývoj a poruchy pudu pohlavního. Výstřednosti v ukájení jeho. Vývoj, dějiny, zřízení prostituce a její vliv na choroby pohlavní a ženské*, Praha 1903.

¹⁴⁸⁰ L. HAŠKOVEC, *Snahy veřejného zdravotnictví v otázce smlouvy manželské*; Sana mens, *Láska a zdravotnictví*.

¹⁴⁸¹ A. FISCHEROVÁ-DÜCKELMANNOVÁ – A. BAYEROVÁ, *Žena lékařkou*.

¹⁴⁸² E. B. DUFFEY, *Co ženy vědět mají. Kniha ženy pro ženy. Praktické poučení pro ženy a matky*, Praha 1900.

¹⁴⁸³ Totožnost autorky se navzdory veškeré snaze zjistit nepodařilo.

¹⁴⁸⁴ Anna FISCHEROVÁ-DÜCKELMANNOVÁ – Klára ZDOBIŇSKÁ, *Pohlavní život ženy. Kniha ženy pro ženy*, Karlín 1903.

¹⁴⁸⁵ K. MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní*.

¹⁴⁸⁶ KÜHN, *Žena v nemoci. Populární rozprava o ženských nemocech*, Praha [1900].

*a následkem toho nadužívání požitků, jakož i časná přežilost, marnění nocemi, přehnaný tanec a vysílené tělesné jakožto následky toho, podražďování pohlaví smyslnými romány“.*¹⁴⁸⁷

11.3 Předmanželská sexualita

Přestože předmanželský pohlavní styk církev odsuzovala, neklesl podíl nemanželských dětí narozených v českých zemích do roku 1918 nikdy pod 10 %.¹⁴⁸⁸ Faktem zůstává, že nelegitimní děti se rodily především v nižších sociálních vrstvách, avšak i některé příslušnice středních vrstev – zejména těch nižších – byly neprovdanými rodičkami,¹⁴⁸⁹ a to zůstává nepodchycen počet těch, které se uchýlily k užití abortivních metod nebo vyhledaly služeb andělíčkářky.

Lékaři prezentovali předmanželskou sexualitu dívek jako něco, co se vymyká dobovému chápání genderového stereotypu ženy. Předmanželská sexualita také další vztahy muže a dívky ohrožovala: „*gloriola, která obklopovala mladé děvče, dosud tak ideálně milované, zhasne s prvním odhalením intimnosti smyslné lásky.*“¹⁴⁹⁰ Jak již bylo uvedeno výše, uplatňovala se však ve společnosti dvojí morálka, která v případě mužů předmanželské sexuální styky tolerovala. Protože příslušníci střední a vyšší třídy byli nuceni odkládat sňatky do doby, než se materiálně zabezpečili, byl u nich sňatkový věk v naprosté většině případů vyšší než na venkově a mohlo být tak problematické zdržet se všech sexuálních projevů. Zejména v době vojenské služby pokládali muži „*nemanželskou soulož [...] za něco oficiálně uznaného a dovoleného*“,¹⁴⁹¹ což dokládají například vzpomínky Josefa Šusty.¹⁴⁹² Podobné motivy se objevují také v beletrii, například v románu Fráni Šrámka *Stříbrný vítr*. Nejdostupnější byl pohlavní styk s prostitutkami, který ovšem představoval vzhledem k pohlavním nemocem značné riziko: počet vyšetřených nevěstek, které byly nakaženy syfilidou, nepoklesl mezi lety 1910 a 1918 pod 10 %. Na konci první světové války jich touto chorobou trpěla téměř celá třetina. Absolutní počty těch, které byly nakaženy kapavkou, se ovšem až do rozpadu Rakouska-Uherska snižovaly.¹⁴⁹³ Rovněž normativní příručky upozorňovaly na skutečnost, že problém se týká nejčastěji mladíků ze středních a vyšších vrstev: „*Je známo, že hoši nejlepších rodin, kde se o podobnou věc ani zavaditi nesmí, upadají*

¹⁴⁸⁷ *Tamtéž*, s. 20.

¹⁴⁸⁸ L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 174.

¹⁴⁸⁹ Měšťanské dcery rodily tajně v pražské porodnici, srov. *tamtéž*, s. 208.

¹⁴⁹⁰ B. VLASÁK, *Škola milenců*, s. 26.

¹⁴⁹¹ Citováno dle M. LENDEROVÁ, *Chytila patrola...*, s. 69.

¹⁴⁹² J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní*, s. 155.

¹⁴⁹³ H. MALINOVÁ, *Sexuální hrátky dnes a sto let zpátky*, s. 291–292.

*právě pro tuto nevědomost do různých tajných výstředností.*¹⁴⁹⁴ Zajímavou alternativu k prostituci představil již v první polovině století filozof Bernard Bolzano, který mladíkům, již byli kvůli svému hmotnému zabezpečení nuceni odložit sňatek na dobu pozdější, doporučoval udržovat přátelství s vdanou ženou mající dobrou pověst a pocházející z vyšších společenských kruhů.¹⁴⁹⁵ Tuto zkušenost měl např. Josef Václav Frič, který také patřil k jejím zastáncům.¹⁴⁹⁶

Přestože deníky Vojty Náprstka ze čtyřicátých let 19. století naznačují, že také v měšťanských vrstvách byla někdy míra intimity ve srovnání s požadavky normativních příruček hrubě porušena,¹⁴⁹⁷ je z uvedeného typu pramene patrné, že pisatel si byl porušení společenských pravidel vědom.¹⁴⁹⁸ Josefa Křížková se ovšem předmanželskému pohlavnímu styku – přinejmenším na počátku své známosti s Náprstkem – bránila: „*Nežli takové živobyť, raději chci moji lásku do srdce uzavřítí a ty dny mé blaženosti bych hluboko ukryla a vzpomínáním se těšila.*“¹⁴⁹⁹ Z korespondence Karla Havlíčka s Fany Weidenhoffrovou zase plyne, že někdy dívky disponovaly větší mírou osobní svobody, a pokud by bývaly chtěly, mohly se tak proklamované normě zpronevěřit relativně snadno.¹⁵⁰⁰ Přestože jejich korespondence mezi milenci mohla nabývat různé míry intimity, lze dopis Vítězslava Háška, který napsal dva roky před svatbou, považovat pro období poloviny šedesátých let za jistou výjimku: „*Věř mi, že už po Tobě toužím, jako nevím co. Vůbec se mi každou noc zdá, že přicházím domů a s Tebou se mazlím, objímám a líbám atd. atd. atd.*“¹⁵⁰¹

I když dvojí morálku řada titulů preskriptivní literatury přiznávala, či dokonce tolerovala, objevovaly se také názory opačné: „*[muž] by měl úplně se [pohlavního styku] zdržeti, aby pak dostal se k manželství s plnou svou silou.*“¹⁵⁰² Nemůže však překvapit, že autorkou textu byla žena, navíc lékařka, jež byla nucena zachovávat kvůli výkonu profese celibát. Podobný názor zastával ovšem i Tomáš Garrigue Masaryk, podle nějž byly některé děti slabé a neduživé proto, že „*otec za nic nestál a v mládí prohýřil svou sílu.*“ (Nejen) v Masarykově pojetí měl muž zůstat pohlavně čistým v zájmu svého budoucího rodinného života.¹⁵⁰³ Mladého člověka ohrožovala moderní doba v celé své podstatě. Příčiny

¹⁴⁹⁴ B. VLASÁK, *Škola milenců*, s. 20.

¹⁴⁹⁵ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století*, s. 178.

¹⁴⁹⁶ Srov. V. MACURA, *Znamení zrodu a české sny*, s. 402.

¹⁴⁹⁷ M. SECKÁ, *Vojta Náprstek*, s. 36.

¹⁴⁹⁸ A. ŠIMŮNKOVÁ, *Ideály a skutečnost*, zejm. s. 661.

¹⁴⁹⁹ I. ŠTĚPÁNOVÁ – L. SOCHOROVÁ – M. SECKÁ, *Ženy rodiny Náprstkovy*, s. 69.

¹⁵⁰⁰ Karel HAVLÍČEK, *Korespondence Karla Havlíčka*, ed. L. Quis, Praha 1903, viz např. s. 285.

¹⁵⁰¹ V. HÁLEK, *Dopisy 1849–1874*, s. 112.

¹⁵⁰² A. FISCHEROVÁ-DÜCKELMANNOVÁ – A. BAYEROVÁ, *Žena lékařkou*, s. 170.

¹⁵⁰³ Tomáš Garrigue MASARYK, *Mravní názory*, ed. Z. Fanta, Praha 1923, s. 102 a 105.

předčasného probuzení pohlavního pudu shledával Masaryk v četbě románů a novin, prohlížení obrazů, návštěvách divadla, baletu a hospod.¹⁵⁰⁴

Ačkoli bylo běžné, že muži vstupovali do manželství s určitými sexuálními zkušenostmi, pro některé nevěsty bylo toto zjištění příčinou smutku i pochybností. Odráží to např. deník Thyrsy Lanhausové (později známé jako Teréza Nováková), která po zjištění, že Josef Novák již určitých zkušeností nabyl, reagovala velmi emotivně a chtěla svou známost ukončit,¹⁵⁰⁵ či dopis zaslaný redakci časopisu *Nové pařížské mody*. Odpověď uveřejněná v rubrice *Praktický rádce* se nevymykala dobovému chápání morálky: předpokládalo se, že dívka se na zkušenosti svého snoubence vyptávat nebude, „záleží-li komu na tom, než si ho vezme, znát ji, je osobní jich záležitostí, po svatbě však nemá to už účel, darmo se tím otravuje, je-li taková, že by ji rmoutila, a není-li, pak je to zbytečné; jest vůbec nejmoudřejší žít jen přítomnosti, a tu co možná si zpříjemniti.“¹⁵⁰⁶ O svých sexuálních zkušenostech však své budoucí ženy informovali také např. Emanuel Salomon z Friedbergu-Mírohořský¹⁵⁰⁷ či Jaroslav Hašek.¹⁵⁰⁸ Nutno však dodat, že se v obou případech setkali s reakcí, která je zaskočila.

Preskriptivní literatura vycházející z katolického i lékařského prostředí uvádí, že měšťanská dívka měla být před svatbou zachována, tj. uchráněna všech zkušeností ve věcech lásky. Z hlediska církve byly za porušení šestého přikázání pokládány již smyslné pohledy, polibky, objímání a doteky.¹⁵⁰⁹ Díky časté zpovědi měla mít církev přehled o tom, zda svobodní lidé nehřeší.¹⁵¹⁰ Duchovní, kteří před sňatkem připravovali snoubence na to, co je v manželství čeká, měli sice za úkol zjistit, zda k mimomanželskému styku nedošlo, zároveň to však museli činit takovým způsobem, aby zejména nic netušícím dívkám neprozradili příliš.¹⁵¹¹ Pro dívku byl předmanželský styk rizikem zejména kvůli nebezpečí otěhotnění: „Nemůžeme dost s důrazem varovati před předčasným milkováním. Náklonnost ve věku nedospělém zaplete do svých tenat srdce i mysl. Je překážkou vážnějších snah; podráývá zdraví; ano, zničí někdy docela i štěstí celého života budoucího.“¹⁵¹² Rozšířena byla také

¹⁵⁰⁴ *Tamtéž*, s. 143–144.

¹⁵⁰⁵ M. LENDEROVÁ, *A ptáš se, knížko má...*, s. 182 a 202. Nováková svůj postoj nezměnila ani později – doporučení J. V. Friče mladým mužům, aby uspokojovali svůj pohlavní pud s mladými vdovami, znechutilo spisovatelku natolik, že revolucionářovy paměti odložila, V. MACURA, *Znamení zrodu a české sny*, s. 402.

¹⁵⁰⁶ *Praktický rádce*, *Nové pařížské mody*, roč. 8, č. 7, 1. 4. 1902, s. [25]. Další podobný doklad toho, jak mladé ženy prožívaly předmanželské intimní zkušenosti svých manželů, lze najít ve vzpomínkách H. ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, s. 58.

¹⁵⁰⁷ T. JIRÁNEK, *Kterak se zamiloval, zasnoubil a oženil...*, s. 193.

¹⁵⁰⁸ R. PYTLÍK (ed.), *Lidský profil Jaroslava Haška*, 106–107.

¹⁵⁰⁹ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství...*, s. 172.

¹⁵¹⁰ *Tamtéž*, s. 176.

¹⁵¹¹ *Tamtéž*, s. 112.

¹⁵¹² F. KOZÁK, *Marta*, s. 24.

představa, že svedené dívky se často stávají prostitutkami, což se odráželo ve vzpomínkové literatuře,¹⁵¹³ ale také v beletrii. V rámci prevence předčasného počátku intimního života se dívka měla vyhýbat špatné společnosti.¹⁵¹⁴ Ještě v polovině devadesátých let byly dívky varovány již před pouhým stisknutím ruky mladému muži. Přátelské chování si mohli muži vykládat jinak, než jak jej dívka mínila: „*Není to chyba, je-li dívka svou povahou přívětivá, důvěřivá, ochotná. Ale vůči pánům mladým i starým může to vše chybou býti a často jest. Dívka se tím vydává v nebezpečí, že její chování bude docela jinak vykládáno.*“¹⁵¹⁵ Ještě větší nebezpečí skrývalo políbení ruky: „*Často rozvířilo [...] předčasné city milostné v srdci mladého děvčete a připravilo jemu mnohý zármutek pro dobu pozdější.*“¹⁵¹⁶

Ze zpovědních příruček konce 19. století však vyplývá, že mezi snoubenci nebyl pohlavní styk záležitostí výjimečnou. Úkolem zpovědníka však bylo přimět muže a dívku, aby od dalších intimností až do svatby upustili.¹⁵¹⁷ Otázka nemanželského početí se kolem roku 1910 promítla také do literatury normativní: uvedená část tajemníka lásky Jaroslava Malého sice zřejmě cílila na nižší sociální vrstvy,¹⁵¹⁸ avšak skutečnost, že do tohoto typu literatury vůbec pronikla, vypovídá o tom, že se zřejmě jednalo o problém, který se ve společnosti objevoval.

Předmanželským pohlavním životem žila například dcera Josefa a Boženy Němcových Theodora, která se v Jičíně živila jako učitelka. Profese, ale také skutečnost, že byl její milenec – jičínský starosta Václav Fejfar – ženatý, jí nedovolily sňatek uzavřít. V matrice byl jako otec dítěte, které se z poměru narodilo, uveden jiný muž.¹⁵¹⁹ Skandálem byl vztah překladatelky, literární kritičky a libretistky Anežky Schulzové s ženatým hudebním skladatelem Zdeňkem Fibichem. Jejich mimomanželský poměr byl o to pikantnější, že Schulzová byla neteří bratrů Grégrových, kteří byli předními činiteli Národní strany svobodomyšlné. Velmi nonkonformní byly v tomto ohledu zejména umělkyně: malířka Zdenka Braunerová měla nepochybně intimní poměr s Vilémem Mrštíkem a Milošem Martenem,¹⁵²⁰ o generaci mladší Helena Malířová a Marie Majerová dokonce zastávaly koncept volné lásky. O jejich známostech se v Praze vědělo a společnost se nad nimi

¹⁵¹³ Karel Ladislav KUKLA, *Pražské bahno. Historie nemravností*, Praha 2017, s. 102.

¹⁵¹⁴ M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (eds.), *Žena v českých zemích...*, s. 221.

¹⁵¹⁵ F. KOZÁK, *Marta*, s. 181.

¹⁵¹⁶ *Pokyny vychovatelské a společenské pro dívky dospívající. Dívka ve styku s mladými pány*, Lada, roč. 7, č. 18, 13. 9. 1895, s. 139, cit. dle J. ENGLOVÁ, *Žena devatenáctého století v dokumentech*, s. 13.

¹⁵¹⁷ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství...*, 179.

¹⁵¹⁸ J. MALÝ, *Moderní tajemník lásky...*, s. 125.

¹⁵¹⁹ Srov. V. ÚLEHLA, *Samotářská dcera Boženy Němcové Theodora*, s. 47–49.

¹⁵²⁰ M. LENDEROVÁ, *Zdenka Braunerová*, s. 95–119.

pozastavovala.¹⁵²¹ Nemanželským dítětem byla např. Zuzana Švabinská, adoptivní dcera Maxe Švabinského; její matka Anna Procházková, která pocházela z rodiny slévače v holešovické továrny Novák a Jahn, byla vychována jako příslušnice středních vrstev, matka však známosti s malířem Rudolfem Vejrychem nepřála; přesto svazek nezůstal bez následků.¹⁵²² Nemanželské dítě se narodilo rovněž Ludmile Vančurové, sestře pozdějšího spisovatele Vladislava Vančury, která utekla od rodičů a vrátila se zpět těhotná. Slova, kterými tuto událost komentovala její švagrová, plně odpovídají předválečné středostavovské morálce: „*Taková událost byla v tehdejší době pro měšťanskou rodinu [...] těžkým otřesem.*“¹⁵²³

S dívkami ze stejné sociální vrstvy pěstoval předmanželské styky po roce 1900 v hojně míře také syn slánského pedagoga a pozdějšího starosty Antonína Krecara Jarmil, který patřil k spisovatelům ovlivněným dekadencí.¹⁵²⁴ Jako středoškolský profesor měl poměr i s jednou ze svých studentek, dcerou litomyšlského lékárníka Jana Lauba. I když Klementa byla v té době velmi mladá, Krecar jejího otce, který o povaze jejich poměru věděl, přesvědčil, že má s dívkou vážné úmysly. Proto si na něm vymínil, že se s Klementou bude stýkat i nadále, avšak za přítomnosti rodičů. O několik měsíců později došlo ke svatbě, která snad měla alespoň částečně zastříti tento skandál.¹⁵²⁵ Vzhledem ke Krecarovým uměleckým postojům mohl být jeho sexuální život jakousi formu revolty vůči konzervativní měšťanské morálce, jeho náhled na ni se nezměnil ani po svatbě.

Předmanželské vztahy byly velmi časté také v hereckém prostředí, kde milenecké a manželské dvojice tvořili převážně lidé téže socioprofesionální skupiny.¹⁵²⁶ Byl to možná jeden z důvodů, proč k příslušníkům tohoto povolání, které lze jen problematicky zařadit do sociální hierarchie, přistupovala česká společnost ambivalentně.¹⁵²⁷ Faktem ovšem zůstává, že celá řada osobností pohybujících se kolem divadla ze středních městských vrstev pocházela.

Dosavadními hodnotami (relativně) spořádané rakousko-uherské společnosti otřásla první světová válka.¹⁵²⁸ V jejím průběhu mimomanželských poměrů zjevně přibývalo, na což v roce 1916 reagoval i tzv. prostituční regulativ. Hned v prvním paragrafu bylo vymezeno, co

¹⁵²¹ TÁŽ, *A ptáš se, knížko má...*, s. 202.

¹⁵²² Zuzana ŠVABINSKÁ, *Světla paměti*, Praha 2012, s. 17.

¹⁵²³ L. VANČUROVÁ, *Dvacet šest krásných let*, s. 26–27.

¹⁵²⁴ M. HES, *Dandy nezná lásky k ženě*, s. 67–76.

¹⁵²⁵ *Tamtéž*, s. 73–74.

¹⁵²⁶ Pavel MAREK, *Kočovný herec. Příklad rodiny Štanderů*, in: L. Fasora – J. Hanuš – J. Malíř, *Člověk na Moravě 19. století*, Brno 2008, s. 437.

¹⁵²⁷ *Tamtéž*.

¹⁵²⁸ Na konci války prodělal student medicíny Karel Steinbach, který narukoval na počátku roku 1916, tuto zkušenost: „*[V Krnově] jsem po tom všem cestování potkal hezkou holku – ukázalo se, že to byla Němka a dokonce nějaká von –, které jsem se zřejmě taky líbil, protože bez zaváhání šla se mnou na hotel.*“; Karel STEINBACH, *Svědék téměř stoletý*, ed. V. Fischl, Praha 1990, s. 29.

prostituce je a co není: „*Za nevětsky nebud'ěž pokládány tak zvané maitressy. Také nepatří k pojmu prostituce tak zvané milostné poměry a konkubináty.*“¹⁵²⁹

11.3.1 Konkubinát a volná láska

V nejširším smyslu slova byla volná láska chápána jako „*každý pohlavní styk jedinců různ[ného] pohlaví, který se neděje formou uznanou právně a mravně společností*“,¹⁵³⁰ v českých zemích na konci 19. a počátku 20. století však bylo pod tímto pojmem vnímáno i dlouhodobé nesezdané soužití muže a ženy v jedné domácnosti – „*spolužití dvou osob různého pohlaví po způsobu osob manželsky spojených, nechtějících nebo nemohoucích podmínkám řádného spojení manželského učiniti zadost*“¹⁵³¹ – a konečně i koncept prosazovaný anarchobohémou, který hlásal právo na svobodu v pohlavním životě.

Ke konkubinátu, který pro českou společnost znamenal „*poměr veřejnou mravnost ohrožující*“,¹⁵³² se nejčastěji uchylovali lidé, již byli navzájem příbuzní, duchovní a jejich intimní partnerky, ale také dvojice, u nichž žil alespoň jeden z partnerů oficiálně stále v jiném manželství.¹⁵³³ Pro představitele církve se jednalo o závažný hřích: podle církevního práva z roku 1918 měly být tyto osoby dokonce exkomunikovány.¹⁵³⁴

Pro rok 1841 je dochován údaj týkající se počtu osob žijících v konkubinátu v Čáslavi, která v té době patřila k středně velkým venkovským městům. V případě 44 párů bylo možné situaci napravit sňatkem, u ostatních mělo dojít k odloučení partnerů.¹⁵³⁵ Lze však předpokládat, že jen málokdo byl představitelem střední vrstvy a že se k této formě soužití uchylovaly spíše osoby z nižších socioprofesionálních skupin. Pro některé moralisty byla velice tenká hranice mezi konkubinátem, resp. volnou láskou, a prostitucí, o čemž svědčí heslo *Prostituce* z *Ottova slovníku naučného*.¹⁵³⁶ Ve středních městských vrstvách se proto konkubinát prakticky neuplatňoval. Výjimkou byli např. rodiče Boženy Pechové-Hodačové, kteří žili v nesezdaném svazku několik desítek let ne z přesvědčení (jako zpočátku jejich

¹⁵²⁹ Citováno dle M. LENDEROVÁ, *Chytila patrola...*, s. 41–42.

¹⁵³⁰ *Volná láska*, in: Masarykův slovník naučný. Díl VII, Praha 1933, s. 725.

¹⁵³¹ TPCH, *Konkubinát*, in: Ottův slovník naučný. Čtrnáctý díl, Praha 1899, s. 709.

¹⁵³² *Tamtéž*. Německý morální teolog Johann Baptist von Hirscher však zastával odlišný postoj – důsledně rozlišoval mezi konkubinátem založeným na silnější osobní vazbě a krátkodobými vztahy. Byl však výjimkou, viz G. DENZLER, *Zakázaná slast*, s. 111.

¹⁵³³ TPCH, *Konkubinát*, s. 709–710.

¹⁵³⁴ G. DENZLER, *Zakázaná slast*, s. 113.

¹⁵³⁵ Stanislava KLEČÁKOVÁ, „*V zájmu ochrany zdraví a zamezení náklady pohlavní*“ aneb *Prostituce v období reglementace*, in: D. Blümllová – P. Kubát a kol., *Čas zdravého ducha v zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*, České Budějovice, 2009 s. 159–160.

¹⁵³⁶ „*Přísný moralista zove p[rostitu]cí přímo každý pohlavní styk mimomanželský a i jen pouhý mimovolný pud, překračující mez manželství. I měře rovně oběma pohlavím stanoví podmínku absolutní čistoty panické před sňatkem a manželské věrnosti nejen fyzické, nýbrž i intelektuální.*“, [Ferdinand] PEČ[ÍRKA], *Prostituce*, in: Ottův slovník naučný. Dvacátý díl, Praha 1903, s. 787.

dcera), ale proto, že katolická církev nepovolovala nové sňatky rozvedených osob. Hodač, který se později stal přednostou stanice,¹⁵³⁷ přitom profesně příslušel k nižším středním vrstvám žijícím na maloměstě.

V konceptu volné lásky byl partner volen pouze na základě citu, a ne podle ekonomického a společenského hlediska. Jeho zastánci odmítali manželství motivované ekonomicky. Přestože se výraz volná láska objevuje až ke konci století, již v závěru čtyřicátých let se zřejmě mezi studenty stal oblíbeným pojem „komunismus“, který byl spojován s nevázanou láskou, o čemž svědčí dopis Kateřiny Krákorové Vilému Dušanu Lamblovi: „[...] Vojta [Náprstek] přišel ke mně a bil [!] zas tak rostomil jako indy. A diš jsem mu řekla, že jsme ho mněli v podezření, že je žarlivej, a to ho tuze mrzelo. Já jsem všechno vjerně povídala, jak se po comunisku paří, co se s nami děla a co sme si povídali a on mněl ze všeho radost. A on povídal, že bude hledět také ještě někoho milovat, co ted' už v Praze se snad stalo.“¹⁵³⁸ V tomto kontextu tak je možné interpretovat také již zmíněné deníky Vojty Náprstka. Zůstává ovšem otázkou, zda byly jím zmiňované styky sexuální povahy jako v případě anarchobohémoy o čtyřicet let později. O nekonformitě některých příslušníků mladé generace ze čtyřicátých, resp. padesátých let 19. století svědčí také nesezdané soužití Náprstka s Krákorovou ve Spojených státech amerických, kam odpluli po porážce revoluce 1848, či vztah Viléma Dušana Lambla s Boženou Němcovou.

Podle S. K. Neumanna je volná láska „posvěcena nejen vřelou náklonností, nýbrž také vyšší snahou duchovní: aby v rozkošném ovzduší jemných požitků a vášní milostných jeden druhého povznášel, osvobozoval, vyzbrojoval pro všechny další eventuality života“.¹⁵³⁹ Poměr bylo možno kdykoli ukončit, neexistovaly žádné závazky. Tento koncept se v Čechách začal objevovat společně s anarchistickým a socialistickým hnutím a výrazně se tak vymykal dobovým konvencím. Problém ve společnosti rezonoval, zejména díky pražské bohémě, jež pocítovala odpor k maloměšťácké morálce a sexuální volnost jí byla jedním z prostředků k dosažení nového světového řádu.¹⁵⁴⁰ V nesezdaném soužití žili rovněž Emma Destinová a Jaroslav Otta. Přestože v této době pobývali v USA, syn známého pražského nakladatele

¹⁵³⁷ Božena NEUMANNOVÁ, *Byla jsem ženou slavného muže. Paměti druhé ženy S. K. Neumanna*, ed. J. Veselský, Brno 1998, zejména s. 97.

¹⁵³⁸ Bronislava JANEČKOVÁ (ed.), *Rok v dopisech I*, Praha 2006, s. 297. Vztah Náprstka ke Katynce je také zachycen v edici: Martin ŠÁMAL (ed.), *Jsem svobodný... Edice rodinné korespondence Vojty Náprstka 1848–1858*, Praha 2017.

¹⁵³⁹ H. ZÁRUBA – J. VOTOČEK, *Dějiny lásky*, s. 403.

¹⁵⁴⁰ Bohumil JROUŠEK, *Zdraví tělesné i duševní ve Vzpomínkách S. K. Neumanna*, in: *Čas zdravého ducha v zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*, České Budějovice 2009, s. 235.

kvůli tomu „*mnoho zlého od své vlastní rodiny [...] vytrpěl*“.¹⁵⁴¹ Pro rodinu, která v hlavním zemském městě patřila k elitě, byl tento způsob chování vymykající se dobovým normám naprosto nepřipustný.

Myšlenky, které vedly k praktikování konceptu volné lásky, přicházely do českého prostředí zejména díky německému marxistickému filozofu Augustu Bebelovi.¹⁵⁴² Pro anarchisty znamenala volná láska svobodu, možnost provozovat pohlavní styk bez manželského závazku.¹⁵⁴³ Zatímco v konzervativní společnosti měl po stránce „*sociální a hospodářské*“ zajistit ženu a dítě její manžel, socialisté hlásali, že odpovědný má být také stát. Volnou lásku pak vnímali také jako výdobytek určený ženám, neboť díky ní (a hlavně díky socializaci společnosti) se žena měla vymanit z hmotné závislosti na manželovi, resp. partnerovi dítěte.¹⁵⁴⁴ Volná láska se pak měla praktikovat v tzv. kolektivistické společnosti. Společně s ní měla zmizet i prostituce. Podle Ludwiga Gumpłowicze se „*vlastnictví jedné ženy*“ mělo stát „*drahocenným statkem, o nějž mužové s napjetím [!] všech sil budou muset bojovati v stálém zápase*“,¹⁵⁴⁵ což se ovšem nemělo týkat mladíků, opilců, osob duševně nemocných a s pochybným morálním kreditem. Gumpłowicz se také zamyslel nad trvalostí volných svazků: přestože doufal, že volná láska by mohla vést k monogamii, byl si vědom toho, že odpověď na to, jak by zavedení konceptu vypadalo v praxi, nelze dát.¹⁵⁴⁶

Zrušení prostituce a praktikování volné lásky propagoval rovněž spis německého lékaře Heinricha Luxe *Die Prostitution, ihre Ursachen, ihre Folgen und ihre Bekämpfung*, který se v devadesátých letech šířil Prahou.¹⁵⁴⁷ Dodejme, že odlišným způsobem chápaly volnou lásku některé emancipistky: podle Švédky Ellen Keyové byla volná láska založená na vzájemném citu, ne nutně stvrzená manželstvím, oproštěná pout, „*aby se mohla na nejvyšší a nejčistší kulturní hodnotu vyvinouti, aby mohla garantovati za zlepšení lidské račy*“.¹⁵⁴⁸

Pro střední a vyšší vrstvy byl koncept volné lásky nepřipustný. Byl v rozporu s křesťanským pojetím morálky: protože pro katolíky bylo manželství muže a ženy nerozlučitelné, pokládali za volnou lásku všechny myšlenkové směry, které připouštěly nové manželství po rozluce předchozího svazku.¹⁵⁴⁹ Nebezpečný měl být tento způsob života zejména pro ženy, u nichž měl způsobovat „*otupění duševního života, zplošení životních*

¹⁵⁴¹ František FÜRBAACH, *Rok 1910 v životě Emy Destinové*, in: Vlastivědný sborník Dačicka, Jindřichohradecka a Třeboňska 22, 2010, s. 50.

¹⁵⁴² Srov. např. August BEBEL, *Žena v minulosti, přítomnosti a budoucnosti*, Praha 1896.

¹⁵⁴³ Ludwig GUMPLOWICZ, *Manželství a volná láska*, Královské Vinohrady [1904], s. 4.

¹⁵⁴⁴ *Tamtéž*, zejm. s. 6 a 10.

¹⁵⁴⁵ *Tamtéž*, s. 20.

¹⁵⁴⁶ *Tamtéž*, s. 21.

¹⁵⁴⁷ M. LENDEROVÁ, *Chytila patrola...*, s. 46.

¹⁵⁴⁸ K. N., *Ellen Key v Praze*, *Ženské listy*, roč. 33, č. 4, 1. 4. 1905, s. 65.

¹⁵⁴⁹ Srov. např. František BLAŽÁK, *O nerozlučnosti manželské*, Praha 1906, 4. vyd.

názorů, snížení stupně morálky“.¹⁵⁵⁰ Jak ukazují články uveřejňované v časopisech určených ženám, byla v jejich dobovém diskurzu volná láska chápána jako „*poroba ženina [...] požitků mužův na útraty ženy a jejích dětí; [...] zkáza a záhuba ženy*“.¹⁵⁵¹ Také Masaryk, v řadě otázek týkajících se partnerského soužití myslitel velmi pokrokový, volnou lásku zavrhoval.¹⁵⁵² Katolicky orientovaný spisovatel Václav Špaček problém volné lásky reflektoval v moralistně zaměřené povídce, v níž se odrážela argumentace obou názorových táborů. V tomto případě byl reflektován i problém manželské rozluky, kterou konzervativní Špaček jednoznačně odmítal. Příběh příznačně skončil smrtí ženy, která byla stoupenkyní volné lásky. Závěr povídky apeloval na čtenáře: „*Kěž jest jejich osud výstrahou a poučením těm, kdo touží po ‚volné lásce‘ a přejí si manželské rozluky*.“¹⁵⁵³

Koncept volné lásky byl naplňován především v dělnickém prostředí; byť ho propagovala anarchistická bohéma v čele se Stanislavem Kostkou Neumannem, vycházející většinou ze středostavovských kruhů. V roce 1904 Neumann odešel od své manželky Kamily, s níž měl dvě děti, a začal ve Vídni žít s Boženou Pechovou-Hodačovou. Ke svatbě došlo až o jedenáct let později.¹⁵⁵⁴ Neumannovi blízcí přátelé Viktor Dyk a Fráňa Šrámek došli v uplatňování volné lásky ještě dále: se svými celoživotními družkami Zdenkou Háskovou, resp. Miloslavou Hrdličkovou se oženili až po mnoha letech; roku 1928,¹⁵⁵⁵ resp. po druhé světové válce.¹⁵⁵⁶

Další osobností české avantgardy, která koncept bezezbytku naplňovala, byla novinářka a spisovatelka Marie Majerová, která porodila v roce 1902 syna a teprve o dva roky později se provdala za jeho otce Josefa Stivína.¹⁵⁵⁷ Právě mateřství se stalo impulsem k tomu, že přehodnotila své stanovisko praktikovat výhradně volnou lásku; Stivínova korespondence ukazuje, že s Majerovou zvažovali různé koncepty soužití, než se pro sňatek definitivně rozhodli.¹⁵⁵⁸ Poté, co Majerová odjela roku 1906 do Paříže, kde si chtěla doplnit své vzdělání, manželovi opět nabídla volnost.¹⁵⁵⁹ Po celou dobu trvání manželství udržovala milenecký

¹⁵⁵⁰ B. VLASÁK, *Škola milenců*, s. 31.

¹⁵⁵¹ K. N., *Ellen Key v Praze*, s. 65.

¹⁵⁵² Tomáš Garrigue MASARYK, *Naše nynější krise. Pád strany staročeské a počátkové směrů nových*, Praha 1895, zejména s. 32.

¹⁵⁵³ Václav ŠPAČEK, *Volná láska. Obrázek z naší moder. společ.*, Hradec Králové 1918, s. 51.

¹⁵⁵⁴ *Tamtéž*.

¹⁵⁵⁵ Jaroslav MED, *Zdenka Hásková*, in: Lexikon české literatury 2/I, Praha 1993, s. 85.

¹⁵⁵⁶ František BURIÁNEK, *Fráňa Šrámek*, Praha 1981, s. 53.

¹⁵⁵⁷ Dana NÝVLTOVÁ, *Femme fatale české avantgardy. Marie Majerová – česká komunistka ve víru feminismu*, Praha 2011, zejména s. 23.

¹⁵⁵⁸ *Tamtéž*, s. 119–121.

¹⁵⁵⁹ *Tamtéž*, s. 123–124.

vztah s S. K. Neumannem a Františkem Gellnerem, který rovněž patřil k vyznavačům volné lásky. Stivína zase pojilo podobné přátelství s Helenou Malířovou.¹⁵⁶⁰

11.3.2 Prostituce

Protože masturbace byla po celé 19. století vnímána jako jev veskrze negativní, její vliv na mladý organismus měl být zhoubný¹⁵⁶¹ a dívky z měšťanských rodin nesměly předmanželské styky pěstovat, měli mladí muži pohlavní styky s dívkami z jiných sociálních vrstev (nejčastěji se služkami),¹⁵⁶² mladšími vdovami – anebo s prostitutkami.¹⁵⁶³ Po celé období let 1848–1918 totiž byla prostituce reglementována, tj. trpěna.¹⁵⁶⁴

Svou iniciační zkušenost zažila řada mladíků právě v nevěstinci. Věk, kdy k prvnímu pohlavnímu styku docházelo, byl přitom velmi individuální. Antonín Krecar navštívil nevěstinec patrně v druhé polovině sedmdesátých let, kdy byl studentem gymnázia.¹⁵⁶⁵ Na sklonku 19. století a na počátku věku následujícího zřejmě nebylo neobvyklé, pokud šli maturanti oslavit svůj studijní úspěch do nevěstince.¹⁵⁶⁶ František Weyr ve svých pamětech naznačil, že svou první erotickou zkušenost prožil po dokončení sexty gymnázia.¹⁵⁶⁷ Jaroslavu Haškovi bylo podle vlastních slov osmnáct či devatenáct let.¹⁵⁶⁸ Osvětová příručka z roku 1879 například doporučovala, že by muž neměl s ukájením svého pohlavního pudu začít dříve než ve svých dvaceti letech (budiž ovšem řečeno, že tím autor myslel i samovolné vypouštění semene, tedy poluci).¹⁵⁶⁹ Je otázkou, nakolik se doporučení odrazilo v praxi, zdá se však, že na počátku století byl věk, při němž mladíci zažívali první pohlavní styk, nižší než v dobách předchozích. Jen stěží lze ale uvěřit tomu, že Vítězslav Nezval prožil iniciační

¹⁵⁶⁰ *Tamtéž*, s. 25.

¹⁵⁶¹ N. BATISTA, *Samohana (onanie) a její následky*. Ještě Karel Čapek ve svých *Hovorech s T. G. M.* uvádí, jak Masaryk, narozený roku 1850, odsuzoval masturbaci, srov. Karel ČAPEK, *Hovory s T. G. Masarykem*, ed. M. Pohorský, Praha 1990, s. 58. V českém prostředí naposledy souhrnně M. LENDEROVÁ – D. TINKOVÁ – V. HANULÍK, *Tělo mezi medicínou a disciplínou*, s. 258–264.

¹⁵⁶² F. X. Svoboda prodělal svou první milostnou zkušenost již ve dvanácti letech, a to právě se služkou. Nešlo ovšem přímo o pohlavní styk, srov. F. X. SVOBODA, *Světla života*, s. 48–49.

¹⁵⁶³ M. LENDEROVÁ, *Chytila patrola...*, s. 163 a 166.

¹⁵⁶⁴ *Tamtéž*, s. 34.

¹⁵⁶⁵ Poznámky Antonína Krecara, cit. dle P. KUBÁT, *Antonín Krecar – první český překladatel Rousseauova Emila*, s. 85.

¹⁵⁶⁶ Alois Richard NYKL, *Padesát let cest jazykozpytce a filosofa*, ed. J. Ženka, Praha 2016, s. 163; též V. VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 73.

¹⁵⁶⁷ „Šampaňské teklo v proudech a zábava s přizvanými dámami nebyla již tak nevinná jako svého času s Laurou a Irenou, jinak však stejně dětinská. – Mnohý čtenář těchto mých Pamětí bude jistě mít za to, že to bylo hodně předčasné, a proto nebezpečné. [...] musím říci, že se vlastně nestalo nic víc, než že jsem následkem příliš časného začátku pozbyl poměrně dříve, než bývá pravidlem, smysl pro podobná bohatýrská dobrodružství [...].“; srov. F. WEYR, *Paměti I*, s. 143–144.

¹⁵⁶⁸ R. PYTLÍK (ed.), *Lidský profil Jaroslava Haška*, s. 107. Na rozdíl od řady jiných mužů neprožil Hašek iniciační zkušenost s prostitutkou.

¹⁵⁶⁹ V. K., *Člověk a jeho poměr k přírodě*, s. 104.

zkušenost již ve svých dvanácti letech, což na základě jeho prózy *Sexuální nocturno* uvádějí Radim Kopáč a Josef Schwarz.¹⁵⁷⁰ Jak ovšem zaznamenala Milena Lenderová, přehled o taxách a službách prostitutek mívali gymnaziální studenti již v sekundě.¹⁵⁷¹ Leccos o sexuální morálce pražských měšťanů vypovídá také případ Roberta Páva, který ve svých patnácti letech zavraždil při návštěvě nevěstince prostitutku Annu Böhmovou. Jednalo se o zběhlého studenta, který pocházel z dobře situované rodiny malostranského měšťana. Když v únoru 1896 odcizil otci nějaké peníze, začal je utrácet ve vykřičených domech.¹⁵⁷² Při výslechu obžalovaný uvedl, že do nevěstince prvně zavítal již v roce 1895, kdy byl ještě studentem třetí gymnaziální třídy, a to společně se svými spolužáky.¹⁵⁷³ Nevěstky se přitom nesměly s nezletilými chlapci sexuálně stýkat, stejně jako měly zakázáno klepat na okna a upozorňovat na sebe kolemjdoucí.¹⁵⁷⁴ Ze vzpomínek Jaroslava Seiferta¹⁵⁷⁵ však víme, že i k tomu běžně docházelo.

V hlavním zemském městě Praze se v 19. století nacházela celá řada nevěstinců; jejich největší koncentrace byla na Starém Městě, resp. v Josefově. Často se však jednalo o velmi pochybné podniky, které zmizely společně s asanací. Úroveň bordelů – jak vyplývá z dobové literatury – se s časem zřejmě trochu proměňovala, k luxusnějším nevěstincům však patřily salony Leopolda Friedmanna v Rabínské (dnes Maislově) ulici, Abrahama Goldschmidta v Kamzíkové, Emanuela Kauckého v Platněřské, U Čumpelíka Na Zderaze, salony Aaron v Cikánské ulici, Návesník v Rybné, Désort v Platněřské, Madam Kisch v Kozí uličce a nevěstinec U Votýpků, kam chodila i nejbohatší a nejváženější pražská společnost.¹⁵⁷⁶ Domy, kde se tyto živnosti nacházely, patřily často počestným občanům.¹⁵⁷⁷ Podobnému účelu sloužily také hodinové hotely – k těm nejznámějším patřil podnik nazvaný V Tunelu, nacházející se v Ungeltu.¹⁵⁷⁸ V Brně bylo nejvíce nevěstinců pod Františkovem (dnes Denisovými sady) a pod Špilberkem. Luxusnější podniky bývaly v centru města, například v dnešní Panenské ulici proti kasárnám, ve Františkánské ulici (zejména salon madam

¹⁵⁷⁰ R. KOPÁČ – J. SCHWARZ, *Praha erotická*, s. 256.

¹⁵⁷¹ M. LENDEROVÁ, *Chytila patrola...*, s. 167.

¹⁵⁷² *Patnáctiletý vrah Robert Páv před porotou*, Národní listy, roč. 36, č. 111, 22. 4. 1896, odpolední vydání, s. [4].

¹⁵⁷³ *Tamtéž*, s. [5].

¹⁵⁷⁴ M. LENDEROVÁ, *Chytila patrola...*, s. 142

¹⁵⁷⁵ J. SEIFERT, *Všecky krásy světa*, s. 99.

¹⁵⁷⁶ Radim KOPÁČ – Josef SCHWARZ, *Nevěstince a nevěstky. Obrázky z erotického života Pražanů*, Praha 2013; K. L. KUKLA, *Pražské bahno*, s. 109; Pierre DUFOUR, *Dějiny prostituce. VIII. Nový věk. 6, Slovanské země, národové mimo evropské*, Praha [1926], s. 57.

¹⁵⁷⁷ M. LENDEROVÁ, *Chytila patrola...*, s. 89.

¹⁵⁷⁸ *Tamtéž*, s. 72.

Krausové), Josefské, Kozí, Panské nebo Peroutkově.¹⁵⁷⁹ Ostrava, která byla především hornickou a dělnickou aglomerací, měla spíše nevěstince nižší úrovně, přesto i zde se nacházely podniky, které navštěvovala nižší střední třída i vyšší vrstvy společnosti.¹⁵⁸⁰ V Českých Budějovicích, kde žilo na konci osmdesátých let 19. století okolo třiceti tisíc obyvatel, se nacházely dva lepší nevěstince, a sice na Vltavském nábřeží a u Mlýnské strouhy (dnes stoky).¹⁵⁸¹

Nevěstince nebyly vyhledávány jen za účelem pohlavního styku: byly zde k vidění také živé obrazy a nesmělejší zákazníci tak mohli využít těchto služeb.¹⁵⁸² Později tuto funkci přejala šantány, které navštěvovala především bohatá klientela:¹⁵⁸³ „*nahota [...] byla přikryta růžovými triky, ale kupodivu jsme jednou na studentském představení [...] viděli v závojkách docela zřetelně její prsní bradavky,*“ uvedl ve vzpomínkách lékař Vladimír Vondráček.¹⁵⁸⁴ Podle něj byl jedním ze sexuálních ventilů počestného 19. století tanec kankán: „*Spousta krajkových spodniček vypadala jako pěna. Nebylo vidět nic než kalhotky, v některých podnicích ovšem tančily bez nich.*“¹⁵⁸⁵ Nevěstincům se podobaly „*restaurace s dámskou obsluhou*“. Ve svých pamětech na ně vzpomíná František Weyr,¹⁵⁸⁶ který žil v době svého dospívání ve Vídni, avšak podobné podniky se nacházely také v Praze.

V 19. století platilo, že „*v počestném měšťanském prostředí byla pro svobodného mládence návštěva veřejného domu něčím neslušným, hodným utajení*“.¹⁵⁸⁷ Situace se však zřejmě změnila na konci století, neboť např. Ladislav Hofman nebo Franz Kafka ve svých denících návštěvu nevěstinců otevřeně přiznávají a generace mužů narozená kolem roku 1900 – ovlivněná později Freudovou psychoanalýzou a surrealismem – psala o těchto zážitcích velmi otevřeně.¹⁵⁸⁸ Na to zřejmě reagoval ve svých *Mravních názorech* i Masaryk: přestože neuvádí konkrétní číslo, byl podle něj počet studentů stížených syfilidou nezanedbatelný.¹⁵⁸⁹ Sám byl velkým odpůrcem prostituce. Jeho cílem bylo zrovnoprávnit ženy a odstranit dvojí morálku,¹⁵⁹⁰ která ve společnosti panovala až do zániku Rakouska-Uherska.

¹⁵⁷⁹ Karel ALTMAN, *Krčemné Brno. O hostincích, kavárnách a hotelech, ale také o hospodách, výčepech a putykách v moravské metropoli*, Brno 1993, s. 18–19.

¹⁵⁸⁰ Milan MYŠKA, *Kněžky Venušiny, aneb, Z historie prostituce v průmyslovém velkoměstě*, Ostrava 2006, s. 19–20.

¹⁵⁸¹ Josef ŠUSTA, *Léta dětství a jinošství. Vzpomínky I*, [Praha 1947], s. 147.

¹⁵⁸² M. LENDEROVÁ, *Chytila patrola...*, s. 101.

¹⁵⁸³ *Tamtéž*, s. 111.

¹⁵⁸⁴ V. VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 206.

¹⁵⁸⁵ *Tamtéž*, s. 207.

¹⁵⁸⁶ F. WEYR, *Paměti I*, s. 143–144.

¹⁵⁸⁷ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 98.

¹⁵⁸⁸ R. KOPÁČ – J. SCHWARZ, *Praha erotická*, s. 17.

¹⁵⁸⁹ T. G. MASARYK, *Mravní názory*, s. 102.

¹⁵⁹⁰ *Tamtéž*, s. 147.

Nejvíce byly služby prostitutek využívány zřejmě v průběhu první světové války, kdy došlo k odloučení řady příslušníků jednotlivých rodin a kdy neustálá přítomnost smrti vedla k rezignaci na dosavadní hodnoty. Rozšíření pohlavních nemocí bylo problémem u vojáků bojujících na straně rakousko-uherské,¹⁵⁹¹ ale též u legionářů.¹⁵⁹²

11.4 Svatební noc

Svatební noc měla být završením svatebního přechodového rituálu a zároveň počátkem nového způsobu života. V ideálním případě měla být pro nevěstu, ale i pro ženicha ze střední třídy iniciační zkušeností: „*Pro čisté duše není světlejšího slova, nežli svatební noc; podobné dni a noci života jsou mu perlami nebeskými. Pro ty, kdož hanebně jen užívají noci a lásku znesvěcují, jest svatební noc jen obyčejnou nocí; čistému však září tato noc až do sklonu života.*“¹⁵⁹³ Někdy spávali novomanželé v domě nevěstinych rodičů, jindy mířili na svatební cestu. V ostatních případech si ženich odváděl nevěstu do vlastní domácnosti, pokud tomu nebránila větší geografická vzdálenost. Ve své práci *Případ Kondelík* si Dagmar Mocná povšimla také skutečnosti, že svatební noc byla pro řadu žen nepříjemným, někdy přímo traumatizujícím zážitkem.¹⁵⁹⁴ Novomanželé se najednou ocitli v nové, dosud neznámé situaci: jejich vzájemné styky přestaly podléhat sociální kontrole a po dlouhém období, kdy bylo jakékoli intimní sblížení odpíráno, k němu najednou mělo dojít.

Protože zejména dívky byly po sňatku mnohdy překvapeny, existovala i v prostředí konzervativní katolické církve skupina kněží, která se domnívala, že o šestém přikázání by měli být snoubenci poučeni v rámci snoubeneckých zkoušek.¹⁵⁹⁵ Co dívku čeká po svatbě, měla však nevěstě vysvětlit její matka: „*Dobře‘ vychované městské dívky toho o pohlaví mnoho nevěděly. Den před sňatkem jim jejich matka obyčejně za velkého, snad dokonce obapolného červenání sdělila senační fakt, že ženy mají genitál a muži také, že bůh si jaksi přeje... aby lidé nevyhynuli.*“¹⁵⁹⁶ Jak takový dialog mohl probíhat, ukazuje například Herrmannův román *Otec Kondelík a ženich Vejvara*, který velmi dobře odráží měšťanskou morálku konce 19. století: „*Zítra, Pepičko, přestaneš být děvčetem. Budeš po zákoně božském a lidském manželkou muže, kterého jsi sama zvolila. A manželským právem přiblíží se k tobě*

¹⁵⁹¹ Přesto existovala snaha o určitou prevenci; Karel Steinbach např. uvádí, že u dveří vojenského bordelu mívával službu voják, který se měl starat o profylaxi návštěvníků, srov. K. STEINBACH, *Svědék téměř stoletý*, s. 27.

¹⁵⁹² Dalibor VÁCHA, *Nejen nemoci pohlavní. Českoslovenští legionáři na Rusi a jejich zdraví*, in: D. Blümllová – P. Kubát (eds.), *Čas zdravého ducha v zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*, České Budějovice 2009, zejm. s. 193–198.

¹⁵⁹³ V. LASKAVEC, *Jinoch a jeho poměr k dívce...*, s. 4–5.

¹⁵⁹⁴ D. MOCNÁ, *Případ Kondelík*, s. 143.

¹⁵⁹⁵ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství...*, s. 171.

¹⁵⁹⁶ V. VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 208.

Vejvara – –‘ „Maminko!“ vydralo se z úst Pepičce, z hrudi stísněné, jakoby prosila o smilování. A popadnuvši matku za ruce sklonila se až k jejímu pasu a vzlykajíc nořila jí hlavu v dlaně. „Utiš se, dceruško, nemůže být jinak. Jsme k tomu stvořeny...“ A v mocné pohnutí, které jí přemáhalo, mísila se radost, že i tomuto těžkému úkolu vyhověla, že pověděla dceři, co jí povědět měla.“¹⁵⁹⁷ Jinak tomu bylo u židů – asi dva týdny před svatbou byli ženich s nevěstou rodiči poučeni o záležitostech týkajících se manželství a společného soužití muže a ženy.¹⁵⁹⁸

Navzdory tomu zůstávala až do devadesátých let 19. století, kdy se snad informovanost začala zlepšovat, řada nevěst před sňatkem naprosto nepoučena. Poukazoval na to např. Pavel Durdík ve své práci *Manželství v tropech a u nás*: těhotenství bylo ve středních městských vrstvách tabu, „*Dcera se nesmí ničeho dovědět o fyziologických úkonech, ženské přirozenosti, o budoucích povinnostech v manželství a v mateřství.*“¹⁵⁹⁹ Jako typický příklad může sloužit matka pozdější spisovatelky Vlasty Javořické, která byla provdána v roce 1877. Na konci svatebního dne „*v hotelu tatínek požadoval pokoj, ale matinka prosila, aby objednal dva. Nemohla prý si představit, že by se mohla svlékat před tímhle cizím pánem. On jí vyhověl a ona dveře zatarasila stolem, aby snad nevešel ráno, až se ona bude oblékat. [...] [Druhého dne] nastala skutečná svatební (odložená) noc; [tatínek] poznal, že ta chudinka je pouhým dítětem, které nemělo ani tušení, co se od něho bude žádat. Zděsila se tak, že utekla v panice na půdu a zatarasila a svolávala Pána Boha a všechny svaté.*“¹⁶⁰⁰ Až ve chvíli, kdy doktor Bareš své ženě pohrozil, že ji odveze domů, aby ji její matka náležitě poučila, prý k pohlavnímu styku svolila. I když Javořická dává celé epizodě anekdotický charakter (její matka měla údajně strach z toho, že by si její nejbližší okolí myslelo, že neuměla vařit), svědčí o tom, že ve 20. století se povědomí o sexualitě začalo zvyšovat – jinak by nebylo možné, aby znala spisovatelka o průběhu svatební noci svých rodičů takové podrobnosti. Přesto ještě v průběhu dospívání sama podstatu vzniku nového života neznala¹⁶⁰¹ a vlastním prožitkem svatební noci byla nemile překvapena.

Někdy doprovázeli svatební hosté novomanžele na místo, kde se měla jejich svatební noc konat.¹⁶⁰² Velmi otevřený je deníkový zápis týkající se svatební noci Antonína Krecara,

¹⁵⁹⁷ Ignát HERRMANN, *Otec Kondelík a ženich Vejvara. Drobné příběhy ze života spořádané pražské rodiny*, Praha 1898, s. 421–422. K teoretické reflexi svatební noci v Herrmannových prózách srov. D. MOCNÁ, *Případ Kondelík*, s. 143–147.

¹⁵⁹⁸ D. VESELSKÁ, *Mazal tov*, s. 69.

¹⁵⁹⁹ P. DURDÍK, *Manželství v tropech*, s. 134.

¹⁶⁰⁰ V. JAVOŘICKÁ, *Můj život 1*, s. 13–15, cit. dle J. ENGLOVÁ, *Žena devatenáctého století v dokumentech*, s. 26.

¹⁶⁰¹ TÁŽ, *Můj život 2*, s. 6.

¹⁶⁰² B. PRUSÍK, *Svatební noc a jiné humoresky*, s. 18.

který se oženil v lednu 1883: „*Tchýně se mne ptala, chci-li s ní spáti. [...] Svlékl jsem jí punčochy, nechal jít do postele a pak se uložil k ní. [...] Spala v podvlíkačkách, a ač jsem ji hladil a objímal, nepřipustila mne k sobě.*“¹⁶⁰³ Následující řádky svědčí o tom, že nevěsty se často potřebovaly s manželskými povinnostmi sžít, přičemž manžel měl být trpělivý; Julie Krecarová povolila svému muži první erotické dotyky až pátou noc po svatbě a k souloži, byť neúplné, došlo až o další dva dny později. Po pohlavní stránce bylo manželství skutečně naplněno až sedmou noc.¹⁶⁰⁴

11.5 Manželská sexualita

Zatímco pro katolické kruhy představovala manželská sexualita pouze prostředek k plození dětí,¹⁶⁰⁵ osvícenější autority začaly na konci 19. a počátku 20. století respektovat skutečnost, že i sexualita je přirozená a že manželský pohlavní styk je projevem tělesnosti člověka.¹⁶⁰⁶ Že se někteří představitelé středních vrstev s oficiálním církevním nazíráním na sexualitu neztotožňovali, svědčí slova Karoliny Světlé: „*[katolicismus] vtiskl aktu tomu pečeť hříchu, učinil z toho nevyhnutelný, tedy dovolený přestupek, a moment, kdež jiskra božího ducha člověkem se stává, zahaluje se v roušky špinavě tajemné. [...] Byla jsem hodně stará, když jsem na to přišla, co se děje, a musím říci, že jsem se nemohla na matku ani podívat [...]*“¹⁶⁰⁷ Také v manželství měla žena zůstat cudná, k čemuž jí měly dopomoci nejružnější rady, např.: „*Manžel pozná vnady své manželky do syta, a pomíjením novosti musí i také alespoň poněkud uslábnouti jejich účinek. Moudrou ostýchavostí, jistým skrýváním vnad svých upoutáš bažení jeho.*“¹⁶⁰⁸ Ještě o více než šedesát let později radil K. Malý: „*Neobnažuj se před ním zbytečně a nemyj si prsa – a zvláště ne rodidla – v jeho přítomnosti.*“¹⁶⁰⁹ Zároveň však o sebe měla žena dbát: „*Žena moudrá, znalá povahy života a povahy mužovy, vkusně doplňující přirozenost, po částech-li kojí touhy mužovy, déle panuje svým kouzlem, rozráží vrozenou*

¹⁶⁰³ Poznámky Antonína Krecara, cit. dle Petr KUBÁT, *Antonín Krecar – první český překladatel Rousseauova Emila. Vlastní tělo jako objekt každodenního zájmu na stránkách jeho deníků*, in: D. Blümllová – P. Kubát (red.), *Čas zdravého ducha v zdravém těle*, České Budějovice 2009, s. 83.

¹⁶⁰⁴ *Tamtéž.*

¹⁶⁰⁵ Deklaroval to rovněž Codex Iuris Canonici vyhlášený po 1. vatikánském koncilu v roce 1917. V zahraničí se však již v druhé polovině 19. století objevovaly názory odlišné (srov. G. DENZLER, *Zakázaná slast*, s. 50), Rakousko, resp. Rakousko-Uhersko zůstávalo stále rigidní.

¹⁶⁰⁶ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 99.

¹⁶⁰⁷ K. SVĚTLÁ, *Z literárního soukromí 1*, s. 496. Podobné pocity měl vůči rodičům i Václav Kaplický, kterého od Karoliny Světlé dělily téměř tři generace: „*Když jsem přišel domů, styděl jsem se podívat do očí mamince i otci. Stále jsem nevěřil, stokrát jsem se chtěl maminky optat, ale neodvážil jsem se. [...] Dlouho, dlouho jsem nevěděl, jak se mám k rodičům chovat.*“, srov. V. KAPLICKÝ, *Hrst vzpomínek z mládí*, s. 62.

¹⁶⁰⁸ F. B. T[OMSA], *Umění zalíbiti se manželům...*, s. 19.

¹⁶⁰⁹ K. MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní*, s. 62.

jeho přelétavost a tím zajišťuje si i spokojenější, šťastnější manželství.“¹⁶¹⁰ Hovory o sexualitě mezi manželi probíhaly jen velmi zřídka.¹⁶¹¹

Ze vzpomínek Anny Lauermannové-Mikschové se zdá, že intimní chvíle mezi manželi byly spíše vzácností: „V průměrně šťastné rodině bylo zákonité milování nepodléhající inspiraci daného okamžiku, nýbrž paragrafu zákona, plození dětí a dobrá, živá kuchyně.“¹⁶¹² Polibek mezi manželi v přítomnosti dětí byl však v některých rodinách v šedesátých letech 19. století běžný, což dokládají např. vzpomínky Ignáta Herrmanna.¹⁶¹³ Dalším vyjádřením intimity mezi manželi mohlo být hlazení po vlasech.¹⁶¹⁴ Ve společnosti však byly podobné projevy nestandardní,¹⁶¹⁵ a to ještě i na počátku 20. století. Manželství sochaře Josefa Maudera se v této oblasti dobovým normám vymykalo, neboť Eva Vrchlická s nemalým časovým odstupem uvedla: „Nikde [...] neviděla jsem mezi staršími manželi takové cukrování [...], bála jsem se často, že nemají všecko v hlavě v pořádku, aspoň co se lásky týká.“¹⁶¹⁶ Podle Vrchlické se patrně se Julie Mauderová podřizovala tomu, že je „žena, či spíše milenka umělcova“. Pokud si ovšem manželé na přelomu století vykali, jednalo se o jev příznakový, hodný zaznamenání.¹⁶¹⁷

Kontrolu nad pohlavním životem měl – stejně jako (téměř) ve všech ostatních oblastech života – muž. Řada žen pokládala pohlavní styk za nutné zlo, resp. ve shodě s církví za prostředek k plození dětí.¹⁶¹⁸ Ještě na počátku 20. století některé lékařské autority zastávaly názor, že žena ke spokojenému životu pohlavní lásku nepotřebuje.¹⁶¹⁹ Postupně se však začal

¹⁶¹⁰ F. K. BAKULE, *Žena a její kouzlo*, s. 275.

¹⁶¹¹ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století*, s. 172.

¹⁶¹² A. LAUERMANNOVÁ-MIKSCHOVÁ, *Lidé z minulých dob*, s. 47. Výrok Anny Lauermannové-Mikschové je třeba brát v potaz v kontextu s její životní zkušeností, neboť patřila k jednomu z mála měšťanských žen, které byly se svým zákonným manželem rozvedeny, srov. P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.*, s. 110.

¹⁶¹³ Ignát HERRMANN, *Blednoucí obrázky. Vzpomínky nejstarší a drobné epizody z maloměstské kroniky*, Praha 1922, s. 119.

¹⁶¹⁴ F. X. SVOBODA, *Světla života*, s. 13.

¹⁶¹⁵ Josef Němec se v tomto smyslu vyjadřoval o manželech Šetlíkových, žijících v Korutanech, na sklonku roku 1856: „Co bych měl Božence k vytýkání, je to ustavičné mazlení, k. p. ‚můj cukroušku, můj milý‘ atd., to jde ustavičné a ona ho tak celého opanuje jako stará Staňka, neboť se přihodilo, že on večer chtěl vepřovou pečení jíst, ona mu na žádnéj způsob nedovolila, poněvadž [by] mu nebylo dobře, a obzvláště na noc. On ale přece kousek chtěl, tu ona se ale zamračila a začala hned: ‚Máš-li mě rád, tak mně to udělej kvůli a nejez,‘ a on hned poslechl, však ona si ho osedlá, a on se dá, protože je dobrák.“, srov. B. NĚMCOVÁ, *Korespondence II*, s. 367–368.

¹⁶¹⁶ E. VRCHLICKÁ, *Dětství a mládí s Vrchlickým*, s. 131.

¹⁶¹⁷ *Tamtéž*, s. 162.

¹⁶¹⁸ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 96–97.

¹⁶¹⁹ Pavel Durdík cituje v tomto kontextu Cesara Lombrosa: „Normální žena [...] shledává v pohlavním obcování málo požitku, méně než my mužové se domníváme; ona po něm mnohem méně touží nežli muž, též méně chlípně je roznicena souložitvím, má slabší tělesný pud a vůbec je méně smyslně naladěna nežli muž. Skrovný, nepatrný, nebo zcela scházející pohlavní pud nedostatek pohlavní požívavosti jest u ženy pravidlem.“ Sám k tomu dodává: „Je zvláštní něžnost cudných žen, že muži rády své tělo nabízejí, ale jen proto, aby ho přesvědčily o svrchované své oddanosti. A touží-li žena po muži, je to spíše touha (ženě neuvědomělá) po dítěti.“, P. DURDÍK, *Manželství v tropech*, s. 174–175 a 176.

objevovat také názor, že pohlavní vzrušení ženy je podmínkou toho, aby žena měla z pohlavního styku požitek a manželovi jej neodpírala. Podle Malého (možná ovlivněného již Freudovou psychoanalýzou) mohla vést pohlavní neukojenost ženy dokonce k velkým zdravotním problémům.¹⁶²⁰

Jak protichůdně lidé k vlastní sexualitě přistupovali, dokazují deníkové záznamy středoškolského profesora Antonína Krecara, které jsou velmi naturalistické a otevřené: „*S nahou ženou na plod! Zvíře! Sebevláda duševní i tělesná mi schází. [...] Do konce roku měl polluci i obcoval s ní 23krát. Celkem 603 za 12 a půl roku čili 25 za pololetí: tedy za jedno pololetí 24krát, tj. měsíčně čtyřikrát, každý týden. Za tu dobu jsem poznal, že to celý můj organismus oslabuje a i jednotlivých nemocí jest pramenem.*“¹⁶²¹ Výše citovaný text je jen zdánlivě v rozporu se stereotypní představou, že požitek z pohlavního styku měl mít právě muž. Stejně tak lze nalézt i příklady toho, že osvětová literatura zabývající se sexualitou neupírala ženám právo na rozkoš, jak se většinou uvádí v současné odborné literatuře; „*Pocit úplného ukojení jest závislým na zdravotním stavu ženy, hlavně na stavu a poloze dělohy, neporušenosti sliznice pohlavních ústrojů, jakož i na zdravém čivstvu. Velice rovněž záleží na velikosti náklonnosti ženy k muži.*“¹⁶²² Podle Malého má např. kondom tu nevýhodu „*že pud souložící ženy není zcela ukojen, neboť táž nemá rozkoše z toho okamžiku, při němž děje se výstřík semene*“.¹⁶²³ Motiv práva ženy na vlastní sexualitu začal od devadesátých let 19. století pronikat také do české literatury, kdy začala tvořit nová generace žen představovaná Růženou Jesenskou či Boženou Vikovou-Kunětickou.¹⁶²⁴

Doporučovaná frekvence pohlavního styku se velmi různila: církevní autority uváděly, že manželé by spolu měli obcovat jednou až dvakrát do měsíce. Příručky apelovaly zejména na ženy, jež měly zůstat zdrženlivými a neměly být manželovi po vůli vždy.¹⁶²⁵ Je však možné, že manželky, vychovávané k tomu, aby živitele rodiny poslouchaly, byly nuceny podřizovat se i v této oblasti. Lékaři doporučovali řídit se individuálními potřebami člověka, což představovalo mít pohlavní styk jednou až dvakrát do týdne. Zároveň však varovali před následky „*nemírného obcování*“, jež mohlo vést k velkým zdravotním obtížím.¹⁶²⁶ Zároveň se objevovala doporučení, která brala v potaz tělesnou konstituci a věk muže, přičemž ti mladší a silnější mohli souložit i dvakrát týdně. Manželé se ale také měli naučit odříkat si sexuální

¹⁶²⁰ K. MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní*, s. 59–60.

¹⁶²¹ Poznámky A. Krecara, cit. dle P. KUBÁT, *Antonín Krecar – první český překladatel Rousseauova Emila*, s. 82 a 84.

¹⁶²² K. MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní*, s. 56–57.

¹⁶²³ *Tamtéž*, s. 115.

¹⁶²⁴ D. MOLDANOVÁ, *Na písčitých půdách*, s. 67.

¹⁶²⁵ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 99.

¹⁶²⁶ V. K., *Člověk a jeho poměr k přírodě*, s. 14, 59–61.

radovánky společně.¹⁶²⁷ Rovněž literatura určená primárně ženám uváděla, že ten, kdo rozhoduje o frekvenci pohlavního styku, je muž,¹⁶²⁸ „avšak nikdy nemá se díti výkon takový dvakrát za sebou, a má nejméně doba tří dní uplynouti, nežli se opětuje.“¹⁶²⁹ Žena se měla poddat vždy, když manžel projevil zájem – činila tak v zájmu jeho zdraví. Postupem času začali lékaři názor týkající se opakování pohlavního styku zřejmě opouštět: „Opakuj soulož tolikrát, kolikrát beze všeho dráždění pud se v tobě probudí, ale přestaň ihned, musíš-li ústroje pohlavní teprve různým drážděním k tomu ponoukati, nebo je-li k vystříknutí semene nepřírozeně dlouhého času zapotřebí.“¹⁶³⁰

Také v oblasti sexuální hrozilo, že si manželé zevšední, na což ostatně upozorňovala ve svém dopise, označovaném jako nejkrásnější, Božena Němcová: „Když jsou dva ustavičně pospolu [...], tu se zevšední jeden druhému. Není pak touhy ani poezie, je to jen zvyk a potřeba, co je k sobě vábí [...].“¹⁶³¹ Byla si vědoma také toho, že sexualita je pevnou součástí manželského svazku a její nenaplnění může vést k vážnému rozkolu: „A když je [Josef Němec] někdy mrzutý, jsem tichá a myslím si, vždyť on má pravdu, že se mnou šťastný není, – že nemá se mnou pražádnou radost nyní, kde by mu bylo té rozkoši potřeba, aby se rozveselil, neboť tato povinnost manželská je u něho základ všeho a tu právě si nemůže ani hrozbou ani prosbou vynutit.“¹⁶³² Do podobné situace se o něco později dostala rovněž Karolina Světlá: „Bere-li mne [Mužák] za ruku, promluví-li laskavěji ke mně, tu sebou trhnu, nepříjemně dojata. [...] Ale zapověděla jsem si u M. již tolik a tolik, mohu mu ještě to zapovědět, co bratru vlídně vstříc nesu: políbení ruky a stisknutí? Tento člověk si dal, [...] že si mne vzal, nechtěla bych býti na jeho místě.“¹⁶³³ Sexuální zdrženlivost manželů však mohla být rovněž oboustranně nedobrovolná; v takových případech bývala příčinou mužská impotence.

Z hlediska církve byly zapovězeny všechny sexuální praktiky, dobově označované jako *nedokonalá sodomie*, vyjma pohlavního styku tváří v tvář.¹⁶³⁴ Nepřípustné byly také jakákoli tělesná rozkoš a přerušovaná soulož (v pramenech též *onanie* či *onanismus*),¹⁶³⁵ jež pochopitelně k oplodnění nevedla. Úkolem kněze bylo manžele od nedovolených praktik odradit a v tomto směru je také poučit. Žena mohla pohlavní styk odepřít svému manželovi

¹⁶²⁷ K. MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní*, s. 64.

¹⁶²⁸ *Tamtéž*, s. 61.

¹⁶²⁹ V. K., *Věrný rádce pro mužské ve věcech pohlavních. Poučení všem trpícím slabostí pohlavních ústrojů*, Praha [mezi 1862 a 1882], s. 91.

¹⁶³⁰ K. MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní*, s. 63.

¹⁶³¹ B. NĚMCOVÁ, *Korespondence III*, s. 133.

¹⁶³² B. NĚMCOVÁ, *Korespondence II*, s. 237.

¹⁶³³ B. VÁCLAVEK (ed.), *Český listář*, s. 350.

¹⁶³⁴ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství...*, s. 172.

¹⁶³⁵ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 99.

v případě, že se její partner dopustil cizoložství nebo byl pohlavně nakažený, opilý, případně pokud se žena nacházela ve vysokém stupni těhotenství.¹⁶³⁶ Lékařské autority a popularizační příručky tak striktní, co se sexuálních praktik týče, nebyly. Přestože misionářská poloha byla pokládána za nejvhodnější, mohly nastat případy, kdy bylo nutné pozici změnit. Manželé měli z praxe sami vyzorovat, jaká poloha jim při souloži vyhovuje.¹⁶³⁷ Za vysilující byl pokládán pohlavní styk vestoje, který se tím pádem výrazně nedoporučoval.¹⁶³⁸ Přísnější pravidla platila pro manžele, kteří usilovali o početí dítěte: žena se měla vyvarovat všech zbytečných pohybů, nepřípustná byla také opakovaná soulož.¹⁶³⁹ Duchovní i lékaři byli rovněž odpůrci užívání afrodiziak.

I když pro katolickou církev i lékařské autority bylo samozřejmostí, že pohlavní styk měl probíhat v posteli, dochovaná korespondence Jarmila Krecera (který ovšem nebyl typickým představitelem střední vrstvy a navíc popisoval svoje zkušenosti předmanželské) svědčí o tom, že k aktu mohlo dojít takřka kdekoli v domácnosti i přírodě.¹⁶⁴⁰

Za denní dobu, která byla k souloži nejvhodnější, pokládaly osvětové příručky ranní hodiny, zejména pokud se jednalo o osoby fyzicky těžce pracující, nebo pohlavní styk u jednoho z manželů vyvolával takové vzrušení, které by zabraňovalo klidnému spánku.¹⁶⁴¹ Večerní intimní sblížení bylo doporučováno tehdy, pokud se manželé odebrali na lůžko dříve, jedli střídme, nerozčilovali se a nebyli celodenní prací příliš unaveni.¹⁶⁴² Také pro muže, kteří se živili duševní prací, měla večerní soulož větší opodstatnění. Pouze těm, kteří měli při pohlavním styku potíže, bylo doporučováno, aby se oddali souloži v kterékoli denní době, „*jen neradno tak činiti brzy po jídle*“.¹⁶⁴³

V otázce pohlavního života v průběhu těhotenství se v dobové literatuře objevují značné rozdíly. Anna Bayerová byla zastánkyní úplné pohlavní zdrženlivosti v průběhu celých devíti měsíců.¹⁶⁴⁴ Jiní lékaři uváděli, že je dobré vyvarovat se pohlavního styku zejména na počátku, kdy hrozilo vyšší riziko potratů, ale obezřetnost byla nutná až do porodu. Opatrné měly být zejména ty ženy, které již jednou potratily.¹⁶⁴⁵ Jiné autority škodlivost pohlavního styku v těhotenství popíraly a uváděly, že právě v této době mají ženy „*větší náchylnosti k výkonům*

¹⁶³⁶ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství...*, s. 175.

¹⁶³⁷ K. MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní*, s. 59.

¹⁶³⁸ V. K., *Člověk a jeho poměr k přírodě*, s. 105.

¹⁶³⁹ K. MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní*, s. 69–70.

¹⁶⁴⁰ M. HES, *Dandy nezná lásky k ženě*, s. 74.

¹⁶⁴¹ K. MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní*, s. 66–67.

¹⁶⁴² V. K., *Člověk a jeho poměr k přírodě*, s. 106.

¹⁶⁴³ K. MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní*, s. 67.

¹⁶⁴⁴ A. FISCHEROVÁ-DÜCKELMANNOVÁ – A. BAYEROVÁ, *Žena lékařkou*, s. 455.

¹⁶⁴⁵ J. JANDA, *Mladá matka*, s. 54–55.

pohlavním“.¹⁶⁴⁶ Uvedme opět příklad Antonína Krecara, který podle svých zápisů souložil s manželkou nepochybně i v době těhotenství.¹⁶⁴⁷ Po porodu však měla sexuální abstinence trvat nejméně dva až tři měsíce.¹⁶⁴⁸

Ačkoli katolická církev užívání antikoncepčních prostředků odsuzovala zejména proto, že zabraňovalo hlavnímu účelu manželství,¹⁶⁴⁹ byl počet dětí v českých rodinách regulován, a to nejpozději od přelomu 19. a 20. století, kdy začala porodnost prokazatelně klesat¹⁶⁵⁰ (srov. též výše). Podle Mileny Lenderové zmínky o plánovaném rodičovství v ženských osobních denících chybějí,¹⁶⁵¹ zůstává tedy otázkou, jakým způsobem se v této době početí zabraňovalo. Již na počátku 20. století se výčet některých antikoncepčních prostředků objevil v práci N. Batisty,¹⁶⁵² nejúplnější je však v tomto ohledu čtvrté vydání publikace K. Malého *Žena, její krása a život pohlavní*, které bylo vydáno patrně roku 1916. Ke kontracepčním metodám patřily podle něj přerušovaná soulož, kondom, hubka (bariérový antikoncepční prostředek), pesar, pastilky (chemická antikoncepce) a irrigator (neboli „vymývačka“). Autor však doporučoval konzultovat antikoncepční metody nejprve s lékařem, neboť užívání řady z nich mělo určitá zdravotní rizika.¹⁶⁵³ Za nejlepší antikoncepční metodu totiž pokládal – ve shodě s katolickou i další lékařskou literaturou – pohlavní zdrženlivost.¹⁶⁵⁴ Byl si však zároveň vědom toho, jak je zejména pro muže těžké tomuto společenskému požadavku vyhovět. Také Svoboda doporučoval užívat antikoncepci jen v tom případě, kdy měla být žena uchráněna opakovaných těžkých porodů nebo měla fyziologický problém týkající se rodidel.¹⁶⁵⁵ O tom, že na počátku 20. století byla již antikoncepce v širším povědomí české veřejnosti, svědčí pokoutné inzeráty na některé ochranné prostředky nacházející se v novinách. Dodejme, že k záměrným potratům docházelo i u středostavovských žen, které byly provdány, lze však předpokládat, že jich ve srovnání s jinými sociálními vrstvami bylo minimum.

Ještě v padesátých letech 19. století se nejméně dětí rodilo v září, což je možné vyložit tak, že lidé dodržovali pohlavní zdrženlivost během adventu;¹⁶⁵⁶ postupně však přestal být

¹⁶⁴⁶ V. K., *Člověk a jeho poměr k přírodě*, s. 105.

¹⁶⁴⁷ Poznámky Antonína Krecara, cit. dle P. KUBÁT, *Antonín Krecar – první český překladatel Rousseauova Emila*, s. 84.

¹⁶⁴⁸ V. K., *Člověk a jeho poměr k přírodě*, s. 105.

¹⁶⁴⁹ G. DENZLER, *Zakázaná slast*, s. 100.

¹⁶⁵⁰ L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 215.

¹⁶⁵¹ M. LENDEROVÁ, *A ptáš se, knížko má...*, s. 183.

¹⁶⁵² N. BATISTA, *Sebeochrana a pohlavní zdravotní věda*, s. 49n.

¹⁶⁵³ *Tamtéž*, s. 113–118.

¹⁶⁵⁴ *Tamtéž*, s. 111.

¹⁶⁵⁵ N. BATISTA, *Sebeochrana a pohlavní zdravotní věda*, s. 58–61.

¹⁶⁵⁶ L. FIALOVÁ, *Využití výsledků českého...*, s. 98.

sexuální půst plynoucí z církevních zákazů daných liturgickým kalendářem uvedenou vrstvou respektován.¹⁶⁵⁷

Katolická církev ve shodě s některými lékaři pokládala také za nepřípustné, aby pohlavní styk měly osoby středního a staršího věku.¹⁶⁵⁸ Žena, která přestala být plodná, neměla mít podle katolické normativní literatury důvod k pohlavnímu styku, jehož účelem byla pouze reprodukce. Zůstává však otázkou, zda byly tyto morální imperativy středními a vyššími měšťskými respektovány. Jinak se k tomuto problému stavěli laičtí autoři: ačkoli v poslední třetině 19. století se soudilo, že pohlavní pud odeznívá kolem šedesátého roku věku, autor příručky *Věrný rádce pro mužské ve věcech pohlavních* uváděl, že „při rozumném řízení“ je muž schopen být potentním déle,¹⁶⁵⁹ avšak „právě tak nebezpečné jako před dosáhnutím zralosti jest provádění soulože ve vysokém stáří“.¹⁶⁶⁰ Obecně se soulož nedoporučovala brzy po jídle a po silném rozrušení, v době menstruace, v šestinedělí a době kojení, neboť se věřilo, že mužské sperma může ovlivnit kvalitu mléka.¹⁶⁶¹

11.6 Mimomanželská sexualita

Zatímco u mužů byla předmanželská sexualita tolerována a manželská vesměs žádána, mimomanželský poměr byl v měšťanském prostředí pokládán za odsouzeníhodný. Tato skutečnost jistě souvisela s tím, jaké vážnosti požíval v 19. století institut rodiny. Z hlediska církve se jednalo o těžký hřích, při němž bylo porušeno šesté a deváté přikázání. Postoj české společnosti k předmanželské a mimomanželské sexualitě nepřímou odrazela také dobová literatura: zejména v polovině století se očekávalo, že překročení dobově platných norem bude spojeno s odsudkem.¹⁶⁶² V tom, že se tzv. generace májovců rozhodla na konci padesátých let rehabilitovat Máchův *Máj*, pak můžeme vidět určitý posun ve vnímání zažitých vzorců chování – nová literární generace již nespatořovala problém v tom, že básník Jarmilu – jakožto padlou dívku – za její hřích dostatečně nesoudil.

Bezpochyby existovala řada ženatých mužů, kteří vyhledávali služby prostitutek také v době, kdy žili manželským životem: nevěstky poskytovaly služby, na něž manželky nebyly ochotny přistoupit.¹⁶⁶³ Pro muže byl jistě zajímavý také oděv prostitutek – počestné ženy na

¹⁶⁵⁷ M. LENDEROVÁ, *A ptáš se, knížko má...*, s. 182.

¹⁶⁵⁸ TÁŽ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 100.

¹⁶⁵⁹ V. K., *Věrný rádce pro mužské ve věcech pohlavních*, s. 91.

¹⁶⁶⁰ K. MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní*, s. 102.

¹⁶⁶¹ *Tamtéž*, s. 70–75.

¹⁶⁶² V. MACURA, *Znamení zrodu a české sny*, s. 394.

¹⁶⁶³ Srov. M. LENDEROVÁ, *Chytila patrola...*, s. 103.

noc oblékaly denní košili, krátkou sukni a kabátek.¹⁶⁶⁴ Po právu se tedy někdy cítily být ženy přítomností prostitutek v blízkosti bydliště ohroženy.¹⁶⁶⁵ Mužská nevěra byla jako palčivý problém vnímána až ve chvíli, kdy výrazně narušovala fungování rodiny.¹⁶⁶⁶ Velmi tolerantně snášela avantýry svého muže např. Kamila Neumannová; až v okamžiku, kdy se Stanislav Kostka Neumann rozhodl od ní i jejich dětí odejít, začala mít jeho nevěra existenciální rozměr.¹⁶⁶⁷ Ve společnosti navíc rezonoval názor, že manželova nevěra je – alespoň částečně – vinou ženy: *„jsme-li přesvědčeny o nevěře, nezbyvá než podrobit se nutnosti, již jsme zavinily samy tím, že jsme nedovedly si uhájit, co nám patří, a konečně je-li která strana, ať muž neb žena, schopna zpronevěry, není hodná ani toho citu, ani té bolesti, již tím působí druhému“*.¹⁶⁶⁸ Ženská žárlivost zůstávala v souladu s křesťanským pojetím ctností a neřestí vlastností zavrženíhodnou, na počátku 20. století však došlo v obecném diskurzu k jistému posunu: *„Co se týče žárlivosti, je to jen důkaz nedůvěry; vždyť říká se, že žárlivost jen u svobodných jest poklonou, kdežto u ženatých urážkou; jen na vše hledět rozumně; nemáme-li důkaz, jest to nesmysl, trápit se pouhou představou neb domněnkou [...]“*.¹⁶⁶⁹ Je jisté, že pokud se ženy s manželovou nevěrou konfrontovaly, zamýšlely se nad příčinami. Anna Lauermannová-Mikschová si v souvislosti s milostným dobrodružstvím manžela své známé do deníku zapsala: *„Možná, že je nutno pozdržovati muže před hříchem a jeho následky.“*¹⁶⁷⁰

Více než nevěra muže ohrožovala rodinu nevěra ženy. Tato skutečnost byla dána jednak submisivní rolí slabého pohlaví, jednak s tím, že pro ženu mohly být důsledky pohlavního styku v podobě těhotenství fatální. Žena také upadala do podezření z cizoložství snadněji než muž. Proto byly příslušnice něžného pohlaví ve společenských katechismech varovány i před tím, aby nevedly důvěrné rozhovory s cizími muži.¹⁶⁷¹ Známy je případ spisovatelky Boženy Němcové, která v průběhu svého života měla milenců hned několik.¹⁶⁷² Pohlavní styk však vnímala jen jako určité doplnění hlubokého citu, který prožívala: *„[...] tělo jeho bych lehko oželela, neboť cit pohlavní jedině nebyl u mne nikdy pohnutkou k milování, ani nebude, a jen co následek hlubší sympatie může mi být rozkoš.“*¹⁶⁷³ O několik měsíců dříve však Janu Helceletovi napsala: *„A přece bych ráda někdy v tom chrámu Venušiném obětovala, oh velmi*

¹⁶⁶⁴ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, s. 346.

¹⁶⁶⁵ M. LENDEROVÁ, *Chytila patrola...*, s. 166.

¹⁶⁶⁶ TÁŽ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 103.

¹⁶⁶⁷ B. NEUMANNOVÁ, *Byla jsem ženou slavného muže*, s. 63–64.

¹⁶⁶⁸ *Praktický rádce*, Nové pařížské módy, roč. 8, č. 7, 1. 4. 1902, s. [25].

¹⁶⁶⁹ *Tamtéž*.

¹⁶⁷⁰ Přepis deníků Anny Lauermannové-Mikschové, zápis ze 17. 4. 1912, cit. dle M. LENDEROVÁ, *A ptáš se, knížko má...*, s. 182.

¹⁶⁷¹ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 103.

¹⁶⁷² B. NĚMCOVÁ, *Korespondence I–IV*.

¹⁶⁷³ TÁŽ, *Korespondence II*, s. 343.

*někdy toužím a všecku sílu sebrat musím, abych se přemohla, ale to víš, člověk být a člověcký cit ukázat nazývá svět hříchem.*¹⁶⁷⁴ Slova, jež v dopise následovala, ukazují, že mužský a ženský pohled na (mimomanželskou) sexualitu byl opravdu rozdílný: „*Hynek [tj. Jan Ignác Hanuš] mi ovšem nevěří, jemu zdá se to nepochopitelné, abych já majíc dosti k tomu příležitosti neužívala ani s jiným mužem, ani s kým jiným, čeho si tělo přeje a co k životu úplnému náleží.*“¹⁶⁷⁵ Konfrontujeme-li všechny uvedené citace, je třeba zamyslet se nad mírou pisatelčiny autostylizace. V případě Růženy Svobodové byly intimní vztahy k Františku Xaveru Šaldovi a Josefu Svatopluku Macharovi zřejmě také důsledkem nenaplněných očekávání v manželství,¹⁶⁷⁶ podobně jako u Němcové. Smířlivější postoj k mimomanželské ženské sexualitě přinesl také přelom 19. a 20. století. Nevěrná žena se ke svému prohřešku neměla přiznávat, ale svou péčí a láskou měla manželovi poklesek vynahrazovat.¹⁶⁷⁷ Pravda totiž mohla ohrozit existenci manželství a vést k jeho rozpadu.¹⁶⁷⁸ Pokud se však z mimomanželského poměru narodilo dítě, měli se o něj materiálně postarat jeho biologičtí rodiče.

11.7 Sexualita vizualizovaná a verbalizovaná

Velmi specifickou oblast sexuality tvořily v druhé polovině dlouhého 19. století komerční i umělecká erotická produkce určená soukromým sběratelům i nejširším vrstvám veřejnosti a také pornografie. Na jejich rozmach měla vliv jednak celková modernizace společnosti (zejména nová média, kterými byly fotografie a film), ale také změna mentality projevující se odlišným přístupem k sexualitě.¹⁶⁷⁹

Průměrní představitelé středních vrstev nečinili – až na drobné výjimky z řad zejména levicových intelektuálů – velké rozdíly mezi tím, co dnes vnímáme jako umění, a mezi produkcí, která by v současnosti byla označena jako pornografie.¹⁶⁸⁰ Strach z toho, že jakákoli informace týkající se pohlavního pudu, natož nevhodná literatura či jiné druhy umění, ohrozí mravní vývoj mládeže, byly všeobecně rozšířeny.¹⁶⁸¹ Ačkoli hranice mezi erotickým uměním

¹⁶⁷⁴ *Tamtéž*, s. 237.

¹⁶⁷⁵ *Tamtéž*, s. 237–238.

¹⁶⁷⁶ Jarmila MOURKOVÁ, *Růžena Svobodová. Studie s ukázkami z díla*, Praha 1975, zejm. s. 61–63 a 144–146.

¹⁶⁷⁷ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 103, 170.

¹⁶⁷⁸ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství...*, s. 176.

¹⁶⁷⁹ Dagmar MOCNÁ, *Pokleslý secesní Erós*, in: V. Petrboš (ed.), *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, s. 227.

¹⁶⁸⁰ Pojem pornografie byl na počátku 20. století již běžně užíván: je například obsažen v *Ottově slovníku naučném*, který jej definuje jako „nemravné písemnictví“, srov. *Pornografie*, in: *Ottův slovník naučný*. Dvacátý díl, Praha 1903, s. 252.

¹⁶⁸¹ M. LENDEROVÁ – D. TINKOVÁ – V. HANULÍK, *Tělo mezi medicinou a disciplínou*, zejména s. 258–264.

a pornografií byla často velice křehká, rozdíly činila i dobová cenzura,¹⁶⁸² která dle § 516 zákona o tisku č. 6/1863 postihovala „*hrubou urážku mravopoctnosti nebo stydlivosti*“, tedy vše, co mohlo vzbudit pohoršení.¹⁶⁸³ Na obranu erotického umění vystoupil roku 1912 pisatel článku v krátce vydávaném bibliofilském periodiku *Philobiblon*, který ho ostře vymezuje od „*vulgární pornografie*“. Autor, možná sám vydavatel Stanislav Kostka Neumann, dále uvádí, že „*rozhodovati o jejich hodnotě bude vždy jejich umění a jejich vkus, kterých ovšem nebývá nazbyt při velkovýrobě.*“¹⁶⁸⁴ Bibliofilské tisky byly rozšířeny jen ve velmi úzkém okruhu osob – většinou mužů. Výjimkou mezi nimi byla operní pěvkyně Ema Destinová, která také patřila ke sběratelům galantní, milostné a erotické literatury.¹⁶⁸⁵

Dostupnější formou byla po celé 19. století sexualita verbalizovaná. První moderní díla světové literatury, kde byla erotika výrazně tematizována a v nichž se objevoval také popis některých sexuálních praktik, sahají do doby osvícenství.¹⁶⁸⁶ Tyto knihy však patrně nebyly překládány do češtiny, a pokud se s nimi čeští čtenáři setkali, muselo to být v jazyce originálu či v některém dalším cizím jazyce. Jako příklad uveďme knihu *Fanny Hill* s podtitulem *Memoáry nevěstky* anglického prozaika Johna Clelanda, vydané roku 1906 německy.¹⁶⁸⁷ Až těsně před koncem století vyšly v Praze u Aloise Hynka *Memoiry Giacoma Casanovy*, vydané do té doby již francouzsky, německy, italsky, a dokonce i rusky. Lze se domnívat, že pozdní rok vydání byl dán mj. konzervativním přístupem české společnosti,¹⁶⁸⁸ neboť kniha obsahovala četné sexuální pasáže.

První světová válka výrazně otřásla dosavadním hodnotovým systémem. V letech 1914–1918 tak vyšla např. první česká vydání francouzského románu *Les Liaisons Dangereuses*: první z nich od nakladatele Karla Stanislava Sokola neslo název *Nebezpečné poměry* (1914), druhé od Přemysla Plačka *Nebezpečná přátelství* (1915). Protože jedním z důsledků války se stala demokratizace společnosti, vyšla řada děl, jež byla vnímána jako erotická, až během první republiky (literární produkce markýze de Sade či *Gamiani* Alfréda de Musseta).

Již v dlouhém 19. století však v českých zemích existovala původní tvorba, která měla erotický náboj a konzervativní společnost pobuřovala. Objevila se zejména s koncem

¹⁶⁸² M. WÖGERBAUER a kol., *V obecném zájmu*, s. 514.

¹⁶⁸³ *Tamtéž*, s. 489.

¹⁶⁸⁴ Cit. dle Václav SPÁN, *Malé dějiny pornografie*, Praha 2001, s. 10.

¹⁶⁸⁵ R. KOPÁČ – J. SCHWARZ, *Praha erotická. Průvodce*, Praha 2017, s. 66.

¹⁶⁸⁶ Vladimír POŠTULKA, *Dějiny pornografie v datech*, Praha 2007, s. 74–76.

¹⁶⁸⁷ Její výtisk se nachází v pražské Národní knihovně.

¹⁶⁸⁸ Srov. preskriptivní literaturu, která tehdy v českém jazyce vycházela. Je ovšem třeba mít na paměti, že tento typ prací odráží normy, a ne reálný stav společnosti.

století.¹⁶⁸⁹ Platilo to např. o některých sbírkách básníka Jaroslava Vrchlického, vůči jehož tvorbě vystupovala např. Eliška Krásnohorská,¹⁶⁹⁰ nebo o tvorbě některých výše zmíněných dekadentů, k nimž patřili např. Jarmil Krecar z Růžokvětu¹⁶⁹¹ či Jiří Karásek ze Lvovic, tvořící v intencích erotiky homosexuální. Na počátku 20. století také začaly být vydávány edice erotické literatury. První z nich, nazvanou *Eros*, vydávalo v letech 1904–1910 nakladatelství Ignác Leopold Kober. Jednalo se výhradně o překladová díla. Tentýž nakladatel vzápětí navázal *Mládeneckou knihovnou* (vyd. 1906–1921), která měla přinášet díla francouzských klasiků.¹⁶⁹² V letech 1905–1911 představovala konkurenci Storchova knižnice *Zapovězené ovoce*, z níž byly některé svazky zabaveny cenzurou.¹⁶⁹³ Před těmito knihami varoval v roce 1908 *Věstník katolického duchovenstva*, kde byl uveřejněn seznam všech „pikantních“ knih, které Rudolf Storch vydal. Autor soupisu zároveň vyjádřil přání, „aby i u nás utvořila se nějaká liga, která by co nej přísněji proti takové ‚literatuře‘ zakročovala“.¹⁶⁹⁴ Roku 1911 přibyla ještě *Edice erotická* vydávaná od roku 1911 Přemyslem Plačkem v Pacově.¹⁶⁹⁵ Vedle dávno zapomenutých autorů zde vycházela díla Honoré de Balzaca, Giovanniho Boccaccia či Guy de Maupassanta. Výjimečně se objevila původní česká tvorba. K takovým autorům patřili např. Viktor Hánek, Josef Lukavský či Josef František Karas. K nakladatelům erotické literatury v prvních dvou desetiletích 20. století patřil také nakladatel F. Adámek sídlící na Královských Vinohradech. Tituly jako *Noc Kleopatřina* (1907), *Pokušení* (1908) či *Svědčův deník* (1910 či 1911) dávají tušit, jaká byla témata knížek. Adámek vydal také *Dívky z aleje vzdechů* od Nicolase-Edmea Rétif de La Bretonne. Je třeba podotknout, že pokud vyšel některý erotický titul již dříve časopisecky, byla tato verze většinou otevřenější než pozdější knižní vydání, jak dokazuje případ prózy *Valentinovy ženy* Václava Hladíka.¹⁶⁹⁶

Umělecké prostředky, které užívali čeští autoři erotických próz na počátku 20. století, jsou založeny zejména na jednoduchých metaforách či synekdochách: v novele Josefa Lukavského *Kleopatra*, který líčí tragický příběh mladé dívky a jednoho z jejích čtyř milenců,

¹⁶⁸⁹ V tomto období byly vztahy mezi muži a ženami českou literaturou velmi silně reflektovány. Sexualita v těchto dílech však většinou explicitně přítomna není, a pokud určitou roli hraje, nelze tato díla chápat jako pornografická, srov. D. MOLDANOVÁ, *Na písčítých půdách*.

¹⁶⁹⁰ Jaroslav VRCHLICKÝ, *Vrchlický erotický*, eds. R. Kopáč – J. Schwarz, Praha 2011, s. 16. Krásnohorská se ve věku dospívání setkala s některými tituly světové literatury, které ji již tehdy údajně pohoršily svou erotičností, srov. Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Literární konfese. Vzpomínky*, ed. F. Strejček, Blatná 1947, s. 19.

¹⁶⁹¹ Srov. Petr KUBÁT, *Reflexe secesní erotiky v rané tvorbě a sebe prezentaci Jarmila Krecara z Růžokvětu*, in: D. Blümllová – Z. Gilarová a kol., *Čas secese*, s. 246–270.

¹⁶⁹² D. MOCNÁ, *Pokleslý secesní Erós*, s. 233.

¹⁶⁹³ M. WÖGERBAUER a kol., *V obecném zájmu*, s. 541.

¹⁶⁹⁴ *Jaká četba se dnes tiskne*, *Věstník katolického duchovenstva*, roč. 9, č. 7, 25. 12. 1908, s. 107. Díky tomuto soupisu dnes paradoxně známe všechny tituly, které až do roku 1908 v knižnici vyšly.

¹⁶⁹⁵ D. MOCNÁ, *Pokleslý secesní Erós*, s. 233.

¹⁶⁹⁶ *Tamtéž*, s. 228.

navozují atmosféru erotického dusna zejména abstraktní podstatná jména („*Tato stráž byla jeho zpovědníci a slyšela nejvíce jeho vzdechů.*“¹⁶⁹⁷ *Byla postelí jeho rozkoší [...].*“, „*Z duše do duše přecházela touha. V zelený přisvit očí vkrádala se vůšeň.*“),¹⁶⁹⁸ doplněná někdy adjektivy (*Žhavé plameny dotýkaly se krve. [...] Našly se žhavé ruce, našly se žízňivé rty, našla se vyprahlá srdce [...].*“).¹⁶⁹⁹ V jiných případech je sémanticky nosné sloveso („*A polibky naše chutnaly jako zrající hrozny – vzácné, a proto tak cenné... A když se sešerilo a já s ní seděl na lavičce a líbal její šiji – příteli – tu jsem si přál zemřít, zemřít blahem, rozkoší, štěstím, v její náručí, v jejím klíně.*“)¹⁷⁰⁰ nebo se objevují přímá pojmenování, která mohla působit eroticky („*Kleopatra byla roztomilá k všem, rozdávajíc cigarety, stisky rukou i polibky a vlny jejích nader, upjatých v hedvábnou bluzu, všemi zachvívaly.*“, „*Shrnul kraječky až po ramena a líbal, šílený a odvážný, celou tu ručku po rameno, až po jemné chmýří podpaží, kam slévala se vůně nader a rozevřených por lačného těla.*“).¹⁷⁰¹ V případě, že beletrie porušovala stereotyp cudné ženy, vyžadovaný dobovou preskriptivní literaturou, mohl být text o to dráždivější.¹⁷⁰² Srovnáme-li uvedené citace se skutečností, že Svatopluk Čech a jeho vrstevníci, starší zhruba o dvě generace než autoři provokativních secesních próz, pokládali za erotický dívčí pohled pod slaměným kloboučkem s růžovými stuhami, zjistíme, že se jedná o výrazný posun.¹⁷⁰³

Jak problematicky mohla být v Čechách před rokem 1918 erotická literatura vnímána, dokazuje mj. skutečnost, že když v roce 1884 Jakub Arbes přeložil erotický deník Karla Hynka Máchy, rozhodl, že pro zveřejnění je text nevhodný.¹⁷⁰⁴ Dalším příkladem může být básník Jaroslav Vrchlický, který hodlal již na konci 19. století přeložit erotický slovník Francouze Alfreda Delvaua. Od svého záměru však záhy upustil, snad kvůli konzervativnímu postoji českých středních vrstev.¹⁷⁰⁵ V literatuře se Vrchlickému připisuje také několik obscénních básní,¹⁷⁰⁶ z nichž je pravděpodobně nejznámější *Rytíř Smil*. Pokud by byl

¹⁶⁹⁷ Všechna slova v této pasáži zvýraznila LK.

¹⁶⁹⁸ Josef LUKAVSKÝ, *Kleopatra. Ze života pražské bohemy*, Praha 1912, s. 12, resp. 21.

¹⁶⁹⁹ *Tamtéž*, s. 21–22.

¹⁷⁰⁰ *Tamtéž*, s. 32.

¹⁷⁰¹ *Tamtéž*, s. 34, resp. Viktor HÁNEK, *Vlny rozkoše*, Pacov 1916, s. 5.

¹⁷⁰² M. LENDEROVÁ – D. TINKOVÁ – V. HANULÍK, *Tělo mezi medicinou a disciplínou*, např. s. 122.

¹⁷⁰³ V. MACURA, *Znamení zrodu a české sny*, s. 390.

¹⁷⁰⁴ Radim KOPÁČ, *Kterak Ignác Mácha svou Lori pical a též onanii tropil a co z toho pro dnešního čtenáře vzešlo*, in: Haman, A., Kopáč, R. (eds.), *Mácha redivivus (1810–2010)*. Sborník ke dvoustému výročí narození Karla Hynka Máchy, Praha 2010, s. 285.

¹⁷⁰⁵ Tuto informaci uvádí v doslovu překladatel Jiří Žák, srov. Alfred DELVAU, *Moderní erotický slovník 1864*, Praha 2013, s. 239.

¹⁷⁰⁶ *Lexikon české literatury 4/II*, Praha 2008, s. 1514 (heslo Vrchlický, Jaroslav). Podobně Radim KOPÁČ, *Vrchlický erotický? Dohady a domněnky nad hrstí textů národního básníka*, IN: UNI, 8/2009, dostupné z: <http://magazinuni.cz/literatura/vrchlicky-eroticky-dohady-a-domnenky-nad-hrsti-textu-narodniho-basnika/> (cit. 2. 5. 2016).

Vrchlický skutečně autorem oněch veršů, je zřejmé, proč se k nim autorsky nehlásil: naprosto se totiž vymykaly stereotypu uznávaného básníka, kterým na počátku 20. století byl.¹⁷⁰⁷ Ještě Karel Jaroslav Obrátil, který začal krátce před první světovou válkou sbírat ústní lidovou slovesnost s erotickými tématy, čelil krátce po vzniku samostatného československého státu obvinění z šíření pornografie.¹⁷⁰⁸

Literatura, která byla vnímána jako přečin proti mravopoečnosti, mohla být vydána, ale ke čtenářům se již nedostala. Známý je již uvedený případ Jiřího Karáska ze Lvovic, jehož sbírku *Sodoma* zabavila cenzura v září 1895. Na základě toho, že některé ze závadných básní vyšly ve 12. sešitu časopisu *Moderní revue*, došlo vzápětí rovněž k zadržení několika exemplářů tohoto periodika. Básně, které nebyly označeny jako závadné, vydal Karásek o dva roky později v další sbírce *Sexus necans* a znovu byla celá *Sodoma*, tentokrát s podtitulem *Knih pohanská*, vydána roku 1905.¹⁷⁰⁹ Podobný osud postihl i básnický výbor *Libertinská poesie*, který se chystal vydat Jarmil Krecar.¹⁷¹⁰

Ačkoli vycházely, resp. existovaly i ryze pornografické tituly, je velmi problematické je v současné době dostat do ruky, neboť navzdory kolportážnímu šíření byly většinou zabaveny cenzurou. Dnes jsou často známy pouze jejich názvy, jako *Žebřík*, *Ztracené mládenectví*, *Priznání vdovy*, *Na břehu mořském*, *Malíř a jeho model*.¹⁷¹¹ Jen malá část těchto tiskovin vznikala v Čechách, resp. v Předlitavsku – snad k nim patřil časopis *Amor*, který koloval po Praze ve druhé polovině devadesátých let.¹⁷¹² Produkce se šířila nejčastěji z Německa, ať už se jednalo o původní německojazyčnou literaturu či o překlady z francouzštiny.¹⁷¹³ Podíl českých knih, ale také erotických obrázků zabavených cenzurou do roku 1900 byl velmi malý;¹⁷¹⁴ v letech 1911–1913 bylo zakázáno několik kupletů a kabaretních výstupů, které obsahovaly erotické narážky,¹⁷¹⁵ roku 1916 došlo po prvním vydaném čísle k zákazu časopis *Éros*.¹⁷¹⁶ Karlínský profesor Petr Zenkl v této věci referoval: „Špatná literatura se šíří měrou naprosto nepoměrnou k obranné akci proti ní. Kdežto ona užívá všech prostředků, aby se vžila do nejširších vrstev, sama vymýšlí nové a nové cesty, objevuje se i v knihovnách, které

¹⁷⁰⁷ Srov. např. Eva VRCHLICKÁ, *Dětství a mládí s Vrchlickým*, Praha 1988.

¹⁷⁰⁸ Karel Jaroslav OBRÁTIL (ed.), *Kryptadia. Příspěvky ke studiu pohlavního života našeho lidu. 3. díl*, Praha 2000, s. 802 a 803.

¹⁷⁰⁹ M. WÖGERBAUER a kol., *V obecném zájmu*, s. 511.

¹⁷¹⁰ M. HES, *Dandy nezná lásky k ženě*, s. 70.

¹⁷¹¹ Jiří HOMOLÁČ, *Znásilnění jako téma*, in: V. Petrbock (ed.), *Sex a tabu...*, s. 193.

¹⁷¹² *Patnáctiletý vrah Robert Páv před porotou*, Národní listy, roč. 36, č. 112, 23. 4. 1896, ranní vydání, s. 4.

¹⁷¹³ M. WÖGERBAUER a kol., *V obecném zájmu*, s. 509.

¹⁷¹⁴ *Tamtéž*, s. 514.

¹⁷¹⁵ *Tamtéž*, s. 540.

¹⁷¹⁶ D. MOCNÁ, *Pokleslý secesní Erós*, s. 233.

mají v programu jen knihy cenné [...].“¹⁷¹⁷ Je třeba podotknout, že zhoubnou literaturou nebyly myšleny jen knihy lascivního obsahu, ale také detektivky, „krváky“ a některé romány dobrodružné. Problematickými byly i určité pasáže v novinách, zejména soudničky, které pojednávaly o vraždách, loupežích a znásilněních. K pornografické literatuře se neřadily pouze knihy a časopisy, ale také „nestoudní kuplety“ a „necudné inzeráty“,¹⁷¹⁸ které se objevovaly i v seriózním denním tisku vedle nabídek na prodej dětského kočárku či cizokrajných rostlin. Mohly vypadat např. takto: „Pohlednice neupotřebené, celou velkou sbírku, výhradně dámské portréty, velmi levně prodám. Též mnohé pikantní knihy prodám.“¹⁷¹⁹ V humoristickém *Novém Palečku* roku 1892 byl zase uveřejněn inzerát tohoto znění: „Interesantní adresy dodavatelů zajímavých podobizen, pikantních kněh atd., dodává diskretně Adresní kancelář (Ferdin. Klika) Praha, 1345 – II.“¹⁷²⁰ Typické je, že četba „oplzlé“ literatury byla pokládána za horší prohřešek proti mravopočestnosti než návštěva nevěstinců.¹⁷²¹ Před četbou pikantních knih byly varovány také těhotné ženy, u nichž mohlo pohlavní vzrušení podle dobového názoru negativně působit na jejich pozeňnaný stav.¹⁷²²

Pornografické kresby a malby se v Evropě objevovaly už od počátku 19. století, často však měly humoristický podtext nebo byly určeny soukromým sběratelům.¹⁷²³ Jistý zlom znamenala světová výstava konaná roku 1867, na níž byla vystavena některá moderní díla světového malířství.¹⁷²⁴ Nárůst ikonografických vyobrazení souvisel s laicizací a větší dostupností fotografie. Právě fotografie jako taková se stala fenoménem nově vzniklé populární kultury a tím i zajímavým komerčním artiklem. Nejinak tomu bylo v případě snímků erotických.

Určitá tabu prolamovaly jistě už první akty, v nichž nebylo nahé tělo zachyceno vulgárně, nýbrž se zjevným estetickým účinkem. I tak mohly být tyto snímky problematické, neboť evropští muži nebyli většinou zvyklí vídat nahé ženské tělo.¹⁷²⁵ Zdena Kolečková uvádí, že právě prudérnost měšťanské morálky způsobila velkou poptávku po erotických fotografiích u dospívající mládeže.¹⁷²⁶ Akty začaly být fotografovány prakticky hned po vynálezu fotografie: již ve čtyřicátých letech se objevily první daguerrotypie nahých těl,

¹⁷¹⁷ *Pátý lidovýchovný sjezd český*, Národní listy, roč. 51, č. 141, 23. 5. 1911, ranní vydání, s. 2.

¹⁷¹⁸ Josef Ladislav PROCHÁZKA, *Chaos na zemi*, Praha s. d. [90. léta 19. století], s. 154.

¹⁷¹⁹ *Malý oznamovatel*, Národní politika, roč. 26, č. 213, 4. 8 1908, ranní vydání, s. 24.

¹⁷²⁰ *Nový Paleček*, roč. 6, č. 12–13, 25. 3. 1892, inzertní příloha, s. [2].

¹⁷²¹ Srov. *Patnáctiletý vrah Robert Páv před porotou*, Národní listy, roč. 36, č. 112, 23. 4. 1896, ranní vydání, s. 4.

¹⁷²² Jan JANDA, *Mladá matka. Poučení, jak se má žena zachovati od početí až k samostatné výživě dítěte*, Praha 1875, s. 55.

¹⁷²³ Vladimír POŠTULKA, *Dějiny pornografie v datech*, Praha 2007, s. 90, 94 a 96.

¹⁷²⁴ *Tamtéž*, s. 105.

¹⁷²⁵ M. LENDEROVÁ – D. TINKOVÁ – V. HANULÍK, *Tělo mezi medicínou a disciplínou*, s. 171.

¹⁷²⁶ Zdena KOLEČKOVÁ, *La Chambre noire*, Ústí nad Labem 2005, s. 61.

zejména pro účely malířů, kteří využíváním fotografií ušetřili za plat modelkám a modelům.¹⁷²⁷ Snímky byly v některých případech retušovány, jindy modelky pracovaly v trikotech.¹⁷²⁸ Výrazně se lišil náhled na nahé ženské a mužské tělo: mužská figura primárně zachycovala tělo sportovců, jejich muskulaturu. Tyto snímky měly charakter aktu, a tedy určitou estetickou hodnotu. K průkopníkům tohoto druhu fotografického umění patřili Jan Srp a zejména František Drtikol.¹⁷²⁹

Protože konzumenty pornografie byly na přelomu 19. a 20. století bez výjimky muži, byly na snímcích zachovány zejména nahé ženy, muži se objevovali pouze tehdy, byla-li zobrazena některá sexuální praktika. První dochované ryze pornografické snímky pocházejí z roku 1855, jednalo se o detailní a detabuizující zachycení jednotlivých sexuálních praktik. K většímu rozšíření došlo v osmdesátých letech.¹⁷³⁰ První erotické fotografie v Čechách pocházely z dovozu a k dostání byly v obchodním domě U Města Paříže v Celetné ulici v Praze.¹⁷³¹ Pornografie se brzy stala dobrým obchodním artiklem, a protože se nemohla prodávat veřejně, byly některé snímky vydávány za umělecké nebo etnologické práce.¹⁷³² Přístup středních městských vrstev k této produkci byl – alespoň na veřejnosti jednoznačně negativní; pisatel skrývající se pod pseudonymem Xaver to shrnul následujícími slovy: „*Pravá krása ženského těla uráží se obmyslnou, dráždivou jeho reprodukcí [...]*“.¹⁷³³ Proti obrazové pornografii z dovozu byly namířeny některé policejní akce v českých zemích – největší z nich proběhla zřejmě roku 1903.¹⁷³⁴ Podle Karla Ladislava Kukly bylo před první světovou válkou v Praze k sehnání „*hojně různých fotografií, druhu povážlivého*“ a zájemce si mohl opatřit také „*knihy soukromého tisku a obsahu kluzkého, které prodávali jednotlivci a pokoutní obchůdky*“. Ten nejznámější se pak nacházel za budovou Národního muzea.¹⁷³⁵

Od fotografie byla již krátká cesta k filmu. První erotický snímek se údajně objevil roku 1894.¹⁷³⁶ Filmy byly samozřejmě pokládány za nebezpečnější než literatura. Ačkoli níže uvedená citace pochází ze Spojených států amerických, z hlediska dobového mínění je jistě možné vztáhnout ji i na prostor českých zemí: „*Obrázky jsou ještě hanebnější než šestákové*

¹⁷²⁷ Tamtéž.

¹⁷²⁸ Jiří ZIKMUND, *Stručný nástin fotografického zobrazování lidského těla v 19. a na počátku 20. století*, in: M. Lenderová – V. Hanulík – D. Tinková (eds.), *Dějiny těla. Prameny, koncepty, historiografie*, Červený Kostelec 2013, s. 245.

¹⁷²⁹ R. KOPÁČ – J. SCHWARZ, *Praha erotická*, s. 50.

¹⁷³⁰ V. POŠTULKA, *Dějiny pornografie v datech*, s. 112.

¹⁷³¹ Pavel SCHEUFLE, *Počátky fotografie aktu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, in: V. Petrboš (ed.), *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, Praha 1999, s. 208 a 209.

¹⁷³² J. ZIKMUND, *Stručný nástin fotografického zobrazování...*, s. 244.

¹⁷³³ XAVER, *Vyhubit!*, Národní listy, roč. 51, č. 72, 13. 3. 1911, ranní vydání, s. 1.

¹⁷³⁴ M. WÖGERBAUER a kol., *V obecném zájmu*, s. 541.

¹⁷³⁵ R. KOPÁČ – J. SCHWARZ, *Praha erotická. Průvodce*, Praha 2017, s. 238.

¹⁷³⁶ Tamtéž, s. 115.

*romány, protože se v nich objevují skuteční hrdinové z masa a kostí a prostřednictvím smyslů působí na náš morální základ. Pokleslý román nemůže přenést chlapce za hranice jeho vlastní představitivosti, jenže pohyblivé obrázky předkládají jeho zrakům věci zcela nové; přinášeni zkušenost přímo z první ruky.*¹⁷³⁷

Protože po celou dobu trvání Rakouska-Uherska podléhaly veškeré zde vydávané tiskoviny cenzuře, nebylo takřka možné, aby se pornografie výrazněji rozšířila. Přesto se roku 1911 objevilo svolání, pod které se podepsaly Osvětový svaz, Česká obec sokolská, některé ženské, učitelské a žurnalistické spolky, knihkupci, nakladatelé a trafikanti.¹⁷³⁸ Boj proti pornografii měl zejména ochránit mládež. Protože se v svolání objevil také požadavek, aby majitelé knihkupectví a trafik nevyvěšovali podobnou literaturu a obrázky do výkladů, lze předpokládat, že se tak nezřídka dělo: „*Za výkladními skříněmi různých závodů podnes vyloženy jsou celé série kluzkých pohlednic a obrázků, z největší části vídeňské, drážďanské a pařížské výroby, podnes vyloženy jsou bezcenné, pikantní knihy s titulním obrázkem více než lascivního rázu a podnes shovívavě popouštějí se censurou všelijaké ty ‚pikantní‘ [...] tiskoviny, kde na obrázcích, provázených dvojsmyslným nebo i hodně smyslným ‚vtipem‘, jediným objektem pikantnosti je shora či zdola přespříliš dekoletovaná žena.*“¹⁷³⁹ Ve Vídni bylo v této příčině také zřízeno zvláštní oddělení „*ke stíhání a vyhledávání výrobců tištěné nemravnosti a ke konfiskování nalezených předmětů*“. Výše citovaný autor, jehož pseudonym zněl Xaver, upozornil také na to, že policie měří dvojím metrem, a zamyslel se nad tím, zda je dostatečně kompetentním orgánem k posuzování celého problému. Je otázkou, zda se od autorova tónu nevloudila také ironie: „*Komise [...] od desíti hodin dopoledne do šesti večer byla zaměstnána posuzováním obrázků, jež při zvláštním, výhradně cenzuře vyhrazeném představení promítány.*“

Přístup rakouské policie k „*nemravným kalendářům*“ karikuje v jedné ze svých povídek také prozaik Jaroslav Hašek.¹⁷⁴⁰ O tom, že povídka mohla být založena na reálném základu, svědčí případ detektiva Karla Lehnery pracujícího ve službách přešpurské policie, který „*byl šířitelem oplzlých spisů pověstných nakladatelství ‚pikantních‘ knih a obrazů v Berlíně, Paříži a Švýcarsku.*“ V jeho kanceláři prý bylo „*celé skladiště pornografické ‚literatury‘*“.¹⁷⁴¹ Když byl v roce 1896 zatčen kolportér pornografie Adolf Grünbaum z Pešti, uvedly *Národní listy*, že „*několik exemplářů*“ podařilo se jeho pomocníkovi Hönychovi prodat v brněnských kasárnách, jinde však „*nemohl nic odbýt*“, ačkoli prý v Praze navštívil celou řadu hostinců. Je

¹⁷³⁷ James R. PETERSEN, *Století sexu. Dějiny sexuální revoluce časopisu Playboy*, Praha 2003, s. 55.

¹⁷³⁸ XAVER, *Vyhubit!*, *Národní listy*, roč. 51, č. 72, 13. 3. 1911, ranní vydání, s. 1.

¹⁷³⁹ *Tamtéž*.

¹⁷⁴⁰ Jaroslav HAŠEK, *Nemravné kalendáře*, in: *Karikatury*, malé vyd. 2, č. 14, 1909–1910, s. 2–3.

¹⁷⁴¹ *Detektiv kolportérem – oplzlých tiskopisů*, *Národní listy*, roč. 51, č. 95, 5. 4. 1911, večerní vydání, s. 2.

otázkou, zda si Grünbaum skutečnost nepřibarvil ve svůj prospěch nebo zda nezasáhl redaktor *Národních listů*, skrytý pod šifrou jv.¹⁷⁴²

Ačkoli nelze otázku lidské sexuality na počátku 20. století omezovat na více či méně veřejně dostupnou verbalizovanou a vizualizovanou erotickou produkci, jistým způsobem doplňuje a prohlubuje obraz české společnosti. Erotická literatura, fotografie i film se v průběhu 20. století měly stát novým, masově se šířícím pop-kulturním fenoménem.

¹⁷⁴² -jv-, *Kolportér pikantního čtení*, Národní listy, roč. 36, č. 226, 17. 8. 1896, s. 3.

Závěr

Období 1848–1918, které bylo z hlediska vývoje české moderní společnosti zásadní, přineslo řadu změn také v oblasti intimních vztahů mezi muži a ženami. Manželství a s ním spojené mechanismy byly stejně jako v jiných časoprostorových intencích odrazem dobové reality. Společnost dlouhého 19. století byla velmi přehledná, co se týče hodnot, které vyznávala. Pohybovala se plně v mezích, jež si vytvořila a které pro ni byly srozumitelné.¹⁷⁴³ Vzorce chování přitom byly jedním z distinktivních rysů dané sociální skupiny. Svět mužů a žen byl – alespoň do určité míry – utvářen dvěma víceméně oddělenými sférami, k jejichž výraznému narušení došlo až pod vlivem sociálních aspektů první světové války, k nimž patřilo odvedení mužů na frontu, nebývale vysoké zapojení žen do pracovního procesu či zpochybnění doposud platných společenských pravidel. Ani období mezi revolucí roku 1848 a vypuknutím válečného konfliktu roku 1914 však nelze vnímat jako homogenní a neměnné. Společnost byla ovlivněna stále probíhající průmyslovou revolucí, výraznými demografickými změnami, ale i nástupem moderních uměleckých směrů. Vzorce chování českých středních vrstev bezpochyby ovlivňovalo také rostoucí sebevědomí novodobého českého národa, jeho postupné úspěchy v oblasti politické, hospodářské nebo kulturní.

Obě pohlaví konstruovaná sociálně byla definována dichotomickými rozdíly, které se promítaly nejen do preskriptivní a normativní literatury, ale jsou rovněž latentně přítomny v celé řadě dokumentů osobní povahy, ale i v dalších typech pramenů. Právě ve druhé polovině 19. století začalo velmi výrazně narůstat množství normativní literatury určené většinou dívkám nebo mladým ženám. Také z toho důvodu byl vzájemný vztah mužů a žen výrazně asymetrický. Život dívky, příp. ženy byl definován jejím vztahem k otci, resp. manželovi, z čehož vyplývala její pasivní role. Žena měla být osobou soukromou, zatímco muž veřejnou. S tím souvisely i jejich povinnosti vůči partnerovi a dětem: muž byl povinen rodinu zajistit finančně a materiálně, žena se měla starat o domácnost, manželovo pohodlí a výchovu dětí. V době před sňatkem se k těmto úkolům měla připravovat. Přestože se preskriptivní literatura proměňovala jen zvolna, postupem času začal být kladen větší důraz na vzdělání a sebevzdělání. Tento důraz existoval především u příslušníků intelektuálních elit, kterých časem přibývalo a kteří se snažili ženy ve větší míře zapojit do veřejného života. Zůstává otázkou, nakolik byl tento model pouze odrazem nenaplněných přání a nakolik byl skutečně realizován. Za specifický žánr preskriptivní literatury lze pokládat dívčí romány. Jejich didaktická funkce byla natolik výrazná, že genderové stereotypy, které se do tohoto

¹⁷⁴³ Srov. A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, s. 67.

typu literatury promítaly, lze rovněž pokládat za určitou normu, jež však byla prosazována zejména spisovatelkami, které se názorově mohly od autorů jiných preskriptivních textů mírně lišit, zejména v pohledu na ženskou emancipaci. Zdá se, že v závěru století došlo v oblasti genderových konstruktů k určitému posunu. Ten vyvrcholil v období první světové války, kdy ženy byly v řadě případů nuceny vykonávat (dočasně) řadu úkonů spojených s mužskou genderovou rolí.

Volba partnera nebyla ve středostavovském sociálním prostředí pouze záležitostí budoucího ženicha a nevěsty, ale také jejich rodin, potažmo určité komunity, což souviselo se společenským statusem rodiny a výší majetku. Muž, který se chtěl oženit, mohl nevěstu zvolit několika různými způsoby a uplatnit tak určitou sňatkovou strategii. Zatímco část středních vrstev stále ještě preferovala „sňatky z rozumu“ (zejména pokud byly upřednostněny zájmy hmotné či stavovské, docházelo k využití služeb placeného prostředníka nebo byly podávány sňatkové inzeráty), nacházela již řada mladých lidí svůj protějšek na základě vlastní volby, často ovšem podrobené racionální úvaze; počet manželství uzavřených na základě vzájemného citu se s přibližující se první světovou válkou zvyšoval. Možností k vzájemnému seznámení byla řada zejména v občanské společnosti, kterou se Rakouské císařství definitivně stalo po pádu neoabsolutismu; jako sňatkový trh fungovaly obvykle taneční hodiny, plesy a jiné zábavy spojené s tancem. K seznámení mohlo ale docházet i při jiných příležitostech, důležitou roli zde hrály sociální sítě obou zúčastněných stran. Výběr partnera byl v dlouhém 19. století u středních městských vrstev věcí veřejnou, a tudíž podléhal společenské kontrole. Při procesu namlouvání měla zcela zásadní roli vzájemná komunikace, která se často odehrávala v písemné podobě, o čemž svědčí velká poptávka po normativních příručkách zvaných tajemník lásky.

Přestože se i po roce 1848 setkáváme se sňatky prostředkovanými, které byly uzavřeny ryze účelově, stále větší váhy nabývala ve středostavovské společnosti vzájemná náklonnost a vůle zúčastněných osob. Alespoň podle normativních příruček však měla láska neustále podléhat dobovým konvencím, tj. sociální kontrole ze strany rodiny a širší komunity a také vlastní racionální úvaze. Vážnou známost tak nemohl muž mít ve chvíli, kdy byl profesně neukotvený a materiálně nezajištěný. Bylo třeba ctít také stavovskou hierarchii. Přesto existuje řada dokladů, kdy byla dobově preferovaná norma porušena, ať již se jednalo o sociální příslušnost či další dobově podmíněná omezení.

Doba, která uplynula mezi zasnubami a sňatkem, měla snoubencům poskytnout dostatečný prostor k tomu, aby zařídili vše potřebné ke vstupu do manželství v rovině duchovní i materiální. Tato doba sloužila také k tomu, aby se přesvědčili o závažnosti svého

rozhodnutí, připravili se na nadcházející etapu a případně zjistili překážky, které by jim nedovolovaly sňatek uzavřít, ať již se jednalo o omezení ze strany státu či církve. Také pro tuto životní etapu předepisovala normativní literatura vzorce chování, které bylo žádoucí dodržet. K obvyklým krokům patřilo před svatbou zajištění věna a shromáždění výbavy. Od podepisování svatebních smluv začalo být v městském prostředí postupně upouštěno. Je možné, že tato skutečnost souvisela s tím, že v prostředí nižších středních vrstev a zejména inteligence nebyla výše věna tak podstatnou hodnotou, jako tomu bylo u jiných vrstev společnosti. Z hlediska duchovního bylo třeba absolvovat zkoušky z náboženství, podepsání snubního protokolu a generální zpověď. Pokud ani kněz neshledal překážky k uzavření manželství, případně pomohl snoubencům získat potřebnou dispenzi, aby mohli manželství v brzké době uzavřít, mohl přikročit k vykonání ohlášek. Jejich světským protipólem se právě ve druhé polovině 19. století začaly zrovna u středních městských vrstev stávat svatební oznámení.

V rámci problematiky vztahu mužů a žen měl naprosto jedinečné postavení svatební přechodový rituál, jehož forma se odvíjela od sociální a náboženské příslušnosti, ale také od obcovacího jazyka či velikosti sídla, z něhož snoubenci pocházeli. Středostavovské svatby vykazovaly v městském prostředí po druhou polovinu dlouhého 19. století celou řadu distinktivních rysů, ať již se jednalo o existenci svatebního oznámení, ritualizaci svatebních příprav, dobu a místo konání sňatku, podobu svatebního oděvu či snahu zdokumentovat svatební den. Stále častěji se také do tohoto fenoménu začala promítat sekularizace společnosti. V tomto ohledu je třeba zmínit také skutečnost, že zejména ke konci 19. a na počátku 20. století se začala pomalu měnit distribuce sňatků v rámci celého roku a zejména lokální elity menších venkovských měst preferovaly často jako místo konání sňatku místo s jistou prestiží, což by však ještě bylo třeba opřít o podrobný základní výzkum. Přestože občanské sňatky se v praxi příliš často neuplatňovaly, představovaly novinku, která měla v průběhu 20. století výrazně nabýt na významu a potlačit církevní formu vstupu do manželství. Svatba byla přechodovým rituálem, který jednoznačně určoval vzájemná práva manželů. Z pramenů kvantitativní povahy také vyplývá, že ke konci 19. století se sňatek začal stávat dostupnějším, k čemuž zřejmě vedla skutečnost, že proces namlouvání byl stále častěji vlastní iniciativou budoucích manželů.

Všeobecný občanský zákoník definoval, stejně jako právo kanonické, určitá omezení, která zabraňovala lidem vstupovat do manželství. Některá z nich, zejména omezení věkové nebo vzájemné příbuzenství (švagrovství) však bylo možno obejít. Výrazný vliv na sňatečnost obyvatel českých zemí měla kromě státem daných zákonných norem církev. Vliv katolické

církve, která zůstávala až do zániku Rakouska-Uherska naprosto majoritní, byl posílen v druhé polovině padesátých let 19. století, kdy Rakouské císařství uzavřelo s Vatikánem konkordát, který byl nadřazen *Všeobecnému občanskému zákoníku*, posiloval vliv církve a problematiku manželských sporů vracel do jurisdikce církevních soudů. K oslabení konkordátu došlo až roku 1868 přijetím májových zákonů, které v určitých případech umožňovaly uzavřít občanský sňatek a odstraňovaly tak některá diskriminační opatření vůči nekatolíkům.

Vztahy manželů upravovala z normativního hlediska jednak zákonná nařízení, jednak společensky obvyklé a očekávané vzorce chování. I ty však časem podléhaly změnám, byť jen drobným. Zatímco pro muže se sňatkem dosavadní způsob života většinou příliš neměnil (podmínkou byly dostatečné příjmy a možnost zabezpečit rodinu, jejíž příchod se očekával), svatba zcela zásadně změnila postavení dívky, resp. ženy. Nový sociální status, s nímž bylo úzce spojeno vedení vlastní domácnosti, pohlavní život a péče o manžela a později i děti, byl většině žen sice příjemný, ale úkoly z něj vyplývající některé mladé paní na počátku nové životní etapy zaskočily. Omezování počtu dětí v rodině, k němuž od konce 19. století docházelo, bylo výraznou změnou v rámci rodinného života i v rámci sociálního a demografického vývoje českých zemí. Přestože se manželství stalo postupem času stereotypním, představovalo trvalou hodnotu v osobním životě jedince. Zejména v době občanské společnosti se řada žen začala realizovat na poli filantropie či v oblasti spolkové. Díky tomu mohl mezi manželi ze středních městských vrstev začít fungovat nový typ modelu založený na vzájemné pomoci.

Navzdory tomu, že řada manželů měla na počátku společného vztahu jiná očekávání, lidé většinou zůstávali v manželství až do smrti své nebo svého partnera. Katolická církev sice umožňovala anulaci manželství či dočasný nebo trvalý rozvod od stolu a lože, v prvním případě však byla stanovena velmi přísná pravidla, aby manželství mohlo být církevně i úředně zrušeno, v druhém případě se jednalo o polovičaté řešení, které navíc ženu často materiálně znevýhodňovalo. Protože rozvodem manželství nezanikalo, ale bylo naopak možné ho kdykoli obnovit, objevovaly se od konce 19. století diskuse o reformě manželství, jejíž součástí měla být možnost definitivního rozloučení svazku bez ohledu na náboženské vyznání. Až do zániku monarchie mohli rozluky, která umožňovala uzavřít další sňatek, docílit pouze nekatolíci. Ti, kteří od římskokatolické víry odpadli, pak mohli rozluky nejnázve dosáhnout jako občané Uherského království. Přestože požadovaná reforma byla na našem území fakticky provedena až po vzniku samostatného Československa, byla přímým důsledkem předchozího vývoje.

Tak jako bylo asymetrické postavení mužů a žen před svatbou i v manželství, bylo asymetrické postavení i vdovců a vdov, kteří byli povinni po smrti partnera držet smutek, jenž se odrážel jednak v předepsaných normách chování, jednak byl provázen řadou vnějších distinktivních rysů. Faktorů, které ovlivňovaly, jakým způsobem života bude ovdovělý člověk žít, byla celá řada: kromě individuálního založení jedince rozhodovalo zejména stáří, materiální postavení a další perspektivy obživy, počet potomků, jejich věk apod. Zatímco pro muže smrt manželky většinou existenční problém nepředstavovala, u žen, závislých často na výdělcích muže, mohlo ovdovění vést k dalekosáhlým změnám, k nimž patřily nová strategie obživy či využití pomoci příbuzných a přátel. Tyto procesy mohly být provázeny např. změnou bydliště. Jedním z východisek byly v případě příslušníků obou pohlaví druhé a další sňatky. Společně s rostoucí nadějí na dožití se však jejich podíl začal snižovat.

Rozlišování cudné a smyslné lásky podporovalo v případě mužů dvojí morálku. Zatímco dívka musela žít před sňatkem v absolutním celibátu (v opačném případě by výrazně klesla její hodnota na sňatkovém trhu), u mužů byly předmanželské sexuální styky tolerovány a někdy také očekávány, přestože lékařská literatura se ve většině případů klonila rovněž k pohlavní abstinenci, která byla jedinou skutečně účinnou prevencí před sexuálně přenosnými chorobami. Iniciační zkušeností měla pro ženu být až svatební noc; i po ní však měla zůstat ve svém chování zdrženlivá a podřízená muži. Zdá se však, že ke konci století se postoj většinové společnosti začal velmi pomalu a opatrně měnit; společnost se začala sekularizovat, sexualita pronikla pod vlivem moderních uměleckých směrů – zejména secese – do českého kulturního kontextu, díky rozvoji techniky se rozšířila rovněž pornografická produkce a společně s některými objevy v oblasti medicíny a rozmachem osvětové literatury týkající se pohlavního života se otázka sexuality začala demokratizovat. Výše uvedené změny tak měly vést k přehodnocení dosavadních norem, což legitimizovala zejména první světová válka. Ženám začalo být opatrně přiznáváno nejen právo na sexuální osvětu, ale také na požitek z tělesného spojení mezi oběma pohlavími. Osvětové příručky, kterých začalo přibývat, se stále častěji zmiňovaly o antikoncepčních prostředcích, a snad se zvýšilo také povědomí o některých dosud tabuizovaných tématech.

Přestože otázka ženské emancipace a zapojení středostavovských žen do pracovního procesu bylo jedním z témat, které ve společnosti na konci století rezonovaly, jak je tento problém aktuální se ukázalo zejména až ve chvíli, kdy muži začali hromadně odcházet na frontu a ženy najednou musely převzít úkoly, které byly doposud záležitostmi mužů. Jak již bylo zmíněno výše, všechny procesy týkající se problematiky vztahu mužů a žen ovlivnila

válka, která ovšem byla spíše jakýmsi katalyzátorem. Světový konflikt zpřetrhal řadu svazků ve všech fázích, někdy však uzavření manželství uspíšil.

Ve své disertační práci jsem se formou syntézy pokusila shrnout dosavadní výsledky bádání a prohloubit je. Studovanou problematiku jsem z výše uvedených důvodů omezila jazykově, teritoriálně a stavovsky, ne však nábožensky. Mým cílem bylo posunout se od dějin žen (resp. mužů) k dějinám vztahů jako takových. Problematiku jsem se snažila postihnout v širším kontextu kulturně-historického vývoje českých zemí, resp. Rakouska a Rakouska-Uherska. Zároveň jsem chtěla upozornit také na některé fenomény, které dosud zůstávaly českou historiografií nepovšimnuty nebo jim byly věnovány pouze okrajové zmínky. Týká se to třeba problematiky sňatkových inzerátů, osob dohazovače, občanských svateb, distinktivních rysů měšťanských svateb, stříbrné, zlaté a diamantové svatby, fenoménu vdovství a vdovectví, zrodu verbalizované i vizualizované erotické a pornografické produkce. V dosavadní české – a pokud je mi známo ani zahraniční – historiografické produkci nebyla dosud zpracována problematika rozluky pro občany Předlitavska na území Uherského království. I když se některé z uvedených fenoménů týkaly jen velmi malého procenta populace českých zemí, vyžadují pozornost historiků proto, že určitým způsobem předznamenávaly budoucí vývoj.

Domnívám se, že přínosem jsou rovněž historicko-demografické analýzy týkající se inzertního periodika *Eros*, v němž uveřejňovali své nabídky potenciální ženichové a nevěsty, dále svatebních oznámení na příkladu sbírky z Městského muzea Mnichovo Hradiště, problematika občanských sňatků a druhých a dalších sňatků, která byla vzhledem k náročnosti zpracování vstupních dat opět demonstrována na příkladu malého venkovského města Mnichova Hradiště. Časopis *Eros* byl listem, v němž své inzeráty uveřejňovali spíše lidé, kteří neměli na svatebním trhu snadnou pozici. Přesto se toto periodikum trvale neuchytilo – pravděpodobně se nejednalo o variantu, která by byla v rámci sňatkových strategií většinovou středostavovskou společností ve městech preferována. Z další uvedené sondy vyplynulo, že na konci 19. a počátku 20. století byl tento typ dokumentu jedním z distinktivních rysů středních vrstev. Analýza druhých a dalších sňatků potvrdila závěry dosavadních studií, totiž že manželství vdovců a zejména vdov začala s koncem 19. století ubývat.

Z výše uvedeného textu by mělo také plynout, že v žánru preskriptivní literatury došlo k jistým posunům: ačkoli byly stereotypně přetiskovány některé texty vzniklé krátce po polovině století, mladší generace autorů začala od devadesátých let 19. století pociťovat potřebu, aby i tento typ literatury reagoval na proměny české společnosti. Navzdory tomu, že tento žánr je velmi dobře možné využívat jako pramen k dějinám každodennosti, jeho

konfrontace s dostupnými ego-dokumenty prozrazuje, že v celé řadě případů existovalo určité napětí mezi proklamovanou normou a tím, jak se příslušníci středních městských vrstev skutečně chovali. Řada témat však bude vyžadovat výzkum na úrovni mikrostruktury, ať už se jedná o témata historicko-demografická či o problematiku komunikace. Množství dílčích témat, která by bylo možné dále zpracovávat, souvisí se šíří pramenné základy a množstvím historiografických přístupů. Jisté je, že řadu poznatků by bylo třeba usouvztažnit a dále rozpracovat. Vzhledem k množství dochovaných pramenů je možné využít zdroje nejrozličnější provenience; týká se to dokumentů osobní povahy, ale též pramenů úředních a statistických. Právě v oblasti historické demografie se nabízejí velmi široké možnosti, ať již půjde o tradiční čerpání z matrik, nebo o kvalitativní sondy či případové studie.

Přestože si tuto skutečnost v každodenním životě příliš neuvědomujeme, právě ve druhé polovině 19. století byly položeny základy moderní české společnosti. Zákony ošetřující status ženy a vzájemné vztahy mužů a žen v první Československé republice byly jen logickým vyústěním stavu před rokem 1914, které válka ještě posílila. Vycházely zejména ze zákonných norem formulovaných státem, jednak z náboženských pravidel majoritní katolické církve, která se odrážela i v sekularizovaném prostředí. Řada principů, modelů, ale i stereotypů z té doby přetrvala dodnes. Částečně se to týká také některých genderových stereotypů, které byly v českém kulturním kontextu natolik vžitě, že s určitými obměnami rezonují v našem kulturním kontextu dodnes. Je ten otázkou osobních priorit, vnímáme-li je jako určitý přežitek, nebo kulturní dědictví.

Prameny a literatura

Archivní prameny

Archiv hlavního města Prahy, fond (dále: f.) Sběrka matrik
Chicago History Museum, f. Geringer Family Papers
Literární archiv Památníku národního písemnictví, f. Anna Cardová-Lamblová, Josef Vavřínek Dušek; Karel Havlíček, Miloš Marten, Pavla Maternová, Václav Zelený
Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, f. Milada Paulová
Moravský zemský archiv Brno, f. Sběrka matrik
Muzeum Mladoboleslava, fond Barbora Hoblová
Muzeum města Mnichovo Hradiště, f. Svatební oznámení
Národní archiv, f. Policejní ředitelství I, konskripce
Státní oblastní archiv (dále: SOA) Litoměřice, f. Sběrka matrik Severočeského kraje
SOA Plzeň, f. Sběrka matrik západních Čech
SOA Praha, f. Sběrka matrik Středočeského kraje
SOA Třeboň, f. Sběrka matrik Jihočeského kraje
SOA Zámorsk, Sběrka matrik Východočeského kraje
Zemský archiv Opava, f. Sběrka matrik

Periodika

Akademie, Praha 1906.
Blahověst, Praha 1867–1877.
Časopis katolického duchovenstva, Praha 1862–1915.
Česká hospodyně, Chrudim 1908.
Eros, Praha 1903–1905.
Hlídka, Brno 1906.
Humoristické listy, Praha 1898–1904.
Jitřenka, Praha 1907.
Květy, Praha 1881.
Lumír, Praha 1897.
Národní listy, Praha 1861–1918.
Národní noviny, Praha 1848–1849.
Národní politika, Praha 1897–1908.
Našinec, Olomouc 1913–1915.
Nové (pařížské) mody, Praha 1889–1909.
Nový Paleček, Praha 1892–1899.
Noviny těšínské, Frýdek 1906.
Obnova, Hradec Králové 1911.
Osvěta lidu, Hradec Králové 1907.
Plzeňské listy, Plzeň 1910.
Pražské noviny, Praha 1846.
Rozvoj, Pardubice 1908.
Slovan, Kutná Hora 1850–1851.
Svoboda, Praha 1867.
Škola a život, Praha 1856.
Šípy, Praha 1914.
Věstník katolického duchovenstva, Praha 1908–1909.
Volná myšlenka, Praha 1908–1910.
Žena, Mnichovo Hradiště 1902.

Ženské listy, Praha 1873–1910.
Ženský svět, Praha 1904.

Preskriptivní literatura v užším pojetí

Amor naším služebníkem, aneb, Jak možno zalíbiti se všem ženštinám a získati si jejich přízeň. Navedení, jak se mladík státi může milým společníkem, Praha [1883].
František Josef ANDRLÍK, *Všeobecný gratulant český. Největší sbírka původních přání ku všem příležitostem pro každý stav a stáří*, Praha 1892.
František AUERHANN, *Co jest zasnoubení k manželství?*, Praha 1858.
Jean Baptiste BOONE – Josef SVOBODA, *Křesťanská žena*, Praha 1866.
K. C., *Nejnovější Tajemník lásky. Sbírká nejlepších milostných dopisů pro veškeré případy; milostné básničky a bohatě pro milující vzdělaná květomluva*, Kutná Hora [1894].
Císařský patent ze dne 8. dubna 1861. Zřízení evangelické církve ze dne 9. prosince 1891 ve znění platném od vyhlášení změn Nejvyšším rozhodnutím ze dne 11. července 1913 zeměpansky potvrzených a jiné, Vídeň 1913.
Olga FASTROVÁ, *Co se sluší a nesluší. Základní společenská pravidla*, Karlín 1921.
Jiří GUTH, *Společenský katechismus. Rady a pokyny, kterak chovali se ve společnosti, na ulici i na místech veřejných a kterak vésti sobě při různých příležitostech společenských jako při návštěvách, svatbách, pohřbech, hostinách, plesích atd., jak vhodně úbor svůj zařídit, jak slušně hovořili a vůbec kterak vyhověli rozmanitým formám společenským*, Praha [před 1914].
Františka HANSIGIRGOVÁ, *Hospodyně našeho věku. Krátké naučení vedení městského i venkovského hospodářství*, Praha 1865.
Františka HANSIGIRGOVÁ, *Nová česká kuchařka, aneb, Navedení ku připravování všelikých pokrmů, hodících se pro skrovnou i skvostnější domácnost*, Praha 1864.
Františka HANSIGIRGOVÁ, *Průvodce dívky a budoucí hospodyně*, Praha 1869.
Jaroslav HLAVA, *Z tajemna lásky. Kniha pro milující*, Karlín [1900].
J[osef] V[ojetěch] H[OUŠKA], *Tajemník lásky. Navedení, jak by se mladí lidé v rozličných případech života společenského zvláště pak v lásce měli zachovati. Spolu hojná zásoba vzorů k dopisům, ... básně milostné, hry společenské atd.*, Praha 1853, 1859, 1862, 1866, 1868, 1870, 1883, 1890.
Karel JANDEČKA, *Milostné dopisy aneb Tajemník lásky...*, Karlín [před 1901], [1901–1910], 1910, 1920.
František KOZÁK, *Marta. Zlatá kniha pro české dívky a matky*, Kutná Hora [1898].
Kniha přípitků. Hojná sbírka básní a přání při svatbách obyčejných, stříbrných a zlatých, přípitků a žertovných článků k přednášení, Praha s. d. [188?].
Jan František KUBEŠ, *J. F. Kubešův Všeobecný gratulant*, Třebíč [1893].
Jaroslav KVĚTENSKÝ, *Nejnovější nejúplnější tajemník lásky a dvorný společník. Vzory k dopisům milostným, jakož i navedení pro mladé lidi jak se mají chovati ve společnosti, zvláště chtějí-li získati lásku dívky; návod pro mladé dívky, jak lze zalíbiti se a získati dobrého manžela, hry společenské, květomluva, drobné verše atd.*, Praha [před 1891], 1891, [1891–1893], 1903, 1912, [1912–1925].
Jan V. KURTÍN, *Všeobecný sekretář. Naučení o spisování listův a dělání soukromých listin s přehojným – výběrem nejrozmanitějších listův a listin*, Brno 1865.
V. LASKAVEC, *Dívka a její poměr k muži, čili, Umění, kterak žena může zalíbiti se mladým mužům a tím co nejdříve provdati se za muže s nejlepšími vlastnostmi*, Jilemnice [snad 1890].
V. LASKAVEC, *Jinoch a jeho poměr k dívce, čili, Umění, kterak jinoch může zalíbiti se mladým dámám a tím co nejdříve oženiti se za ženu s nejlepšími vlastnostmi*, Jilemnice [snad 1890].
Karel LINK, *Tanec se stanoviska theoretického a aesthetického. Stručný návod co proprava k praktickému vyučování*, Praze 1872.

Věnceslava LUŽICKÁ, *Co sluší a nesluší. Příspěvek k dívčí výchově*, Praha 1893.

Věnceslava LUŽICKÁ, *Svatební dar. Listy dobré babičky k provdané vnučce*, Praha 1900.

Věnceslava LUŽICKÁ, *Žena ve svém povolání*, Praha 1872.

Václav MACEK, *Stav manželský a příprava k němu. Poučení pro katolické snoubence, manžely a rodiče; též ku potřebě správců duchovních*, Praha 1890.

Jaroslav MALÝ, (*Storchův*) *moderní tajemník lásky, aneb, Rádce milenců. Obširný a pochopitelný návod, jak se píšou dopisy týkající se lásky, známosti a manželství pro všechny stavy a případy*, Praha [1909], Karlín [1916], [1916 – snad 1920], snad 1920.

Milkova tobolka. *Vzory k dopisům, jimiž by se mladík o lásku a ruku dívky vyvolené mohl ucházeti a milencové sobě vzájemně dopisovati*, Praha 1874.

Na povzbuzenou našim dívkám, Praha [mezi 1872 a 1892].

František PODDANÝ, *Nejnovější tajemník lásky. Hojná zásoba dopisů milostných*, Telč [1900], Karlín [1916], Praha [1920].

Sofie PODLIPSKÁ, *Listy staré vychovatelky k někdejší schovankám*, Praha 1868.

X. PŘÍMÝ, *Nejspolehlivější tajemník lásky. Rádce a důvěrník milenců*, Hradec Králové 1912.

Magdalena Dobromila RETTIGOVÁ, *Mladá hospodyňka w domácnosti, gak sobě počjnati má, aby swé i manželowy spokojenosti dossla. Dárek dcerkám českoslowanským*, Praha 1840.

Jaroslav RUBÍN, *Nejnovější tajemník lásky. Obsah: milostné dopisy, přání, veršiky na pohlednice a do památníku, květomluva a barvomluva, tajné písmo milenců, volba dárečků z lásky a jiné*, Praha 1917.

Otakar SADOVSKÝ, *Amor jako tajemník lásky a český galanthomme. Nejúpl. sbírka dopisů pro všeliké příhody s naved., kterak ve společnosti se chovati jest, jakož i s doplňkem obsah. milostné básně, akrosticha, verše do památníku, společenské hry, květomluvu atd.*, Brno 1902.

Ignaz Alphons STELZIG, *Bětuška. Obrázky ze života ve smíšeném manželství*, Praha 1858.

K. O. ŠT, *Nejnovější tajemník lásky a dvorný společník. Nepostrádatelný návod pro mladé muže i dívky, jak chovati se ve společnosti. Zároveň hojná sbírka milostných dopisů, pokynů a rad pro různé případy; společenské hry atd.*, Praha [1903].

Pavel J. ŠULC, *Nejnovější tajemník lásky a dvorný společník. Velmi důležité navedení pro mladé lidi obojího pohlaví, jak se chovati ve společnosti*, Praha [1888?].

Švábův veselý rádce. *Díl III., Svatební veselí. Sbírká žertovných svatebních řečí pro plampače, tetičky a strejčky, mládence a družičky, svatební přípitky, telegramy, písne a průpovědi svatebčanů*, Praha [1901].

Marie TRACHTOVÁ, *Domácí hospodářství*, Praha [1909].

František Augustin URBÁNEK, *Nový tajemník lásky, čili, Spolehlivý a pilný rádce pro milující na cestách lásky*, Praha 1874.

Josef VESELÝ, *Ženy české nositelky štěstí svého národa. Hovory Josefa Veselého*, Praha 1888.

Antonín Konstantin VITÁK, *O obcování s lidmi. Nový průvodce dobrou společností. Díl I. Kniha pravidel pro cvik dobrých a jemných mravů, společenských vtipův a domácích povinností*, Praha 1885.

Julie VLASÁKOVÁ, *Přípitky o svatbách, křtinách, svatbách stříbrných a zlatých, májích, obžinkách a jiných příležitostech*, Mladá Boleslav [1912].

Jaroslav WOSÁTKA, *Jemný mrav v rodině, společnosti a veřejném životě*, Praha [1904].

Honorata ZAPOVÁ, *Nezabudky. Dar našim pannám*, Praha 1863.

Josef ZÁRUBA, *Tajemník lásky. Květomluva. Barvomluva. Verše do památníku*, Mladá Boleslav [mezi 1901 a 1925].

Vydané ego-dokumenty

Mikoláš ALEŠ – Alois JIRÁSEK, *Aleš a Jirásek. Listy dvou přátel*, ed. E. Svoboda, Praha 1950.

- Eduard BASS, *Moje kronika*, eds. Marie Krulichová – Milena Vinařová, Praha 1985.
- Edvard BENEŠ – Hana BENEŠOVÁ, *Deníky Edvarda a Hany Benešových z období první světové války (1915–1918)*, eds. D. Hájková – E. Kalivodová, Praha 2013.
- Ignaz BRIESS, *Vzpomínky na přerovské ghetto*, ed. M. Marada, Přerov 2000.
- Gabriel ČÁP, *Vzpomínky na veleducha české poesie Jaroslava Vrchlického ke třicetiletému výročí jeho smrti v Domažlicích dne 9. září roku 1912*, Praha 1942.
- Karel ČAPEK, *Karel Čapek Věře Hružové. Dopisy ze zásuvky*, ed. J. Opelík, Praha 2000.
- Karel ČAPEK, *Listy Anielce*, ed. T. Halík, Praha 1978.
- Karel ČAPEK, *Hovory s T. G. Masarykem*, ed. M. Pohorský, Praha 1990.
- Helena ČAPKOVÁ, *Moji milí bratři*, Praha 1966.
- František Jaroslav ČECH, *Životní román Fr. Jaroslava Čecha*, ed. F. Strejček, Praha 1940.
- František Ladislav ČELAKOVSKÝ – Bohuslava RAJSKÁ, *Z let probuzení. Kniha druhá. Listy Fr. Lad. Čelakovského a Bohuslavy Rajske 1844–1845*, Praha 1872.
- Jaromír ČELAKOVSKÝ, *Moje zápisky, 1871–1914*, eds. L. Velek – A. Velková, Praha 2004.
- Marie ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, *Zápisky I*, ed. M. Vojáček, Praha 2009.
- František DĚDINA, *Bejvávalo. Paměti Františka Dědiny*, Praha 1949.
- Antonín DVOŘÁK, *Korespondence a dokumenty. Kritické vydání. Svazek 2. Korespondence odeslaná. 1885–1889*, ed. M. Kuna, Praha 1982.
- Josef Václav FRÍČ, *Paměti 1–3*, ed. K. Cvejn, Praha 1957–1963.
- Eduard GRÉGR, *Historie rodiny*, ed. I. Koutská, [Praha 1996].
- Vítězslav HÁLEK, *Dopisy 1849–1874*, ed. F. Bařha, Praha 1963.
- Karel HAVLÍČEK, *Korespondence Karla Havlíčka*, ed. L. Quis, Praha 1903.
- Jan HELCELET, *Korespondence a zápisky Jana Helceleta*, eds. B. Navrátil – J. Kabelík, Brno 1910.
- Vladimír HELLMUTH-BRAUNER, *Paměti rodu*, ed. M. Lenderová, Praha 2000.
- František HERITES, *Vodňanské paměti a vzpomínky Františka Heritese*, ed. J. Louženský, Brno 2009.
- Ignát HERRMANN, *Blednoucí obrázky. Vzpomínky nejstarší a drobné epizody z maloměstské kroniky*, Praha 1922.
- Cyril HORÁČEK, *Vzpomínky z mého života*, ed. S. Herz, Praha 2017.
- Bronislava JANEČKOVÁ (ed.), *Rok v dopisech 1–2*, Praha 2006–2009.
- Vlasta JAVOŘICKÁ, *Můj život 1–3*, Brno 1999.
- Hanuš JELÍNEK, *Zahučaly lesy. Kniha vzpomínek*, Praha 1947.
- Stanislava JÍNOVÁ – Olga PUJMANOVÁ, *Osobnost v pozadí. Jan Jína ve vzpomínkách a v korespondenci*, Praha 2016.
- Zdenka KAIZLOVÁ, *Dívčí deníky Zdenky Kaizlové z let 1909–1919*, eds. D. Hájková – H. Kokešová, Praha 2016.
- Josef KALOUSEK, *Deníky Josefa Kalouska. 2. díl*, eds. M. Klačáček – P. Fabini – L. Velek, Praha 2016.
- Václav KAPLICKÝ, *Hrst vzpomínek z mládí*, ed. J. Nejedlá, Praha 1988.
- Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Literární konfese. Vzpomínky*, ed. F. Strejček, Blatná 1947.
- Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Z mého mládí. Vzpomínky životopisné*, Praha 1921.
- Jan KROUSKÝ, *Dopisování Jana Krouského a jeho přátel (1840–76)*, ed. J. V. Šimák, Praha 1932.
- Alma KŘEMENOVÁ, *Anna Pammrová*, Tišnov 2005.
- Ludvík KUBA, *Zaschlá paleta. Paměti*, Praha 1958.
- Anna LAUERMANNOVÁ-MIKSCHOVÁ, *Lidé minulých dob. Kniha lidských a básnických osudů*, ed. M. Rutte, Praha 1941.
- Anna LAUERMANNOVÁ-MIKSCHOVÁ, *Z deníků Anny Lauermannové-Mikschové*, eds. T. Riedlbauchová – E. Farková, Praha 2014.
- Jakub MALÝ, *Vzpomínky a úvahy starého vlastence*, Praha 1872.

- [Václav MARKALOUS – Bohumila KRATOCHVÍLOVÁ], *Stará láska. Listy z let 1872–1874*, ed. M. Blahynka, Hradec Králové 1972.
- Tomáš Garrigue MASARYK, *Nechte mne zapomenouti na sny mé. Korespondence T. G. Masaryka se Zdenkou Šemberovou*, ed. M. Krulichová, Praha 1996.
- Božena MRŠTÍKOVÁ, *Vzpomínky. Díl první*, Praha 1950.
- Růžena NASKOVÁ, *Jak šel život. Paměti a zápisky*, Praha 1960.
- Božena NĚMCOVÁ, *Korespondence I–IV*, Praha 2003–2007.
- Božena NEUMANNOVÁ, *Byla jsem ženou slavného muže. Paměti druhé ženy S. K. Neumanna*, ed. J. Veselský, Brno 1998.
- Vladimír NOVÁK, *Vzpomínky a paměti (životopis)*, Brno 1939.
- Ivan OLBRACHT, *Z rodinné korespondence Ivana Olbrachta*, eds. J. Olbrachtová – R. Havel, Praha 1966.
- Jindřich PRUCHA, *Jindřich Prucha v dopisech a vzpomínkách*, ed. Z. Sejček, Praha 1988.
- Radko PYTLÍK (ed.), *Lidský profil Jaroslava Haška. Korespondence a dokumenty*, Praha 1979.
- Karel Václav RAIS, *Ze vzpomínek I*, Praha 1922.
- František Ladislav RIEGER – Marie PALACKÁ, *Milostné dopisy Frant. Lad. Riegra a Marie Palacké*, ed. K. Stloukal, Praha 1932.
- Antonín REZEK, *Český „konzul“ ve Vídni I*, ed. M. Klečacký, Praha 2015.
- Anna ŘEHÁKOVÁ, *Zašlé časy. Vzpomínky*, Praha 1932.
- Milena SECKÁ (ed.), *Jen Náprstková, prosím. Neobyčejný život v dobových pramenech*, Praha 2016.
- Milena SECKÁ – Martin ŠÁMAL (eds.), *Byl to můj osud... Zápisky Josefy Náprstkové*, Praha 2014.
- August SEDLÁČEK, *Paměti z mého života*, Praha 1997.
- Jaroslav SEDLÁK, *Z lavice za katedru. Z pamětí učitele*, Praha 1960.
- Jaroslav SEIFERT, *Všecky krásy světa. Příběhy a vzpomínky*, Praha 1982.
- Marie STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, Praha 1947.
- Karolina SVĚTLÁ, *Z literárního soukromí I. Vzpomínky. Paměti. Literární dokumenty*, Praha 1959.
- František Xaver SVOBODA, *Světla života*, ed. J. Špičák, Praha 1968.
- Maryna SVOBODOVÁ-ALŠOVÁ, *U nás doma*, Praha 1970.
- Martin ŠÁMAL (ed.), *Jsem svobodný... Edice rodinné korespondence Vojty Náprstka 1848–1858*, Praha 2017.
- V. V. ŠTECH, *Za plotem domova. Druhý díl vzpomínek*, Praha 1970.
- Zdeněk ŠTĚPÁNEK, *Vzpomínky*, Praha 1966.
- Josef ŠUSTA, *Léta dětství a jinošství. Vzpomínky I*, [Praha 1947].
- Josef ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní. Praha – Vídeň – Řím. Vzpomínky II*, eds. J. Werstadt – J. Klik, Praha 1963.
- Zuzana ŠVABINSKÁ, *Světla paměti*, Praha 2012.
- Bedřich VÁCLAVEK (ed.), *Český listář. 296 českých listů z šesti století*, Praha 1949.
- Vladimír VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná (1895–1920)*, Praha 1978.
- Eva VRCHLICKÁ, *Dětství a mládí s Vrchlickým*, Praha 1988.
- Vojtěch WEIDENHOFFER, *Deník. 1861–1899*, ed. M. Kamp, Havlíčkův Brod 2012.
- František WEYR, *Paměti I. Za Rakouska (1879–1918)*, Brno 1999.
- Zdeněk Fibich, *Sborník dokumentů a studií o jeho životě a díle. Svazek 2*, Praha 1952.
- Jan ZRZAVÝ, *Jan Zrzavý vzpomíná na domov, dětství a mladá léta*, ed. D. Maxová, Praha 1971.

Ostatní vydané prameny

- František Karel BAKULE, *Žena a její kouzlo*, Praha 1903.
Alfred DELVAU, *Moderní erotický slovník 1864*, Praha 2013.
Pavel DURDÍK, *Manželství v tropech*, Praha 1902.
Jana ENGLOVÁ (ed.), *Žena devatenáctého století v dokumentech*, Ústí nad Labem 2003.
Hugo HELLER, *Kriegerwaisen- und -witwenfürsorge*, Prag 1915.
Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Ženská otázka česká*, Praha 1881.
Karel Ladislav KUKLA, *Pražské bahno. Historie nemravností*, Praha 2017.
Tomáš Garrigue MASARYK, *Mravní názory*, ed. Z. Franta, Praha 1923.
Obecný zákonník občanský mocnářství rakouského a nařízení pozdější k témuž se vztahující. Doplněn příslušnými zákony, revize a úvod Božislav Kožený, Praha 1898.
Adolf OBENTRAUT, *Příprava k úřadu obecního starosty v 80 listech. Potřebná příručná kniha pro obecní starosty, pro členy obecních zastupitelstev a vůbec pro všechny ty, jimž v obci svěřen jest nějaký úřad*, Vídeň 1876.
Karel Jaroslav OBRÁTIL (ed.), *Kryptadia. Příspěvky ke studiu pohlavního života našeho lidu. 3. díl*, Praha 2000.
Sana mens, *Láska a zdravotnictví. (Z části odpověď na brožuru Dr. Haškovce: Snahy veřejného zdravotnictví v otázce smlouvy manželské)*, Praha 1903.
Sbírka zákonů a nařízení státu československého. Částka XCIII, Praha 1919.
Marie SEYDLEROVÁ, *Požadavky vdov po c. k. státních úřednících*, Praha [1899].
Scipio SIGHELE, *Nová žena*, Praha 1903.
Stanovy České akademie císaře Františka Josefa pro vědy slovesnost' a umění, Praha 1890.
Stanovy spolku pražských sladovníků ku podporování pomoci potřebných tovaryšův sladovnických a jejich vdov, Praha 1865.
Stanovy ústředního spolku učitelského na Moravě a ve Slezsku, [Brno asi 1900].
Zákon ze dne 16. prosince 1906 č. 1 ř. z. z r. 1907 o pensijním pojišťování soukromých úředníků, Praha [1907].

Beletrie

- Popelka BILIÁNOVÁ, *Do panského stavu 1–3*, Praha 1992–1995.
Svatopluk ČECH, *Povídky, arabesky a humoresky*, Praha 1883.
Růžena ČECHOVÁ, *V zahradě mládí*, Praha [1907].
Tereza DVORSKÁ [Eliška KRÁSNOHORSKÁ], *Svéhlavička babičkou. Dívčí román*, Praha [1907 či 1908].
Viktor HÁNEK, *Vlny rozkoše*, Pacov 1916.
Jaroslav HAŠEK, *Nemravné kalendáře*, in: *Karikatury*, roč. 1, č. 14, 11. 1. 1910, s. 2–3.
Ignát HERRMANN, *Otec Kondelík a ženich Vejvara. Drobné příběhy ze života spořádané pražské rodiny*, Praha 1898.
Ignát HERRMANN, *Pražské figurky. Rázové obrázky ze života*, Praha 1895.
JEŽATEC, *Jarka a Majda ve frontách*, Praha [1917].
Ivan KLICPERA, *Jindra. Obraz z našeho života*, Praha 1919.
Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Celínka. Dívčí román*, Praha [asi po 1918].
Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Celínčino štěstí. Dívčí román*, Praha [mezi 1920 a 1928].
Eliška KRÁSNOHORSKÁ (podle E. von RHODEN), *Svéhlavička. Příběh z pensionátu*, Praha [1898].
Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Svéhlavička nevěstou*, Praha [1900].
Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Svéhlavička ženuškou. Původní povídka pro dorůstající dívky*, Praha [1900].
Josef LUKAVSKÝ, *Kleopatra. Ze života pražské bohemy*, Praha 1912.
Tereza MELLANOVÁ, *Všudybylka*, Praha [mezi 1903 a 1905].

Josef MERHAUT, *Povídky*, Třebíč 1890.
 Anuše MITTENHUBROVÁ, *Domov. Dívčí románek*, Praha [1916].
 Teréza NOVÁKOVÁ, *Rosné perly*, Praha 1902.
 Vlasta PITTNEROVÁ, *Pletení paní Sadilové. Starodávňý obrázek*, Praha [1917].
 Josef Ladislav PROCHÁZKA, *Chaos na zemi*, Praha [90. léta 19. století].
 Bořivoj PRUSÍK, *Svatební noc a jiné humoresky*, Praha 1917.
 Anna ŘEHÁKOVÁ, *Andělská srdce. Povídka*, Praha [1905].
 Vilma SOKOLOVÁ, *Doušek z naší studánky*, Praha [1910].
 Jiří SUMÍN [Amalie VRBOVÁ], *Poupata*, Praha [snad 1911].
 Václav ŠPAČEK, *Volná láska. Obrázek z naší moder. společnosti*, Hradec Králové 1918.
 Alfons Bohumil ŠTASTNÝ, *Vychovatelka. Dívčí román*, Praha 1903.
 Jaroslav VRCHLICKÝ, *Vrchlický erotický*, eds. R. Kopáč – J. Schwarz, Praha 2011.

Dobová odborná literatura

František BAČKOVSKÝ, *Slovník cizojazyčný obsahující výklad cizích slov v češtině užívaných aneb české náhrady za ně*, Praha 1895.
 František BARTOŠ, *Moravská svatba*, Praha 1892.
 N. BATISTA, *Sebeochrana a pohlavní zdravotní péče. Svědomité a prospěšné rady i předpisy při všech nemocech pohlavních, poučení o pohlavní dospělosti, lásce a manželství, jakož i následcích onanie, pohlavních výstředností a nákazy*, Praha [mezi 1900 a 1912].
 August BEBEL, *Žena v minulosti, přítomnosti a budoucnosti*, Praha 1896.
 František BLATÁK, *O nerozlučnosti manželské*, Praha 1906.
 Klement BOROVÝ, *Úřední sloh církevní. Příručná kniha praktického úřadování pro katolické duchovenstvo*, Praha [1887?].
 Václav BOUČEK, *Proč se domáháme reformy práva manželského?*, Praha 1906.
 J. Č., *Ochrana před nemocemi zvláště tajnými (pohlavními). Poučení důležité a prospěšné pro nemocné, postižené chorobami vznikajícími v poměrech pohlavních, v prostopášnosti a hejření i nákaze a přepjatosti v hovění pudům a chťicům tělesným, zároveň s navedením, jak neduhům těmto lze předejít a jak je vyléčiti*, Praha [1890].
 Charles BURLUREAUX, *Co by dospívající děvče vědět mělo. Rady lékařovy dospívajícím děvčatům a jejich matkám*, Most 1909.
 Pavla BUZKOVÁ, *Žena v životě a díle Macharově*, Praha 1918.
 Auguste DEBAY, *Muž a žena v manželství. Přírodopis a lékařské dějiny manželů v nejzvláštnějších podrobnostech. Nová theorie o určení pohlaví při plození. Zvláštní hygiena ženy těhotné a novorozenátka*, Praha 1895.
 E. B. DUFFEY, *Co ženy vědět mají. Kniha ženy pro ženy. Praktické poučení pro ženy a matky*, Praha 1900.
 Pierre DUFOUR, *Dějiny prostituce. VIII. Nový věk. 6, Slovanské země, národové mimo evropské*, Praha [1926].
 Ellis ETHEHNER, *Odkud přišel bratříček?*, Praha 1902.
 Franz FISCHER – František POIMON, *Obřady katolické církve*, Olomouc 1868.
 Anna FISCHEROVÁ-DÜCKELMANNOVÁ – Klára ZDOBIŇSKÁ, *Pohlavní život ženy. Kniha ženy pro ženy*, Karlín 1903.
 Anna FISCHEROVÁ-DÜCKELMANNOVÁ – Anna BAYEROVÁ, *Žena lékařkou. Lékařská kniha, věnovaná péči o zdraví a léčbě nemocí se zvláštním ohledem na ženské a dětské nemoci, pomoc ku porodu a ošetřování dětí*, Vídeň 1900.
 Friedrich Wilhelm FOERSTER, *Pohlavní mravouka a výchova*, Hradec Králové 1908.
 Arnošt GERÖ, *Volnost cizozemců v Uhrách manželství rozlučovati a uzavírati. Se zvláštním zřetelem k právním poměrům rakouským, ruským a italským. Praktický rádce pro advokáty*,

soudní a administrativní úředníky, a zejména pro rozvedené katolické cizozemce, kteří nově manželství uzavřít zamýšlejí, Praha [po 1911].

Ludwig GUMPLOWICZ, *Manželství a volná láska*, Královské Vinohrady [1904].

Ladislav HAŠKOVEC, *Snahy veřejného zdravotnictví v otázce smlouvy manželské*, Praha 1902.

Kamil HENNER, *O uherském právu manželském*, in: Sborník věd právních a státních, roč. 5, č. 1–3, 1904–1905, s. 1–64.

Bohuslav HORÁK, *Pohlavní zdravotní věda muže i ženy v manželství*, Praha [1908].

Karel HUBÍK, *Je-li s katolického stanoviska dovolena rozluka manželství? Odpověď na Náboženské důvody dra. Václava Boučka v jeho spisku: Proč se domáháme reformy práva manželského?*, Kroměříž 1906.

Jan JANDA, *Mladá matka. Poučení, jak se má žena zachováti od početí až k samostatné výživě dítěte*, Praha 1875.

V. K., *Člověk a jeho poměr k přírodě. Důležité poučení a nejnovější zkušenosti o manželství, o chování se manželů stran fyzické lásky, o těhotenství, neplodnosti, pohlavních nemocech a j., s navedením, jak lze napravit mnohé hříchy a vyléčiti mnohé pohlavní choroby*, Praha [1879].

V. K., *Věrný rádce pro mužské ve věcech pohlavních. Poučení všem trpícím slabostí pohlavních ústrojů*, Praha [mezi 1862 a 1882].

Em. KAPPER, *Tajné nemoci. Prostonárodní vysvětlení se zvláštním zřetelem na řádnou pomoc. Pro nemocné a ty, kteří jimi být nechtějí*, Praha 1868.

František Štěpán KOTT, *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický*, Praha 1878–1893.

Beneš Metod KULDA, *Svadba v národě Česko-slovanském, čili, Svadební obyčeje, řeči, promluvy, přípitky a 73 svadebních písní a nápěvů. Jichžto s oblibou užívá se o námluvách, o svadebním veselí a při čepení nevěsty. Pro zvané (zovčí), stárky, družby, řečníky, mládence, družičky a hudebníky svadební*, Brno 1858.

Vladislav KURKA, *Pohlavní zdravotní věda a sebeochrana*, Kladno 1911.

KÜHN, *Žena v nemoci. Populární rozprava o ženských nemocech*, Praha [1900].

K. MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní. Ženy sebeochrana a pohlavní zdravotní věda*, Praha 1916.

Paolo MANTEGAZZA, *Hygienu lásky*, Praha 1895.

Paolo MANTEGAZZA, *Physiologie lásky*, Praha 1891.

Masarykův slovník naučný, Praha 1925–1933.

Tomáš Garrigue MASARYK, *Naše nynější krise. Pád strany staročeské a počátkové směry nových*, Praha 1895.

Tomáš Garrigue MASARYK, *Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty*, Praha 1904.

J. MORAVSKÝ, *Normální a chorobný pohlavní život muže a ženy*, Mladá Boleslav [mezi 1901 a 1925].

Julius NEJEDLÝ, *O právním a společenském postavení zvláště ženy pro případ, že by došlo k navrhovaným reformám práva manželského*, Praha 1906.

O pohlavní výchově mládeže. Podání spolkové rady Pedagogického musea Komenského c. k. zem. škol. radě pro král. České, Praha 1917.

Max OKER BLOM, *U strýce lékaře na venkově. Kniha pro rodiče*, Telč [1906?].

Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, Praha 1888–1909.

A. K. OUSTECKÝ, *Sexuální (pohlavní) náměty čítanek pro školy obecné. Zkušenosti z praxe, výklady a návrhy pro učitele, rodiče, lékaře. Podrobná i stručná osnova učiva*, Jičín [1910].

Jan Křtitel PAULY, *Právní rádce pro duchovní správu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Systematický soubor církevních a státních zákonů, nařízení, rozhodnutí, norem a příslušných formulářů s praktickým návodem pro duchovní správu*, Praha 1902.

Seved RIBBING, *Pohlavní zdravotní věda. Tři přednášky Seveda Ribbinga*, Praha 1896.

Otakar ROŽÁNEK, *Pud pohlavní a prostituce. Vývoj a poruchy pudu pohlavního. Výstřednosti v ukájení jeho. Vývoj, dějiny, zřízení prostituce a její vliv na choroby pohlavní a ženské*, Praha 1903.

Karel RÝZLER, *Vznik, rozvod a rozloučení manželství. S dodatkem: O reformě práva manželského*, Praha 1908.

Edvard SELIGSON – K. S., *Záhady pohlavního plození a samovolné předurčení jeho*, Písek 1898.

Franz SCHÖNENBERGER – W. SIEGERT, *Život pohlavní*, Praha 1903.

Lyman Beecher SPERRY – Karel WERNER, *Amerických lékařů Dra. Lymana a B. Sperry Pohlavní zdravotní věda. Důvěrné rady mladým mužům*, Praha 1899.

Čeněk SUCHÁNEK, *Pohlavní výchova mládeže*, Rychvald ve Slezsku 1906.

A. M. Š., *Stručná pohlavní zdravotní věda*, Brno 1914.

Matouš VÁCLAVEK, *Valašská svatba. Její zvyky a obyčeje*, Telč 1892.

Karel VRANÝ, *Sebeochrana a pohlavní hygiena*, Praha [1905].

Jan VYHLÍDAL, *Slezská svatba*, [Opava 1894].

František Vladimír VYKOUKAL, *Česká svatba*, Praha 1893.

Václav WALTER, *Manželství a jeho vliv na přítomné a budoucí pokolení*, Praha 1901.

Hans WEGENER, *My mladí muži. Pohlavní otázka vzdělaného mladého muže před sňatkem. Čistota, síla a láska*, Telč [1907].

Hynek ZÁRUBA – Jiří VOTOČEK, *Dějiny lásky. Populární obrazy z dějin snubnosti, manželství a prostituce od pravěku až po dobu nejnovější. Díl V, Láska novodobá*, Praha 1926.

K[lára] Z[DOBIŇSKÁ], *Stručná pohlavní zdravotní věda. Přehled pokynů a rad v příčině pohlavního života člověka*, Karlín [1900].

Zpráva o IV. všeobecném sjezdu katolíků českoslovanských, který konán v Praze od 29. srpna do 2. září 1908, Praha 1909.

Odborná literatura

Lynn ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy. Evropa 1789–1918*, Brno 2005.

Akademická encyklopedie českých dějin, 2009–2015.

Karel ALTMAN, *Krčemné Brno. O hostincích, kavárnách a hotelech, ale také o hospodách, výčepech a putykách v moravské metropoli*, Brno 1993.

Philippe ARIES – Georges DUBY – Paul VEYNE, *Geschichte des privaten Lebens 1–5*, Frankfurt am Main, 1989–1993.

Élisabeth BADINTEROVÁ, XY. *O mužské identitě*, Praha – Litomyšl 2005.

Marie BAHENSKÁ, *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Čechách v 19. století*, Praha 2005.

Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *Iluze spásy. České feministické myšlení 19. a 20. století*, České Budějovice 2011.

Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná. O ženské práci*, České Budějovice 2017.

Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *Ženy na stráž! České feministické myšlení 19. a 20. století*, Praha 2010.

Ivo BALÍK, *Josef Václav Sládek a jeho první žena – Emilie Nedvídková z Počátek*, in: *Vlastivědný sborník Pelhřimovska* 13, 2002, s. 35–45.

Biografický slovník českých zemí 1–21, Praha 2004–2018.

- Ulrich BECK, *Kinder der Freiheit*, Frankfurt am Main 1997.
- Helena BERÁNKOVÁ, *Svatební fotografie*, in: Jižní Morava, roč. 42, sv. 45, 2006, s. 311–332.
- Dagmar BLÜMLOVÁ – Petr KUBÁT (eds.), *Čas zdravého ducha v zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*, České Budějovice 2009.
- Gisela BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách. Od středověku do současnosti*, Praha 2007.
- Jean Claude BOLOGNE, *Svatby. Dějiny svatebních obřadů na Západě*, Praha 1997.
- Božena Němcová, *Sborník k 140. výročí úmrtí. Literární archiv*, roč. 34, Praha 2002.
- Josef BŘEZINA, *Děti slavných rodičů*, Praha 1995.
- Josef BŘEZINA, *Děti slavných rodičů. Osudy dětí našich básníků, spisovatelů, hudebních skladatelů, vědců a umělců*, Praha [1998].
- Jana BUREŠOVÁ, *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*, Olomouc 2001.
- František BURIÁNEK, *Fráňa Šrámek*, Praha 1981.
- Gary B. COHEN, *Education and Middle-Class Society in Imperial Austria, 1848–1918*, Indiana 1996.
- Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (eds.), *Dějiny žen, aneb, Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie. Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.–28. dubna 2006*, Pardubice 2006.
- Kateřina ČAPKOVÁ, *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918 až 1938*, Praha 2013.
- Jana ČECHUROVÁ, *Listy Aloise Rašina z vězení manželce a dětem*, Historie a vojenství, roč. 52, č. 1, 2003, s. 87–93.
- Jana ČECHUROVÁ, *Poněkud pootočený gender pohled. Role otce a matky v konkrétním historickém kontextu*, in: K novověkým sociálním dějinám českých zemí. Díl 6. Sociální dějiny dnes, Praha 2004, s. 152–162.
- František ČERNÝ, *Hana Kvapilová. Život a dílo*, Praha 1963.
- Zuzana ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století. Možnosti interpretace katolických normativních pramenů*, Pardubice 2012.
- Čtyři svatby stačí, drahoušku. Katalog výstavy Prachatického muzea. 13. června – 31. srpna*, [Prachatice 2014].
- Natalie Zemon DAVIS et al., *A history of women in the West 3. Renaissance and enlightenment paradoxes*, Cambridge [USA] 1994.
- Natalie Zemon DAVIS, *Ženy na okraji. Tři životy 17. století*, Praha 2013.
- Milan DEGEN, *Taneční, zábavy, plesy*, in: Forum Brunense, 2010, s. 15–18.
- Georg DENZLER, *Zakázaná slast. Dva tisíce let křesťanské sexuální morálky*, Brno 1999.
- Adam DOBEŠ, *Katolické sňatky v Jindřichově Hradci za starosty Landfrase*, in: Vlastivědný sborník Dačicka, Jindřichohradecka a Třeboňska 22, 2010, s. 165–168.
- Laura Lee DOWNS, *Od dějin žen k dějinám genderovým*, in: S. Berger – H. Feldner – K. Passmore (eds.), *Jak se píšou dějiny. Teorie a praxe*, Brno 2016, s. 347–378.
- Christophe DUHAMELLE – Jürgen SCHLUMBOHM, *Eheschliessungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003.
- Sabina DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století*, Historická demografie 24, 2000, s. 109–154.
- Franz X. EDER, *Kultur der Begierde. Eine Geschichte der Sexualität*, Wien 2009.
- Otto F. BABLER, *Míti všech pět p*, Naše řeč, roč. 31, č. 9–10, 1947, s. 161–163.
- Lukáš FASORA, *Rodinné vazby jako integrační faktor v procesu konstituování občanských elit*, in: Brno v minulosti a dnes. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě Brna, Brno 2006, s. 189–2010.
- Lukáš FASORA – Jiří HANUŠ – Jiří MALÍŘ, *Sekularizace českých zemí v letech 1848–1914*, Brno 2007.

- Ludmila FIALOVÁ – Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998.
- Ludmila FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*, Historická demografie 9, 1985, s. 89–121.
- Ludmila FIALOVÁ, *Rozdíly v poklesu plodnosti v českých zemích ve venkovských a městských oblastech v letech 1869–1930*, Historická demografie 8, 1983, s. 133–147.
- Ludmila FIALOVÁ, *Sezónnost demografických událostí v Českých zemích v 17. až 20. století*, Demografie, roč. 37, č. 1, 1995, s. 9–21.
- Ludmila FIALOVÁ, *Sňatečnost obyvatelstva v českých zemích v 19. století*, in: Studie k sociálním dějinám 19. století. Studien zur Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts 7/1, 1997, s. 45–58.
- Ludmila FIALOVÁ, *Využití výsledků českého historicko demografického výzkumu pro dějiny rodiny*, in: Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny, Praha 2001, s. 85–106.
- Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, Historická demografie 12, 1987, s. 207–224.
- Ludmila FIALOVÁ, *Změny v charakteru mimomanželské plodnosti v českých zemích od 18. století*, Demografie, roč. 49, č. 4, 2007, s. 230–243.
- Ludmila FIALOVÁ, *Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce*, Historická demografie 15, 1991, s. 143–189.
- Marcin FILIPOWICZ – Joanna KRÓLAK – Alena ZACHOVÁ, *Od patriarchy k tatínkovi. Západoslovanské modely otcovství*, Hradec Králové 2008.
- Marcin FILIPOWICZ – Alena ZACHOVÁ, *Rod v memoárech. Případ Hradec Králové*, Červený Kostelec 2009.
- Marcin FILIPOWICZ, *Roditelky národů. Z problematiky české a slovenské ženské literární tvorby 2. poloviny 19. století*, Hradec Králové 2007.
- Michel FOUCAULT, *Dějiny sexuality I–III*, Praha 1999–2003.
- Václav FRONK, *Sebereflexe české společnosti. Přelom 19. a 20. století v perspektivě humoristických časopisů*, Bílina – Praha 2011.
- František FÜRBACH, *Rok 1910 v životě Emy Destinové*, in: Vlastivědný sborník Dačicka, Jindřichohradecka a Třeboňska 22, 2010, s. 47–59.
- François FURET (ed.), *Člověk romantismu a jeho svět*, Praha 2010.
- Arnold van GENNEP, *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*, Praha 1997.
- Jack GOODY, *Proměny rodiny v evropské historii. Historicko-antropologická esej*, Praha 2006.
- Dorota GREMLICOVÁ, *Tanec a český národní program*, Národopisná revue Strážnice, roč. 11, č. 2, 2001, s. 93–96.
- Kristine GREßHÖNER, *Mann und Frau, Ehe und Familie im 19. Jahrhundert*, München 2010.
- Romana HABARTOVÁ – Markéta HOLUBOVÁ (eds.), *Svět mužů a žen. Muž a žena ve svědectvích lidových tradic*, Uherské Hradiště 2011.
- Rebekka HABERMAS, *Frauen und Männer des Bürgertums*, Göttingen 2000.
- Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim..., aneb, Svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007.
- Hana HAVELKOVÁ (ed.), *Existuje střeoevropský model manželství a rodiny? Sborník z mezinárodního sympozia, Praha, 24.–25. listopadu 1994*, Praha 1995.
- Jan HAVRÁNEK, *Demografický vývoj Prahy v druhé polovině 19. století*, in: Pražský sborník historický, 1969–1970, sv. 5, Praha 1970, s. 70–105.
- Libuše HECZKOVÁ – Martina PACHMANOVÁ – Petr ŠÁMAL (eds.), *Jak odlesk měsíce v jezeře. Česká teorie a kritika umění v genderových souvislostech, 1865–1945*, Řevnice 2014.

- Libuše HECZKOVÁ, *Píšíci Minervy. Vybrané kapitoly z dějin české literární kritiky*, Praha 2009.
- Adéla HEŘMÁNKOVÁ, *Typ veřejně činné pražské měšťanské rodiny na přelomu 19. a 20. století. Příklad Jana a Anny Podlipných*, Praha 2011, diplomová práce obhájená na FF UK.
- Milan HES, *Dandy nezná lásky k ženě. Tragické příběhy českých dekadentů*, Praha 2017.
- Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005. I. díl*, Praha 2006.
- Milan HLAVÁČKA a kol., *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době I–II*, Praha 2014.
- Jana HOFFMANNOVÁ – Bohuslav HOFFMANN, *Žánr milostného dopisu v korespondenci některých českých umělců*, in: Přednášky z 56. běhu Letní školy slovanských studií, Praha 2013, s. 97–114.
- Zdeněk HOJDA – Marta OTTLOVÁ – Roman PRAHL (eds.), *Vetché stáří, nebo zralý věk moudrosti? Sborník příspěvků z 28. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 28. února – 1. března 2008*, Praha 2009.
- Michaela HOLUBOVÁ, *Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti Dobruška od konce 18. století do druhé poloviny 19. století*, *Historická demografie* 28, 2004, s. 111–155.
- Milan HORKÝ – Roman HORKÝ (eds.), *Božena Němcová – život, dílo, doba*, Česká Skalice 2006.
- Pavla HORSKÁ, *Archivní bádání o rodině v českých zemích mezi historickou demografií a historickou sociologií*, in: Pocta Elišky Čáňové. Sborník k životnímu jubileu, Praha 2003, s. 65–72.
- Pavla HORSKÁ – Ludmila FIALOVÁ, *Česká žena očima statistiky posledních sto let*, in: *Historické listy*, č. 1, 1991, s. 5–16.
- Pavla HORSKÁ a kol., *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.
- Pavla HORSKÁ, *Naše prababičky feministky*, Praha 1999.
- Pavla HORSKÁ, *Poměr církví k manželství a rodině v Čechách 19. století*, in: Z. Hojda – R. Prahla (eds.), *Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století*, Praha 2003, s. 84–89.
- Pavla HORSKÁ, *Umělé přerušování těhotenství pohledem historické demografie*, *Historická demografie* 27, 2003, s. 225–242.
- Pavla HORSKÁ, *Vliv počátků samostatné výdělečné činnosti žen na vývoj rodiny, Český lid* 70, č. 4, s. 223–228.
- Pavla HORSKÁ – Eduard MAUR – Jiří MUSIL, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha 2002.
- Jan HORSKÝ, *Stud, polaritní gendery na místo pluralitních a možné rozšíření dotazníku historickodemografických bádání. (Možné průniky historické demografie a kulturních dějin)*, in: X. sjezd českých historiků. Ostrava, 14.–16. 9. 2011. Svazek VI., Ostrava 2015, s. 155–175.
- Věra HRUŠKOVÁ, *Sňatky a jejich zákonná omezení. Malá lokální společnost Přezletic, okr. Praha-východ v druhé polovině 19. století*, in: *Lidé z příměstí Prahy. Suplement Národopisného věstníku československého*, Praha 1993, s. 6–34.
- Věra HRUŠKOVÁ, *Uplatňování sociální endogamie v příměstské vesnici ve druhé polovině 19. století*, *Historická demografie* 21, 1997, s. 133–148.
- Wilma Abeles IGGERS, *Women of Prague. Ethnic diversity and social change from the eighteenth century to the present*, Providence 1995.
- Jaroslava JANÁČKOVÁ, *Božena Němcová. Příběhy – situace – obrazy*, Praha 2007.
- Jaroslava JANÁČKOVÁ, *V rodinném kruhu*, in: Alois Jirásek dnes. Sborník přednášek z literárně vědního semináře konaného 24.–26. května 1996 v Hronově, Hronov 2000, s. 55–62.

- Karla JARÁ, *Plesy našich pradědečků – leden, únor 1881*, Zprávy Klubu přátel Pardubicka, roč. 50, č. 1–2, 2015, s. 40–41.
- Lenka JIČÍNSKÁ, *Občanské sňatky v moravskobudějovickém politickém okrese před vznikem první republiky*, Západní Morava 12, 2008, s. 230–233.
- Marie JÍCHOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Hory Matky Boží v letech 1850–1890*, in: Tenkrát na západě (Čech). Kapitoly z dějin kultury a každodennosti Plzně a Plzeňského kraje, Plzeň 2013, s. 123–133.
- Tomáš JIRÁNEK – Karel RÝDL – Petr VOREL (eds.), *Gender history – to přece není nic pro feministky. Kniha, kterou napsali přátelé a studenti Mileny Lenderové u příležitosti jejího těžko uvěřitelného životního jubilea*, Pardubice 2017.
- Hana KÁBOVÁ, *Josef Vítězslav Šimák. Jeho život a dílo se zvláštním zřetelem k historické vlastivědě*, České Budějovice 2013.
- Petr KADLEC, *Z dělnických rodin mezi inteligenci. K otázce zastoupení dětí dělníků ve vyšším školství druhé poloviny 19. a počátku 20. století. Dílčí výsledky a možnosti výzkumu*, in: Problematika dělnictva v 19. a 20. století I. Bilance a výhledy studia. Sborník z konference věnované 95. výročí narození Arnošta Klímy, Ostrava 2011, s. 137–150.
- Bohumil KAKÁČ, *Kdo byl Eduard Štorch*, Praha 1986.
- Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965.
- Jiří KAŠNÝ, *Manželství v západní tradici. Soubor kanonických studií*, České Budějovice 2006.
- Alexandra KHADKA, *Zájem evropské historiografie o postavení vdov ve společnosti*, in: X. sjezd českých historiků. Ostrava, 14.–16. 9. 2011, Ostrava 2015, s. 177–194.
- Jiří KLABOUC, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962.
- Jiří KLABOUC, *Politický konsens k manželství v Čechách. Z novějších dějin manželství v našich zemích*, Praha 1960.
- Jiří KLABOUC, *Zvláštní manželské právo osob židovského náboženského vyznání v letech 1783–1945*, Právněhistorické studie 5, 1959, s. 175–210.
- Flora KLEINSCHNITZOVÁ, *Podíl ženy na národním obrození*, in: Česká žena v dějinách národa. Sborník statí, uspořádaný péčí Ústředí žen při Národní radě české, Praha 1940, s. 119–137.
- Petr KLUČINA a kol., *Vojenské dějiny Československa. 2 díl*, Praha 1985.
- Zdena KOLEČKOVÁ, *La Chambre noire*, Ústí nad Labem 2005.
- Radim KOPÁČ, *Kterak Ignác Mácha svou Lori pical a též onanii tropil a co z toho pro dnešního čtenáře vzešlo*, in: A. Haman – R. Kopáč (eds.), *Mácha redivivus (1810–2010)*. Sborník ke dvoustému výročí narození Karla Hynka Máchy, Praha 2010, s. 279–290.
- Radim KOPÁČ – Josef SCHWARZ, *Nevěstince a nevěstky. Obrázky z erotického života Pražanů*, Praha 2013.
- Radim KOPÁČ – Josef SCHWARZ, *Praha erotická. Průvodce*, Praha 2017.
- Radim KOPÁČ, *Vrchlický erotický? Dohady a domněnky nad hrstí textů národního básníka*, in: UNI, č. 8, 2009, dostupné z: <http://magazinuni.cz/literatura/vrchlicky-eroticky-dohady-a-domnenky-nad-hrsti-textu-narodniho-basnika/> (cit. 2. 5. 2016).
- Helena KOPÁČOVÁ, *Marie Žlábková mravně pohoršující? K životnímu osudu emancipované ženy z první poloviny 20. století. (2. část)*, Zlatá stezka 7, 2000, s. 175–199.
- Jiří KOŘALKA (ed.), *Lobkovický zámek v Neratovicích v životě a díle Františka Palackého*, Praha 2007.
- Jiří KOŘALKA, *Průhled do způsobu života pražské měšťanské rodiny Měchurovy a Palackého kolem poloviny 19. století*, Lidé města 5, 2003, on-line.
- Julie KRISTEVA, *Polyfonie. Významy, pohlaví, světy*, Praha 2008.
- Alena KRKOŠKOVÁ, *Taneční pořádky ze sbírek Moravské galerie v Brně*, Časopis Společnosti přátel starožitností, roč. 123, č. 3, 2015, s. 136–146.

- Lenka KRÍŽOVÁ, *Genderové stereotypy v korespondenci Karla Havlíčka*, Česká literatura, roč. 64, č. 4, 2016, s. 495–511.
- Petr KUBÁT, *Reflexe secesní erotiky v rané tvorbě a sebe prezentaci Jarmila Krecara z Růžokvětu*, in: D. Blümllová – Z. Gilarová a kol., *Čas secese. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*, České Budějovice 2007, s. 246–270.
- Rudolf KUČERA, *Život na příděl. Válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*, Praha 2013.
- Vlasta KUČEROVÁ, *K historii ženského hnutí v Čechách. (Amerlingova éra)*, Brno 1914.
- Jirina van LEEUWEN-TURNOVCOVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ, *Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts. Band 2, Tschechisch-deutsche Synthesen – Partnerbeziehungen der Wiedergeburtzeit*, München 2012.
- Milena LENDEROVÁ, *A ptáš se, knížko má... Ženské deníky 19. století*, Praha 2008.
- Milena LENDEROVÁ, *Čeština jako ženská ctnost. Čeština v dívčí a ženské preskriptivní literatuře*, in: Místo národních jazyků ve výchově, školství a vědě v habsburské monarchii 1867–1918. Sborník z konference (Praha, 18.–19. listopadu 2002), Praha 2003, s. 543–555.
- Milena LENDEROVÁ, *Dcera národa? Tři životy Zdeňky Havlíčkové*, Praha 2013.
- Milena LENDEROVÁ, *Dějiny žen mezi women's a gender history*, Historica Olomucensia 37, Sborník prací historických 25, 2010, s. 43–57.
- Milena LENDEROVÁ, *Chytila patrola, aneb, Prostituce za Rakouska i republiky*, Praha 2002.
- Milena LENDEROVÁ, *K hříchu i modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999.
- Milena LENDEROVÁ, „Kněžka domu, která vládouc slouží a sloužíc vládne“. *Sociální konstrukt feminity v 19. století*, in: Historik na Moravě. Profesoru Jiřímu Malířovi, předsedovi Matice moravské a vedoucímu Historického ústavu FF MU, věnují jeho kolegové, přátelé a žáci k šedesátinám, Brno 2009, s. 667–690.
- Milena LENDEROVÁ, *Marie Čacká v kontextu „ženských“ mystifikací. Marie Čacká – Františka Božislava Svobodová – Františka Pichlová*, in: M. Hrdina – K. Piorecká (eds.), *Historické fikce a mystifikace v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 33. ročníku sympozia k problematice 19. století*, Praha 2014, s. 271–280.
- Milena LENDEROVÁ, *Normy ženského chování a jejich proměny v průběhu devatenáctého století*, in: Studie k sociálním dějinám 19. století. Studien zur Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts 7/1, Opava 1997, s. 29–43.
- Milena LENDEROVÁ – Jiří KUBEŠ (eds.), *Osobní deník a korespondence – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření?*, Pardubice 2004.
- Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha – Litomyšl 2006.
- Milena LENDEROVÁ, *Touhy a slasti těla. Poznámky k sexualitě 19. věku a jejím pramenům*, Český časopis historický, roč. 110, č. 3–4, 2012, s. 728–737.
- Milena LENDEROVÁ, „...ušlechtilé sestřinky“ aneb *Dívčí a ženské ctnosti v době předbřeznové*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová, *Biedermeier v českých zemích. Sborník příspěvků z 23. ročníku sympozia k problematice 19. století*, Plzeň, 6.–8. března 2003, Praha 2004, s. 79–87.
- Milena LENDEROVÁ, *Zdenka Braunerová*, Praha 2000.
- Milena LENDEROVÁ – Vladan HANULÍK – Daniela TINKOVÁ, *Dějiny těla. Prameny, koncepty, historiografie*, Červený Kostelec 2013.
- Milena LENDEROVÁ – Vladan HANULÍK – Daniela TINKOVÁ, *Tělo mezi medicínou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*, Praha 2014.
- Milena LENDEROVÁ – Tomáš JIRÁNEK – Marie MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*, Praha 2010.

- Milena LENDEROVÁ – Božena KOPIČKOVÁ – Jana BUREŠOVÁ – Eduard MAUR (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009.
- Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*, Praha 1985–2008.
- Niklas LUHMANN, *Láska jako vášeň. Paradigm lost*, Praha 2002.
- Marie MACKOVÁ, *To byla c. k. trafik*, Praha 2010.
- Vladimír MACURA, *Znamení zrodu a české sny*, Praha 2015.
- Alena MACUROVÁ – Jaroslava JANÁČKOVÁ, *Milostné listy Karla Havlíčka a Fany Weidenhoffrové. Vztah v korespondenčním dialogu*, Česká literatura, roč. 63, č. 5, 2015, s. 659–671.
- Alena MACUROVÁ – Jaroslava JANÁČKOVÁ, *Milostné listy Karla Havlíčka a Fany Weidenhoffrové II. Kdo jsem já?*, Česká literatura, roč. 64, č. 2, 2016, s. 204–224.
- Jana MACHAČOVÁ, *O středních vrstvách společnosti 19. století v českých zemích*, Slezský sborník, roč. 100, č. 4, 2002, s. 251–256.
- Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *O středních vrstvách v českých zemích 1750–1950. Základní zjištění, hypotézy, náměty*, Opava 2002.
- Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATEJČEK, *Nástin sociálního vývoje v českých zemích 1781–1914*, Praha 2010.
- Jana MACHAČOVÁ – Oľga ŠRAJEROVÁ, *Sociálně a národnostně smíšená rodina v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti. Sborník z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. října ve Slezském ústavu Slezského zemského muzea v Opavě*, Opava 2003.
- Jana MACHAČOVÁ, *Úředníci v 19. století jako sociální skupina středních vrstev*, Slezský sborník, roč. 99, č. 3, 2001, s. 182–191.
- Daniela MACHOVÁ, *Proměny kurzů tance a společenské výchovy pro mládež v Čechách od poloviny 19. století po současnost*, Národopisná revue, roč. 25, č. 3, 2015, s. 318–327.
- Hana MALINOVÁ, *Sexuální hrátky dnes a sto let zpátky*, Demografie, roč. 49, č. 4, 2007, s. 290–296.
- Jana MALÍNSKÁ, *Do politiky prý žena nesmí – proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. a na počátku 20. století*, Praha 2005.
- Jana MALÍNSKÁ, *„My byly, jsme a budeme!“ České ženské hnutí 1860–1914 a idea českého národa*, Praha 2013.
- Pavel MAREK, *Emil Dlouhý-Pokorný. Život a působení katolického modernisty, politika a žurnalisty*, Brno 2007.
- Pavel MAREK, *Kočovní herec. Příklad rodiny Štanderů*, in: L. Fasora – J. Hanuš – J. Malíř, *Člověk na Moravě 19. století*, Brno 2008, s. 435–448.
- Jan MAREŠ, *Krize maskulinity mezi chimérou a stereotypem. Gender a česká společnost na přelomu 19. a 20. století*, Praha 2012, diplomová práce obhájená na FF UK.
- Jan MAREŠ – Vít Strobach, *Třída dělníků i žen? Proměny chápání genderových vztahů v českém dělnickém hnutí (1870–1914)*, Střed, roč. 4, č. 2, 2012, s. 34–68.
- Jochen MARTIN – Renate ZOEPFEL (Hrsg.), *Aufgaben, Rollen und Räume von Frau und Mann*, Freiburg 1989.
- Jiří MATĚJČEK, *Střední vrstvy v českých zemích – tradice a dlouhodobý vývoj vlastností*, Slezský sborník, roč. 100, č. 4, 2002, s. 241–250.
- Karl MEGNER, *Beamte. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte des k. k. Beamtentums*, Wien 1985.
- Michael MITTERAUER, *Sozialgeschichte der Familie. Kulturvergleich und Entwicklungsperspektiven*, Wien 2009.
- Lubomír MLČOCH, *Ekonomie rodiny v proměnách času, institucí a hodnot*, Praha 2014.
- Dagmar MOCNÁ, *Červená knihovna. Studie kulturně a literárně historická. Pohled do dějin pokleslého žánru*, Praha 1996.

- Dagmar MOCNÁ – Josef PETERKA a kol., *Encyklopedie literárních žánrů*, Praha – Litomyšl 2004.
- Dagmar MOCNÁ, *Případ Kondelík. Epizoda z estetiky každodennosti*, Praha 2002.
- Dobrava MOLDANOVÁ, *Božena Benešová*, Praha 1976.
- Dobrava MOLDANOVÁ, *Hospoda a lidé kolem ní očima českých spisovatelek*, in: V. Novotný (ed.), *Hospody a pivo v české společnosti*, Praha 1997, s. 95–99.
- Dobrava MOLDANOVÁ, *Na písčitých půdách. České spisovatelky na přelomu 19. a 20. století*, Praha 2011.
- MORUS, *Světové dějiny sexuality*, 2. vyd., Praha 1992.
- Jarmila MOURKOVÁ, *Růžena Svobodová. Studie s ukázkami z díla*, Praha 1975.
- Ivo MOŽNÝ, *Rodina a společnost*, Praha 2008.
- Jana MRÁZKOVÁ, „Přislibujou sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati. “ Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století, *Historická demografie* 29, 2005, s. 53–107.
- Robert Francis MURPHY, *Úvod do kulturní a sociální antropologie*, Praha 2004.
- Dana MUSILOVÁ, *Z ženského pohledu. Poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky 1918–1939*, Hradec Králové 2007.
- Milan MYŠKA, *Kněžky Venušiny, aneb, Z historie prostituce v průmyslovém velkoměstě*, Ostrava 2006.
- Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Namlouvání, svatba a láska v české lidové kultuře*, Praha 2012.
- Marie L. NEUDORFLOVÁ, *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci*, Praha 1999.
- Dana NÝVLTOVÁ, *Femme fatale české avantgardy. Marie Majerová – česká komunistka ve víru feminismu*, Praha 2011.
- Maria OSSOWSKA, *Měšťanská morálka*, Praha 2012.
- Mona OZOUFOVÁ, *Co prozrazuje román. 19. století – mezi starým režimem a revolucí*, Brno 2009.
- Martina PACHMANOVÁ, *Slyšet šepot duše v dunění moderního pokroku. K počátkům české ženské umělecké kritiky*, in: M. Bartlová – M. Pachmanová (eds.), *Artemis a dr. Faust. Ženy v českých a slovenských dějinách umění*, Praha 2008, s. 31–47.
- Lucie PAUROVÁ, *Vše pro bratry. Historie rodinného života v 19. století na příkladě rodiny Lamblových*, Praha 2012, diplomová práce obhájená na FF UK.
- Zuzana PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, *Die Ehe aus der Sicht des Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuchs und des Kirchenrechts*, in: *Bürgerliche Gesellschaft auf dem Papier. Konstruktion, Kodifikation und Realisation der Zivilgesellschaft in der Habsburgermonarchie*, Berlin 2014, s. 127–143.
- Zuzana PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, *Každodennost manželství. 19. století v Čechách pohledem soudních akt a příruček pro katolické kněze*, Pardubice [2015].
- Zuzana PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, *Proměny svatebního stolování 1826–1940 se zaměřením na městské prostředí*, in: B. Jedličková – M. Lenderová – M. Kouba – I. Říha (eds.), *Krajiny prostřených i prázdných stolů I. Evropská gastronomie v proměnách staletí*, Pardubice 2016, s. 229–230.
- Kamila PAVLÍČKOVÁ, *Vodňanská léta Františka Heritese*, Vodňany 2006.
- Jana PAVLÍČKOVÁ, *Anna Cardová-Lamblová (1836–1919) a její rodina*, Brno 2003, bakalářská práce obhájená na FF MU v Brně.
- Zdeněk PAVLÍK a kol., *Sňatečnost a rodina. Bračnosť i sem'ja*, Praha 1992.
- Jiří PEŠEK – Václav LEDVINKA (eds.), *Žena v dějinách Prahy. Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993*, Praha 1996.
- James R. PETERSEN, *Století sexu. Dějiny sexuální revoluce časopisu Playboy*, Praha 2003.
- Taťána PETRASOVÁ – Pavla MACHALÍKOVÁ (eds.), *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století*, Praha 2010.

- Václav PETRBOK (ed.), *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, Praha 1999.
- Josef PIŠTĚLÁK, *Kdy se ženili a vdávali naši předkové*, Vlastivědný věstník moravský, roč. 48, č. 1, 1996, s. 48–51.
- Andrea POKLUDOVÁ, *Mezigenerační sociální mobilita vzdělaných občanů na přelomu 19. a 20. století v Opavě na základě církevních matrik sňatků*, Historická demografie 26, 2002, s. 101–120.
- Magdaléna POKORNÁ, *Biografie – příležitost pro výzkum manželství a rodiny. Příklad Boženy a Josefa Němcových*, in: B. Ferencuhová (ed.), *Biografia a historiografia. Slovenský, český a francúzsky pohľad*, Bratislava 2012, s. 95–106.
- Magdaléna POKORNÁ, *Josef Němec. Neobyčejný muž neobyčejné ženy*, Praha 2009.
- Magdaléna POKORNÁ, *Korespondence – meze a možnosti využití historického pramene*, rkp.
- Magdaléna POKORNÁ (ed.), *Semináře Výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2000–2001*, Praha 2002.
- Marika POULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století*, Historická demografie 30, 2006, s. 195–218.
- Vladimír POŠTULKA, *Dějiny pornografie v datech*, Praha 2007.
- Markéta PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Konfesionálně smíšené sňatky v reformovaném sboru ve Velimi a v české reformované církvi vůbec na sklonku 19. a na počátku 20. století*, Historická demografie 36, č. 2, 2012, s. 177–223.
- Lenka PROCHÁZKOVÁ, *Několik poznámek k sociální struktuře mnichovohradištských ochotníků v letech 1833–1918*, in: Bolešlavica '13, roč. 6, 2013, s. 97–103.
- Lenka PROCHÁZKOVÁ, *Z listáře Barbory Hoblové*, in: Bolešlavica '12, roč. 5, 2012, s. 159–181.
- Jakub RAŠ, *Životní cesta Antonína Sovy*, in: A. Sova, *Já nikdy nechci dohotoven být*, Pacov 2004, s. 177–197.
- Jana RATAJOVÁ, *Dějiny ženy a koncept genderu v české historiografii*, Kuděj, roč. 7, č. 1–2, 2005, s. 159–173.
- Jana RATAJOVÁ, *Feminismus, dějiny žen a gender history*, in: L. Storchová – J. Horský (eds.), *Paralely, průsečíky, mimoběžky. Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*, Praha 2009, s. 226–229.
- Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ, *Děti roditi jest Božské ovotce. Gender a tělo v českojazyčné babické literatuře raného novověku*, Praha 2013.
- Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ, *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008.
- Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ, *Žádná ženská člověk není. Polarizace genderů v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století*, Praha 2010.
- Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ, *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009.
- Petra RICHTEROVÁ, *Zásnubní prstýnky Rosiny a Karla Wimberských*, Zlatá stezka 23, č. 2, 2016, s. 351–354.
- Rodina a domácnost v 16.–20. století*, Praha 2010.
- Blanka ROZKOŠNÁ, *Židé v Mnichově Hradišti a okolí*, Praha 2011.
- Ludmila RŮŽENECKÁ, *Dámská volenka*, in: Forum Brunense, Brno 2010, s. 7–9.
- Ludmila RŮŽENECKÁ, *Vloženo a vybráno. Taneční pořádky z let 1847–1946 ze sbírek Muzea města Brna*, in: Forum Brunense, Brno 2009, s. 199–205.
- Marie RYANTOVÁ, *Taneční pořádky*, Kuděj, roč. 2, č. 2, 2000, s. 40–56.
- Milan ŘEPA (ed.), *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*, Praha 2008.
- Lucie SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, *Genderové stereotypy v korespondenci Boženy Němcové*, in: Božena Němcová. Život – dílo – doba. Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference konané ve dnech 7.–8. září 2005 v Muzeu Boženy Němcové, Česká Skalice 2006, s. 196–202.

- Joan Wallach SCOTT, *Gender and the Politics of History*, New York 1998.
- Joan Wallach SCOTT, *Only Paradoxes to Offer. French Feminists and the Rights of Man*, Cambridge [USA] 1996.
- Joan Wallach SCOTT, *Sex and secularism*, Princeton [2018].
- Joan Wallach SCOTT – Louise TILLY, *Women, Work and Family*, New York 1978.
- Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Růst, koncentrace a hustota obyvatelstva, pohlaví, věkové rozvrstvení, rodinný stav, státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání*, Praha 1934.
- Milena SECKÁ, *Americký klub dam. Krůček k ženské vzdělanosti*, Praha 2012.
- Milena SECKÁ, *Vojta Náprstek. Vlastenec, sběratel, mecenáš*, Praha 2011.
- Milada SEKYRKOVÁ (ed.), *Paměti a vzpomínky jako historický pramen*, Praha 2006.
- Eva SEMOTANOVÁ a kol., *Akademický atlas českých dějin*, Praha 2016.
- Karl W. SCHWARZ, *Mezi tolerancí a netolerancí. Poznámky k josefínskému manželskému právu*, in: Po vzoru Berojských. Život i víra českých a moravských evangelíků v předtoleranční a toleranční době, Praha 2008 s. 387–397.
- Jana SKARLANTOVÁ, *Ze života prababiček*, Praha 2014.
- Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov (1785–1855)*, České Budějovice 2016.
- Radmila SLABÁKOVÁ (ed.), *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti: koncepty, metody, perspektivy*, Praha 2012.
- Ludmila SOCHOROVÁ, *Muž a žena v české vlastenecké společnosti doby biedermeieru*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (eds.), *Biedermeier v českých zemích*, Praha 2004, s. 92–103.
- Jana SPÁLENKOVÁ, *Jan Herben. Politik, novinář, spisovatel (1857–1936)*, Praha 2010, diplomová práce obhájená na FF UK.
- Václav SPÁN, *Malé dějiny pornografie*, Praha 2001.
- Hana STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály v českých zemích v „dlouhém“ 19. století*, Pardubice 2017.
- Hana STOKLASOVÁ, *Proměny katolických přechodových rituálů v sekularizující se městské společnosti ve 2. polovině 19. století*, *Studia historica Brunensia*, roč. 61, č. 2, 2014, s. 53–70.
- Jana STRÁNÍKOVÁ, *Výchova a vzdělávání dívek na cestě k moderní občanské společnosti. Genderové a sociální aspekty procesu socializace mládeže v období 1774–1868*, Pardubice 2013.
- Martin ŠÁMAL, *Emil Holub. Cestovatel, etnograf, sběratel*, Praha 2013.
- Alena ŠIMŮNKOVÁ, *Ideály a skutečnost. Vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v polovině 19. století*, *Česká literatura*, roč. 47, č. 6, 1999, s. 654–665.
- Alena ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století*, *Český časopis historický*, roč. 95, č. 1, 1997, s. 55–109.
- Renáta ŠÍNOVÁ – Ondřej ŠMÍD, *Dohoda manželů jako předpoklad trvalého ukončení manželského soužití od Všeobecného občanského zákoníku po současnost*, in: J. Dvořák – K. Malý (eds.), *200 let Všeobecného občanského zákoníku*, Praha 2011, s. 428–450.
- Jiří ŠTAIF, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*, Praha 2005.
- Petra ŠTĚPÁNKOVÁ, „Když jdu, tak jdu.“ *Nezadržitelná Božena Viková-Kunětická*, in: P. Hanáková – E. Kalivodová – L. Heczková (eds.), *V bludném kruhu. Mateřství a vychovatelství jako paradoxy modernity*, Praha 2006, s. 14–37.
- Irena ŠTĚPÁNOVÁ, *Teréza Nováková*, Praha 2008.
- Irena ŠTĚPÁNOVÁ – Ludmila SOCHOROVÁ – Milena SECKÁ, *Ženy rodiny Náprstkovy*, Praha 2001.
- Blanka ŠTĚRBOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve Střelských Hošticích v letech 1891–1999*, *Historická demografie* 23, 1999, s. 151–182.

- Ivan ŠTOVÍČEK a kol., *Zásady vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti. Příprava vědeckých edic dokumentů ze 16.–20. století pro potřeby historiografie*, Praha 2002.
- Radmila ŠVARÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ, *Rodinné strategie šlechty. Mensdorffové-Pouilly v 19. století*, Praha 2007.
- Deborah TANNENOVÁ, *Ty mi prostě nerozumíš. Jak spolu mluví ženy a muži*, Praha 1995.
- Hana TAUDYOVÁ, *Válečná milostná korespondence Jaroslava Havlíčka*, *Historie a vojenství*, roč. 52, č. 1, 2003, s. 94–105.
- Daniela TINKOVÁ, *Porušený řád manželský. Problémy rozvodu, adulteria a nemanželských dětí v rakouském a francouzském občanském právu na přelomu 18. a 19. století*, in: J. Kotulán – D. Uhlíř (eds.), *Evropa 1805. Sborník prací 5. Mezinárodního napoleonského kongresu*. Brno, 26.–28. září 2005, Brno 2006, s. 543–559.
- Daniela TINKOVÁ, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvěcenské Evropě*, Praha 2010.
- Josef TOMEŠ a kol., *Český biografický slovník XX. století*, Praha – Litomyšl 1999.
- Josef TOMEŠ (ed.), *Ženy ve spektru civilizací. K proměnám postavení žen ve vývoji lidské společnosti*, Praha 2009.
- Vladimír ÚLEHLA, *Samotářská dcera Boženy Němcové Theodora*, Jičín 2014.
- Otto URBAN, *Česká společnost 1848–1918*, Praha 1982.
- Otto URBAN, *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*, Praha 2003.
- Otto M. URBAN, *Tragedie ženy v mužském mozku*, in: *V mužském mozku. Sborník k 70. narozeninám Petra Wittlichea*, Dolní Břežany 2002 s. 201–215.
- Velké dějiny zemí Koruny české XI.a–XII.b*, Praha 2012–2013.
- Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009.
- Alice VELKOVÁ – Anna OHLÍDALOVÁ, *Schuld und Strafe. von Frauen begangene Morde in den böhmischen Ländern in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, München 2012.
- Pavel VEREŠ, *Sezónnost sňatků v českých zemích v letech 1851 až 1984*, *Český lid*, roč. 74, č. 1, 1987, s. 32–36.
- Dana VESELSKÁ, *Mazal tov. Hodně štěstí. Good luck. Židovské svatební obřady. Historie a současnost. Jewish wedding ceremonies. Past and present*, Praha 2006.
- Milan VOJÁČEK (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.–24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*, Praha 2007.
- Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.*, Praha 1996.
- Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Rákoska v dílně lidskosti. Česká škola v 19. století očima účastníků*, Praha 2016.
- Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Rozwód w Czechach na przełomie XIX i XX wieku*, in: A. Żarnowska – A. Szwarc (eds.), *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, Warszawa 2004, s. 235–341.
- Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Z moci úřední. Úřady a úředníci za vlády Františka Josefa I.*, *Český časopis historický*, roč. 92, č. 3, 1994, s. 460–476.
- Adam WANDRUSZKA – Peter URBANITSCH, *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band. IV. Die Konfessionen*, Wien 1985.
- Tomáš WEISER, *Pokus o identifikaci tzv. středních vrstev v Čechách kolem roku 1900 na základě analýzy a statistiky konubiálních preferencí skupin povolání*, in: *Studie k sociálním dějinám. Studien zur Sozialgeschichte. Konference Střední vrstvy v českých zemích od 18. století do současnosti. Praha-Jinonice 11.–12. 9. 2002 (první část)*, Opava 2002, s. 90–121.
- Lenka WESTPHALOVÁ, *Historicko-právní pohled na rozvod manželství*, in: K. Bubelová (ed.), *Pocta Eduardu Vlčkovi k 70. narozeninám*, Olomouc 2010, s. 461–471.

Filip WITTLICH a kol., *Interpretace fotografie z hlediska obsažených obrazových informací. Metodika maximalizace reálného využití informací poskytovaných historickým fotografickým materiálem jako solitérní památkou a v kontextu používaných databázových systémů evidence pro prohloubení určení a poznání zobrazeného v každodenní praxi při identifikaci osob, míst, ateliérů apod.*, Praha 2017.

Michael WÖGERBAUER a kol., *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014. 1. díl*, Praha 2015.

Ztěžklá křídla snů. Ženy v české literatuře. Literární archiv 35–36, Praha 2003–2004.

Přílohy